

СОЛТУСТІК ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ АЛАШ

**Солтүстік Қазақстан облысының әкімдігі
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті
Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві**

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған және Президент Қ.К. Тоқаев бастамасымен құрылған Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның іс-шаралары аясында өткен «Солтүстік Қазақстан және Алаш» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

Петропавл, 2022

УДК 94(574) (063)

ББК 63.3 (5 Каз)

Солтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің қолдауымен,
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің
Ғылыми кеңесінің (25.03.2022 ж. №14 хаттамасы) шешімімен
баспаға ұсынылған

Бас редактор: Ғ. Нығыметов
Жауапты редактор: Е. Шұланов

Редакциялық алқа

Е.Н. Шұланов – М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің
Басқарма Төрағасы – Ректор, төраға
А.Ғ. Ибраева – М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің
басқарма төрағасы – ректор кеңесшісі, т.ғ.д., профессор
З.С. Тайшыбай – Қазақстанның Еңбек сіңірген қайраткері, М. Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан университетінің профессоры, ф.ғ.к.
Д. Қамзабекұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті басқарма
мүшесі-проректор, ҚР ҰҒА академигі
Д.Н. Әбдрисов – Солтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің мәдениет, тілдерді дамыту
және архив ісі басқармасының басшысы
С.З. Мәлікова – Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінің директоры,
т.ғ.к.

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған және
Президент Қ.К. Тоқаев бастамасымен құрылған Саяси қуғын-сүргін құрбандарын
толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның іс-шаралары аясында өткен
«Солтүстік Қазақстан және Алаш» атты халықаралық ғылыми-теориялық
конференцияның материалдар жинағы. Бас ред. Ғ. Нығыметов. Құраст.: А.Ғ. Ибраева,
С.З. Мәлікова. – Петропавл, 2022. – 340 б.

«Солтүстік Қазақстан және Алаш» халықаралық ғылыми конференциясының
ұйымдастырылып, өткізілуіне, аталмыш жинақтың жарыққа шығуына қолдау
көрсеткен, Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш зиялыларының қызметін ұлықтауға
атсалысып жүрген Әлти қажы бабамыздың төртінші ұрпағы Нағашыбай Сабырұлы
Барлыбаевқа алғыс білдіреміз!

ISBN 978-601-7958-31-8

572886

Петропавл 2022

Ғани НЫҒЫМЕТОВ,
Солтүстік Қазақстан
облысы әкімінің орынбасары

Құрметті оқырмандар!

Есілдің жағасында орналасқан Солтүстік Қазақстан өңірі бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының гүлденуіне өз үлесін қосқан, қуатты аймаққа айналдырған, көптеген тарихи оқиғалардың басын біріктірген, қызығы мен шыжығы қатар келген тарихи мекен.

Біздің алдымыздағы міндет тарих тұңғығына терең үніліп, өңіріміздің тарихи дамуы мен мәдени құндылықтарын зерделеу, тұлғатану мәселесін жан-жақты қарастыру, өткеніміздің сүбелі кезеңдерін зерттеу.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы тарихи зерттеудің жаңа парағы іспеттес.

Осыған орай өңірімізде келелі іс - шаралар, тұжырымды ғылыми бас қосулар өтілуде. Ел Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған және Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К. Тоқаев бастамасымен құрылған саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның іс-шаралары аясында өткен «Солтүстік Қазақстан және Алаш» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдар жинағынан маңызды тарихи оқиғалармен танысуға мүмкіндік туып отыр.

Бүгінгі күні біз мақтанып, еске аларлықтай, өскелең ұрпаққа жеткізерліктей, тәрбиелік маңызы зор оқиғалар жеткілікті. Солардың бірі – Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш кезеңі. Қызылжар өңірі Алаш Орда қозғалысынан шет қалмағанын архив деректерінен, сол кезеңді сипаттайтын тарихи шығармалардан білеміз.

Жерлестеріміз Мағжан Жұмабайдың, Смағұл Сәдуақасұлының, Жұмағали Тілеулиннің және тағы басқа Алаш қайраткерлерінің ел тәуелсіздігі үшін күресі, мол рухани мұрасы және сол қызметі үшін қуғын-сүргінге ұшырағанын мұрағат деректерінен, жергілікті ғалымдар мен өлкетанушылардың зерттеулерінен біле бастадық. Әлі де әділ бағасын алмаған жерлестеріміз де аз емес. Оларды ақтау, болашақ ұрпаққа жеткізу – біздің парызымыз!

Сіздерге ұсынылып отырған «Солтүстік Қазақстан және Алаш» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдар жинағында еліміздің белгілі ғалымдарының қаламының ұшынан туындаған құнды ғылыми мақалары жинақталған. Бұл сүбелі еңбек болашақта өлкеміздің тарихы туралы шыққан басылымдардың қатарынан өз орнын табады деген ойымыз.

Ерлан ШУЛАНОВ,
*М.Қозыбаев атындағы Солтүстік
Қазақстан университетінің
басқарма төрағасы –
ректор*

***Құрметті конференцияға қатысушылар,
қадірлі қонақтары!***

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы аясында, Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Солтүстік Қазақстан және Алаш» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның қадірлі қонағы ретінде қатысып отырғандарыңызға шын жүректен алғысымды білдіремін!

Қызылжар өңірі сонау Ботай өркениетінен бастау алып, түркі әлемінің алтын бесігіне айналған, Алаш қозғалысына арқау болып, Қожаберген, Сегіз сері, Үкілі Ыбырай, Мағжан, Жұмағали, Сәбит, Ғабит сынды дана тұлғаларды дүниеге әкелген Ұлы Даланың құтты мекені.

Алаш қозғалысы Отан тарихының айшықты беттерінің бірі. Азаттық пен еркіндік, өркениетті қоғамда өмір сүруге деген ұмтылыс, мемлекетті құру мен басқарудың жарқын үлгісін жасау, бақуатты да зайырлы қоғам орнату, Алаш қайраткерлерінің үнемі қаперінде болған баға жетпес құндылықтар. Бұл құндылықтардың қаншалықты қоғамға қажет екенін бүгінгі ұрпақ түсініп, рухани жаңғыру бағытында қыруар істің жүргізіліп жатқаны баршаңызға аян. Жазықсыз жапа шеккендерді толық ақтау жұмысы ата-бабаларымыздың алдындағы парызымыз іспеттес.

Еліміздің және шетелдің белгілі ғалымдары қатысқан бұл салиқалы жиында Алаш қозғалысына, Алаш-Орда үкіметіне, күрескер қайраткерлердің өмірі мен қызметіне қатысты маңызды да көкейтесті мәселелер талқыланып, тұжырымды ой-пікірлердің ортаға салынатынына сенімдіміз.

1918 жылғы шілде айында Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданының жерінде Алашордашылардың қатысуымен болған тарихи оқиға алдағы уақытта үлкен зерттеу қадамына арқау болатыны сөзсіз. Бұл бағытта алға қойған мақсаттарыңыз орындалып, ғылыми нәтижелеріңіз мол болсын демекпіз.

Осы іс-шараның жоғары деңгейде өтілуіне тікелей атсалысқан барша қауымға университет ұжымының және өзімнің атымнан алғысымды білдіремін!

Сабыр ҚАСЫМОВ,
*Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау
мемлекеттік комиссиясының мүшесі,
заң ғылымдарының кандидаты*

Құрметті жерлестер, ардақты ағайын!

Бүгін өздеріңізбен кездесіп тұрғаныма қуаныштымын!

Өздеріңізге белгілі, осыдан бір ғасырдан астам уақыт бұрын дәл осы жерде ұлт тарихындағы ең ірі оқиғалардың бірі болды. Ол Барлыбайдың немересі Әлтидің қыстауында өткен алқалы жиын еді. Ұлт болашағы талқыланған сол бас қосу тек теріскей жұрты үшін емес, тұтас Қазақ үшін аса маңызды болған еді.

Оның саяси және тарихи салмағы да зор болды. Себебі, сол кезде жан-жақтан жиналған қазақтар ұлт болып ұйысуға және ел болып еңсе тіктеуге деген ұмтылыстың озық үлгісін көрсетті. Тіпті, сол жиынды еркін, азат, тәуелсіз мемлекет болу жолында жасалған маңызды қадамдардың бірі десек те, артық емес.

Жиынға Алаш көсемдерінің бірі, «Оян, қазақ!» деп ұлт санасына қозғау салған арысымыз Міржақып Дулатұлының өзі қатысқаны белгілі. Одан басқа, Орынбордан арнайы келген «Алаш» партиясы мен қозғалысының жергілікті жетекшілері де болды. Қызылжар, Омбы, Көкшетаудан келіп, осы кеңестің ортасынан табылған Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Құсемісов, Ережеп Итбаев, Айдархан Тұрлыбаев, Ерқосай Мұқышев сияқты ондаған ұлт белсенділері де қатысты.

Жалпы, осы жиынға алғашында солтүстік өңірдегі 22 болыстан 150-200 адам қатысады деп жоспарланған екен.

Алайда, ұлт келешегі, мемлекеттілік, еркіндік жайы сөз болғанда әр қазақтың атқа қонары ақиқат. Бүгін сөз етіп отырған жиын соның жарқын көрінісі деуге толық негіз бар. Себебі, сол кеңеске Омбы, Қорған, Көкшетау, Қызылжардан бөлек, Ақмола, Атбасар және басқа да алыс-жақын аймақтан 10 мыңнан астам адам жиналған. Тіпті кейбір деректерде 20 мыңнан астам адам болғаны туралы айтылады. Олар Алаш арыстарымен кездесіп, олардың еркіндікке, егемендікке ұмтылған бастамалары мен бағдарламаларына қолдау көрсету үшін 400-500 шақырым жерден ат арытып арнайы келген.

Осы іргелі форумның бар шығынын өз мойнына алып, меймандардың ас-суын қамтамасыз еткен, жиынның өтуіне тікелей мұрындық болған Әлти қажы екені белгілі. Оның қасында Алаш белсенділерінің бірі Абылай Рамазанов және тағы басқа жергілікті ақсақалдар мен азаматтар болды. Олар Алаш арыстарына ұлт көсемдері ретінде ерекше ықылас танытып, Мағжанның «Ер түрігімен» ұрандатып қарсы алып, айрықша құрмет көрсетті. Халықтың осыншалықты ықыласы Алаш туы астында ел болуға деген ұмтылыстың жарқын көрінісі екені даусыз.

Осы оқиға жайында қазақ әдебиетінің классигі Сәбит Мұқанов өзінің «Өмір мектебінде» жазды. Бірақ жазушының туындысы коммунистік цензураның шеңгеліне түсіп, біраз деректің бұрмаланғаны белгілі. Өйткені, кеңестік кезеңде бұл тақырыпты қозғауға тыйым салынған еді. Тіпті жазбаз тұрмақ, Алаш жайында сөйлеудің өзі мүмкін болған жоқ.

Большевиктік-сталиндік билік арыстарымызды жау етіп көрсетіп, оларды дәріптегендерді жаншып, таптап, Алаштың саяси және рухани мұрасын біржола жоюға бекінді. Сондықтан осы жерде өткен жиынға қатысқан белсенділер мен олардың отбасы мүшелері саяси қуғын-сүргіннің құрбандары болды.

Бірақ, қазақтың рухы сынбады, жігері мұқалмады. Тарихтың өзі бар қазақты ел болуға, озық жұрттан үлгі алуға шақырған Әлихан, Ахмет, Міржақыптардың дұрыс жолда болғанын дәлелдеп берді.

Тәуелсіздік алғалы бері Алаш көсемдерінің идеялары мен бастамалары лайықты бағасын алып, осындай оқиғалар ұлт тарихының төріне шықты. Өйткені, оған Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың өзі ерекше мән беріп, басты назарында ұстады.

Алдағы уақытта да Алаш арыстарының саяси және рухани мұрасы жаңғыра береді. Қазақ деген халық барда Алаш ардақтыларының есімдері ешқашан ұмытылмайды.

Биыл елордамызда ашылған Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы және Міржақып Дулатұлына арналған ескерткіш соның айқын дәлелі. Бүгінгі біздің жиынымыз да осы бағыттағы игі істердің бірі.

Қазіргі таңда да мемлекет тарапынан ауқымды жұмыс атқарылып жатыр. Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың Жарлығымен Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құрылғаны белгілі. Бұл Комиссия Алаш қозғалысының барлық белсенділерін ақтайды деп сенеміз.

Сол арқылы олардың қоғамдық-саяси, ғылыми және рухани іс-әрекеттеріне лайықты баға берілсе дейміз. Біз олардың мұрасын ұлттық және мемлекеттік құндылыққа айналдыруға күш жұмсауымыз керек.

Бүгін, Алаш арыстарының ізбасарлары, Әлти қажының ұрпақтары Солтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің қолдауымен осындай керемет ескерткіш ашып отыр. Бұл мемориалды кешен осыдан жүз жыл бұрын осы жерде өткен жиынды еске алар және ұлт үшін өмірін қиған есіл ерлердің мұрасына тағзым етер орынға айналсын деп тілейміз.

Шын мәнінде, Алаш арыстары Отанды сүюдің, ұлтқа қызмет етудің, ел мен жерді қорғаудың озық үлгісін көрсетіп берді. Осы жолды дәріптеу, лайықты жалғастыру, келер буынға аманат ету – біздің азаматтық парызымыз.

Мінеки, бүгін осындай игі амалды Әлти қажының ұрпағы Нағашыбай Барлыбаев жасап, осындай кешеннің ашылуына қолдау көрсетуде. Осыған орай Нағашыбай мырзаға алғысымызды білдіреміз.

Алдағы уақытта арыстарымыз елдік пен егемендік үшін бас қосқан осы жердің қасиеті арта берсін, азаттыққа талпынған тұлғаларымыздың игі істері лайықты жалғасын таба берсін дейміз!

Жандарбек МӘЛІБЕКҰЛЫ,
Мемлекеттік Елтаңба авторы,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
архитектура профессоры

АТАЛАР АМАНАТЫ

Халқымыздың шежіре-тарихына айналған Ұлы бабалар өсиеті мен елдік істері ешқашан ұмытылмайды. Ол – біздің ұлттық өзегіміз және ұрпақ сабақтастығының өлшемі.

Ел бірлігінің жокшысы, ұраншысы болған дана билеріміз - Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сыртқы шапқыншылыққа тойтарыс беру үшін 1726 жылы Ордабасыда үш жүздің басын қосып, жауға бастар қолбасшыларын сайлап, атқа қондырды. Бұл заман жауға қарсы, зорлық-зомбылыққа қарсы ұлттың тастүйін біріккен заманы болды.

1218 жылдан 1991 жылға дейін жамандықпен арпалыса жүріп, елдігін сақтаған Қазақ халқы ерекше төлтума мәдениетін – тілін, ділін, ән-күйін, салт-дәстүрін, сән-салтанатын, тарихын дамыта отырып, кейінгі ұрпаққа аманат етіп қалдырды.

Мен ұлттың осы арман-мүддесін Мемлекеттік Елтаңбада көрсетуге тырыстым. Жылқы киіктер - қос тұлпар. Бұл жерде олар еңсесі биік, дәулетті, тәуелсіз мемлекет құру жөніндегі ел мұратын еске салады. Оның ішкі мазмұнынан мәңгі ел, баянды ел идеясы айқындалады.

Елтаңбадағы қанат сипаты геральдикалық тәсілмен үлкен, кіші, орта көлемдегі қауырсын буындардың бірігіп келіп, ерге «қонуынан» пайда болған. Бұл үш жүздің бірігу, ынтымаққа келу дәуірін білдіреді. Мұны – Ұлы Дала елінің айбары, арқауы десек те болады.

Бағзы замандағы тұлпар бейнесі батылдықты, сенімділікті және ерік күшін танытады. Олар еліміздің қуатты және гүлденген мемлекет құру туралы ғасырлар бойғы тілегін аңғартады. Бұл мүсін - шынайы ой-арман мен ұдайы жетілуге және жасампаз дамуға ұмтылыстың көрінісі.

Сонымен қатар, арғымақтың алтын қанаттары алтын масақты еске салады. Бұл Қазақ елі халқының еңбексүйгіштігін және Отанымыздың әрі рухани, әрі материалдық игілігін танытады.

Тұлпар - дала дүлділі, ер азаматтың сәйгүлігі, желдей ескен жүйрік қуаты, жеңіске деген жасымас жігері, қажымас қайраттың, мұқалмас қажырдың, тәуелсіздікке, бостандыққа ұмтылған құлшыныстың бейнесі. Қанатты тұлпар - қазақ мифологиясы мен поэзиясында кең тараған бейне. Ол - ұшқыр арманның, самғаған таңғажайып жасампаздық қиялдың, талмас талаптың, асыл мұраттың, жақсылыққа құштарлықтың белгісі.

Қос тұлпар уақыт пен кеңістікті біріктіреді. Сондықтан мүйізді тұлпар - семантикалық және тарихи түп-тамыры терең маңызды типологиялық бейне.

Қанатты әрі мүйізді тұлпарлар адамзат тарихында тұңғыш рет Ботайда қолға үйретілген асау сәйгүліктермен, сақтардың Берел қорғанынан табылған «мүйізді» жылқылармен шендеседі. Түркі дүниесіндегі эпсаналарға қарағанда, мүйіз - батырлық, байлық, ырыс, дәулет, өсіп-өну символы екенін аңғарамыз. Сонымен бірге ол – биліктің айқындылығы. Көсемдік пен өжеттік.

Ұлы Дала халқының ру-шежірелік институты өмірлік қажеттіліктен туған. Қазақ даласында жаңашылдыққа деген ынта әр кезде-ақ болған. Қазір де сондай. Ру-тайпалық, жүздік қауымдастық тек бітімі жарасқан ел болу үшін туындаған. Ол ғасырлар бойы «бүкіл қазақ - бір атаның ұрпағы, бір тамырдың бұтағы, бәйтерегі» деген түсінік бойынша өсіп-өркендеп отырған. Қазір де әрбір қазақпын деген азамат өз ата-тегін, этногенезісінің негіздемесін, өзі шыққан тегін және рулық байланыстарын біліп отыруы тиіс. Осындай далалық институт нәтижесінде біртұтас отбасы сияқты, отан, жер-ана қағидаттары зерделенген. Жеті аталық ұстаным бойынша бабалар ұстанымы шөбере, шөпшекке жетіп, ғасырлар қойнауындағы деректер өз жалғасын тауып отырған.

Ұлы Дала көсемдері мен шешендері - абыздар, билер, тұтастай алғанда, игі жақсылар институты уақыт талабына сай көнеден келе жатқан тіл, діл, дін, дәстүр құндылықтарын сақтап қалдырды. Түрік қағанатының (VI-VIII ғасырлар) бітіг жазуынан бастап, ұланғайыр аймаққа тараған мәдени үдерістердің даму кезеңдері бір-бірімен сабақтасқанын аңғарамыз. Ру-тайпалық құрылымдар Алтайдан Еділге дейін шашырай қоныстанса да, ортақ тілде қарым-қатынас жасаады, бірегей рухани-мәдени кеңістік құрды. Қарапайым құда-жекжаттық байланыстың өзі елдік ынтымақтастыққа, биік мәдени дәстүр жүйесінің қалыптасуына оң ықпал етті. Ұланғайыр өңір төсінде ұлт фольклоры мұрасы мен тарихи тұлғалардан қалған толғам-толғаулар ауыздан-ауызға жетіп, ұлт ұстынын бекітті. Заманаларды көктей өткен ұлттық болмысты тануда, әлеумет тарихы мен жалпы елдік шежірені зерделеуде Қазақ елінде қалыптасқан дәстүр мектептерін білу маңызды.

Тарихи даму барысында даналық үрдістер арқылы мәдени мұра классификациясы түзіледі. Қоршаған табиғатпен экожүйелік үйлесімді өмір салты, қоғам шындығымен байланыстағы әлеуметтік-саяси институттар орнығады. Қарапайым тіршілікте қасиетті киіз үйден бастап төрт түлікті өсіріп-өндіруге дейінгі халықтың әдет-ғұрпын, таным-түсінігін айқындаған дәстүр жүйесі дами түседі. Ұлан-ғайыр даланың ерекшеліктеріне қарамастан от, ошақ, отан ұғымдары тұтқалық (жетекші) рөл атқарды. Киіз үй

архитектурасы, оның бейімделгіш, икемделгіш, оңтайлы, ұтымды (мобильді) сипаттары халықтың кейде ауыр, кейде салтанатты тұрмыс өлшемдерін көтеріп, далалық қала құрылымы архитектуралық негіздемесін қалыптастырды.

Сонымен елдікке арқау, дәстүрге өзек болған Дала мектептері ішінде Даналық пен даралық мектебі көзге түседі. Дала еркіндігін, дарқандығын, қонақжайлығын, әсемдігін, тереңдігін, үйлесімділігін, қайырымдылығын, қанағатын, үнемділігін, парасатын өзек еткен бұл мектеп – отаншылдықтың қайнары. Әрине, мұны іштей Аналар мектебі, Әжелер мектебі, Аталар мектебі, Ағайын мектебі, Имандылық мектебі, Жауапкершілік мектебі, Ар-ұят мектебі, Обал-сауап мектебі, Намыс мектебі деп іштей жіктей беруге болады.

Далаға сүйіспеншілік – Отанға деген сүйіспеншілік. Елге, жерге деген махаббат, туған өлкенің таза ауасынан, тау-тасынан, орман-тоғайынан, өзен-көлінен, әуелеп ұшқан аққу-қазынан, көк аспанда қалықтаған қыранынан, жазығы мен өр-қиясын кезген киік-маралынан, шығжырған шілдесі мен шымырлаған аязынан, сокқан желінен, жусанды, селеулі төсінен, жұпар иісті көкорай белінен осында туып-өскен талантты, дарынды адамдарды бөліп қарау мүмкін емес. Даланың даралығы мен адамның даралығы - біртұтас құндылықтар. Бұлар басқа бірде-бір елге, жерге ұқсамайтын іргелі мемлекеттің іргесін қалады. Сақ, ғұн дәуірінен бері келе жатқан ұлтымыздың қолөнер мәдениетін – халықпен бірге жасап келе жатқан тұмары деуге негіз бар.

Дала төсіндегі қауымдардың тарихи даму барысында бірде әлсіреп, бірде күшейіп, бірде тоқырап, бірде өркендеп отырғаны мәлім. Дегенмен, Қазақ елінде әрқашан көшбасшы ірі тұлғалар шығып, мемлекеттік, елдік, мәдени үрдістерді одан әрі жалғастырды. ХҮІІІ ғасырдан ХХ ғасырдың соңына дейінгі дәуірде патша отаршылдығы, кеңестік қанқұйлы саясат осы ұлт дәстүрін үзуге, жоюға қанша әрекет етсе де, дегендеріне жете алмады. «Халық – Алланың бір аты» дегендей, ел рухы, ел даналығы мен даралығы оған жол бермеді.

Қазіргі жаһандану заманында ұлттық бірегейлікті сақтаудың басты жолы - ұлттық мәдениет, ұлттық дәстүр, атадан балаға аманатталған асыл рухани мұралар екенін өмір де, тәжірибе де айқындады. Ұлттың дана мәдениеті мен дара дәстүрі елдік пен мемлекеттілікті ғана сақтап қоймай, генетикалық ішкі мүмкіндіктерді жаңғыртады. Мәңгілік ел болу - рухани құндылықтардың ұрпақтан ұрпаққа ұласып, буындар бірлігін сақтау, даналық пен парасат сабақтастығына адалдық деген сөз.

Сондықтан Тәуелсіз Қазақстан елдік бірегейлікті сақтау мақсатында ұлттық дәстүр мен мәдениетті жүйелі, кешенді жаңғыртуға үнемі көңіл бөлгені абзал. Бұл ретте мына шараларға көңіл бөлінуі тиіс: бірінші, елдік даралықтың негізін құрайтын іргелі құндылықтарды әрқашан жаңғыртып отыру; екінші, сан ғасыр қалыптасып дамыған халықтың асыл қазынасын –рухани мұрасын қас ұрпаққа белсенді түрде меңгерту, намыс пен жігерді, рух пен жауапкершілікті қатар ұстау; үшінші, ұлттың генетикалық кодын құрайтын

мәдени құндылықтар мен ұлттық дәстүрді, ұрпақаралық сабақтастықты сақтау, дамыту, өрістету.

Иә, дәстүр мен мәдениет – ұлттың да, елдің де генетикалық коды. Қазақ мәдениеті Қазақ елін мекендеген барлық азаматтары үшін отаншылдықтың өзегі болса, ұтарымыз көп. Даналық пен даралық мектебінің тұжырымдамасы да – осы.

Намыс мектебіне келсек, ұлтты ағарту мен ояту – ең асыл елдік міндеттердің бірі. XIX ғасырдың ортасында Қазақ жерінде қалыптасқан нақты тарихи жағдай патша өкіметінің отаршылдық саясатымен және соған қарсы жан-жақты күреспен сипатталады. Хан Кене бастаған қаһарлы жорық бір басқа да, елді кеулеп кеткен рухани отарлауға қарсы тұрған ағартушылық бой көтеру бір басқа. Бұл ретте Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы құбылысы айшықтала көрінеді. Бұлар – ұлттық тектілік институтының тінін сапаландырды.

Ағартушылық дәуір - болашақ қоғамдық құрылыс мәселесіне байланысты қазақ ойшылдары мен оқығандарының жарқырай көрінген шағы. Шоқан-Ыбырай-Абай мұраты дәстүрлі батыс ағартушылары мұратымен сәйкес келмеді. Батыс ағартушылары өз қоғамының сұранысына жауап беретін нарықтық құрылысты беріле асқақтатса, қазақ ағартушылары қоғамның барлық мүшесін сауаттандыруды, бәріне бірдей толық еркіндік беруді, әділ саяси өмірге жаппай қатыстыруды армандады. Білімге негізделген елдік тәртіп орнату үшін күресті. Олар өздері ерте оянды. Ұйқыдағы халықты Ресейдің «білім қонырауы күшімен» оятуды қалады.

Ағарту мектебінің тұжырымдамасы, білік-білімі Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы еңбектерінде тұнып тұр. Оған біз бір кезде «кеңестік шындық» көзімен қарағанбыз. Енді Тәуелсіздік талабымен қарау керек. Олардың мәйекті ойлары елдік рәміздерді тану мен танытуда да маңызды.

Бүгінгі Қазақстан үшін Абай мектебі, Шоқан мектебі, Ыбырай мектебі – рәміздік мәнге ие мектептер.

Ұлт тарихының ең жарқын беттері Алаш қозғалысы мен және Алаш зиялыларымен байланысты. XX ғасыр басындағы Алаш құбылысы - тарихи-саяси, мәдени-ағартушылық айрықша оқиға. Бір ғана Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы, Халел Досмұхамедұлы, Жаһанша Досмұхамедұлы, Мағжан Жұмабай, Жүсіпбек Аймауытұлы, Смағұл Садүақасұлы, Қошқе Кемеңгерұлы т.б. аты-жөні осы құбылысты негізді, іргелі, танымал ете түседі. Бұлар «Алаш туы астында күн сөнгенше сөнбенбейміз!» деген. Мұны ұран десе де, болашақ Тәуелсіздіктің арқауы десе де болады.

Алаш зиялылары қазақ баласының саясат, мәдениет баспалдағына көтеріле беретініне үміттеніп отырып, мемлекет ретінде дербес өмір сүруге, өзге елдермен терезесі тең күн кешуге құқықты екеніне сенімді еді. Қозғалыс серпіні мен жаңашылдығы - әлемдік демократиялық дамуға иек артқан либералдық құндылықтарды ұлықтау, Еуропамен ықпалдасу, ұлт дәстүрін

ұмытпау және сапаландыру. Алмағайып заманда амал тауып, ел басын Алаш мұратына біріктіріп, білім мен жаңа саясат төңірегіне топтастыру алғаш рет жүзеге асты. Олар сол тұста кездескен қиындықтардың барлығын жеңді, заман сауалына оңтайлы шешіммен жауап берді. Көбінесе Ресей жүйесіндегі жоғары және арнаулы оқу орындарын бітіріп, империяны бір аймағын емес, тұтас ағартуды, демократияландыруды қалады. Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланды, тіке халықаралық байланыс орнатты.

Осы орайда байырғы Дала генерал-губернаторлығының шұрайлы өлкесінде, кейінгі Ақмола өңірінің төрінде, бүгінгі Солтүстік Қазақстан облысының шоқ-шоқ қайынды алқабында 1918 жылы жазда ұлттың игі жақсысы Әлти Барлыбаевтен бата алып, Алаш әскерінен шеп құрып, ұлт мәслихатын өткізген Міржақып Дулатұлы бастаған қайраткерлердің тарихи бастамасына да 100 жылдан асыпты. Осы шарадағы Сәдуақас Әлтиұлы, Абылай Рамазанұлы, Қази Торсанұлы, Мұқыш Құртайұлы т.б. тұлғалардың елдік істері, бастамашылдығы тарихта алтын әріппен жазылып қалды. Ақын Мағжан айтқандай, «Ерлерді ұмытса да ел, сел ұмытпас, Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпастың» кері келді. Бүгін, міне, аты аңыз боп қалған Әлти байдың ұрпағы, жаңа заманның іскер азаматы Нағашыбай Барлыбаев сол тарихи орындарды өскелең ұрпаққа тағылымды етіп, көркейтіп жатқан жайы бар. Біз мұны өз көзімізбен көріп, әрі қуанып, әрі мерейіміз өсіп, елорда төрінен тілектес болып отырмыз. Бұйырса, «Әлти қыстауы» ашық аспан астындағы өлкетану мұражайына айналғалы тұр.

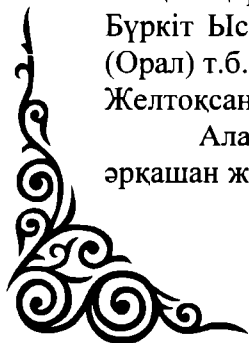
Алаш қозғалысын совет өкіметі терістегенімен, оның идеялары елшіл азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүріп келді. Оның жарқын әрі нақты мысалы – XX ғасырдың 40-80 жылдары ұлттық бірегейлік үшін жан беріп, жан алысқан рухани күрестер. Мұның ішінде Б.Момышұлы да, Ә.Марғұлан да, М.Әуезов те, Қ.Сәтбаев та, Е.Бекмаханов та т.б. бар.

XX ғасырдың басында ұлттық бірлік идеясын көтерген игі жақсылар қазақ мемлекеттілігін жаңғыртуды өз мойнына алды. Қазақ қоғамының қайнауынан шыққан зиялылар, ел ағалары, мұалімдер, молдалар, талапты шәкірттер жаңа қауым қалыптастырудың эстафетасын өз қолдарына алды.

Большевизм мен кеңестік идеология қанша қырғын алып келсе де, Алаш идеясы ұлттың жан дүниесінде толассыз жүре берді. Өшпеді, жойылмады.

40-50 жылдардағы «ЕСЕП» (Елін сүйген ерлер партиясы), «Қазақ халқын қорғаушылар одағы», осы ұйымның бас-қасындағы Махмет Темірұлы, Бүркіт Ысқақұлы (Қарағанды), Ғұбайдолла Әнесұлы, Сейітқали Бажекенұлы (Орал) т.б. – Алаш идеясының үзілмеген үміті, сөнбеген шоғы еді. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін де осыған қосуға болады.

Алаш тағылымы – елдік рәміз және аталар аманатына адалдық. Ол бізді әрқашан жаңару мен сапалы білімге шақырып тұрады.

Кемел ОСПАНОВ,
Солтүстік Қазақстан облысы
әкімдігі Ішкі саясат басқармасының бастығы

Құрметті қауым, қадірлі қонақтар!

Бүгін Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы аясында Қызылжар жерінде өткелі отырған «Солтүстік Қазақстан және Алаш» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияға жұмысына сәттілік тілеймін!

Кезінде кеңестік тоталитарлық әкімшіл-әміршіл жүйесінің құрбандары болған боздақтарды толық ақтау бүгінгі ұрпақтарының парызы. Осындай жазықсыз жапа шеккендірдің қатарында Алаш қайраткерлерінің килы тағдыры бүкіл қазақ халқы үшін үлкен қасірет. Қызылжар өңірі тарихи кезеңдерде талай оқиғаны басынан өткізген, бірегей тұлғалардың тағдырына әсер еткен, шешуші қадамдар жасалған Ұлы Даланың құтты мекені.

Конференция барысында ел мен жер тұтастығы мәселесі, Тәуелсіздікке жету жолында күрестің айшықты беттері, дана тұлғалардың өсиеті мен қайраткерлік ерлігі жайында ғылыми ой-толғамдар, құнды пікірлер ортаға салынбақ.

Алаш қозғалысы Отан тарихының айшықты беттерінің бірі. Елін Тәуелсіздікке жетелеген, халқына аянбай қызмет еткен Алаш арыстарының идеясы, қайраткерлігі мен жасампаздығы бәрімізге, әсіресе болашақ ұрпаққа үлгі. Тәуелсіздігімізді баянды ету, осы жолдағы Алаш қайраткерлері сияқты Ұлы тұлғаларымыздың қызметін қазіргі және болашақ ұрпаққа насихаттау бәріміздің парызымыз.

Еліміз, жеріміз үшін маңызды іс-шараның жоғары деңгейде өтілуіне сәттілік тілеймін және барша қауымға алғысымды білдіремін!

АЛАШ ҮНІ – ҰРАНЫМ!

*Сөзі: Аққұштан Бақтыгереева
Әні: Жоламан Тұрсынбаев*

Күн нұрына жарқылдатып найзаны,
Атқа қонды Қызылжардың аймағы.
Көш бастады Алашымның ұлдары, -
Қазағымның қайраты мен айбары!

Қайырмасы:

Алаш үні – ұраным,
Қасиетті жыр-әнім.
Алаш үні – ұраным,
Қазақ Елі – тұрағым!

Көк бөрілер мекендеген Даланы...
Ұл-қызында намыс оты жанады.
Жалғасы бұл мәңгі өшпейтін ерліктің,
Желтоқсанның мұзға жанған алауы.

Қайырмасы.

Күннен туған, найзағайдан от алған,
Еркін елміз, Қазақ Елі атанған.
Алаш үнін асқақтата тербеген,
Ұрпағымыз Әлти Баба, қаһарман!

Қайырмасы.

572886

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН ТОЛЫҚ АҚТАУ ЖӨНІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК КОМИССИЯ ТУРАЛЫ

Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы
№ 456 Жарлығы.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелерін жан-жақты зерделеу және шешу мақсатында **ҚАУЛЫ ЕТЕМІН:**

1. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөнінде мемлекеттік комиссия (бұдан әрі - Мемлекеттік комиссия) құрылсын.
2. Қоса беріліп отырған:
 - 1) Мемлекеттік комиссия туралы ереже;
 - 2) Мемлекеттік комиссияның құрамы бекітілсін.
3. Осы Жарлықтың орындалуын бақылау Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігіне жүктелсін.
4. Осы Жарлық қол қойылған күнінен бастап қолданысқа енгізіледі.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаев

Қазақстан Республикасы
Президентінің
2020 жылғы 24 қарашадағы
№ 456 Жарлығымен
БЕКІТІЛГЕН

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы ЕРЕЖЕ

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия (бұдан әрі - Мемлекеттік комиссия) Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы консультативтік-кеңесші орган болып табылады.

2. Мемлекеттік комиссия өз қызметінде Қазақстан Республикасының Конституциясын, заңдарын, Қазақстан Республикасы Президентінің және Үкіметінің актілерін, өзге де нормативтік құқықтық актілерді, сондай-ақ осы Ережені басшылыққа алады.

3. Мемлекеттік комиссия төрағадан, төрағаның орынбасарларынан, Мемлекеттік комиссияның хатшысынан және мүшелерінен тұрады.

4. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы Мемлекеттік комиссияның төрағасы болып табылады.

5. Мемлекеттік комиссияның құрамы мемлекеттік органдар басшыларының, қоғамдық ұйымдар өкілдерінің, ғалымдардың қатарынан жасақталады.

6. Төрағаның шешімі бойынша Мемлекеттік комиссияның жұмысына мемлекеттік саланың сарапшылары, өзге де адамдар тартылуы мүмкін.

2-тарау. Мемлекеттік комиссияның міндеті, функциялары мен өкілеттіктері

7. Мемлекеттік комиссияның негізгі міндеті саяси қуғын-сүргін құрбандарын заңдық және саяси тұрғыдан ақтау болып табылады.

8. Мемлекеттік комиссия мынадай функцияларды жүзеге асырады:

1) саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіру, қуғын-сүргін құрбандарының барлық санаттарын ақтау бойынша ұсыныстарды тұжырымдау;

2) саяси қуғын-сүргін құрбандарын заңдық және саяси тұрғыдан толық ақтау үшін нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу бойынша ұсыныстарды тұжырымдау және Үкіметке енгізу;

3) Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының іс жүзінде ақталмаған санаттарының, оның ішінде: қолданыстағы заңнамада қамтылмаған құрбандар санаттарын; заңнамада аталған, бірақ іс жүзінде ақталмаған құрбандар санаттарын тізбесін қалыптастыру;

қуғын-сүргін құрбандарының құқықтық жағынан ғана емес, саяси тұрғыдан да ақталуға жататын санаттарының тізбесін қалыптастыру;

4) мемлекеттік органдардың саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау, ақталмаған адамдардың құқықтарын қалпына келтіру мәселелері жөніндегі арыздар мен шағымдарды қарау мәселелері бойынша қызметін үйлестіру;

5) Саяси қуғын-сүргін құрбандарын, оның ішінде Қазақстанның азаттығы, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін күресте ерлік көрсеткендерді мәңгі есте қалдыру бойынша мемлекеттік бағдарламаның әзірленуі мен қабылдануын қамтамасыз ету бойынша ұсыныстарды тұжырымдау және енгізу.

9. Мемлекеттік комиссия өзіне жүктелген міндеттерді шешу мақсатында:

1) саяси қуғын-сүргін құрбандарын заңдық және саяси тұрғыдан ақтауға, саяси қуғын-сүргін құрбандарын, сондай-ақ Қазақстанның азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күрескендердің ерлігі мен батырлығын мәңгі есте қалдыруға байланысты мәселелер бойынша нормативтік құқықтық актілердің жобаларын әзірлеу жөнінде ұсыныстар енгізеді, ұсынымдар береді;

2) қуғын-сүргін құрбандарының түрлі санаттарын ақтау әдіснамасын тұжырымдау үшін кіші комиссияны және өз қызметінің бағыттары бойынша ұсыныстар енгізу, сондай-ақ жиналған материалдарды жинақтау үшін жұмыс топтарын құрады (жұмыс топтары алдына қойылған міндеттер бойынша талдамалық қорытындылар дайындайды және оларды Мемлекеттік комиссияның отырыстарына шығарады). Әдіснама жөніндегі кіші комиссия халықаралық саяси-құқықтық стандарттарға сәйкес саяси қуғын-сүргіннің алуан түрлерін бағалаудың ғылыми негізделген мемлекеттік тәсілдері мен өлшемшарттарын, сондай-ақ қуғын-сүргін құрбандарының әрбір санатын ақтаудың тәсілдері мен әдістерін тұжырымдайды;

3) Мемлекеттік комиссияның құзыретіне кіретін мәселелер бойынша мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің, өзге де ұйымдар мен азаматтардың ұсыныстарын қарайды;

4) Мемлекеттік комиссия қызметінің мәселелері бойынша мемлекеттік органдардың басшыларын және өзге де лауазымды адамдарды тыңдайды;

5) Мемлекеттік комиссияның міндеттерін іске асыруға қажетті құжаттар мен материалдарды мемлекеттік органдар мен өзге де ұйымдардан сұратады және алады;

6) Мемлекеттік комиссияның міндеттерінен туындайтын өзге де шараларды жүзеге асырады.

3-тарау. Мемлекеттік комиссияның қызметін ұйымдастыру

10. Мемлекеттік комиссияның жұмысы оның отырыстарын, кіші комиссиялардың, жұмыс топтарының отырыстарын және өзге де іс-шараларды өткізу арқылы жүзеге асырылады.

11. Мемлекеттік комиссияның отырыстары жарты жылда кемінде бір рет өткізіледі.

12. Мемлекеттік комиссияның отырысына қатысып отырған мүшелерінің жалпы санының көпшілік даусымен шешімдері қабылданады. Мемлекеттік комиссия мүшелерінің дауыстары тең болған жағдайда, төрағалық етушінің даусы шешуші болып табылады.

13. Мемлекеттік комиссияның отырыстарында Мемлекеттік комиссияның функциялары мен міндеттерін іске асыру мақсатында жұмыс топтарының жүргізген жұмысы туралы есептері қаралады.

14. Мемлекеттік комиссияның отырыстарына Мемлекеттік комиссияның мүшелері болып табылмайтын лауазымды адамдар, сондай-ақ қоғамдық ұйымдардың және бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері шақырылуы мүмкін.

15. Мемлекеттік комиссияның төрағасы:

1) Мемлекеттік комиссияның қызметіне жалпы басшылықты жүзеге асырады және оның отырыстарында төрағалық етеді;

2) Мемлекеттік комиссияның міндеттерін орындауға бағытталған шараларды тұжырымдау мен іске асыру бойынша мемлекеттік органдар мен өзге де ұйымдардың қызметін үйлестіреді;

3) Мемлекеттік комиссия мүшелері мен сарапшылар үшін Қазақстан Республикасы Президентінің, Ішкі істер министрлігінің, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, прокуратура органдарының, басқа да мемлекеттік органдар мен ұйымдардың жабық қорларындағы, архивтеріндегі саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы материалдарға қол жеткізуді қамтамасыз ету жөнінде шешімдер қабылдайды;

4) Қазақстан Республикасының Президентін Мемлекеттік комиссияның атқарған жұмысы туралы жылына бір рет хабардар етеді;

5) Мемлекеттік комиссия отырысының күн тәртібін айқындайды және қаттамасына қол қояды;

6) Мемлекеттік комиссияның міндеттерін іске асыру үшін қажет болған кезде жұмыс тобын құру туралы шешім қабылдайды;

7) кіші комиссиялардың және жұмыс топтарының басшыларын тағайындайды;

8) Мемлекеттік комиссияның жұмысына Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен мамандарды, ғалымдар мен сарапшыларды тартады;

9) Мемлекеттік комиссияның міндеттерінен туындайтын өзге де функцияларды жүзеге асырады.

16. Мемлекеттік комиссияның төрағасы болмаған кезде оның міндеттерін төраға белгілеген орынбасары атқарады.

17. Мемлекеттік комиссияның хатшысы:

1) Мемлекеттік комиссияның отырыстарына материалдарды, сондай-ақ хаттамалық шешімдердің жобаларын дайындауды ұйымдастырады;

2) Мемлекеттік комиссияның мүшелеріне кезекті отырыстың өтетін орны, уақыты мен күн тәртібі туралы хабар береді, оларды қажетті материалдармен уақтылы қамтамасыз етеді;

3) Мемлекеттік комиссияның төрағасына ол қабылдаған шешімдерді орындау бойынша атқарылған жұмыс туралы есеп ұсынады;

4) Мемлекеттік комиссия төрағасының тапсырмасы бойынша өзге де функцияларды жүзеге асырады.

18. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Мемлекеттік комиссияның жұмыс органы болып табылады.

19. Мемлекеттік комиссияның жұмыс органы:

1) Мемлекеттік комиссияның қызметін ақпараттық-талдамалық қамтамасыз етуді жүзеге асырады;

2) Мемлекеттік комиссияның құзыретіне жататын мәселелер бойынша мемлекеттік органдармен, лауазымды адамдармен және ұйымдармен қызметтік хат жазысуды жүргізеді;

3) кіші комиссиялар мен жұмыс топтарының алдына қойылған міндеттерді орындауда олардың қызметін ұйымдастырушылық, ақпараттық және талдамалық қамтамасыз етуді жүзеге асырады;

4) Мемлекеттік комиссияның қызметін қамтамасыз етуге қажетті өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады.

20. Мемлекеттік комиссияның өзіне жүктелген міндеттерді орындауда орталық мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдар оған өз құзыреті шегінде көмек көрсетеді.

Қазақстан Республикасы
Президентінің
2020 жылғы 24 қарашадағы
№ 456 Жарлығымен
БЕКІТІЛГЕН

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның ҚҰРАМЫ

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы, Мемлекеттік комиссияның төрағасы

Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің орынбасары, Мемлекеттік комиссия төрағасының орынбасары

"Nur Otan" партиясы Төрағасының бірінші орынбасары, Мемлекеттік комиссия төрағасының орынбасары (келісім бойынша)

Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігі Басшысының бірінші орынбасары, Мемлекеттік комиссия төрағасының орынбасары

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым вице-министрі, Мемлекеттік комиссияның хатшысы

Мемлекеттік комиссияның мүшелері:

Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігі Басшысының орынбасары

Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаты (келісім бойынша)

Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаты (келісім бойынша)

Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (келісім бойынша)

Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (келісім бойынша)

Қазақстан Республикасы Президентінің көмекшісі – Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігі Азаматтардың өтініштерін қарауды бақылау бөлімінің меңгерушісі

Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрі

Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрі

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрі

Қазақстан Республикасының Әділет министрі

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрі

Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрі

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының төрағасы

Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының бірінші орынбасары

Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті Төрағасының орынбасары

Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрінің орынбасары

Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау вице-министрі

Қазақстан Республикасының Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі вице-министрі

Қазақстан халқы Ассамблеясы Төрағасының орынбасары, Хатшылық меңгерушісі

Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігінің Ішкі саясат бөлімінің меңгерушісі

Ашуев Жұмабек - Қазақстанның жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандары қауымдастығының президенті (келісім бойынша)

Аяған Бүркітбай Ғылманұлы - Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары, тарих ғылымдарының докторы, профессор (келісім бойынша)

Әбдіғалиұлы Берік - Қарағанды облысы Ұлытау ауданының әкімі, саясат ғылымдарының докторы

Әбжанов Ханкелді Махмұдұлы - "Әділет" Қазақстан тарихи-ағарту қоғамының төрағасы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ мемлекеттік аграрлық университетінің "Рухани жаңғыру" орталығының жетекшісі, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі (келісім бойынша)

Әнес Ғарифолла Қабдулқайырұлы - "Саяси қуғын-сүргін құрбандары" музейінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы (келісім бойынша)
Байқадамов Наурызбай Сейітқалиұлы - Қызылорда облысы әкімінің орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты

Борчашвили Исидор Шамилович - "Астана" халықаралық университетінің Қылмыстық-құқықтық және қылмыстық-процестік проблемаларды зерттеу институтының директоры, заң ғылымдарының докторы (келісім бойынша)

Гривенная Людмила Александрова - М.Қ. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (келісім бойынша)

Калашникова Наталья Павловна - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, саясаттану ғылымдарының докторы (келісім бойынша)

Кан Георгий Васильевич - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы (келісім бойынша)

Көшім Досмахамбет Қалмаханұлы - "Ұлт тағдыры" қоғамдық бірлестігінің төрағасы (келісім бойынша)

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы - Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы (келісім бойынша)

Қамзабекұлы Дихан - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің проректоры, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі (келісім бойынша)

Қасымов Сабыр Ахметжанұлы - "Қаһармандар" республикалық қоғамдық қорының президенті, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, заң ғылымдарының кандидаты (келісім бойынша)

Қойгелдиев Мәмбет Құлжабайұлы - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті "Айтылған тарих" ғылыми-зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі (келісім бойынша)

Қойшыбаев Бейбіт Орынбекұлы - "Әділет" Қазақстанның тарихи-ағарту қоғамы төрағасының орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты, жазушы (келісім бойынша)

Қыдырәлі Дархан Қуандықұлы - "Егемен Қазақстан" республикалық газетінің басқарма төрағасы, тарих ғылымдарының докторы (келісім бойынша)
Нұртаев Рамазан Тұяқұлы - заң ғылымдарының докторы, Қазақ гуманитарлық заң университетінің профессоры (келісім бойынша)

Озғанбаев Өмірзақ Озғанбайұлы - Қазақстан Республикасы ардагерлер ұйымы орталық кеңесі төрағасының орынбасары, тарих ғылымдарының докторы (келісім бойынша)

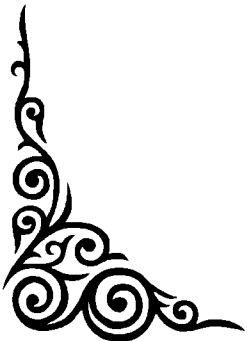
Омарбеков Талас Омарбекұлы - Орталық Азияның дәстүрлі өркениеттерін зерттеу жөніндегі республикалық орталықтың директоры, тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының құрметті академигі (келісім бойынша)

Саиров Ерлан Бияхметұлы - Еуразиялық интеграция институтының директоры, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің мүшесі (келісім бойынша)

Сәrpеков Рамазан Құмарбекұлы - Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің "Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институты" шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорынының директоры, заң ғылымдарының кандидаты (келісім бойынша)

Сарым Айдос Әміроллаұлы - Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің мүшесі, саясаттанушы (келісім бойынша)

Федоров Яков Иванович - "Nur Otan" партиясы жанындағы "Мирас" қоғамдық кеңесінің мүшесі, қоғам қайраткері, "Алаш" қозғалысы мен партиясын зерттеуші (келісім бойынша).

Доклад члена Госкомиссии, руководителя Проектного офиса и Подкомиссии по методологии, кандидата юридических наук С.А. Касымова на международной научно-практической конференции на тему «Северный Казахстан и Алаш»

**Құрметті жерлестер!
Аса қадірлі қонақтар!**

В истории любого народа бывают судьбоносные события, выдающиеся личности, которые играют большую роль в жизни конкретного народа. Таким событием в судьбе казахского народа является «Алаш». И, конечно, выдающимися личностями, безусловно, являются лидеры одноименного движения, партии и правительства «Алаш-Орда».

Организация в национальной окраине Российской империи, особенно в азиатско-мусульманской части прогрессивной и демократической партии, добившегося признания и поддержки народа, создания легитимного национального правительства – это эпохальное явление.

«Алаш» - это наш кладезь, рухани қазына, источник духовности и патриотизма, эталон служения родному народу и Отечеству.

Лидеры «Алаша», в силу своего широкого кругозора, огромного интеллектуального потенциала, пришли к выводу, что полноценная защита политических, гражданских и социально-экономических прав народа возможна только через национальное строительство, как основополагающего компонента любого государства.

Один из лидеров «Алаша» Жусипбек Аймаутов, в своей статье «Любить нацию», писал, что их цель – не быть униженным как нация и не исчезнуть из мира. Сильна та партия, писал он, в которой много людей, по-настоящему любящих свою нацию и работающих, не жалея своих сил в ее интересах. В заключение он сформулировал их отношение к своему народу: «Не народ для нас, а мы для народа родились». Если бы нынешние чиновники взяли себе на вооружение этот принцип...

Лидеры и активисты «Алаша» также пришли к выводу, что без просвещения населения не достичь поставленных целей. Поэтому, с начала XX века повели, максимально широкомасштабно в тех тяжелых условиях, просветительскую работу среди масс народа.

Это они своей неустанной просветительской работой меняли спящее сознание народа, поднимали дух, готовили его к цивилизованной и системной национально-освободительной борьбе за свободу и независимость Казахстана. Они также целенаправленно готовили народны массы к борьбе за свои национальные, политические и гражданские права.

Долг ученых-алашеведов отдельно и всесторонне изучить эту сторону их общественно-политической деятельности.

Мы надеемся, что организация и проведение сегодняшней конференции явится началом такого научного исследования и историко-политической оценки еще малоизученной огромной просветительской деятельности партии «Алаш» в регионах.

Наш форум может явиться началом раскрытия феномена лидеров и активных участников движения, партии «Алаш», как в условиях начала прошлого века удалось им добиться массовой поддержки народа, объединить их вокруг общенациональных целей.

Выдающиеся лидеры «Алаша» во главе Алиханом Бокейхановым не только разбудили наш народ, подняли его с колен, вооружили идеями национальной свободы, но и добились возвращения исконно казахских земель народу, предлагали пути строительства национального государства по образцу европейских стран. Такой просвещённой и организованной партии Европейского образца, твердо стоящей на национальной почве, не было в большинстве национальных окраин.

В декабре 1918 года делегаты со всего Казахстана, легитимно избрали правительство «Алаш-Орда», возродив тем самым национальную государственность. Причем, в отличие от большевиков, соблюдали демократические принципы избрания делегатов на свои съезды, принятия решений, альтернативность кандидатов, правила и порядок голосования и т.д.

Поэтому, мы давно предлагали: возрождение национальной государственности в двадцатом веке нам надо исчислять с этого момента. Понимая огромную популярность Алаша, почти всенародную его поддержку, большевистско-сталинский режим негласно объявил его врагом номер один в Казахстане. И системно приступил к уничтожению и политическим репрессиям не только активных членов партии и Правительства Алаш, членов «алашских военных формирований», но и рядовых участников и сторонников этой партии.

Уважаемые участники конференции!

Сегодня, мы, наследники «Алаша», потомки Альти-кажы, при поддержке общественности, руководства акимата Северо-Казахстанской области поставили памятную стеллу в честь состоявшегося в имении

уважаемого в регионе Алти-кажы, на территории бывшего аула «Аккусак», сегодня, как Вы знаете Жамбылского района Северо-Казахстанской области. Это сакральное место. Я не думаю, что в Вашей области много таких мест, где десятки тысяч людей добровольно собрались и выразили свою народную и политическую волю.

Именно на Вашей земле, чуть более 100 лет назад, произошло событие, которое является уникальным в политическом и историческом плане. Это крупное, очень значимое событие не только для северного Казахстана. Северяне показали, что поддерживают возрождение казахской национальной государственности. Они наглядно и массово выразили народную волю казахов северного региона на свободу и суверенитет своей Родины. Народ ярко продемонстрировал, что Алаш – их партия, что они пойдут за ней.

Именно на этом месте, летом 1918 года проходила встреча – народное собрание с одним из главных лидеров движения и партии «Алаш», широко известного в народе Мыржақыпа Дулатова и других руководителей, приехавших из Оренбурга. В работе народного собрания приняли участие руководители областных филиалов движения и партии «Алаш». Кызылжарского уезда Жумағали Тлеулин и Салмақбай Кусеметов, Омской области - Ережеп Итбаев и Айдархан Турлыбаев, Кокшетауского уезда - Еркосай Мукушев и многие десятки ответственных работников партии.

Именно сюда, вместо предполагаемых 150-200 народных представителей из 22 волостей северного региона, собралось огромное количество народа. Простой народ прибыл из аулов Кызылжара, Омска, Кургана, Акмолы, Атбасара и других мест. Приехали на сход более десяти (некоторые источники говорят - более двадцати) тысяч людей.

Было море народа. Огромная площадь – поляна не вмещала пришедший поток людей. Более сотни юрт, поставленных организаторами, не вмещали гостей. Люди спали на улицах, положив под голову седла своих коней. Все они приехали добровольно, на лошадях, преодолев 400-500 километров, чтобы встретиться, услышать лидеров «Алаша», и выразить свою народную волю и в поддержку их программ и общественной деятельности, направленных на свободу и государственный суверенитет Казахстана. Сегодняшняя Стелла посвящена именно непобедимой народной воле десятков тысяч собравшихся к свободе и независимости Казахстана.

Именно здесь, на нашей земле, просвещенные и уважаемые в регионе люди, аксакалы, и в целом народ, торжественно встречали лидеров «Алаша», почетным караулом, гимном «Алаша» («Арғы атам – Ер турик»), как руководителей национального движения и народной партии.

Хочется особо отметить просвещенность и патриотизм Алти-кажы, мецената, понявшего глубинные, перспективные цели лидеров новой партии. Он также продемонстрировал свою мудрость – организационно и материально поддержав партию, борющуюся за будущее народа. Рядом с ним были такие уважаемые люди, как Аблай Рамазанов и многие другие, поддерживающие цели и задачи партии Алаш.

Об этом подробно пишет в своих книгах «Школа жизни» академик, классик казахской советской литературы Сабит Муканов. Конечно, писатель делает политические и идеологические оценки, как требовала коммунистическая цензура. В советское время правду об этом событии запрещалось писать и даже публично говорить. Но он, хотя бы, хронологически и фактологически запечатлел картину народного собрания.

Активные участники этого народного курултая, члены их семей попали под политические репрессии режима.

Но сама история, само время доказало правоту лидеров «Алаша». Годы независимости подтвердили, что благодарный казахский народ не забыл и никогда не забудет бескорыстный героизм и подвиги «Алашординцев» во имя свободы нашей Родины.

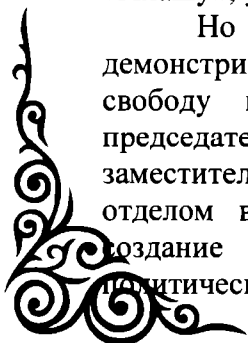
После объявления независимости, во всех регионах Казахстана последовательно восстанавливаются память об общественно-политической деятельности «алашординцев». Недавно в нашей столице установлен памятник Алихану Букейхану, Ахмету Байтурсынулы и Мыржақыпу Дулатулы.

Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий, созданная Указом Президента К.К. Токаева, будет предлагать полную политическую реабилитацию лидеров и активных членов движения, партии, правительства «Алаш». Признание их общественно-политической деятельности, политическое научное и духовное наследие национальным достоянием и государственной ценностью.

По своей программе, уровню общественно-политической деятельности движение-партия «Алаш» соответствовал национально-освободительным движениям начала XX века в Европе и можно уверенно сказать – оно было на достойном уровне. Для реализации целей движения и была создана партия «Алаш», а затем – правительство «Алаш-Орда».

В своей книге «В потоке истории» Первый Президент Казахстана Н.А.Назарбаев выразил общее мнение народа: «Мы должны уважать и ценить людей, боровшихся за свободу и независимость Казахстана. Участники движения «Алаш» искренне верили, что свержение царя принесет народу долгожданную свободу. Но этого не произошло. Люди погибли за идею, но именно они пробудили в нас стремление к независимости. Счастье ее обретения выпало нашему поколению». Если бы он и его команда следовали этим словам в жизни, мы бы давно дали должную государственную оценку «Алашу», увековечили бы их подвиги.

Но я хочу сказать – сегодняшнее поколение руководителей порой демонстрирует понимание и свою ответственность перед памятью борцов за свободу и независимость Казахстана. Вы должны знать, что наш председательствующий, поддержавший проведение данной конференции, заместитель акима Вашей области Гани Нығметов, работая заведующим отделом внутренней политики Администрации Президента, поддерживая создание Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, подписал записку на имя Президента страны. Это

тоже достойный поступок. Хотелось бы, чтобы таких руководителей было больше.

В год столетнего юбилея партии «Алаш» республиканский общественный фонд «Кахармандар» предлагал семерых выдающихся алашордынцев, а именно, Алихана Букейханова, Ахмета Байтурсынулы, Миржакыпа Дулатулы, Жаханша Досмухаметулы, Мухамеджана Тынышпайулы, Алимхана Ермакулы и Халела Досмухаметулы посмертно выдвинуть на звание «Халык Кахарманы». Мы верим, что придет и это время.

Мы, благодарные потомки этих великих духовных батыров, безусловно обязаны сделать все, чтобы тот высокий духовный и гражданский подвиг этих замечательных сынов казахского народа стал священным достоянием сегодняшнего и будущих поколений, примером преданного и бескорыстного служения Родине.

Мы совместно с академиком Диханом Камзабек, а также руководителями научно-исследовательских институтов Зиябеком Кабульдиновым и Еркином Абиля планируем проведение аналогичных форумов о роли Алаша и в других регионах страны.

Вот она – связующая нить времен и духовно-генетический зов предков. Вот где неиссякаемый духовные ресурс и непобедимая сила «Алаша».

Сабыр ҚАСЫМОВ,
*«Қаһармандар» РБФ президенті,
Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген
қайраткері,
Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық
ақтау мемлекеттік комиссиясының мүшесі,
заң ғылымдарының кандидаты*

Стелланың ашылуындағы сөз

Құрметті жерлестер, ардақты ағайын. Бәріміз қасиетті де, киелі де жерде тұрмыз. Өзіміздің адами және ұрпақтық парызымызды атқаруға келдік.

Осыдан жүз жылдан астам уақыт бұрын, дәл осы жерде, солтүстік Қазақстанның ғана емес, бүкіл еліміздің саясаты мен тарихы үшін ерекше маңызы бар, аса ірі оқиға болды. Ол қазақтың ұлттық мемлекеттігін қайта қалпына келтірудің алғышартына, нышанына айналып, солтүстік өңір қазақтарының еліміздің азаттығы мен егемендігі үшін күресуге дайын екенін көрсетті.

1918 жылдың жазында, дәл осы жерде жергілікті халық, «Алаш» қозғалысы мен партиясының басты жетекшілерінің бірі, ел арасында кеңінен танымал, – «Оян қазақ» деген ұранның авторы Міржақып Дулатовпен және Орынбордан келген басқа да Алаш басшыларымен кездесті.

Осы үлкен жиналысқа «Алаш» қозғалысы мен партиясының облыстық филиалдарының басшылары, атап айтқанда, Қызылжар уезднен Жұмағали Тілеулин мен Салмақбай Күсеметов, Омбы облысынан Ережеп Итбаев пен Айдархан Тұрлыбаев, Көкшетау уезднен Ерқосай Мұқышев және басқа да көптеген жауапты қозғалыс – партия қызметкерлері қатысты.

Басында бұл жиналысқа солтүстік өңірдің 22 болысынан 150-200 халық өкілі келеді деп болжанған еді. Бірақ, іс жүзінде одан өте көп адам жиналды. Қызылжардың, Омбы мен Қорғаннан, Ақмоланың, Көкшетаудың, Атбасардың ауылдары мен басқа да жерлерден қарапайым халық ағылып келіп жатты. Жиналысқа он мыңнан (бір деректер бойынша жиырма мыңнан) астам адам келген. Олардың барлығы «Алаш» көсемдерін көріп, сөзін тыңдап, өздерінің ойын білдіру үшін және Қазақ елінің азаттығын көздейтін «Алаштың» бағдарламасы мен қоғамдық қызметіне қолдау көрсету үшін 400-500 километр жерден, атпен жүріп жеткен. Бұл Құрылтай Солтүстік қазақтың оянғанын көрсетті.

Дәл осы жерде ел арасында аса беделді Әлти қажы Барлыбайұлы, Аблай Рамазанов және басқа да көзі ашық адамдар, ақсақалдар, жалпы

жиналған халық «Алаш» басшыларын құрметті қарауылды сапқа тұрып, Мағжан Жұмабаевтың «Арғы атам Ертүрік» деген «Алаш» әнұранын айтып, салтанатты түрде қарсы алған. Оларды ұлттық қозғалыс пен халықтық партияның жетекшілері деп ерекше құрметтеп, сыйлаған.

Большевиктік-сталиндік билік пен оның Қазақстандағы қолшоқпарлары ел ішінде «Алаш» қозғалысы мен партиясының ықпалы артып, оны қолдаушылардың көбейіп кетуінен қорқып, оны Қазақстандағы нөмірі бірінші жау деп жариялады. Сталиндік режим «алаш-ордалықтарды» қудалап, көзін жойды. Олардың идеяларын насихаттауға қатаң тыйым салды. «Алаштың» саяси және рухани мұрасын жойып жіберуге тырысты. Сондықтан да осы халықтық жиналысқа белсене қатысқандарды, олардың отбасы мүшелерін саяси қуғын-сүргінге ұшыратты. 70-жыл бойы большевиктік-коммунистік партия Алаштың идеяларын, ұрпақтарын ізбасарларын бақылауда ұстады.

Бірақ тарихтың, уақыттың өзі «Алаш» басшыларының ісі дұрыс екенін көрсетті. Тәуелсіздік алғаннан бері бүкіл елімізде «алаш-ордалықтардың» Отанды азат ету үшін жан аямай күресіп, ерлік көрсеткені айтылып, оларды толық ақтау үшін жұмыс жүргізіліп жатыр.

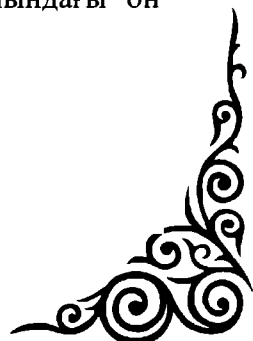
Президент Қасымжомарт Кемелұлы Тоқаевтың Жарлығымен құрылған Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия «Алаш» қозғалысы, партиясы, үкіметінің басшылар мен белсенді мүшелерін саяси жағынан толық ақтауға бар күшін салатын болады. Олардың қоғамдық-саяси қызметі, ғылыми және рухани мұрасы ұлттық игілік және мемлекеттік қазына деп танылады.

Бүгін біз «Алаш» қозғалысының мұрагерлері, Әлти қажының ұрпақтары жиналып, жұртшылықтың, Солтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің қолдауымен осы жерде өткен, «Алаш» қозғалысы мен партиясын халықтың жаппай жақтайтынын көрсеткен халықтық жиналыстың құрметіне Стелла-ескерткішті ашамыз.

Бүгін біз «алаш-ордалықтардың» идеяларын қолдап, олардың өсиетін ұстанып, теориялық және рухани-имандылық мұраларын насихаттап, дамытып жүрміз. Олардың барынша білімді, патриот болғаны, халқы мен Отанын барынша сүйгені қазақстандықтардың әрбір жаңа ұрпағын еліміздің азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күреске үндейді. Бұл – уақыттың арасын жалғап, ата-бабамыздың рухани-генетикалық өсиетін бізге жеткізетін күш. Халыққа қызмет етудің биік эталоны болып табылатын «Алаштың» сарқылмайтын рухани ресурсы да, қайтпас қажыр-қайраты да осында жатыр деп ойлаймын.

Бұл стелла Қазақстанның азаттығы мен тәуелсіздігі жолындағы он мыңдаған қазақтың жеңілмейтін ерік-жігеріне арналған.

Зейін қойып тыңдағандарыңызға рахмет!

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ,
Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің
басқарма мүшесі-проректор, ҚР ҰҒА
академигі,

ҚҰНДЫЛЫҚТАР САБАҚТАСТЫҒЫ

Соңғы жылдары Тәуелсіз Қазақстан қоғамы, әсіресе оның ғылыми-шығармашылық күші Алаш мұраты мен мұрасына адал екенін тағы да дәлелдеді.

Естеріңізде болса, зиялы қауым ұсынысын қаперге алған ел үкіметі 2008 жылы 26 маусымда «Алаш қозғалысы туралы» арнайы қаулы шығарды. Бұл – **тарих алдындағы қарыз бен парызды анықтаған Алаштың 90 жылдығындағы айрықша құжат** еді.

2007 жылдан бері Алаш автономиясы, ұлт зиялылары туралы Отанымыздың іргелі қалаларында біршама семинар, дөңгелек үстел, конференция өтті. Мұның басында Астана қаласы жүргені елдің абыройын асырды, рухын көтерді. 2007-2008 жылдары елорда Алашты М.Әуезовтің мерейтойымен үйлестірді және әлем қазақтарының рухани сұхбаты форматында ұлықтай алды. Елбасы негізін қалаған Еуразия ұлттық университетінде аталған тақырыпқа катысты екі конференция өтті. Осы ЕҰУ мен Астана қаласы Тілдерді дамыту басқармасы **«Елордада әрбір жоғары, орта-арнаулы оқу орны және мектеп бір-бір Алаш тұлғасын ұлықтасын!»** деген бастамамен бірігіп өткізген шара да тиісті нәтиже берді.

Алашты биік өреде зерделеуден Керекудегі мемлекеттік университет те шет қалмады. Осы оқу орнының дана Мәшһүр Жүсіпке деген құрметі айрықша көрінді (20 том мұрасын шығарып үлгерді).

Алаштың мерейтой жылдары Батыс Қазақстанда (М. Өтемісұлы атындағы мемлекеттік университетте және Жымпитыда), Шығыс Қазақстанда (Семейдің мемлекеттік университеті мен педагогика институтында), Астана мен Алматыда Алаштану мен Алашты насихаттауға байланысты елдік деңгейдегі ғылыми жиындар болды. Зиялылықтың әзиз бесігі Семейде Алаш серкесі Әлихан Бөкейханға ескерткіш қойылды. Ал, Астанада дара зиялылар (Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы) ескерткіші жаңа формада орнатылды. Мұны Президент Қ.К. Тоқаев ашты.

Таяуда Семей қаласындағы Қазақ гуманитарлық инновациялық-заң университеті «Әлихан Бөкейхан университеті» болып өзгеріп, оқу орнына қайраткердің қола мүсіні қойлса, дәл осындай бюст Қарағанды облысы Ақтоғайда да орнатылды орнатылды.

Отандық баспасөзде Алаш тарихы мен тағылымына қатысты мындаған мақала, сұхбат жарияланды. Ғалымдар мұнымен шектелмей осы тақырыпты қаузап, жинақтар мен монографиялар әзірледі. Бұл ретте Семей мемлекеттік педагогика институты даярлаған «Шәкәрім» энциклопедиясы мен Павлодар мемлекеттік университеті әзірлеген «Мәшһүр Жүсіп», «Сұлтанмахмұт Торайғырұлы» энциклопедиясының шоқтығы биік. Астанадағы «Руханият» орталығы мен «Алаш» институты бірігіп жазған «Алаш қозғалысы» анықтамалығы да оқырманын тапты. Профессор Ғарифолла Әнес құрастырған «Алаш» энциклопедиясының да жөні бөлек.

Мерейтой жылдары ұлт теле-радио құралдары да аянып қалмады. Шетелдік отандастарымыз арнаулы электрондық сайттарының бір бөлігін осы тарихи Алашқа арнап қайта жасақтады. Астанадағы «Алаш» институты мен «Тіл-қазына» орталығы 2017-2018 жылдары «Ахмет Байтұрсынұлы», «Әлихан Бөкейхан» тұлғалық энциклопедияларын даярлады. С.А. Жүсіптің ұзақ жылғы ізденісі арқасында Ә. Бөкейханның 15 томдық шығармалар жинағы жарық көрді.

Тағы бір жағымды жаңалық, орталық қалалар мен Алашқа тікелей қатысы бар өңірлерде алаштану орталықтары ашылды. Астанада – ЕҰУ «Отырар кітапханасы» ғылыми-зерттеу орталығы мен «Алаш» мәдениет және рухани даму институты, Алматыда – бірнеше жылдан бері практикалық мәнде жемісті жұмыс істеп келе жатқан «Арыс», «Алаш», «Ел-шежіре» баспа-зерттеу орталықтары, Семейде – «Алаштану» орталығы, Павлодарда – «Мәшһүртану» орталығы жоғарыдағы сөзіміздің дәлелі болмақ. Әлбетте, осылардың бәрі де «жоғары жақтың» қаулы-қарарынсыз-ақ елшіл, бастамашыл азаматтардың табанды еңбегімен ашылып, лайықты қызмет атқарып отыр. «Елдік іс» немесе Ахметше айқындасaq «ұлт жұмысы», Міржақыпша айтсақ «ұлт үмесі» дегеніміз – осы!

«Алаш жылдарының» (халық атауы) қорытынды жиыны Алматыда, Алаш зиялылары негізін қалаған Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогика университетінде 2008 жылы өткенде, мұнда сонау зұлматты репрессия жылдарынан бері тұңғыш рет ресми «осы университеттің 1926 жылы Ташкентте ашылғаны» туралы айтылды. Бұған дейін «1928 жылы ашылды» деген жансақтықпен Алаш тарихы, елдік күрес рабайсыз бұрмаланып келгені мәлім... Алаш жылы қателік түзетілді. ҚазПИ-де қалған А.Байтұрсынұлы мен Х.Досмұхамедұлының ізі һәм ісі жаңғырып, Ақанның атында ғылыми-зерттеу орталығы ашылды.

Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев Алаштың 90 жылдығының қорытынды конференциясына жіберген құттықтауында былай деген еді: «Алаш үкіметі жаңа тұрпатты қазақ мемлекеттігінің бастауына айналды. 1991 жылы құрылған тәуелсіз Қазақ мемлекеті – сол арыстардың асыл арманының жүзеге асуы. Біз Қазақстанның тәуелсіздігі мен тұтастығын»

үшін күрескен азаматтарды ерекше қадірлей білуіміз керек. Осы ретте Алаш арыстарының аманатына адалдық танытып, мемлекетімізді нығайтып, тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтауға тиіспіз».

Сонымен, бүгінгі жұртшылық Алаш идеясы – XX ғасыр басындағы қазақтың мемлекетшілдік идеясы болғанын, Алаш қозғалысы – жаңашыл жасампаздықтың, түп негізден ажырамай Еуропалық бағдарда дамудың көшбасшы бағыты ретінде қалыптасқанын байыптап келеді.

Елімізде Алаш ұғымы құндылық ретінде қайта орнығып келеді. Ол тұтастық, бірлік, айбарлық деген бірнеше мәнге ие. Қазақ ішінде «алаш алаш болып, Алаша хан болғанда», «алты алаш», «алты сан алаш», «алаш мыңы» секілді тұрақты тіркестер ежелден айтылатын. Сондай-ақ «Керегеміз – ағаш, ұранымыз – Алаш» деген елдік ұстаным да бар-тын. Бұдан шығатын қорытынды, Алаш – бұрын қазақ этнонимінің синонимі болса, бүгін де сол деңгейде ұғынылып отыр.

Жалпы тек-тамырына үңілсек, алаш түбіріндегі «ал» - от, қызыл, арай мәніндегі ежелгі түркі сөзі. Мысалы, Алтай, алау, алқызыл, албырт, аластау, албар, аламан, алөкпе, алаң, алқап т.б. сөздердің арғы түбі осыған (куат, күш, жігер, шапшандық, қызбалық, тегеурін, зор деген мағынадағы) барып тіреледі. Отандық зерттеушілер ішінде Шоқан Уәлиханнан бастап Алаш ұғымын зерделегенін байқаймыз. Ол қазақ пен алаш ұғымдарын қатар қоя отырып («начало народа казахов или алач ...»), былай деп жазады: «У киргиз разные роды имеют свою тамгу и уран. Уран у всех киргиз есть алач».

XX ғасыр басында Ә. Бөкейхан бастаған ұлт қайраткерлерінің Алаш атын партияға да, үкіметке (ұлт кеңесі) де беруі – тарихқа адалдықтың, сол күнгі және болашақ бағдарды анықтаудың жолы еді.

Кез-келген сауаты бар адам тарихты бүгіннің шындығымен байыптап түсінеді. Сондықтан мың сөзді бірер ұғымға сыйдырып бергенді қалап тұрады. Міне, осы тұста «Алаш құндылықтары» деген ұғым ауымызға түседі. Оны жүйелесек, былайша айқындалады:

1. Ұлт тарихындағы сапалы, жарқын, мемлекетшіл істердің жиынтығы;
2. Ұлт пен қоғамды, мемлекет пен елдікті дамытқан жеке және дара тұлғалардың еңбегі мен мұрасы;
3. Тарихқа және қоғамның қазіргі жағдайына принципті көзқарас ұстану;
4. Елшілдікке суарылған білімді, ғылымды, мәдениетті қоғам мен оны үйлестіретін саясаттың тетігіне, құралына айналдыру.

«Алаш жылдары» біршама материалдарда «Алаш қозғалысына – 100 жыл» деген қате дерек айтылып, жазылып жүрді. Шынтуайтында, Алаш қозғалысы тек 1917 жылы пайда болған нәрсе емес. Ол – Ресей империясындағы қазақтың саяси-демократиялық бағдардағы қозғалысының жалпы атауы. Ғалымдар арасында мұның басталуы туралы килы пікір бар. Бірі 1902-1903 жылғы шоқындыруға қарсы қозғалыстан, екіншісі 1905 жылғы Қарқаралы петициясынан, үшіншісі 1917 жылғы ақпан төңкерісінен бастауды ұсынады. Біздіңше, оның тарихи негізі Ресей отаршылдығының қазақ жеріндегі аса асқынған кезеңінен басталады. Мұны кешенді түрде қарау қажет.

1903-1905 жылдардан-ақ ұлттық саяси партия құруды ойлаған және түркі-мұсылман жұртына ортақ «Иттифак вэ таракки» (Бірлік және ілгерілеу) партиясына, ресейлік әлеуметшіл демократиялық партияларға кірген Алаш қайраткерлерінің қызметін де аталған қозғалыстан бөлек қарай алмаймыз. 1917 жылы Алаш партиясының құрылуы мен Алаш Орданың жариялануы бұл қозғалысты рәсімдеді.

Алашты асқақтатқан соңғы екі жылда біз Ташкентте емес, амалсыз Қоқанда жарияланған (1917 жыл 27 қараша) Түркістан автономиясының (мұхтарият) тағылымын ұлт тарихы мен тәуелсіздік мүддесі контекстінде қарай алмадық. Біле-білсек, Елбасымыз көтеріп жүрген жаңа «Орталық Азия мемлекеттерінің одағы» идеясының нақ тарихи бастауы – осы мұхтарият. 64 күн өмір сүріп, большевиктер тарапынан аяусыз жанышталып, жойылған Түркістан автономиясы – бүгінгі тәуелсіз Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Қырғызстан республикаларының азат демократиялық мемлекет қалыптастыру жолындағы алғашқы тәжірибесі. Сондай-ақ ол – даңқты Алаш қозғалысының бір бағыты һәм құрамдас бөлігі. Сол себепті Алаш партиясына кірген және «Түркістан бірлігі» идеясы арқылы қазақ бостандығы үшін күрескен қайраткерлердің еңбегін тиісінше бағалағанымыз жөн. Мұстафа Шоқайдың бір мезгілде Алаш үкіметінің де, Түркістан үкіметінің де мүшесі болғаны біраз жайды аңғартса керек. Жалпы түбі Түркістан мұхтариятына қатысты елімізде халықаралық форум немесе конференция өткізу Қазақстанның беделін өсіреді деп есептейміз.

Санасына большевизм рухы сіңіп кеткен зерттеушілер соңғы жылдары «Алаш бөлінген» сынайлы еш негізі жоқ сөздерді де айтып, жазып жүр. Қызық, қазір «Батыс Қазақстан», «Шығыс Қазақстан» ныспылы облыстарымыз бар, соны талай жылдан кейін «ел осылай бөлінген» деп түсіндіруге бола ма? Бұлай деу – ақылдағы патология салдары. Енді тарихқа қарайық: II жалпықазақ съезінде (1917 жыл, 5-13 желтоқсан) Алаш автономиясын тездетіп жариялау-жарияламау мәселесі дауысқа салынғаны рас. Дауыстың екіге жарылғаны да – табиғи нәрсе әрі демократияның мысалы. Нәтижесінде Түркістан қазағын қосып алып, автономия жариялауға 1 ай мерзім берілді. Бір ай ішінде қосылу үдерісі жүрмесе де автономия жарияланатын болып шешілді. Осы үшін 1918 жылы 5 қаңтарда шақырылған Сырдария съезіне «бірігу мәселесін айқындау үшін» Бактыгерей, Міржақып, Тұрағұл арнайы жіберілді.

Бұл жиында табиғи талас-тартыстан кейін Түркістан оқығандары қосылуға ықылас танытты. Бірақ жағдай ауыр еді. Көзделген бір айда қосылу жайы сол күйінде өзгеріссіз қалды. Түркістан автономиясын большевиктер қырып тынды. Ұлт қайраткерлері ортақ автономия жариялау үшін қайта жинала алмады. II съездің қаулысы күшінде қалып, енді ресми қағаздарда «Алаш автономиясы» деп жазылды. Осындай мөр табаны да құжаттарда сақталып қалған. Ал, Батыс Алаш Орда мен Шығыс Алаш Ордаға келсек, ол – биліктің жүйелі аумақтық атауы ғана.

Осы ретте ел бірлігі мен жер тұтастығына игі ықпал еткен 1918 жылғы жазда бүгінгі Қызылжар жерінде, Әлти бай қыстауында өткен Алаш жиынын

айналып өтуге болмайды. Бұл бас қосудың форматын ғалым-зерттеушілер «кіші құрылтай», «төтенше жиын» т.б. деп те атайды. Азаматтық қарсы тұрулар кезеңінде жиынның форматы емес, мәні қымбат. Сондықтан төңкерістен кейінгі Қызылжар өлкесіндегі ұлт қайраткерлері мен жергілікті зиялылар, игі жақсылар өткізген бас қосуды «Алаш жиыны» деп айдарлауды жөн санаймыз. Тарихқа қарасақ, 1917-1919 жылдары белгілі қазақ съездерінен, құрылтайларынан басқа да мән-мағынасы ерекше жиналыстар өткен. Бұлардың бәсін ешқашан да төмендетуге болмайды. Енді 1918 жылдың көктем, жаз, күз айларындағы жағдайды қараңыздар. Қайраткерлерге де, жергілікті халыққа да оңай соқпаған. Біз Қызылжардағы «Алаш жиынын» екі тараптың (Алаш билігі және халық) мүддесінен қатар туындады деп санаймыз. Міржақып Дулатұлы бастаған Алаш автономиясы билігінің арнайы өкілдері халық сенімін арттыруға келсе, Сәдуақас Әлтиұлы, Абылай Рамазанұлы, Қазі Торсанұлы, Мұқыш Құртайұлы бастаған жергілікті жұртшылық өкілдері ел мен азаттық мұратына адалдығын танытып, қайраткерлерді қуана қарсы алған. Мұны халық бірлігі, халық әлеуеті деуге толық негіз бар.

Міржақыптың «Таң» атты өлеңінде мынандай тамаша ой бар: «Кімге пайда, кімге зиян атқан таң/ Алмақшымын оқушыға сынатып...». Оқушыңыз – оқырман. Оқырманыңыз – халық. Таң – өзгеріс пен жақсылық нышаны. Ол – езілген, еңсесі түскен әлеуметтің үміті. Бірақ езген мен еңсені басқанның қуанышы емес. 1918 жылы Қызылжардағы Әлти қыстауында өткен «Алаш жиынының» мәні осы. Елдіктің таңын айқындау. Ел ағаларымен, жұртшылық өкілдерімен кеңесу. Қиындықтан шығар жолды анықтау. Ауырлықты бөлісу. Бізге Әлти қыстауындағы қазақ байының сән-салтанаты маңызды емес, елшілдік мұраты мен әлеуеті маңызды. Көзкөрген қаламгер, кейін атақты жазушы С.Мұқановтың «Өмір мектебіндегі» осы оқиға қатысты там-тұм деректерді қараңыз:

1) «Алашорда өз қаулысын орындауға кірісе бастады...»,

2) «Қызылжарда шығатын «Жас азамат» газетінің жаз ортасы ауа хабарлауына қарағанда, шамасы август айларында, Ақмола облысының Көкшетау және Қызылжар ояздарыдағы қазақ болыстарының жиналысы өткізілмек, онда алаш милициясына қазақтан жігіт алу мәселесі қаралмақ. Жиналысқа Орынбордан, Омбыдан, Қызылжардан Алашорда үкіметінің басты адамдары келмек...»,

3) «Біздің естуімізше, Алаш оқығандарынан бастылары: бұл жұмысқа Орынбордан әдейілеп келген, Алашорданың Орталық комитетінің мүшесі Міржақып Дулатұлы, Омбыдағы облыстық Алашорда комитетінен келген Ережеп Итбайұлы, Айдархан Тұрлыбайұлы, Қызылжардың ояздық комитетінен келген Салмақбай Күсемісұлы, Жұмағали Тілеуліұлы, Көкшетау Алашордасынан келген Еркосай Мұқышұлы, тағы басқалар. Осылардың ішінде Торсанның Қазии да жүр. Алашордашыл оқығандардың жалпы саны - шамасы жүздей адам...»,

4) Азаматтар «елдің басты ақсақалдарыменен амандасамыз» депті, «ру-рудан бір-бір беделді ақсақал Әлти қажынікіне келсін» деген хабар жетті. Әр

рудан осындай адамдар іріктеліп шыққанда, екі ояздан елу-алпыс шақты ғана адам бөлінді. Олар арбалы, салттылы Әлти үйіне аттанды...»,

5) «Білетін адамдардың айтуынша, аталған екі оязда қазақ болыстарының саны - жиырма екі»,

6) «Әлти қажы: - Он болсын, жүз болсын, одан артық болсың оқыған азамат атаулының бәрін мен өзім күтіп алам, ас-су да, төсек-орын да, ыдыс-аяқ та ешкімнен сұрамаймын. Қалған көпшілікті өзге жұрт күтіп алындар!...»,

7) «Бұл жиналысқа бір шеті Омбыға жақындайтын, бір шеті Ақмола мен Көкшетау ояздарының астасатын жерлеріне баратын, батыс жақ шеті Обаған өзеніне тірелетін ауылдардан ағылып келіп жатқан жұрт... Солардың ішінде «біреулерді Атығай, Қарауыл руының шонжарлары деп, енді біреулерді Қанжығалы, Күрлеуіттің шонжарлары деп, тағы біреулерін Керей, Уақтың шонжарлары деп, біреулерді пәленше болыстың тұқымы деп, біреулерді пәленше дәу атаның, біреулерді пәленше билердің тұқымы деп... біреулерді ақсүйек ханзаданың тұқымы» деп, әркімді әр түрлі қып дәріптеп жатыр»,

8) «Мұқыш: - Залым патша түсіп, жұрттың бәріне хұрият (азаттық.- Д.Қ.) болғанда, Алаштың оқыған азаматтары да өз алдына автономия болып, мемлекет жасау мәселесін көтерді. Ендеше, оған біз жәрдем беруіміз керек. Алашорда бізден солдат сұрап отырған жоқ, милиция ғана сұрап отыр. Және көп кісі сұрап отырған жоқ, бар сұрағаны - екі ояздан екі-ақ мың жігіт. Бұл жігіттер соғысқа бармайды, тек қана Көкшетау, Қызылжар, Омбы сияқты қалаларда тәртіп сақтау жұмысында болады. Милиция дегеніміз - сол...»,

9) «Жиналыс биіктеу дөңнің қырқа жотасында ашылды. Жотаға Алашорда адамдары және оларға тілектестердің біразы - барлығы екі жүзге тарта адам салт атқа мініп, әскерше он-оннан сапқа тұрып, командирше олардың алдында М. Дулатов оғаш отырып, «Арғы атар ер түрік» аталатын Алашорданың гимнін әндете қосылып айтып барды...»,

10) «Қазі: - Ойын бір басқа, шын бір басқа. Большевиктер келмес те, оларды біз келтірмеспіз де. Бірақ кім біледі, «жаман айтпай, жақсы жоқ» дегендей, алда-жалда басқа қара күн туа қалғанда, күн бұрын даярлық керек. Осы бастан артық дүниені ақшаға айналдырып, денені жинақы ұстау керек...» т.б.

Бұл санаулы фактілердің астарында елдік телегей-теңіз ізденіс, ой-аңсар, парасат-пайым, батыл тәжірибе жатыр. Мұны сынған құмыраны бөлшектерінен құрағандай бүтіндеп-тұтастандыру – ғалымдардың, өлкетанушылардың абыройлы міндеті.

Қазір біз – азат елміз. Қазақта бір сөз бар «Тегін білмеген – тексіз» деген. Мемлекет басшымыздың өзі Алаш қайраткерлерін – «Абайдан кейінгі титандар», Алаш қозғалысын – «мемлекетшілдіктің бастауы» деп отырса, билік буынындағы жауапты қызметкерлер, білім мен мәдениет жүйесіндегі мамандар зиялы, зайырлы іс пен демократия жолында «күндіз отырмаған, түнде ұйықтамаған» ұлт тұлғаларының еңбегін лайықты зерделеп, байыптап, насихаттауы тиіс. Ұлттың алдағы жолын осы таным өрістетпек.

Еркин АБИЛЬ,
*Директор Института
истории государства,
доктор исторических наук,
профессор*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОБЛАСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ

Проблема реабилитации граждан, безвинно репрессированных по политическим и иным мотивам, тесно связана с задачей более полного раскрытия сущности тоталитаризма и освобождения общества от его деструктивного наследия. Важной частью модернизации общественного сознания является преодоление стереотипов, оставшихся от административно-командной системы, формирование новой нравственности и правового сознания, без которых невозможно создание атмосферы уважения к человеку, единого всеобъемлющего механизма защиты прав и свобод человека.

В этой связи очень важной является процесс восстановления **исторической справедливости в отношении жертв политических репрессий, инициированный Президентом Казахстана К.-Ж. Токаевым.** 24 ноября текущего года Глава государства подписал Указ «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий». 3 декабря 2020 года состоялось первое заседание Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Вместе с тем, сложилась насущная необходимость сформулировать теоретико-методологические основания исследований данного направления. Самая серьезная проблема современной истории – проблема объективности познавательного процесса, о чем мы говорили выше. О субъективности исторического знания говорится постоянно. Но история современности субъективна вдвойне, так как исследователь испытывает постоянное воздействие социальных и политических стереотипов, убеждений, идей. Кроме того, история всегда являлась одной из форм национального самосознания. История – память народа, одно из средств определения его места в мировом историческом процессе, в прошлом, настоящем, а при объективном всестороннем анализе – и в будущем.

На историков воздействуют современные им общественно-политические события и теории, философские школы, многообразные субъективные факторы. Эти связи истории и современности всегда становились причиной дальнейшего развития науки, выявления новых объектов исследования, становления новых методов изучения исторической действительности, ее осмысления в общих категориях закономерностей, устанавливаемых философией, политической экономией, социологией. В то же время история как наука и историки постоянно оказывались под воздействием обстоятельств, находившихся вне собственно исследовательского процесса.

Историографический обзор проблемы политических репрессий не входит в наши задачи, но отметим, что наиболее популярными теоретическими моделями при их изучении стали концепции тоталитаризма и модернизации [1, с.243]. Эти концепции широко использовались западными политологами и легли в основу большинства современных постсоветских исследований по проблеме. Однако отметим, началу 90-х годов ситуация в мировой исторической науке изменилась и многие зарубежные исследователи считали, что, «что тоталитарная модель, описывающая монолитное, идущее к намеченной цели государство и догматичную, воздействующую на сознание идеологию, не отражает и тем более не объясняет историческую реальность, представляя собой слишком механистическую модель, навязанную им политологами» [2, с.7].

Современные исследователи намного расширили исследовательский методологический инструментарий, обратив внимание на социальную историю, историю повседневности, изучение социальных практик. Во многом этому способствовало расширение доступа к архивным материалам, имевшее место в начале 90-х годов 20 века. Претерпели изменение и сами концепции тоталитаризма и модернизации, лишившись концептуальной монолитности. Так, современные теории модернизации уже не носят линейного европоцентристского характера, как классическая, господствуют нелинейные, парциальные концепции модернизации [3, с.492].

Вместе с тем, методологический плюрализм привел к появлению большого количества «историографических моделей» в объяснении причин политических репрессий в СССР. В.Э. Багдасарян предложил выделить 15 историографических моделей: «самоистребления революционеров», «сталинской узурпации власти», «патологической личности», «обманутый вождь», «сталинского термидора», «модификации восточной деспотии», «антисталинской демократической альтернативы», «кадровой ротации», «охоты на ведьм», «идеологической эманации», «этатизации революции», «внешнеполитической инверсии», «предвоенной чрезвычайщины», «еврейского погрома в партии», «цивилизационного отторжения» [4, с.146]. Констатируем, что в большинстве этих моделей преобладает эмоциональный подход, они слабо подкреплены документальной базой, ряд этих концепций носит политически обусловленный характер.

Особый интерес вызывает в связи проблемой политических репрессий их этнический характер, тем более этот вопрос часто становится предметом различного рода внаучных спекуляций. В науке господствует представление о позитивной дискриминации в советской национальной политике. Т. Мартин назвал СССР «империей позитивной дискриминации», которая целенаправленно способствовала развитию своих этносов и их культур [5, с.115]. Однако, в 2006 году В.Дённингхаус достаточно критически отозвался об этой теории, посчитав, что, что после революции в национальное строительство была заложена идея Ленина острого централизованной иерархической советской федерации, где каждая национальность занимала свое место, а целью национальной политики было не развитие национальных культур, а их советизация, распространение «советского» образа жизни и «советских» ценностей [1, с.247]. В этом свете несколько по-иному выглядит практика репрессий против представителей национальной интеллигенции вне зависимости от их этнической принадлежности.

Отметим, что в Казахстане история политических репрессий достаточно неплохо изучена. Однако тема реабилитации жертв политических репрессий не рассматривалась во всей полноте. Отсутствуют специальные труды, посвященные тщательному анализу практики применения законов о реабилитации жертв необоснованных политических репрессий. На данном этапе нет работ, освещающих историю возникновения и развития законодательства о реабилитации. Недостаточно исследованы законы о реабилитации невинных жертв политических репрессий зарубежных стран, что затрудняет заимствование положительного опыта в целях совершенствования законодательства о реабилитации в Казахстане. До сих пор отсутствует комплексная научно-исследовательская программа по изучению массовых репрессий в СССР и реабилитации жертв этих репрессий. Подобное исследование должно быть основано на методологических принципах историзма и объективности, которые позволят рассмотреть репрессивную политику советского государства с учетом конкретных исторических условий эпохи.

Проблема методологических основ изучения политических репрессий обусловлена не только и не столько академическими задачами. Она имеет прикладной аспект, так как без объективного исследования этой сложной проблемы невозможно в полной мере провести процесс реабилитации жертв репрессий.

Так, анализ мировой практики проведения репрессивной политики показывает, что, в отличие от других государств, в Советском государстве репрессиям подвергались не только отдельные граждане, но и целые социальные общности, группы людей, поэтому развитие и дальнейшее совершенствование института реабилитации жертв политических репрессий должно проходить с учетом этих особенностей. Один из организаторов советской практики политических репрессий М. Лацис писал в связи с этим: ищите на следствии материала и доказательства того, что обвиняемый

действовал делом или словом против советской власти. Первый вопрос, который мы должны ему предложить, – к какому классу он принадлежит, какого он происхождения, воспитания, образования или профессии. Эти вопросы и должны определить судьбу обвиняемого» [6, с.7]. Следует обратить в связи с этим внимание на попытки трактовки репрессивной политики советского государства как «геноцидальной» (Н.Неймарк) [7, с.154].

Соответственно, субъектами процесса реабилитации жертв политических репрессий с одной стороны выступают государство и его органы (действующие субъекты реабилитации, претворяющие ее в жизнь), с другой – как отдельные граждане (это уже предусмотрено в действующем законодательстве), так и группы (этносы, социальные и профессиональные группы), к которым государство и его органы применяли незаконные меры принуждения по политическим мотивам.

Кроме исторических и политологических аспектов, проблема политических репрессий имеет специфические юридические аспекты исследования. В частности, требует определения понятие «жертвы» репрессий и «пострадавшего», в особенности в связи с применением в ходе репрессий практик, выходящих за рамки советской правовой системы. В результате внесудебные, административные меры и массовая фальсификация документов в ряде случаев делают реабилитацию по формальным юридическим основаниям невозможной. Значит, нужно приводить правовые институты в соответствие с существующими общественными отношениями и вносить теоретически и процессуально обоснованные изменения в законодательство.

В Казахстане существует правовое закрепление двух, относительно самостоятельных видов реабилитации: в Законе Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» и в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан, которые имеют существенные отличия в процедуре проведения. При этом, в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан отсутствует определение понятия реабилитации. Прочитав соответствующий раздел, посвященный реабилитации граждан в УПК РК, сложно иметь даже юридически подготовленному человеку четкое представление о путях восстановления своих прав нарушенных в уголовном процессе. Возникает необходимость в поиске, изучении дополнительных нормативных актов регламентирующих или конкретизирующих вопросы реабилитации. Среди теоретиков и работников правоохранительных органов продолжают существовать различные точки зрения в определении понятия реабилитации [8]. В процессе правоприменения выявились пробелы и недостатки, которые не позволяют обеспечить полную реабилитацию граждан.

Согласно действующему Закону Республики Казахстан от 14 апреля 1993 года № 2143-ХІІ «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.07.2018 г.), реабилитация осуществляется судебными органами (статья 13), по заявлению репрессированного либо иных лиц и организаций (статья 8), обязанности по

установлению правомерности реабилитации возлагаются на органы прокуратуры (ст. 10). Данный порядок не соответствует задачам полной реабилитации жертв политических репрессий. Во-первых, значительная часть жертв репрессий не оставила родственников или иных лиц, заинтересованных в их реабилитации и могущих подать соответствующее заявление. Имена многих предстоит еще установить. Во-вторых, индивидуальное рассмотрение каждого дела в судебных органах перегрузит суды, тем более, что значительная часть жертв репрессий была подвергнута им внесудебными органами, львиная часть существующих уголовных дел фальсифицирована, дознание и следствие проводились с серьезными нарушениями норм законности и данные дела не могут служить основанием для судебного следствия.

Очевидно, что в Закон необходимо внести изменения, предусматривающие возможность не индивидуальной, а групповой реабилитации жертв политических репрессий, причем не судебным решением, а Указом Президента. Необходимо в законодательном порядке дать толкование и определить перечень мер принуждения, понятия и видов политических репрессий в части «иные ограничения прав и свобод», расширить круг лиц и групп лиц, подлежащих реабилитации.

В заключение отметим, что необходимо не ограничиваться только принятием юридического решения о реабилитации жертв политических репрессий. Результаты работы нужно использовать:

- при принятии решений об увековечении памяти репрессированных;
- при подготовке учебников и учебных пособий для обучающихся юридических и неюридических вузов;
- в учебном процессе при преподавании курсов теории государства и права, конституционного права, истории отечественного государства и права, истории Казахстана XX века, истории правовых учений, специальных курсов по правозащитным проблемам;
- практической деятельности правоохранительных органов, правотворческой и правоприменительной практике государственных органов;
- в целях подготовки методических рекомендаций для граждан, обратившихся в правоохранительные органы для установления факта применения к ним того или иного вида политической репрессии;
- для повышения квалификации сотрудников правоохранительных и иных государственных органов.

Литература

1. Кириллов В.М. Историография и методология изучения проблем истории политических репрессий в СССР // Ежегодник Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев, № 2, 2016
2. За рамками тоталитаризма. Сравнительные исследования сталинизма и нацизма. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011.

3. Историография истории России: Учеб. пособие для бакалавров / Под ред. А. А. Чернобаева. 2-е изд. – М.: Юрайт, 2014. – 552 с.

4. Степанов М. Г. Политические репрессии в СССР периода сталинской диктатуры (1928–1953 годы): Обзор современных историографических исследований // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. № 12 (150). История. Вып. 31. – С. 145–149

5. Дённингхаус В. Советская национальная политика и проблема этнодисперсных групп // Сов. нации и нац. политика в 1920–1950-е годы: Материалы VI междунар. науч. конф., Киев, 10–12 окт. 2013 г. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2014. – С. 115–116

6. Шкаратан О.И., Коломиец В.П. Крах во спасение (социально-генетические преступления советского режима) // Мир России. Социология. Этнология. 1993. №1. – С.3-19

7. Литвин А.Л., Сальникова А.А. Проблема сталинского террора в новейших зарубежных исследованиях // Россия и современный мир. – 2011. №3. – С.153-164

8. Тыныштыкулы Ж. Теоретические и методические проблемы совершенствования работы правоохранительных органов по реабилитации граждан в уголовном процессе Республики Казахстан // Вестник КазНПУ им. Абая, 2010, Серия «Юриспруденция», № 1(19)

Зиябек КАБУЛЬДИНОВ,
член-корреспондент
НАН РК, д.и.н., профессор

БАИ КАЗАХСТАНА – ОПОРА КАЗАХСКОГО НАРОДА

Земли Казахстана, в том числе и Северо-Казахстанской области, издревле были весьма пригодны для ведения скотоводства и земледелия. Поэтому значительная часть местных, автохтонных насельников была богата и зажиточна. Но баи мешали советам строить новую власть в казахском ауле. Они пользовались значительным авторитетом и уважением среди местного населения, а также крестьян-переселенцев. Так, по сведениям за 1928 год на территории одной только Северо-Казахстанской области весьма состоятельными были более 50 казахских хозяйств, которых отнесли к категории «байских». Все они были подвергнуты преследованиям в виде конфискации и административным высылкам. Среди них и числится известная династия баев - авторитетных и состоятельных людей Кызылжара – в лице Альтиева Садуакаса из аула № 2 Тонкерийского района. Тогда он имел в своем хозяйстве 300 голов разного вида скота, а также из техники – 2 брички, 2 сенокосилки, 1 лобогрейку, 1 плуг, 1 ходок [1].

Отец Садуакаса Альти был также крупным баем. Его имущество и скот в 1921 году были конфискованы большевиками. Некоторая часть его скота и имущества была роздана местным беднякам и середнякам. Его уважали и крестьяне-переселенцы. Бай Альти известен и тем, что летом 1918 года принимал в своих кочевьях съезд лучших представителей алашской интеллигенции с участием М.Дулатулы и многих других.

Этот род происходил из состоятельной семьи Барлыбаевых, которые были весьма известными на территории Северного Казахстана во второй половине XVIII-начале XX веков. Из этого семейства известны имена Табея Барлыбаева (1783-1863), Итемира Барлыбаева (1804-1889), Кожакмета Барлыбаева, Ташмухамеда Барлыбаева (1883-1903), Кузембая Барлыбаева (1829-1919), Алтия Барлыбаева (1854-1926), Садуакаса Барлыбаева (Альтиева) (1881-1939), Сейдахмета Барлыбаева (Альтиева) (1881-1939). Многие из них были не просто баями, но и занимали различные государственные должности в период

усиления в крае Российской империи: биев, волостных управителей, старших султанов, советников и так далее. С одной стороны, они находили общий язык с представителями царской администрации, с другой – защищали права местных жителей от произвола местной линейной военной администрации [2].

Советская командно-административная система почти с самых первых лет своей деятельности возродила институт высылки с применением еще и элементов конфискации имущества и скота. Большевики использовали эти меры с целью пресечения проявлений недовольства зажиточной и непокорной части сельского населения политикой новой власти, а также в качестве предупредительной меры, направленной на уничтожение своих потенциальных оппонентов.

Новая власть прекрасно понимала, что состоятельная часть аульного (сельского) населения представляет собой наиболее консервативную часть общества. К примеру, состоятельные и влиятельные представители традиционного казахского общества никак не желали и не хотели менять свой сложившийся уклад жизни и добровольно отказываться от нажитого годами и десятилетиями богатства, чем и вызвали массовые репрессии со стороны советских властей.

Тот же декрет о земле от 26 октября 1917 года сопровождался самовольным и стихийным захватом земель помещиков, кулаков, баев. Тогда многие помещичьи и кулацкие хозяйства подверглись грабежу, немало их владельцев были убиты или изгнаны, некоторые в административном порядке в 1922-1924 годах высылались из места первоначального проживания [3].

Преследованием зажиточной и непокорной части жителей аула и переселенческого села занимались и местные советские и партийные органы в Казахстане, особенно в конце 20-х - начале 30-х годов XX века. В 1925 году к власти в Казахской республике пришел ставленник центра Ф.И. Голощекин, принявший в свое время активное участие в убийстве семьи последнего русского императора Николая II. По приезде в край он объявил, что Советская власть в аулах не установлена, сохранилась власть баев. В связи с этим он предложил осуществить в республике свой «Малый Октябрь», проведя советизацию аула, направленную, в первую очередь, против баев, а вскоре с 1930 года и против кулаков и даже середняков. Политика воздействия на баев и ряд других категорий влиятельного аульного населения через наспех созданную милицию из числа местных казахов ни к чему не привела. Имея низкую зарплату, слабую профессиональную подготовку и состоя в родственных отношениях с местными родоправителями, последние не сумели в корне изменить ситуацию в ауле.

Как известно, байские хозяйства в кочевых и полукочевых районах Казахстана пользовались заметно большим экономическим и общественно-политическим влиянием в казахском ауле, чем кулачество в европейской

части России: здесь большевики столкнулись с круговой родственной порукой [4].

Местные советские власти и партийные органы открыто заявляли, что у «большинства казахских крестьян, наряду с мелким собственником, внутри сидит еще маленький националист, так как он отлично помнит прошлое свое угнетение; нужно с этим бороться» [5].

На полный подрыв основ хозяйственной самостоятельности баев и внеэкономическое воздействие на остальное аульное население был направлен ряд подготовительных административных и силовых нерыночных мер.

Первое. В 1926-1927 годах в местах компактного проживания коренного населения произошел волонтаристский передел пахотных и сенокосных угодий, но он своей цели не достиг: значительная часть скота оставалась у баев, а бесскотным или малоскотным беднякам и батракам большое количество пастбищ и сенокосных угодий была ни к чему.

Второе. Состоятельная и влиятельная часть аула подверглась лишению избирательных прав, что произошло накануне проведения перевыборов в Советы в 1927 году, когда они стали массово переходить в разряд так называемых «лишенцев».

Третье. Не легким был прогрессирующий налог в отношении богатых и зажиточных хозяйств аула и села.

Четвертое. И.Голощекин усилил работу по очищению партии и соваппарата от «националистических элементов», начались так называемые «партийные чистки» с заведением «партийно-следственных дел», по которым из партии исключались преимущественно баи, бывшие волостные, султанское сословие, а также их близкие родственники.

Пятое. Началось принятие законов против «бытовых форм угнетения трудящихся аула со стороны байства».

После этих подготовительных мер в 1928 году началась небывалая волонтаристская политика конфискации хозяйств крупных баев и их высылки за пределы округов проживания, когда было принято решение конфисковать скот у 700 крупных хозяйств, а на самом деле их стало намного больше – 1054 хозяйства. Позднее в состав конфискуемых вошли и часть середняков, так как, по мнению руководства СССР, казахские середняки были намного богаче, чем даже российские кулаки. В разряд конфискуемых вошли и потомки Чингисхана и лица, которые в царское время работали волостными управителями, биями, аткаминерами и так далее, хотя по количеству скота они не входили ни в одну из категорий конфискуемых.

Против нововведений и преследования зажиточной части аула и села, непродуманной политики в виде высылки выступил ряд советских и партийных управленцев, которые незамедлительно были обвинены «в национал-уклонизме», вскоре многие из них были высланы из республики. Некоторые из них оказались без работы. Особо противились курсу Ф.И. Голощекина С. Садвакасов, С. Ходжанов, С. Сейфуллин, Н. Нурмаков, С. Мискишев, которые в недавнем прошлом занимали высокие посты в

руководстве республики. К примеру, Смагул Садвокасов выдвигал идею «специального налога на байство» и этой мерой предлагал избежать потрясений в казахском ауле, поскольку в результате экспроприации имущества и скота баев многочисленные общины утрачивали возможность для воспроизводства стада. Но руководство республики открыто обвинило его в предательстве большевистских идей и правом уклоне [6].

Механизм осуществления «конфискации» сводился к двум основным составляющим: конфискация значительной части скота и домашнего имущества и последующая изоляция путем выселения из районов их прежней хозяйственной деятельности.

Уполномоченные, прибывшие из других аулов, имея низкие морально-нравственные качества, представлявшие люмпенизированные низы казахского общества, заметно «перевыполняли» план конфискации и высылки. Отобранные имущество и скот либо забирали на склады, либо на месте раздавали беднякам, тем самым в аулах создавались конфликтные ситуации. Часть конфискованной домашней живности шла на пополнение колхозного стада.

Личная свобода, честолюбие, отсутствие рабства и крепостного права, преимущественно скотоводческий образ жизни, наличие огромных степных пространств и богатейших пастбищ, низкая плотность населения создали культ самодостаточных и практически повсеместно богатых жителей. Более того, казахи были все поголовно вооружены и имели богатый опыт силовой защиты своего основного богатства: скота, семьи (рода), земли. Богатство, в первую очередь, исчислялось многотысячным скотом - крупным и мелким. Но богатство не было самоцелью, а было средством самовыражения и личной свободы каждого степняка. Наличие большого количества скота позволяло им не только безбедно жить. Степняки могли преспокойно женить своих сыновей за уплату калыма и причем не один раз. Богатство позволяло им проводить пышные тризны (*асы*) в честь своих уважаемых и легендарных предков. Они могли свободно принимать за свой счет гостей, в том числе и иностранцев, при этом не требуя от них никакой платы. Наличие скота позволяло им помогать обедневшим или нуждающимся сородичам. Яркими примерами богатых и успешных людей в степи были Тюйте Нурекезов, Муса Шорманов, Шон Идигин, Сагынай, Нурмаганбет, Жексенбай, Айти и многие другие. К примеру, в 1755 году один только султан кыпчакского улуса Султанмамат имел в личном подворье как минимум 20 000 голов одних только лошадей, что зафиксировано в архиве Омского исторического архива. Все его 18 сыновей также имели большое количество скота.

С наилучшей стороны показали себя баи в период восстания Кенесары Касымова. Хорошо проявили они себя и в период зарождения мощного алашского движения в начале XX века, финансово помогая лучшим представителям возрождающейся казахской государственности в условиях распада Российской империи, среди них: Каражан Укибаев, Медеу Оразбаев, Ике Адилев, Хасен Акаев, братья Бекметовы, Ыбрай Акпаев, дети бая Мамана, Иса Копжасаров, Салык Омаров, Тобанияз Алниязов, представлявшие

практически все регионы Казахстана. К примеру, бай Барлыбаев Алти принимал у себя в своих кочевьях в июле 1918 года лучших представителей алашского движения в количестве более 100 человек.

Особенно повсеместно богаты были казахи в XVIII веке. Это подтверждает и другой исследователь этого же столетия Георги: «У самого простого...редко бывает меньше 50 или 30 лошадей, в половину против того рогатого скота, 100 овец, несколько верблюдов и от 20 до 50 коз...В средней же, особливо, орде есть, как слышно, и такие люди, у которых табуны содержат в себе до 10 000 лошадей, до 300 верблюдов, от трех до четырех тысяч рогатого скота, около 20 000 овец и больше 1000 коз». И он же добавляет: «В сравнении с другими кочевыми народами наших стран киргизы (казахи-авт.) живут очень хорошо. При необузданной своей вольности, и видя совершенную удобность нажить себе нужное для достаточного пропитания множества скота, не хочет никто из них быть у другого рабом или слугою, но желает, чтобы всякий поступал с ним так, как со своим братом» [7].

Джуты (природные катаклизмы-авт.) до некоторого времени были «нипочем» для казахов, так как они быстро и относительно безболезненно «обходили» их благодаря быстрым откочевкам в другие более безопасные районы Казахстана. Казахи стали быстро беднеть в силу колониальной экспансии Российской империи: окружение степи линией военных укреплений, строительство крепостей и городов, переселение миллионов российских казаков и крестьян в край заметно сузили ареал свободного кочевания наших предков с многочисленным скотом, не оставив им никакой возможности свободно «маневрировать» и спасать свой скот от природных напастей. А введение института старших султанов и волостных управителей привело к тому, что на взятки и подкупы царских чиновников уходили сотни и тысячи голов разного скота претендентов на те или иные административные должности. Серьезным ударом по зажиточности казахов стал и неэквивалентный обмен, и их неподготовленность к открытой торговле с представителями метрополии. К примеру, в самое короткое время рядовые российские торговцы, находясь среди скотоводов, могли сколотить огромное по тем временам состояние.

Но советская власть окончательно добила традицию ведения зажиточного образа жизни среди казахов. Своими волюнтаристическими мерами большевики уничтожили лучшую и состоятельную часть казахского общества, владевшую рациональным опытом ведения многовекового скотоводческого хозяйства.

Как видно из совершенно секретной «Сводки ПП ОГПУ по КАССР о настроении и активности байства в связи с предстоящей конфискацией имущества» от 10 августа 1928 года, были выявлены следующие три тенденции в развитии байских хозяйств в условиях новой кампании от 20 августа 1928 года: «Деятельность байства в связи с предстоящей конфискацией их имущества в данном промежутке времени особенно

ярко проявлена по трем основным пунктам: а) по пути массовой распродажи скота в целях сохранить ценность своего имущества в форме валюты, б) по пути дальнейшего дробления своих хозяйств мерами распределения скота между близкими и дальними родичами и, наконец, просто между беднотой, пользующейся известным доверием баев и в) по пути решительных попыток к переходу за границу со своими стадами и имуществом. Этими же моментами определяется и политическое настроение байства» [8].

Протоколом № 10 заседания партийной комиссии при Казахском краевом комитете ВКП(б) от 30 августа 1928 года были определены районы выселения и переселения байских хозяйств: «1) Выселенные из Сыр-Дарьинского и Джетысуйского округов переселяются в Уральский округ; из Уральского – в Джетысуйский; из Гурьевского – в Петропавловский; из Каркаралинского – в Кустанайский; из Павлодарского – в Актюбинский; из Семипалатинского – в Чимкентский; из Петропавловского – в Актюбинский; из Кзыл-Ординского – в Адаевский; из Акмолинского – в Гурьевский; из Актюбинского – в Каркаралинский; из Кустанайского – в Семипалатинский. 2) Из выселяемых «не должны образовываться отдельные аулы; вселять их в существующие аулы» [9].

Имели место массовые откочевки баев со скотом из одного округа в другой, безусловно, во избежание предстоящей конфискации. Поэтому от 02 октября 1928 года за подписью председателя СНК КАССР Нурмакова было сделано телеграфное указание всем окружным исполкомам о конфискации хозяйств перекочевавших в другие округа баев: «**Имеются случаи перекочевания баев, подлежащих конфискации, из одного округа в другой. Предлагаем оказывать полное содействие при конфискации перекочевавших**» [10].

Как видно из настоящего сборника, немало казахских баев откочевало в Западно-Сибирский край. Поэтому последний нередко информировал Казахскую республику о таких случаях. Об этом свидетельствует одно постановление Президиума Сибирского крайисполкома за подписью Эйхе о предотвращении перекочевки казахского населения на территорию края от 03 октября 1928 года: «**Постановлением правительства Казахской АССР с первой половины сентября с.г. производится конфискация средств и орудий производства у крупных байских хозяйств и лиц из бывших привилегированных сословий и родовых групп. Эти мероприятия послужили причиной перекочевки и укочевки за границу и в соседние с Казахской АССР округа, в т.ч. в Омский, Рубцовский, Славгородский, а также и в глубь Сибкрая, части баев, а под их влиянием середняков и бедноты с целью укрытия своих хозяйств от конфискации. Перекочевка баев, перегон скота, орудий и средств производства нарушают плановость проводимых мероприятий в КазАССР. Кроме того, население отдельных районов Казахстана под влиянием баев возбуждает ходатайства перед центральными органами власти о выделении целых волостей из состава КАССР и присоединении их в административном отношении к Сибкраю.**»

Чтобы обеспечить плановое проведение мероприятий по отчуждению имущества и недопустимость массового его укрытия, окружным исполнительным комитетам, административным отделам и органам ОГПУ Сибкрая принять меры предупреждения и предотвращения перекочевки казахов на территорию Сибкрая» [10, с.13-14].

В республиканском центре политикой конфискации и выселения баев преимущественно занимались лица некоренной национальности, о чем свидетельствует один из протоколов заседания СНК КАССР от 30 октября 1928 года «О пересмотре норм подлежащего конфискации скота для некоторых хозяйств оседлых районов, разрешении выселяемым лицам работать по специальности по месту выселения», когда присутствовали «Хлыновская, НКЮ Жалнин, КЦСНХ Карнюшин, НКФин Мурзагалиев, НКПрос Баруличев, НКЗдрав Стацинский, НКТорг Кулумбетов». Председательствовал Новолоцкий, а секретарем был Родневич. Видимо, был элемент недоверия к чиновникам коренной национальности из-за опасности утечки информации, которой было очень много [11].

Незаконному преследованию баев и других категорий сельского населения предшествовало и сопутствовало принятие ряда законодательных актов, постановлений и решений центральных, республиканских и местных органов власти, что хорошо видно из настоящего сборника архивных документов. Так, **28 февраля 1928 года** вышло решение секретариата Казкрайкома ВКП(б) за подписью секретаря Дейнеги «Об организации комиссии по проработке декрета об экспроприации байства», в котором было поручено «комиссии разработать проект декрета об экспроприации с последующим его утверждением на бюро [12].

14 марта 1928 года в Москве вышло постановление Президиума Всероссийского ЦИК «О лишении права на землепользование и проживание в местах постоянного жительства крупных баев и скотопромышленников с семьями и конфискации их имущества» с грифом «совершенно секретно», в котором содержалась такая информация: «Некоторые отсталые национальные окраины РСФСР, как Казахстан, не прошли тех этапов революционного развития, которые пережили центральные губернии РСФСР (комбеды, осереднячение и пр.), поэтому в этих окраинах революция слабо затронула старые дореволюционные взаимоотношения, оставив в полной мере экономическое и, в значительной степени, политическое господство сильных родов и баев. Опыт существования советской власти на окраинах показывает, что бай, манапы и представители сильных родов и бывших привилегированных сословий до сих пор являются непримиримыми врагами советской власти; они всячески препятствуют основным мероприятиям советской власти в ауле и кишлаке, ведут злостную агитацию и разжигают родовую вражду и национальный антагонизм между национальностями Казахстана; используют при этом родовые отношения и экономическую зависимость бедноты, задерживая тем самым темп экономического и культурного развития указанных национальных республик. В целях освобождения бедноты и середняков от экономической зависимости и

эксплуатации со стороны баев, родовых главарей и лиц привилегированных ранее сословий и создания необходимых условий для правильного экономического и культурного развития трудящихся Казахской Советской Социалистической Республики Президиум Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, в развитие и дополнение постановления ЦИК и СНК СССР от 20 марта 1925 г. (СЗ № 21, ст. 136) и ВЦИК и СНК РСФСР от 22 июня 1925 г. (Собрание Узаконений № 44, ст. 328), постановляет: 1. Лишить права на землепользование и проживание в местах постоянного жительства крупных баев и скотопромышленников с семьями, имеющих свыше 100 голов скота в переводе на крупные единицы, с изъятием у них всего имущества, т.е. сельскохозяйственного инвентаря, скота, строений, юрт и пр.

2. Равным образом лишить права на землепользование и проживание в местах постоянного жительства лиц из привилегированных ранее сословий и групп: а) султанов, ханских и деханских потомков; б) несменяемых и получивших особые награды волостных управителей и в) представителей духовенства: хазретов, ишанов, казиев и их семьи, которые ведут хозяйство с применением наемного труда, отношения коих с окружающим населением носит кабальный характер, с изъятием у них всякого живого и мертвого сельскохозяйственного инвентаря, скота и прочего имущества» [13].

Безусловно, первую скрипку при преследовании баев играл сам И. Голошекин, который **15 мая 1928 года** подготовил документ под названием «Докладная записка Казкрайкома ВКП(б) в ЦК ВКП(б) «О конфискации средств и орудий производства у крупных байских хозяйств и лиц из бывших привилегированных сословий и родовых групп», в котором особо подчеркивал: «Поскольку главным средством производства и накопления для ликвидируемых хозяйств является скот, то для определения контингента этих хозяйств Крайком считает необходимым, в дополнение к указанным выше социальным и экономическим признакам, характеризующим эти хозяйства, установить еще предельные нормы по скоту, для того чтобы в зависимости от них, при прочих спорных признаках в отношении каждого данного хозяйства, можно было бы решать вопрос о том, подлежит оно конфискации или нет. Таких норм мы устанавливаем две по каждому из трех следующих типов хозяйств, которые могут быть подвергнуты конфискации:

а) крупное скотоводческое хозяйство кочевых районов; б) крупное хозяйство смешанного типа полукочевых районов и в) предпринимательское хозяйство оседлого района, основанное на крупном землевладении.

Нормы эти таковы:

1. Для первого типа хозяйств предельный минимум скота устанавливается в 200 голов в переводе на крупную единицу, а предельная норма, при которой хозяйство подлежит безусловной ликвидации – в 300 гол. в переводе на крупную единицу.

2. Для второго типа хозяйств соответственно принимаются нормы в 100 и 200 голов.

3. Для третьего типа – 50 и 100 голов» [14].

В июне 1928 года председатель казахского ЦИК отправил телеграмму всем секретарям окружкомов о разработке закона о конфискации имущества крупных баев-полуфеодалов, в которой просил принять срочные меры по разработке отдельного закона о конфискации и необходимости высылки, в первую очередь, крупных баев из числа потомков султанско-ханского сословия: **«За последнее время антисоветскими элементами распространяются провокационные слухи о характере предполагаемой конфискации имущества байских хозяйств. Под выяснением этих слухов наблюдаются случаи распродажи скота даже трудовыми скотоводческими хозяйствами, что влечет за собой недопустимое ослабление этих хозяйств и создает угрозу дальнейшему успешному развитию народного хозяйства. Президиум КазЦИК извещает всех трудящихся Казахстана, что разработка Закона о конфискации ведется в направлении выселения и конфискации имущества тех крупных байских хозяйств, которые на 1 апреля 1928 года имели тысячные стада (в несколько сот голов в переводе на крупный) и которые являются явно враждебными Советской власти. В первую очередь это касается крупнейших баев из среды потомства бывших ханов и султанов»** [15].

В июне 1928 года вышел проект постановления ЦИК и СНК КАССР о конфискации хозяйств и выселении наиболее крупных и влиятельных скотоводов из числа коренного населения с грифом «совершенно секретно»: **«Провести в Казахской АССР выселение тех наиболее крупных скотоводов из коренного населения, которые, сохраняя полуфеодалские, патриархальные и родовые отношения, своим имущественным и общественным влиянием препятствуют советизации аула»** [16].

Как видно из настоящего сборника, 21 июня 1928 года вышло постановление Казкрайкома ВКП(б) по вопросам конфискации, адресованное всем уполномоченным по проведению конфискации с грифом «совершенно секретно», со следующими тезисами, касающимися появления у властей опасения, что баи могут распродать свой скот, что в реальности и происходило: **«Крайком полагает положить в основу изменение дореволюционных социально-экономических отношений аула на основе ликвидации остатков полуфеодалских отношений и удара по родовым отношениям. Издать постановление необходимо немедленно, т.к. идет массовая распродажа скота байством»** [16, с11].

22 июня 1928 года на страницах газеты «Советская степь» было опубликовано «Обращение Президиума КазЦИКа «Всем трудящимся Казахстана», в котором было особо обращено внимание на распространение так называемых «ложных слухов» по проведению политики конфискации: **«В последнее время антисоветскими элементами распространяются провокационные слухи о характере конфискации имущества байских хозяйств. Под влиянием этих слухов наблюдаются случаи распродажи скота трудовыми скотоводческими хозяйствами, что влечет за собой недопустимое ослабление этих хозяйств и создает угрозу дальнейшему**

успешному развитию народного хозяйства. Президиум КазЦИК извещает всех трудящихся Казахстана о том, что разработка закона о конфискации ведется в направлении выселения и конфискации имущества тех наиболее крупных байских хозяйств, которые на 1 апреля 1928 г. имели тысячные стада и являлись явно враждебными советской власти; в первую очередь это коснется крупнейших баев из среды потомства бывших ханов и султанов. Президиум КазЦИКа предлагает всем исполкомам и советам немедленно и широко оповестить об этом трудящихся, привлекая к строгой ответственности лиц, распространяющих ложные провокационные слухи» [17].

9 августа 1928 года за подписью секретаря ЦК ВКП(б) В. Молотова вышло совершенно секретное «Постановление ЦК ВКП(б) о конфискации хозяйств и высылке наиболее крупных скотоводов»: «1.Предложить Казкрайкому закончить не позднее 1 сентября негласный учет наиболее крупных скотоводов из коренного населения, своим имущественным и общественным влиянием препятствующих советизации аула, согласно признакам, предусмотренным постановлением ВЦИК, и произвести отбор наиболее злостных из них в количестве, не превышающем 700 хозяйств. На основе этого отбора составить и разослать на места списки хозяйств, подлежащих конфискации и выселению. 2.КазЦИК опубликовать постановление в начале сентября, немедленно после опубликования постановления оформить Центральную и окружные комиссии по практическому проведению закона в жизнь, состав которых должен быть заранее подготовлен. Командировать на места для руководства работой окружных комиссий ответственных представителей Казкрайкома.

3.В хозяйства баев, подлежащих конфискации, окружные комиссии после их советского оформления немедленно посылают уполномоченных, в задачу которых входит организация совместно с риками и сельсоветах охраны конфискуемого имущества с привлечением к этому делу бедноты, местных партийных и комсомольских организаций, союза Кошчи, союза сельхозрабочих...

7.Выселение баев должно быть закончено не позднее 1 декабря, причем им должна быть представлена земля по трудовым нормам из колонизационного переселенческого фонда в других районах Казахстана.

Примечание: Явные контрреволюционные элементы выселяются за пределы Казахстана по линии ОГПУ.

1) Конфискуемое согласно закону имущество должно быть передано в большей своей части (60-70%) беднейшим хозяйствам данного района в целях их укрепления, приняв одновременно меры к максимальной их организации в колхозы. Наиболее организованные хозяйства баев должны быть использованы для создания колхозов с вовлечением работавших в них батраков, а также бедноты. Остальную часть передать существующим колхозам и совхозам. А наиболее ценный племенной скот – племенным хозяйствам и местным сельскохозяйственным учебным заведениям» [18].

Протоколом № 60 Казкрайкома ВКП(б) от 15 августа 1928 года было

принято решение о создании Партийной комиссии для руководства конфискацией: «1. Создать для руководства конфискацией Партийную комиссию в составе: т. Ерназарова (председатель), членов тт. Исаева (с заменой до его приезда т. Ноготовичем), Нурмакова, Токтабаева, Волленберга, Алиева, Атрауова, Тимофеева, Богданова, Тогжанова, Джандосова и советскую комиссию в составе, предусмотренном декретом СНК РСФСР» [19].

В первую очередь было принято конфисковать байские хозяйства в приграничных районах, что видно из Выписки из строго секретного протокола № 61 бюро Казкрайкома ВКП(б) о сроках проведения конфискации в пограничных районах от 18 августа 1928 года: «В пограничных районах конфискацию провести в кратчайший срок и оставить минимум выселяемых хозяйств». Видимо, это было сделано в связи с попыткой баев откочевать в сопредельные республики и страны (Китай) [19, л.12].

30 августа 1928 года вышло постановление СНК Казахской АССР о коэффициентах перевода одних видов скота в другой при проведении кампании по конфискации, согласно которому «в процессе проведения работ по конфискации скота у выселяемых лиц согласно постановлению КЦИК и СНК от 27 августа 1928 г. и распределению его среди беднейшего населения СНК постановляет руководствоваться нижеследующим:

1. Одной единицей крупного скота считать – лошадь, корову, вола, верблюда 2-х лет...» [20].

В этом архивном издании содержится один уникальный документ от 30 августа 1928 года под названием «Инструкция по применению постановления ЦИК и СНК КАССР от 27 августа 1928 г. о конфискации и выселении байских хозяйств» за подписью Председателя Совнаркома Нурмакова, в котором содержались следующие пункты, касающиеся особой категории выселяемых, вне имущественного состояния: «лица, принадлежавшие ранее по своему положению к привилегированным группам, как то: султанские и ханские потомки, бывшие несменяемые волостные управители, получившие от царского правительства особые награды, то есть звание личных или потомственных граждан, медали и другие знаки отличия за усердную службу или особые грамоты о предоставлении им тех или иных привилегий и преимуществ, причем эти лица подлежат выселению вне зависимости от их имущественного положения» [21, л.117-124].

Согласно этой же инструкции баям оставался самый минимум скота, превращавших их в степных люмпенов, когда изымалась и некоторая часть сельскохозяйственной техники и инвентаря: «При конфискации скота, принадлежащего выселяемым лицам, указанным в п. 1 настоящей инструкции, оставляется в их собственности необходимое количество для ведения трудового хозяйства по нормам: в кочевых районах – по 5 голов скота в переводе на крупный скот на едока, но не свыше 25 голов на хозяйство; в полукочевых по 3 на едока, но не свыше 16 голов на хозяйство и в оседлых по 2 на едока, но не свыше 11 голов на хозяйство.

Оставляемый скот должен быть средней ценности... Из мертвого инвентаря, принадлежащего тем же выселяемым лицам, подлежат конфискации все сеноуборочные и жатвенные машины, триера, молотилки всех видов, сеялки, веялки, трактора и фургоны (немецкого образца), а также подлежат конфискации все жилые помещения с надворными постройками, сады и клеверники» [21, л.117-124].

Также по этой же инструкции было особо предписано изымать наиболее ценные вещи, к каковым относились драгоценные ковры, слитки золота и серебра, золотой и серебряной посуды: «При наличии у выселяемых лиц двух или более кибиток за ними сохраняется «конуруй», а остальные подлежат конфискации, причем кибитка-кухня до 4-х канатов и кош конфискации не подлежат. А равно конфискации не подлежат все продукты питания, а также предметы домашнего обихода (белье, платье, мебель, домашняя утварь, текеметы, сырмаки, паласы, находящиеся в употреблении) за исключением драгоценных ковров, слитков золота и серебра, золотой и серебряной посуды и коша, не бывших в употреблении» [21, л.117-124].

Здесь же определялся порядок раздачи конфискованного скота беднякам- сородичам конфискуемых лиц, тем самым в казахском ауле был искусственно создан прецедент создания классового антогонизма, каковой изначально присутствовал у русских крестьян, не всегда объединенных родственными узами: «Конфискованный согласно закону скот в большей части (60-70%) распределяется между беднейшими хозяйствами из коренного населения данного района в целях их укрепления. Бесскотным хозяйствам дается по норме: 1 голова крупного скота на едока, но не свыше 5 голов на хозяйство в оседлых районах; 2 головы на едока и не свыше 8 голов на хозяйство в полукочевых районах и 3 головы на едока, но не свыше 15 голов на хозяйство в кочевых районах. Хозяйствам, имеющим скот меньше 5 голов в оседлых районах, 8 голов в полукочевых и 12 голов в кочевых районах, получающим конфискованный скот, додается до этой нормы. Остальная часть (30-40%) конфискованного скота передается существующим колхозам коренного населения и совхозам. Конфискованные ценные ковры, золотая и серебряная посуда поступают через местные органы Наркомфина в республиканский фонд на нужды народного образования данного района. Кошмы распределяются между бедняцкими хозяйствами. Все постройки и строения, кибитки, принадлежащие выселяемым, поступают в распоряжение риков и обращаются для общественных надобностей – школ, больниц, изб-читален, красных юрт и др.» [21, л.117-124].

Советская власть, выслав баев из округов прежнего проживания в пределы Казахстана, решила пойти дальше, желая выселить их даже из республики. Об этом свидетельствует протокол закрытого заседания Президиума КазЦИК от 23 марта 1929 года «О выселении наиболее социально опасных и вредных баев за пределы Казахстана», на котором присутствовали члены Президиума КЦИК тт. Асылбеков, Голощекин, Ив.

Султанбеков, Курбанов, Рузиев, Татимов, Кравченко, а также кандидаты в члены Президиума КЦИК представители от НКЮ Садвокасов, ПП ОГПУ Альшанский, на котором постановили: **«Принимая во внимание что высланные согласно вышеозначенному декрету баи находятся в близлежащих округах от КАССР и что оставление указанных опасных и вредных баев в таких районах не лишает влияния их на батрачество и бедноту, откуда они высланы, предложить ПП ОГПУ по КАССР возбудить ходатайство перед Коллегией ОГПУ о прикреплении этих лиц в отдаленные округа от КАССР»** [22].

По словам И. Голощекина: «Во время самой кампании националистическая интеллигенция всячески вела агитацию против этого мероприятия, организовала ряд хозяйств в Москву. Аул в значительной степени осереднячился, получив скот в необходимом количестве. До этого же времени аул был с двумя острыми концами, беднота 75-80%, середняк же или причислял себе к бедноте, скрывая свое имущественное положение, когда это было невозможно, входил в байскую группировку. Теперь же середняк стал и численно больше и убедился наглядно, что ему обеспечена возможность дальнейшего развития своего хозяйства. Средняк в ауле стал центральной фигурой» [23].

Для того, чтобы предотвратить массовое выступление казахской молодежи, начался их призыв в армию: **«Призыв казахской молодежи в Красную Армию (впервые в истории казахов) дал 100% явку и огромное количество добровольцев, несмотря на агитацию против призыва баев»** [23, л.141-148].

Надо заметить, что при проведении политики конфискации баев повсеместно начались нарушения ранее принятых декрета, постановлений и инструкций. Неподготовленные, малограмотные советские и партийные органы, опирающиеся на беднейшую часть общества, допускали многочисленные нарушения, в том числе и в области прав человека, особенно на территории обширной Семипалатинской губернии, где было сосредоточено большое количество баев и откуда был высок процент откочетов в соседние Россию и Китай.

Об этом свидетельствует секретное постановление Президиума ВЦИК (Председатель ВЦИК М. Калинина) «О незаконных мероприятиях, допущенных при проведении сельскохозяйственных кампаний в бывшей Семипалатинской губернии Казахской АССР» от 25 октября 1928 года: **«Заслушав доклад Комиссии, Президиум Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета в целях исправления общей линии в работе советского аппарата и устранения установленных Комиссией нарушений революционной законности и директив высших органов советской власти на территории бывшей Семипалатинской губернии Казахской АССР при проведении кампаний по сбору сельхозналога, хлебозаготовкам, самообложению, размещению крестьянского займа, а также при проведении выселения баев и конфискации их имущества** [24].

Массовая высылка баев и конфискация их имущества в пользу новых колхозов и бедняков привели к следующим негативным результатам.

По информации самого первого секретаря Казкрайкома Ф.И. Голощекина в ЦК ВКП(б) «О проведении по КАССР конфискации скота и имущества и выселении крупнейших баев-полуфеодалов» от 9 апреля 1929 года из пределов округов проживания было выслано 696 хозяйств (при плане 700), которые «лишаются права проживания и ведения хозяйства в районах их прежней хозяйственной деятельности» [23, Л.141-148].

Эта была трагедия не только для конфискуемых и высылаемых, но и их близких родственников, оставшихся в аулах. Степняки, никогда не покидавшие родовые земли, вдруг оказывались изгоями и расселялись на чужой земле.

У баев было изъято в переводе на крупный скот 145 тысяч голов [23, 141-148].

Десятилетиями и даже столетиями нажитый скот и часть имущества было незаконно конфисковано советскими властями. Иными словами произошла незаконная экспроприация частной собственности, нажитой законными путями, которая противоречит общечеловеческой морали и нравственности, элементарных прав людей.

Советская власть нанесла окончательный удар и по потомкам казахских ханов и султанов, а также бывшим волостным управителям, получавшим особые награды от бывшего царского правительства. По сути, советская власть нанесла серьезный удар по потомкам Чингисхана, с которыми активно боролось и царское правительство, видя в них угрозу новому строю [23, л.141-148].

Заметно сократилось поголовье скота: если в 1929 году насчитывалось 40,5 млн. голов скота, то к 1933 году оно составляло всего лишь 4,5 млн.

Из-за конфискации скота и уничтожения сословия баев начался массовый голод: из 6,2 млн. человек в республике погибло по некоторым оценкам около 2,1 млн. человек, по другим – до 4 млн. человек. Во многом это произошло из-за того, что рядом с сородичами не оказалось их многоопытных вожаков-баев. Последние были умелыми хозяйственниками, всегда находившими выход из любых природных и рукотворных катаклизмов и трудностей.

Произошел массовый отток населения, и не только баев, в другие республики и даже страны (Китай, Афганистан, Иран), многие из которых не вернулись на родину и до сих пор.

Коллективизация шла с «плановым» и искусственным оседанием вчерашних кочевников. Скотоводческое хозяйство, возраст которого насчитывал более 6 тысяч лет, прекращало свое существование, причем волюнтаристически, без учета почвенно-климатических особенностей края. Еще в начале XX века известный российский тюрколог В. Радлов, беспокоясь за судьбу казахов, писал: «..Большая часть степей по своим природным условиям пригодна только для кочевой жизни, и если вынудить

кочевников перейти к оседлости, это, безусловно, явится причиной регресса и приведёт к обезлюдению степей».

В 1930 году началась кампания по выселению 20 тысяч кулацких хозяйств из районов сплошной коллективизации, что не могло не нанести сокрушительный и непоправимый удар по сельскому хозяйству республики.

В это время усилился миграционный поток в край спецпереселенцев из Украины, Белоруссии и других республик Советского Союза: с 1930 года - 365 000 человек. Это привело к необратимым социально-демографическим изменениям в составе населения республики.

Во время конфискации началось такое редкое ранее явление, как разводы, что было сделано с целью сохранения скота и спасения членов семьи - жен и детей - от высылки. До 25% байских браков находились в разводе. Надо было часть семьи - детей и жен - спасти от высылки и сохранить остаток скота.

Довольно интенсивную форму противодействия предстоящей конфискации приобрела распродажа байством скота, считая, что укрыть от конфискации деньги легче, чем огромные стада скота [8, л.53-59].

Баи выселялись из одного округа в другой, при этом в новых местах проживания не имели права создавать отдельные поселения [9, л.10-11].

Часть казахов, проживавших ранее в приграничной зоне, позднее откочевавших в Китай, но через несколько лет вернувшихся, были подвергнуты повторному выселению из районов прежнего проживания за 100 км. Власть опасалась, что они успели обзавестись связями с той стороной, что вызовет нарушение пограничного режима [25].

Конфискация байских хозяйств вызвала и межэтнические трения, когда казахское население обращалось к властям с вопросом: почему идет конфискация только одних хозяйств богатых казахов, при этом почему-то власти не задевают кулацкие семьи представителей других национальностей [26].

В местах прибытия им выбирали «в первую очередь земельные объединения в составе земельных угодий, в которых имеются бывшие переселенческие участки. Зачисляются в состав определенного земельного объединения с размещением в одном ауле не более двух хозяйств» [27].

Были нарушены права баев, членов их семей, в том числе в карьере, росте по службе, вступлении в партию и так далее, в последующие десятилетия («Недопущение кулацких элементов на руководящую работу в колхозах» (в органы управления и контроля, на другие выборные должности, заведование отраслями хозяйства и пр.) [28].

Произошел рост преступности среди аульного села, преимущественно среди бедняков и батраков, что объясняется тем, что баи в одном лице были и биями, следящими за порядком, выступающими гарантами спокойствия и безопасности. Это видно из информации наркома юстиции КАССР Ж. Садвокасова в КАЗЦИК «О конфискации имущества и выселении баев» от 03 октября 1929 года: «Огромный рост в судебных органах батрацких дел –

4900 дел за время с 1 октября 1928 г. по 1-е марта 1929г., что составляет примерно 220 % по отношению к соответствующему периоду прошлого года [3, Л.98-101].

Начался процесс исключения из учебных заведений детей и близких родственников баев и так далее.

Широкое распространение получила система доносов, поощряемая органами Народного комиссариата внутренних дел (НКВД) и уполномоченными.

Более того, уполномоченные, прибывшие из других аулов, имея низкие морально-нравственные качества, создали взрывоопасную ситуацию, позднее приведшую к восстаниям.

Расправившись с баями-родоправителями, которые по сути были наиболее зажиточной частью аула, большевики принялись за массовое вовлечение бедняков и середняков в колхозы, насильно переводя их на оседлый образ жизни. Степняки на протяжении шести тысяч лет, занимавшиеся кочевым и полукочевым скотоводством, в один день были вынуждены стать оседлыми жителями. Для этого на одном месте возводили юрточные поселения. Параллельно скот и инвентарь объявлялись общественными. Оставшись без присмотра, ухода, корма и воды, скот массово погибал. Если в 1928 году, когда начались конфискация и выселение баев, в республике в колхозы вступило около 2% всех хозяйств, то к 1 апреля 1930 года уже 50,5%, к осени 1931 года – 65%, в 1934 году – 89,9%. То есть аул остался обезглавлен.

Баев выгоняли за пределы округа проживания. Степняки, никогда не покидавшие родовые земли, вдруг оказывались изгоями и расселялись на чужой земле. Иногда баев высылали за пределы республики, в Украину, Россию и т.д.

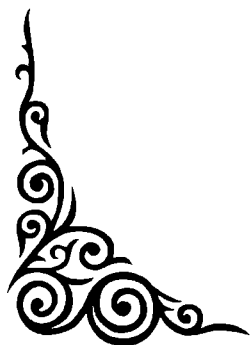
Баи, высланные из одних регионов в другие, не только выживали там в других регионах, но и даже выступали в качестве руководителей восстаний. Хотя высланные не имели право создавать отдельные аулы и проживать в одном ауле не более 2 хозяйств.

ЦИК и СНК КАССР 19 февраля 1930 года приняли постановление «О мероприятиях по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством и байством».

Конфискация байских хозяйств не только положила начало разрушению вековых традиций ведения хозяйства и скотоводства в аридных зонах Казахстана, но и нанесла значительный удар по семейно-брачным отношениям. Репрессии против баев породили беспрецедентное массовое явление в казахской традиционной семье - развод, который не практиковался ранее в широком смысле. Более того, официальными структурами даже давались женам выселяемых рекомендации по подаче на развод. И, чтобы спасти престарелых родителей, малолетних и грудных детей от неизбежной гибели в период этапирования на новое место жительства в холодное время года, более чем 1/4 жен высылаемых баев подали на развод.

- 1.СКГА, ф.1481, оп.1, д.3.Л.1-40.
- 2.Вкус Кумыса.- Петропавловск , 2016.- С.5
- 3.ЦГА РК. – Ф. 1380. – Оп. 1, д. 135, л. 1.
- 4.Зеленин И.Е. Осуществление политики ликвидации кулачества как класса (осень 1930-32 гг.). //История СССР. – М., 1990. - № 6. – С. 31-49.)
- 5.ЦГА РК. – Ф. 30. – Оп. 1, д. 850, св. 73, л. 79.
- 6.(Байгисиева З. Конфискация имущества баев-полуфеодалов. //Мысль. – Алматы, 1998. - № 6. – С. 89-91. – С. 89).
- 7.Российские академические экспедиции XVIII в. Об этнографии казахов (Георги).- Павлодар, 2006.- т.25.-С.82-83
- 8.ЦГА РК Ф. 5. Оп. 10. Д. 88. Л. 69-73.)
- 9.АП РК. Ф.141. Оп. 1. Д. 2289. Л. 10–11).
- 10.ЦГА РК. Ф. Р-135. Оп. 1. Д. 1. Л. 65
- 11.ЦГА РК Ф. 30. Оп. 7. Д. 31. Л.3 8 и об.
- 12.АП РК. 12.Ф. 141. Оп. 1. Д. 1827а. Л. 153).
- 13.АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1687. Л. 38-41)
- 14.АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1842. Л. 231-241.
- 15.(ЦДНИ ВКО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 1583. Л. 87)
- 16.(АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1687. Л. 54-56).
17. «Советская степь». 1928. 22 июня)
18. АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2067. Л. 1-
- 19.АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1687. Л. 12.
- 20.ЦГА РК. Ф. Р-30.Оп. 1. Д. 813. Л. 115).
21. АП РК Ф. 30. Оп. 1. Д. 813. Л. 117-124.
- 22.ЦГА РК Ф. 5. Оп. 21. Д. 8. Л. 91 и об.
- 23.АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2968. Л. 141.148.
- 24.ГАВКО Ф. 788. О. 1. Д. 27. Л. 34-35.
- 25.ЦГА РК Ф. 5. Оп. 20. Д. 87. Л. 125.
- 26.АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2058. Л. 130-160.
27. ЦДНИ ВКО. Ф. 74. Оп. 3. Д. 36. Л. 1-22
- 28.Коллективизация сельского хозяйства Казахстана (1926 – июнь 1941 гг.):
документы и материалы / под ред. А. Б. Турсунбаева. Алма- Ата: Казахстан, 1967.
Ч. 1. 576 с)

Сұлтан Хан АҚҚҰЛЫ,
*Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ «Алаш»
мәдениет және рухани даму
филология ғылымдарының кандидаты*

АЛАШ АВТОНОМИЯСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ТУЫ МЕН РУХЫ ТУРАЛЫ

Алаш Ұлттық Жерлі Аутономиясының мемлекеттік туы туралы түрлі болжам, алып-қашпа пікірбар. Қазіргі Қазақ елінің аумағында алғаш рет зайырлы мемлекет болып дүниеге келген Алаш Республикасының туы ислам мемлекеті болғанын білдіретін жасыл болды деген жаңсық пікірмен қатар, туы ақ түсті болды деген ресми дерек те бар. Ал тарихи деректер Алаш туының тіпті басқа болғанын бұлтартпай дәлелдейтін дереккөзі де жоқ емес.

Алаш тарихында әлі тиянақты зерттелмеген, жұмбағы ашылмаған маңызды сәттері аз емес. Ашықтан-ашық бұрмалау, алып-қашпа пікірлер одан да көп. Мысалға кейбір тарихшы, оның ішінде отандық тарихшылар да (*Асылбек Бейсенбаев, Алматы*), шетелдік зерттеушілер де (*Дина Аманжолова, Мәскеу, РФ*) бар, «**Алаш автономиясының басшылары Ресейден бөлініп тәуелсіздік алуға ұмтылмады**» десе, енді біреулер Алашты «жарияланбаған автономия» деп жерден жеті қоян тапқандай жар салды (*Мәмбет Қойгелдиев, Алматы*). Оқта-текте болса да Алаш қайраткерлерінің өсиет сөздерін өз білгенінше бұрмалайтындар тағы ұшырасады.

Әйтсе де Алаш Ұлттық Жерлі Автономиялық Республикасының тарихынан әлі ашылмай келе жатқан аса маңызды бір сыры – оның мемлекеттік рәміздері. Алаштың мемлекеттік елтаңбасын (гербін), туын, әнұранын қабылдап үлгерді ме, үлгерсе олар қандай болды? Бұл сауалдарға осы күнге дейін көпшіліктің көңілінен шыққан тиянақты жауап болмай келеді.

Алдымен әнұраннан бастайық. Алаштың бір емес, сазымен (музыкасымен) бірге бірнеше әнұраны жазылғанын көпшілік біле бермейді. Ол рас. Оның ішінде «Кері заман» атты Алаш әнұранының сөзін Міржақып Дулатұлы жазған болса, музыкасы «Заман-ай» халық әнінен алынды. Тағы бір әнұранды ақын Ғұмар Қараш жазып қалдырды. Ал «Ғаскер өлеңінің», яғни

«Алаш маршының» әні мен сөзін де Жүсіпбек Аймауытұлы жазып кеткен болатын.

Алаш Республикасының жоғарғы атқарушы мемлекеттік билігі ретінде жасақталған Алаш Орданың елтаңбаны да жасап үлгергеніне «Қазақ» газетінде жарық көрген «Орда гербі» (таңбасы) атты мақала бұлтартпас куә бола алады [1]. Мақаланың «Алаш мемлекетіне Орда деп ат қойылған соң, гербіне Орда суреті болуы лайықтығында дау болмаса керек. Орда мемлекетіне Орда суретін қою ұнамсыз болады деп ешкім айта алмас. Солай болған соң герб мәселесінің негізі шешілгенге есеп» деген жолдары ұлттық жерлі автономиялық республиканың елтаңбасы болғанын дәйектейді.

Ал енді Алаш Орданың мемлекеттік туы төңірегінде түрлі алып-қашпа пікір, ешбір дерек-айғақсыз тұжырым-болжам айтылып та, жазылып та келеді. **Алаш Орданың туы жасыл түсті болыпты-мыс** – сондай болжамның бірден-бірі (№ 1 фото).

Мұндай жаңсақ пікір 1925 жылдың 19 сәуірінде Иосиф Сталинге, берік қалыптасқан пікір бойынша, Сәкен Сейфоллаұлы (Сейфуллин) жолдаған құпия «домалақ хатынан» туса керек. Хатта жасыл ту жайында мынадай жолдар бар (түпнұсқасын ұсынамын):

«V Всекиргизский съезд открылся в г. Ак-мечете (Перовск). Этот съезд считался первым объединительным съездом, на этом съезде была окончательно объединена вся Киргизия, присоединив к себе Джетсуйскую и Сыр-Дарьинскую области. После открытия съезда, на 2 или 3 день мне один товарищ говорит, что в зале, на самой середине красных знамен, раскинуто зеленое знамя Западного правительства Алаш-орды Досмухамметова с надписью из Корана.

Я не поверил, но вспомнил, что действительно на середине красных знамен стоял какое-то зеленое знамя. Некоторые товарищи возмущались. Алаш-ордынское знамя сняли.

Потом объяснили, что это по незнанию повесил туда какой-то русский из служащих...

Когда обратно, после конца съезда ехали в г. Оренбург, в поезде один бывший работник Алаш-орды, старый учитель, мне хорошо знакомый, теперь сотрудник Наркомпроса, с довольным видом в присутствии двух товарищей сказал мне: «Наконец все вышло в нашему (т. е. по Алаш-орде). Съезд открыли под нашим зеленым знаменем Алаш-орды» [2].

Бұл үзіндіде құпия «домалақ хаттың» авторы (ол мейлі Сәкен болсын, не басқа болсын), Алаш Ордаға екі бірдей жала жауып, оқырманды не саналы түрде, не өзі байқамай адастырып отыр. Біріншіден, тарихта не «Батыс...», не «Шығыс Алаш Орда» немесе «Алаш Орданың Жетісу қанаты» деген болған емес. Алаш Орданы «Батыс-Шығыс» деп жік-жікке бөлген Кеңес өкіметі мен «Тар жол тайғақ кешу» кітабының авторы С. Сейфуллин. Алаш Республикасы үкіметінің Орталық Алаш Орда (оны Кеңес өкіметі «Шығыс Алаш Орда» деп бұрмалап келді) және оның Батыс, Жетісу сынды бөлімдері болған.

Бірақ, екіншіден, Алаш Орда бөлімдерінің өз алдына жеке-жеке мемлекеттік туы, елтаңбасы, әнұраны болуы ешбір санаға қонбайды.

Үшіншіден, Алаш Орда туының бірыңғай жасыл түсті болуы тіпті санаға қонбайды. Олай деп үзіл-кесілді айтуға, біріншіден, Алаш Орданың төрағасы Әлихан Бөкейхан дінді мемлекет ісіне араластыруға табанды түрде қарсы тұрды. Оған дәлел ретінде Алаш Ұлттық Жерлі Автономиясын құрудың қак алдында «Қазақ» және «Сарыарқа» газеттерінде жарияланған «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» атты шағын мақаласынан мынадай үзінді келтіру керек: *«Франсуз, орыс һәм өзге жұрттың тарихынан көрінеді – молла үкіметтен ақша (айлық жалақы) алса, сатылып кетеді, рухани іс аяқасты болады. Жалобание алған моллалар хукіметке жетекшіл болып, еріп кетеді. Біздің қазақ-қырғыз дін ісін көркейтетін болса, хукімет ісінен бөліп қойған оң болады. Орысша оны «отделение церкви от государства дейді» [3].* Алты Алаш көсемі Әлихан міне осы ұстанымын жүзеге асыру үшін кадет партиясынан шығып, соңғы шағын мақаласында жазғанындай, **«қазаққа «Алаш» партиясын құруға кірісті» [3].**

1917 жылдың 5-13 желтоқсанындағы Жалпы қазақ-қырғыз құрылтайында (тарихи дереккөздерде «II Жалпы қазақ-қырғыз сиезі». – С.А.) Алаш Автономиясын құруының ізінше сайланған оның жоғарғы мемлекеттік атқарушы билігі – Алаш Орда Уақытша Бүкіл Қазақ-қырғыз Кеңесінің 15 мүшесі (комиссары) мен олардың 15 орынбасарының ішінде бірде-бір дін қайраткері – имам, ишан, хазырет көрінбейді. Міне сол себепті де Алашты қазіргі тәуелсіз Ұлы дала елінің аумағындағы дүниеге келген тұңғыш зайырлы мемлекет деп кесіп айта аламыз.

Жасыл ту қайдан шықты? Алаш тарихын зерттеушілерге мәлім, Алаш Орданың мүшесі болып сайлануына қарамастан, 1918 жылдың қаңтарында үкіметпен бірге Алаш қаласына көшіп барудан бас тартқан Ж. және Х. Досмұхамедұлдарының бастамасымен 1918 жылдың ерте көктемінде Жымпитыда өткен халық жиынында Ойыл уалаяты құрылды. Тағы сол С. Сейфоллаұлының «Тар жол, тайғақ кешу» кітабында Ойыл уалаятының басшылығына сайланған Жанша мен Халелдің дін басыларының ықпалында болғанын төменгідей жақсы сипаттап берді:

«...«Алаш-орда» үкіметі екі бөлек, екі жерде. Күншығыстағысы Семейде. Күнбатыстағы Орал облысында, Жымпиты қаласында. Семейдегі «Алаш-орданың» бастығы: Әлихан Бөкейхан, Жымпитыдағы «Орданың» бастығы: Досмұхамбетов Жанша. Мүшелері: Халел, банағы Салық болыстар.

Бір күні, кешке, Күнбатыс «Алаш-орда» өкіметінің бастықтары жай кеңесіп отыр еді. Кеңес «Орданың» кеңсесінде емес, Халелдің пәтерінде еді. «Ордаға» Қуанай қазірет келген. Сол Қуанай қазіретті «Алаш-орда» өкіметі, құрметтеп, Халелдің пәтерінде қонақ қып сыйлап отырды. Өкіметтің сөзі қазіреттің алдында сыпайы, әдепті: – «Тақсыр», «қазірет», «құп..!» деседі. Ызбарланып қазірет отыр. Бетіне қарағанда: «Қытай жұртының құдайы ма?» деп ойлайсың. Қуанай қазіретті білмейтін Орал облысында бала жоқ. Қуанай қазіретті, Уфадағы, Қазандағы ноғай-башқұрттың мүфтилері де біледі. Мүфтиде қазіретті Қуанайды сыйлайды. Қуанай «Әулие»... міне қазірет жайылып, Халел Досмұхамбеттің үйінде отыр. Қазірет босқа сөз сөйлемейді. Қазіреттің әрбір сөйлеген сөзі...

Қазірет ызбарланып, айнала қарап қояды. Өкімет мүшелері, молдадан қорыққан балаларға ұсап, сызылып отыр. Қазіретке қарап, аңшының иттеріндей қайпақтайды. Өкімет бастығы Жанша отыр» [4].

1 фотосурет

Ойыл уалаяты басшылары оның II Бүкілқазақ-қырғыз құрылтайы құрған Алаш Автономиясының құрамдас бөлігі – уалаяты (облысы, аймағы) ретінде құрылғанын мәлімдеп келді. Алаш Автономиясының туы деп жүрген жасыл тудың жоғарғы жағында, шынында да, төте жазумен «Жасасын Алаш Аутономиясы!» деп жазылған болса, ортасында құран-кәрімнен үзінді келтірілген (Тағы да № 1 фотоны қара. – С.А.). Бірақ Мұстафа Шоқайдың атап көрсетуінше, оның «уалаят» деген (облыс, аймақ) атауы панисламшылдық пен пантүркіліктің күшеюінен оттан бетер сескенген Ресейдің төңкерісшіл демократтарының зәресін ұшырған, олардың «Ойыл уалаяты Түркиямен бірігуді көздейді» деген күдігін туғызған. Сол себеп болды ма әлде уалаяттың құрылуынан сепаратизмнің нышанын көрді ме, оны кесіп айту қиын. Әйтеуір Алаш Орда төрағасы Әлихан Бөкейхан 1918 жылдың 11 қыркүйегінде Уфада Ұлттық Кеңестің төтенше мәжілісін өткізіп, Ойыл уалаятын тарату, оның орнына Алаш Орда Ұлт Кеңесінің Батыс бөлімін құру, оның басшылығына Жанша мен Халел Досмұхаммедұлдарын тағайындау туралы үкімет қаулысына қол қойды. Демек, Ойыл уалаятының жасыл туы Алаш Орданың Батыс бөліміне қажет болмай қалды.

Онда Алаштың мемлекеттік туы, оның түсі қандай болды екен? Орыстың «Свободная речь» атты газетінің 1918 жылғы 22 маусым (№ 165) санында қазақ атты әскерінің Семейге келгені туралы «Прибытие в Семипалатинск киргизских отрядов» атты мақалада ақ түсті ту туралы сөз болады:

«Таяуда қырдан Семейге нұсқаушы орыс офицерлері бастаған қазақ жасақтары келіп жетті. Сәрсенбі күні, 6 (19) маусымда шамамен кешкі 6-да жасақтар қалада болды. Никольск шіркеуінің жанындағы алаңда олармен салтанатты кездесу ұйымдастырылды... АҚ ТҮСТІ ТУЛАРДА қазақ тілінде «Бүкілресейлік және Сібір құрылтай жиналыстары жасасын!», «Отанның адал ұлдары жасасын!» деген үндеулер жазылыпты...» [5].

Алайда бұл ақ түсті ту да Алаш Республикасының мемлекеттік туы емес, Алаш атты әскерінің жалауы болғанға ұқсайды. Ал енді «Алаштың туы қандай болды? – деген сұраққа тиянақты жауап көрнекті Алаш қайраткері Барлыбек Сырттанұлының (Сыртанов) 1911 жылы С.-Петербургта жазып қалдырған «Қазақ елінің Уставынан» (жарғысынан немесе конституциясынан) табылады. Қазақ конституциясының тұңғыш нұсқасы, тұңғыш қарлығашы ретінде бағаланған бұл құжатты Барлыбек пен Алаш көсемі Әлиханнның 1910-1911 жылдары С.-Петербургта ұзақ пікірлесіп, сырласуының жемісі деп қарастырған әділ болады. Ашығын айтқанда Жарғы Алты Алаш көсемі Әлиханнның тапсырмасымен жазылған тарихи құжат. Саяси үзеңгілесі әрі құрдас досы Барлыбектің 1914 жылы мезгілсіз қайтыс болуына орай жазған «Барлыбекті ұмытпасқа» атты азанама-мақаласында Әлихан 1910 және 1911 жылдары С.-Петербургта марқұм досымен халқының мұң-мүддесі, болашағы үшін күресудің, ұлт мүддесін қорғаудың әдіс-амалдары жөнінде терең талдағанын астарлап жеткізеді:

«...1910-1911-інші жылдары Жетісу қазағының жеріне қам қыламын деп Барлыбек Петроградта бірнеше ай жатты. Мінезі «Ақырын жүріп анық бас, еңбегің кетпес далаға» еді...

Бұл жолы көп сөйлесіп Барлыбек мінезімен ашына болып едім. Ақ көңіл, қыз мінезді көріп едім.

Жетісу жері екі түрлі: Бірі Алатаудың малға күйлі белдеуінде, бірі егінге жайлы өзеннің өлкесінде. Мұның екеуіне екі түрлі әдіс мақсұт екен дескен едік. Мал баққан жұрт мал бағып тұра берсін, егінші жұрт мұжықша жер алсын, түптен келе жатқан егінші зой, егін салып таласса, мұжыққа өз еншісін бермес дедік.

1911-інші жылы жазғытұры Петроградта тағы да өсітіп іс қылмақ болып, құшақтасып сүйісіп айрылып едік, үш жылда мұндай болмақ ойда жоқ еді» [6].

Міне Алаш арыстары - Әлихан мен Барлыбектің отаршыл орыс империясының астанасындағы осы екі кездесуінің нәтижесінде соңғысының қолынан «Қазақ елінің Уставы» дүниеге келді (№ 2 фотосурет). Қазақ және орыс тілдерінде қатар жазылған қолжазбаның соңына «13 маусым, 1911 жыл, Петербор қаласы, С. Б. Алашинский» (қазақшасында) және «13 июня 1911 года, Санкт-Петербург, С.Б. Алашинский» деп қол қойылыпты.

Енді құжаттың өзіне келсек, Қазақ конституциясының «Қазақ елі республикасының жеке болуы турасында» деп аталған 1-бабының 2 тармағында оның туына мынадай сипаттама берілген:

«Қазақ елінің жеке туы бар. Ту жасыл, қызыл һәм сары көлденең жолақтардан жасалады. Басындағы бұрышта ай һәм жұлдыздың суреті бар. Жасыл түс –

елдің исламға берілгендігінің белгісі, қызыл – ел қорғауда төгілген қан, сары – қазақтың кең даласы, еркіндіктің белгісі» [7].

2 фотосурет

Көрнекті Алаш қайраткерлері – құрдас, әріптес, дос Әлихан Бөкейхан (сол жақта) мен Барлыбек Сырттанұлы (оң жақта)

Осы сипаттама бойынша Қазақ елінің, яғни Алаш Автономиясы туының бірнеше жобалық нұсқасын (эскизін) жасап көрдік (авторлары С. Аққұлы, Х. Маслов). Нұсқамен жұмыс істеу кезінде біраз нәрсе еріксіз ойландырды. Біріншіден, бірінші нұсқасында үш түсті көлденең жолақ қалай – қандай кезекпен орналасуы керек: қай түсі бірінші, қайсысы ортада және қайсысы үшінші тұруы керек? Барлыбектің түсіндірмесінде жасыл түс бірінші аталған соң, оны бірінші қоюды, «**қазақтың кең даласының, еркіндіктің белгісі**» болып табылатын сары жолақты қақ ортасына, ал қазақтың «**ел қорғауда төккен қанын**» – қызыл жолақты – үшінші етіп қоюды дұрыс деп есептедік.

Екіншіден, «Қазақ елінің жарғысы» авторының сипаттамасында тудың бас бұрышында ай мен жұлдыз бар, бір-ақ жұлдыз. Міне Алаш Ұлттық Жерлі Автономиясының мемлекеттік туының ең соңғы нұсқасын оқырман назарына ұсынамын (3-4 фотосурет).

3 фотосурет: Алаш туының бірінші нұсқасы

4 фотосурет. Алаш туының екінші нұсқасы

Жоғарыда тоқталып өткен Алаш елтаңбасы, әнұраны Автономия құрылғаннан кейін ғана жасалған болса, мемлекеттік туының жобасы сонау 1911 жылдың 13 маусымында отаршыл Ресей империясының астанасында дүниеге келгендіктен, баспа бетінде оны талқылап әуре болмауды жөн көрсегенге ұқсайды. Қорыта айтқанда, бұдан былай Алаш Автономиясының туы қандай болды деген сұрақ қайтып тумас деген үміт бар.

Әдебиет

1. Орда гербі (таңбасы). «Қазақ», 05.01.1918 ж. Орынбор. – 1 б.
2. АПРК. Ф. 811, Он.,24, Д243, Лл. 7-17. Фотокопия; Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. - Сәуір 1920-1928 жж. Движение Алаш. Апрель 1920-1928 гг. Алматы: «Ел-шежіре» басп., 2007. Т. 3. Кн.1. – 304 с. – С.187-194.
3. Бөкейхан Ғали хан. Мен кадет партиясынан неге шықтым? //«Қазақ», 1917.23.12, № 256. Орынбор. – 1 б.
4. Сейфуллин С. Тар жол тайғақ кешу. Тарихи-мемуарлық роман / Төртінші басылым.- Алматы "Жазушы", 1977.- 387 б.
5. Прибытие в Семипалатинск киргизских отрядов. – Семипалатинск: «Свободная речь», 22.06.1918 г., № 165.
6. Ғали хан. Барлыбекті ұмытпасқа. «Қазақ», № 90, 16.12.1914 ж. Орынбор. – 2 б.
7. Барлыбек Сыртановтың Уставы («Қазақ елінің Уставы»). – Алматы: ҚР Әділет миинистрлігінің хабаршысы, № 12, 1994. – 24-28 бб.

Зарқын ТАЙШЫБАЙ,
*Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан
университетінің профессоры*

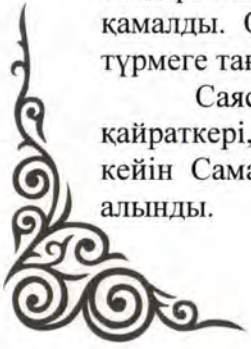
ҚЫЗЫЛЖАРДЫҢ ҚИЛЫ ТАРИХЫНАН
*(XX ғасырдың басындағы Солтүстік Қазақстандағы
саяси оқиғаларға шолу)*

1905 жылғы Ресейдегі ақпан қантөгісінен кейін, қазақ зиялылары бірігіп, Алаш қозғалысын бастаған болатын. Қозғалыс сол жылғы «Қарқаралы петициясынан» басталады. (Қараңыз: Букейханов А. «Киргизы» (Формы национального движения в современных государствах). Под. ред. А.И. Костлянского, Петербург, 1910, С.577-600; Букейханов А. Казахи о русских до 1917 года. Оксфорд, 1985. С.54. Брайнин С., Шафиро С., Очерки по истории Алаш-орды. Под.ред. Н.К.Ванаг. Алама-Ата, 1935, С.17)

Патшаның атына, Ішкі істер министріне, өлкелік губерния бастығының атына жолданған петицияларға Қарқаралы уезіндегі Қоянды жәрмеңкесіне қазақтың үш Жүзінің өкілдері ретінде отыз мыңнан астам адамның қолдары қойылған еді. Алаш қайраткерлері сол аталған Петицияда орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныстандыруды тоқтатуды талап еткен. Сол сияқты қазақ елі үшін ең маңызды мәселелердің бірі қазақ балалары үшін мектептер ашу, сот ісін жөнге қою, жер мәселесімен айналысатын земство ашу мешіттерді қазақ мүфтиіне қарату тәрізді талаптарды қойды.

Осы уақыттан бастап, петицияны «жазды, ұйымдастырды» деген қайраткерлердің артына жандармерия тыңшыларын салып қойды. Соның салдарынан 1907 жылы Ахмет Байтұрсынұлы мен Жақып Ақпаев түрмеге қамалды. Одан кейін А.Байтұрсынов 1909 жылы ұлтшылдық сөздері үшін түрмеге тағы жабылып, мектеп директоры қызметінен босатылды.

Саяси қуғыннан көзі ашылмаған Алаш қозғалысының белсенді қайраткері, ақын Міржақып Дулатов та түрмеге қамалды. Выборг жиынынан кейін Самарада айдауда жүрген Әлихан Бөкейханов тағы қатаң бақылауға алынды.

1905 жылы шегесі босап, іргесі шайқалған Ресей патшасының саяси бостандықтар жөніндегі амалсыз Манифесі туғызған үміт шырағы «Алаш» қозғалысына ұшқын тастаған. Ұлт-азаттық күрес жаңа сатыға өрледі.

1916 жылғы жазда басталған дүрбелеңнің қыры мен сыры қандай еді?

Күйбелең күй кешкен қазақ халқының 1916 жылғы жазда отарлық саясатқа деген наразылығын өктем күшпен басып-жаншыған Ресей билігі Бірінші дүниежүзілік соғыстың әуресімен жүріп жатты. Қазақ халқының отарлық езгіге қарсы күресіне саяси басшылық жасай алатын күрескер ұйым әлі дүниеге келмеген.

1916 жылғы 25 мауысымда Ресей патшасының соғыстағы сапты әскерлерді қара жұмыстан босатып, майданға салу үшін тылда бекіністер мен корғандар салуға қол күші ретінде пайдалануға қазақтардың бес жүз мың 19 бен 31 жас аралығындағы мың ер-азаматын шақыру жөнінде жарлық шығарды. Тарихта «Июнь жарлығы» деп аталған құжат қазақ даласына табиғат апаты келіп қалғандай үрей туғыза келді. «Реквизиция», «Оборонительные сооружения на театре военных действий», «Военные сообщения», т.с. сөздерді естімеген тілмаштар патша жарлығын тіпті құбыжық етіп түсіндірді. Соңғы жылдары жерінен айрылып, жайылым-қыстауы тарылған, отаршылдық езгі зардабын шегіп, азаматтық құқы тапталған, әскер қызметіне шақырылып көрмеген қазақтар «соғысқа алып жатыр» деп түсініп, бірден қарулы қарсылық көрсете бастағаны мәлім.

Тарихта Амангелді бастаған Торғай ошағы, Жетісу көтерілісі... деген атпен қалған қақтығыстардың қайғылы зардаптары туралы аз жазылған жоқ. Мазмұны жағынан ұлт-азаттық болғанымен, нақты сол уақытта бұл көтерілістер заңсыз еді ғой. Сондықтан да патша өкіметі шақыруға қарсылық білдіргендерді аяусыз қырып-жойды, қырылғанынан аман қалған қазақ шет ел асты, азды, тозды. Мемлекеттің соғыс жағдайында билікке бағынбай, азаматтық борышты орындаудан бас тартушыларды бастағандар кеңес заманында ұлт көсемі ретінде, тіпті осы уақытқа дейін, насихатталып келді. Ал, мемлекет заңына бағынып, осынау қиын жағдайдан заңды түрде, амал-айла тауып шығынсыз өту жағдайларын қарастырған Алаш көсемдері «ұлттын сатқандар» деп айыпталды. Шын мәнінде олар туған халқын қырғыннан аман алып қалуға күш салды, білімі мен ақылын жұмсап, сауатты талаптар қойды. Нақты мысал мынадай:

Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш көсемдері Торғай, Орал, Ақмола, Семей, Жетісу облыстары қазақтарынан өкіл шақыртып, Торғай облысының губернаторының қатысымен 1916 жылғы 7 тамызда аранайы кеңес өткізіп, патша жарлығын бейбіт түрде орындау мәселелерін байыппен талқылады. «Губернатор жиналысты ашып, мәселені ұғындырды, қазақтардың тілегін тыңдап, ұсыныстанды өздерің жасай беріңдер» деп шығып кетті. Жиналыс төрағасы Ә.Н. Бөкейхан, хатшылары О. Алмасов пен М. Дулатов болып, талқылау жалғасты» делінген сол кезде жазылған хаттамада.

Сөз сөйлегендер қарулы қарсылықтың себептерін ортаға салып, қазақ орыстағы мылтық беріліп, олар қазақтар мен қырғыздарды аяусыз қырғандығын

түрмеге қамағаны, үкімет тарапынан әдшейі қастық шаралары жүріп жатқанын айтты. «Ақмола облысында казактар жергілікті қазақтарға мылтық атып, қол жұмсауда» деген сөздер бар.

Ә. Бөкейханов бастаған көсемдер бұл ауыртпалықтың бір ғана жолы бар екендігін, яғни «шақырғаныңызға барамыз, бірақ мынадай тілегіміз де бар» деген мазмұнда Ресей үкіметінің алдына қоятын мәселелерді тізіп берді.

1. Осы жағдайларды ескере отырып, солтүстік аймақтардан жұмысшы шақыртуды 1917 жылғы 1 қаңтарға дейін, оңтүстіктен шақыртуды 1917 жылғы 15 наурызға дейін тоқтата тұру;

2. 19-31 жас аралағындағы азаматтардың әуелі 1/3 бөлігі жасы кішілерден бастап шақырылсын. Себі олар отбасын құрмағандар;

3. Тіркелген жерінен тысқары жүргендер өз қалауы бойынша, те тұрған жерінен, не болмаса тіркелген жерінен шақыртылатын болсын;

4. Отбасында шаруаға жарайтын бір адам (17 жастағы немесе 50 жастан асқан) қалдырылсын;

5. Шақырылғандарды, мүмкіндігіне қарай, мемлекет қорғанысына қатысы бар, жергілікті жұмыстарда қалдырылсын;

6. Шақырылған адам өзін басқа жанмен айырбастай алатын болсын;

7. Ауыл басы бір молла қалатын болсын;

8. Әрбір елу шаңыраққа қазақша оқытатын бір мұғалім қалатын болсын, медресе бітірген куәлігі барларға басымдық берілсін;

9. Қалада мұсылман медреселерінде оқитын жастар шақырылмасын.

10. Асығыс жасалған тізімдер қайтарылсын: әірбір он түндіктен бір өкіл қатыстырып, тізімді қайта жасайтын комитет құрылсын, бұл комитет ауыл тұрғындарының басын қосып, жаңа тізім жасайтын болсын;

11. Болыс басшылары, болыстықтан үміткерлер шақыру жүріп жатқан кезде тізімді шатыстырмас үшін сайлау өткізбесін;

12. Әр болыстықтан қабылдау комиссиясына шешуші дауыспен екі өкіл қатысып, өз елінен шақырылатын жұмысшыны қарағанда комиссияда отырсын.

13. Шақырылған жұмысшылар 30 адамнан бірігіп, бір артель құра алатын болсын, әр әртельге бір тілмәш, бір молла бекітілсін;

14. Ауырған жұмысшылар жараланған жауынгерлермен бірдей ем алатын болсын;

15. Қазақ жұмысшылары қалалық және зепмстволық одақтардың қарауында болсын; Қазақтарды басқаратын мекемелер мен ұйымдар туралы нұсқау-ереже жасалсын;

16. Жұмысшыларға елден киім-кешек. Сәлем-сауқат жеткізіп тұруға ва гондар тегін болып, әр болыстан екі адамға рұқсат қағаз беріліп қойсын;

17. Қажет бола қалса, жұмысшы қазақтарға дәлелді себебіне қарай демалыс берілсін;

18. Осы тілек-талаптарды үкімет алдына қоюға жиналыс қаулы етті.

Төраға Ә. Бөкейханов. Хатшы М. Дулатов. О. Алмасов.

Ғылыми әдебиеттерде «Июнь жарлығына» байланысты қазақ оқығандарының көзқарасын қандай болды? деген мәселе осылай құжат түрінде анық айтылмай, екіұштылау бүркемеленді: «Бұл мәселеде қазақ зиялылары екіге бөлінді: либерал-демократтар (Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсын, М. Дулатов ж.б.) «патша жарлығын қазаққа елеулі зиян келтірмей, үкіметпен келісе отырып, ұлт тұтастығын сақтап, қантөгіске апармай, уақытты соза отырып орындау керек» десе, революцияшылдар (Т. Рысқұлов, Т. Бокин, А. Майкөтов, С. Сейфуллин, С. Мендешев) ж.б. жарлыққа қарсы шығып, көтерілісшілер жағынан көрінді».

Сол күндері А. Байтұрсынов: «Қазақтар қолына қару алып елді жаудан қорғау үшін соғысуы керек, «қара жұмысқа» шақыру ұлтты кемсіту деп білеміз» деп анық жазды.

Ақыры майдан тылындағы қара жұмысқа 150 мыңдай жігіт кетті. Солтүстік Қазақстаннан кеткендердің саны да, аты-жөні де белгісіз. Осыдан біраз жыл бұрын, облыстық архив басшысы Сәуле Мәлікова шығарған «Сарыарқаны өрт алды» деген кітапта сол жылдардың оқиғалары жан-жақты сөз болып, тарихымыздың тағы бір ақтандақ қыры ашылған.

Қазақ жігіттерімен бірге, «Батыс майдан» деп аталатын белорус жеріне Әлихан Бөкейхан бастатқан Алаш көсемдері де барып, жастардың ортасында жүрді, кем-кетігін бүтіндеп, жоғын тауып беріп, әкелік қамқорлық жасады. Тіпті, Ресей патшасының тақтан құлағанын қазақ даласына қуана хабарлаған Ә. Бөкейхан мен М. Дулатов Минск қаласында жүр еді.

1917 жылдың басына қарай Ресейде саяси және экономикалық жағдайдың шиелінісе түсуі, әскердің майдандағы жеңілісі, соғыстың одан әрі асқынуы елдегі революциялық дағдарыстың тууын тездетті. «1917 жылғы 27 ақпанда қарулы көтеріліске шыққан Петроградтың жұмысшылары мен солдаттары патша үкіметін құлатты» деп кезінде ресми жария етілгенімен, нақты жағдай басқаша екеніне назар аударғанды жөн көрдік. (Мектеп оқулықтарына кірмеген, кеңестер Одағы кезінде көмескі қалған, Ресей императоры II Николайдың қолы қойылған мына құжат жарияланбаған, тіпті осы уақытқа дейін көшілік біле де қоймас. қазақшалаған біз. – З.Т.).

«МАНИФЕСТ.

(Бас қолбасшының штаб бастығына, барша Бас қолбасшыларға және Балтық флоты мен Қаратеңіз флотының қолбасшыларына. Псков қаласынан телеграф байланысы арқылы жөнелтілген).

«Үш жылға таяу біздің Отанымызды табанының астына салып, құлданбақ болған сыртқы жаумен алапат соғыс жүргізіп жатқан кезімізде Құдай тағала Ресейді тағы бір ауыртпалыққа душар етті. Өз ішімізден шыққан халық бүліншілігі соғыс қимылдарын табанды жүргізуге қатер төндірді.

Ресейдің тағдыры үшін, қаһарман әскеріміздің намысы үшін, Отанымыздың игілікті келешегі үшін, қандай қиындық көрсек те, бұл соғысты жеңіспен аяқтауға тиісті едік. Зұлым жау ақтық демімен

жанталасуда, қажырлы әскеріміз даңқты одақтастармен тізе қоса отырып, жауды тұрмастай талқандайтын сәт те алыс емес.

Ресейдің басына төнген осынау шешуші шақта, халқымыздың бір тілекке ұйысып, жеңіске тез жету жолында ынтымағы күшеюін жеңілдетуді арымызға парыз санап, Мемлекеттік Думаның келісімімен Ресей тағынан бас тартып, Ең жоғарғы билік тізгінін басқаға беруді жөн санадық.

[Жалғыз] ұлымды жанымнан шығарғым келмей, билік мұрагерлігін туған інім, Ұлы Князь Михаил Александрұлына ұсынып, оның Ресей мемлекетінің тағына отыруына батамды беремін. Мемлекет істерін басқаруда заң түзуші мекемелердегі халық өкілдерімен тығыз ынтымақ жасап, солар көрсеткен жолды ұстануға серттесіп жұмыс істеуді інімізге өсиет етеміз.

Сүйікті Отанымызға деген жалынды сүйіспеншілік парызымызды абыроймен орындауға шақыра отырып, елімнің барша адал ұлдарына сөз арнап, халық басына түскен қиын сәттерде патшаның бір кісідей бағынып, онымен бірге халық өкілдерін қолдап, Ресей мемлекетін жеңіс жолына, игілік пен даңқ жолына алып шығады деп сенемін.

Құдай жар болсын. Николай.

Император сарайының министрі генерал-адъютант граф Фредерикс. Псков қаласы, 1917 жылғы екінші наурыз, 15 сағатта».

Сол күні бұрынғы патшаның інісі Михаил де. Ағасы ұсынған тақты қабылдамай, «Билікті жаппай, тікелей және жабық (жасырын) сайлау негізінде құрылған Құрылтай жиналысы арқылы, халқымның еркімен ғана қолыма аламын», деп тақтан бас тартты.

Бұл жөнінде Николай марқұм сол күндері күнделігіне. «Мұндай жексұрындықты кім жазғызды екен?» деп жазып қойыпты. Осы екі құжат та 4 наурыз күні жарияланып, Ресейге тарады Сонымен, Ресейде патшалық билік жойылды.

Ресейдің іштей іріп-шіріп, түрлі саяси жіктердің таққа таласуы отар халықтардың бостандыққа деген үміт шырағын жағып, санасын оятты.

Сол кезде, Ресейдің батыс майданы шебінде, окоп қазып, қара жұмыста азап кешіп жүрген қазақ жігіттерінің жағдайын біліп, ақыл-кеңесімен қамқорлық жасап, Белоруссияның Минск қаласында жүрген Әлихан Бөкейхан мен Міржақып Дулатов 1917 жылғы наурыздың 16-күні елге, Қарқаралыға жеделхат соқты. Онда былай деп жазылған:

«Россиядағы барша халыққа бостандық, теңдік және туысқандық күні туды. Жаңа құрылған хукімет дүкенін сүйеу үшін қазаққа ұйымдасу керек. Жаңа құрылған ел бағу дүкенін ны-ғайту үшін тегі басқа барша халықтармен үйір боларға керек. Учредительное собрание сайлауларына қазақ болып қамдану керек. Жарамды, жақсы адамдарды ауызға ала беру керек. Енді араздық, өштік, дау-жанжал, талас, партиялық сиыспауларды тастау керек. Көксерлік жұмыстарың – бірлік, адалдық болсын! Жер мәселесін де қозғап, тезірек қолға ала беріңдер! Біз қалай-тын патшалық түрі – демократическая республика, яғни мал өсіріп, жерге ие боларлық түрі.

Құдайдан басқа ешкімнен қорықпаңдар! Түзулік іс етіңдер, жаңа хукіметті сүйеңдер. Министерствоның азық-түлік ісінде жүрген уполномоченныйларымен өзіміздің майдандағы жұмысшыларымызға болысыңдар. Халықтың көңілін білдірің-дер. Әділ әрекет жасаңдар... Әлихан мен Міржақып Петроградқа жүреді, онда 25-наурызға дейін болады. Одан кейін «Қазақ» газеті редакциясымен хабарласыңыздар»¹. Қол қойғандар: Әлихан, Міржақып... (барлығы 16 адам).

Бұл жеделхат Қазақстанның әр қиырындағы Алаштың көрнекті қайраткерлеріне жіберілді. Атап айтқанда, 1) Черняевтегі [Мұхаметжан] Тынышбаевқа, 2) Петропавлдағы [Салмақбай] Көсемісовке, [Жұмағали] Тілеулинге, 3) Омбыдағы [Айдархан] Тұрлыбаевқа, (барлығы 25 адамға жолданған. Біз Солтүстік Қазақстандағыларын ғана бөліп көрсеттік-З.Т.)

Осы құжаттың негізінде дүниеге келген Үндеу «Алаш ұлына» деген тақырыппен «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 225-санында басылып, ұлан-байтақ қазақ даласына таратылды. Мәтіні мынау: «Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұл күні теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлық та, құлдықта ұстаған жауыз үкімет, өзгеге қазған оры өзіне көр болып, қайтпас қара сапарға кетті. Жүз жылдан бері халықты теңдікке жеткізу жолында ескі үкіметпен алысып, дарға асылып, оққа ұшып, басы айдауға, малы талауға түсіп жүрген сабаздар жасымай, бірі кемісе, оны артылып, ақырында, Россияда қол астындағы халықтардың бәріне: дін, ұлт, тіл айырмасына қара-май, азаттық әперді. Енді бүгін теңеліп, түсімізде көрмеген жақ-сылықты өңімізде көріп, төбеміз көкке жетіп отыр. Бұл күнге жеткізген құдайға мың шүкірлік! Бұл бостаншылық кілтін аш-қан ерлерге сансыз рахмет!

Сүйікті Алаштың Азаматы! Бізді бұл қуанышқа, бұл бос-таншылыққа жеткізген кім? Біз кімге борыштымыз? – Соны ойлалық. «Жамандықты ұмыт, жақсылықты ұмытпа» деген нақыл бар. Еккенде жоқ, сепкенде жоқ қазақ халқы бостаншылық-қа ортақ болып отырмыз. Бізге осындай теңдік әперіп отырған орыс халқының ақ жүрек – адал ниетті көсемдері қан төгіп жеңіп алды. Олардың бұл жақсылығын қалай қайтарамыз?

Біз қазіргі әділ үкімет, азат Россиямен бір тілекте, бір кемедеміз, кемедегінің жаны бір. Россияға бұрын жанымыз ашымайтын еді, қабырғамыз қайыспайтын еді, енді орыс халқының өзімен тереземіз тең болған соң, жақсылығына сүйінеміз, жамандығына күйінеміз. Тілек бірге болған соң, тірі болсақ бір төбеде өлсек бір шұқырда болуымыз керек. Жұрттың бәрі осы-лай бірігіп, тізе қосып, қайрат қылғанда ғана азат халық бола аламыз. Соның үшін жаңа үкіметтен қолдан келген көмегімізді аямауымыз керек...» Ғалихан, Мұстафа, Мирякуб. Петроград – 20/III».

Қазақ халқының Тәуелсіздіке деген үмітіне шырағандай болса да сәуле түсірген алғашқы саяси құжат осы еді.

Ресейді жекедара билеген Романов әулетінің тақтан кеткені туралы хабар **Петропавлға** сол күні жеткен. Ертеңіне мұндай шұғыл өзгерісті түсіне алмаған халық қала көшелеріне шықты. Петроградтағы оқиғаны әркім өзінше бағалады. Саяси ұйымдар, әсіресе, социал-революционерлер Ресей астанасындағы төңкерісті қолдап, Петропавлда демократиялық билік орнатуға кірісті. Жергілікті «Приишимье» газетінде эсерлердің (социалист революцияшылар. - авт.) халыққа арнаған Үндеуі жарық көрді. Онда «елде болып жатқан оқиғаларға сабырмен қарау керектігі, бүліншілік бастамау» туралы айтылды. Келесі күні, 4 наурызда қалалық дума қоғамдық қауіпсіздіктің құрама комитетін құрады. Оған жергілікті көпестер, эсерлер мен РСДРП меньшевик қанатының өкілдері кірді.

Петропавл жұмысшы және солдат депутаттарының кеңесі 1917 жылы 14 наурызда құрылды. Оның құрамында да саяси ұйымдардың өкілі басым болмады, сан жағынан көзге түскені эсерлер еді. Павлуцкий деген большевик хатшылыққа сайланып, бірақ кейін ол да кеңес құрамынан қуылды. Назар аудартатыны, бұл кеңестің құрамында бірде бір қазақ жоқ. Тіпті, Ресейдің орталық аудандарындағы өзгерістер қазақ халқына тікелей қатысы болмаған оқиғалар сияқты еді. Тек Алаш қайраткерлері қазақ халқының Тәуелсіздік алуына мүмкіндік беретін тарихи жағдай туды деп есептеді.

Уақытша үкімет билікті қолына толық ала алмай, саяси жағдай шиелінісіп тұрған кезде қиыр аймақтарда да берекесіздік орын алды. Қазақ комитеттері құрыла бастады. Уақытша құрылған атқару комитеттері мен қазақ комитеттері бас біріктірмеді. Өйткені олардың мүдделері екі түрлі еді. Қазақтар самодержавие күйрегеннен кейін өз тағдырына ие болғысы келді, бірақ билікті өкімет орнай қоймаған. Ал, қазақ еместер, жасыратыны жоқ, отаршылдық пиғылдан алыс кете алмай, егер Қазақстан тәуелсіздік алатын болса, өздеріне жайсыз тиеді деген ниетпен ашық қарсылық танытты. Мұның мысалын Семейден де, Верныйдан да, Қарқаралыдан да, Ақмола мен Қызылжардан да көруге болады.

Мысалы, 1917 жылы 14 сәуірде Петропавлдың уақытша уездік атқару комитетінің құрамын өзгерту мәселесі туралы жиналыс болды. Оған қала сыртындағы қазақ және орыс ауылдарынан өкілдер қатысты. Олар Ресей патшасы тақтан түскенімен, уақытша үкімет жергілікті билікті жұртшылыққа бермей жатқандығына наразылық білдірді. Уездегі билік әлі де болса офицерлердің, казак әскерлерінің қолында қалды. Сайлаусыз құрылған билік құрамына шаруалар мен қазақ ұлтының өкілдері шақырылмаған болатын.

Демек, осы жиналыста ғана уездік кеңес деп аталатын басқару органының құрамы қазақтармен де толықтырылды. Атап айтқанда:

Полудин болысынан: Салмақбай Күсемісұлы Күсемісов, Мәди Жұмабаев, Дәулет Өсербайұлы Қуанышев;

Тайынша болысынан: Қожахмет Сағынаев; Мөңкесор болысынан: Аманжол Әлімбаев; Петропавл қаласынан: Жұмағали Тілеулин; Сарытомар ауданынан: Абдолла Шанықов.

Орыс крестьяндарынан уездік атқару комитетінің құрамына Николаев және Благовещенка, Столыпин, Златоуст және Троицк болыстарынан бір-бірден өкіл енгізілді. Петропавл уездік атқару комитетінің құрамына Николай Бычков, оған орынбасарлыққа қойма меңгерушісі Быков пен ұсақ қарыз инспекторы Медведев, хатшылыққа 33-полктің солдаты Одушев сайланды. Осы жиын үстінде уездік атқару комитетінің мүшелігіне қазақтардан Қуанышев пен Тілеулин сайланды. Жаңарып, қайта толықтырылған атқару комитетінің бұл құрамы да қазақтарға теңдік бере қоймағандықтан, 1917 жылы 4 маусымда Петропавлда уездік қазақ комитеті жеке билік органы ретінде дербес бөлінді. Оның төрағалығына Ғалиасқар Қуанышев сайланды.

1917 жылғы сәуірдің 25-нен мамырдың 7-не дейін Омбы қаласында Ақмола облыстық қазақ съезі өтті. Съезді дайындаған – белгілі Алаш қайраткері Ережеп Итбаев бастаған ұйымдық комитет болатын. Оған Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Омбы және Петропавл уездерінен 250 делегат қатысты. Съезд төрағалығына заңгер Айдархан Тұрлыбаев, орынбасарлары болып Ережеп Итбаев пен Міржақып Дулатов, хатшылығына Мұхтар Саматов, Асылбек Сейітов және Тоқбаев сайланды. Бұл съезге Мағжан Жұмабаев қатысып, ол 7-8-мамырда Мәскеудегі бүкілресейлік мұсылмандар съезіне делегат болып сайлануына байланысты, Омбыдан жедел жүріп кетті.

Съезде соның алдында ғана өткен Орынбор және Орал қазақ съездерінің қараған мәселелері мен қабылдаған құжаттары талқыланды. Атап айтқанда: Қазақстанның барлық аймақтарында билікті қолына алатын қазақ комитеттерін құру, жалпықазақтық және жалпымұсылмандық съездер өткізу, Ресей Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау мәселелері сөз болды.

Қорытынды мәжілісте он адамнан Омбы облыстық қазақ комитеті құрылды. Оның төрағалығына Айдархан Тұрлыбаев сайланды. Осылайша, тұңғыш рет ұлан-байтақ қазақ даласының түпкір-түпкірінде халықтың мұңы мен мұқтажын қорғайтын ұлттық белгідегі мемлекеттік билік органдары дүниеге келді. Бұл – 1917 жылғы сәуірдің 25 жұлдызы еді.

Осылайша үкіметсіз қалған Ресей империясының әр аймағында, оның ішінде орталығы Омбы, бірақ негізгі тірегі Петропавл болған Ақмола облысында да биліктің кімнің қолында болуы керектігі шешілмей жатты. Алаш көсемдерінің ұйымдастыруы бойынша уездік атқару комитеттерімен қатар жарыса қазақ комитеттері де құрыла бастады. Қазақ комитеттері ақпан революциясынан кейінгі ұлт-азаттық қозғалыстың даму нәтижесінде қалыптасып, мемлекеттік еркінділікке, ұлттық мемлекет болуға ұмтылған халықтың алғашқы қадамы болатын.

Қазақ жұртының күшін біріктіріп жолға салу, түрлі мәселелерді шешуге жұмылдыру аталынған кезеңде, Ақмола облыстық комитеті, төрағасы А. Тұрлыбаев, Ақмола уездік комитеті, төрағасы С. Сейфуллин, Көкшетау уезі Ә. Жұманов азаттық, болашақ жолында күш біріктіре отырып жұмысқа кірісті. Комитеттің негізгі міндеттеріне ендігі жерде саяси жұмыстармен қатар, әкімшілік, шаруашылық міндеттері де жүктелді. Қазақ комитеттерінің өтпелі кезеңде жергілікті ұлт мүддесін қорғау үшін құрылғанын, олардың

большевиктік немесе қандай да революциялық бағдарламасы болмағандығын атап айтқан жөн. Себебі, кеңестік тарихта қазақ комитеттері шетінен ұлтшыл, кертартпа, бұқара халыққа қарсы билік институттары болып еді деген теріс пікір қалыптасқан.

Ұлыдержавалық шовинизм, отаршылдық туын жықпай, екі ғасыр билеп-төстеп қалған дәстүрді одан әрі жалғастырғысы, тіпті нығайтқысы келді. Бұл мақсат «Ресей мемлекетінің тұтастығын сақтау үшін» деген ұранмен жүзеге асырылмақ болды. Алайда, бұл ұран қазақтар үшін жат еді. Тарихтың шұғыл бұрылысы жағдайында көрініп тұрған үміт сәулесін пайдалану қазақ халқының тәуелсіздігі мүддесіне қажет болды. Міне, осындай сын сәтте бүкіл қазақтық Алаш қозғалысы дүниеге келіп, саяси ұйым ретінде қалыптасуы, үкімет билігін қолына алуға талпынуы заңды құбылыс еді. Сонымен бірге, Алаш көсемдері елдегі көпұлтты жағдайды сергек сезініп, Қазақстанды мекендеп қалған басқа да ұлт өкілдерінің мүддесіне, құқына нұқсан келтірмеуге барынша ұмтылғаны Алаш партиясының және Алашорда үкіметінің барлық құжаттарынан анық көрінеді.

Қазағым өз алдына ел болып, отау тігіп, тәуелсіз өмір сүрсе екен деп қиын-қыстау заманда қазақ зиялылары көптеген игі істер атқарса, Алашорданың құрылуы тәуелсіздікті аңсаған идеялардың көрінісі еді. Белгілі алаштанушы М. Қойгелдиевтің сөзімен айтсақ: «Алаш қозғалысы бүгінде қайта жаңғыруды бастан кешіріп отырған ұлттық сана-сезіміміздің, қоғамдық түсінік-түйсігіміздің қайнар бастауында тұрған, осы қасиеттері жетіліп, дамуына тікелей ықпалы болған құбылыстардың бірі. Оның өмірге келуі отарлық езгідегі халқымыздың ғасырлардан бері жинақталып келген және әбден пісіп-жетілген наразылығының ішкі жанайқайының сыртқа шығу көрінісі болды».

Жалпықазақ съезі 1917 жылғы 21 шілдеде Орынбор қаласында ашылды. Оған Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Ферғана облыстарынан және Бөкей қазақтарынан делегаттар қатысты. Бұл съездің тарихи маңызын түсіну үшін оған қазіргі Қазақстан аймағына кіретін барлық жерлерден өкілдер қатысқанын баса айтуға тиіспіз. Съезд төрағасы – Халел Досмұхамедов, орынбасарлары – Ахмет Байтұрсынов пен Әлмұхамед Көтібаров, хатшылары – Міржақып Дулатов пен Асылбек Сейітов. Қаралған мәселелердің ішінде ең негізгісі Ресей мемлекеттілігі және оның құрамындағы Қазақстанның тағдыры болатын. Бұл орайда А.Байтұрсынов пен М.Дулатов «автономиялы тәуелсіз қазақ мемлекетін құру» идеясын ұсынды, ал, Ә. Бөкейханов «демократиялық, федеративтік және парламенттік Ресей республикасының құрамындағы» қазақтың ұлттық-территориялық автономиясын болуын қалады... съезд басым көпшілікпен Ә.Бөкейхановтың ұсынысын қолдады.

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 31-шілдедегі санында жарияланған съезд қаулысы «қазақ облыстары ұлт жігіне қарай областық автономия алуға тиіс», – деп редакцияда берілген.

Жер мәселесі жөнінде съезд делегаттары: «Қазақ жерлері ешкімге, осындай жолмен берілмейді. Қазынаның жері дегеннің бәрі қазақтың жері

болғандықтан, иесіне қайтарылсын», – деген мәмілеге келді. Бүкілқазақ съезі облыстар бойынша Ресей Құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидаттар тізімін бекітті. Шын мәнінде ең жоғарғы билік құрылымын белгілейтін бұл ұлы жиынға қазақ халқының ең беделді әрі білімді ұлттық көсемдері сайлануға тиіс деген шешім алынды. Олардың арасында: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Ақбаев, Ә. Ермеков, Х. Досмұхамметов, Ж. Досмұхамметов, М. Тынышбаев, Ы. Жайнақов, М. Шоқай, С. Қожанов, Б. Құлманов, Г. Потанин сияқты аса көрнекті қайраткерлер болды. Ақмола облысынан сайланғандар: Айдархан Тұрлыбаев, Асылбек Сейітов, Ережеп Итбаев, Сейілбек Жанайдаров, Жұмағали Тілеулин, Рақымжан Дүйсенбаев, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмұхамед Абылаев, Сыдық Меченбаев, Салмақбай Күсемісов, Хайретдин Болғанбаев.

Егер біз бүгінгі Тәуелсіздігіміздің Қазақстан халықтарына, оның ішінде мемлекет атын әйгілеген қазақ халқына қандай жақын әрі қымбат екендігін жан-жүрегімізбен түсінетін болсақ, соның бастау қайнары осы съезд екенін ұмытпайық. Рас, съезд материалдарында тәуелсіздік, «Алаш» партиясы деген сөздер кездеспейді.

Бірақ, зерделеп түсінген адамға бұл съездің саяси бағыт-бағдары, құрылған немесе құрылғалы тұрған саяси партияның, бүкіл ұлтты тапқа, топқа, жікке, жүзге, руға бөлмейтін жалпы ұлттық демократиялық саяси партияның ісі екендігі көрініп тұр. Және де бұл біздің жорамалымыз ғана емес, тарихи факт. Оған дәлел ретінде «Қазақ» газетінің 1917 жылдың 5 қазандағы 244-санында редакция атынан жарияланған хабарды келтіреміз. Бұл хабарда: «...саяси партия құрылатын күн жақын. Ол үшін жеке съезд өткізу керек. Әзір қазақ партиясының бағдарламасы жасалған жоқ. Оның негізіне бірінші Жалпықазақ съезінің қаулысы алынар. Болашақ партиямыздың атын ата-бабаларымыздың ұраны болған «Алаш» деп атағымыз келеді. Жалпықазақ съезінің шешімдерін қолдайтын әрбір қазақ Құрылтай жиналысына ұсынылатын кандидаттардың тізімін бір ғана «Алаш» партиясының тізімі деп атағаны жөн» – делінген.

Міне, осылайша, сол бірінші съезде Құрылтайға депутаттыққа кандидат болып қазақ атынан ұсынылғандар тізіміндегі қызылжарлықтар: Айдархан Тұрлыбаев, Ережеп Итбаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов, Хайретдин Болғанбаев, әрине, жеке бөліп көрсетеміз – Мағжан Жұмабаев, «Алаш» партиясының іргесін қалап, шаңырағын көтерушілер екенін дәлелдейміз. Әйтпесе, әлдебіреулер толық білмегендіктен, кейбіреу білсе де, айтқысы келмегендіктен сол Мағжанды немесе Жұмағалиді «Алаш» қозғалысына қатысқан еді, «Алашордада» қызмет істепті», – деп бәсеңсітуге бейім тұрады. Мұны оқыған бүгінгі жастар жағы, жазығы қанша, осылай екен деп сенеді.

Бүкілқазақтық Алаш съезі, II съезд, «Алаш съезі» деп аталған екінші жиын 1917 жылғы 5-13 желтоқсан күндері Орынборда өтті. Бұл съездің маңызы қазақ халқын тұтастыққа, бірлікке шақырды. Партия болып, топ болып жіктелуге қарсы, Бірлік үндеуін М. Дулатов пен А. Байтұрсынов жазды.

Съездің қаулысынан үзінді келтірейік:

«...Бүкіл қазақ-қырғызды билейтін өкімет керектігін ескеріп, съезд бірауыздан қаулы қылды:

I. Бөкей елі, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстары, Ферғана, Самарқанд облыстарындағы және Әмудария бөліміндегі қазақ уездері, Закаспий облысындағы және Алтай губерниясындағы іргелес болыстардың жері, бірыңғай іргелі халқы – қазақ-қырғыз, халі, тұрмысы, тілі бір болғандықтан, өз алдына Ұлттық-жерлі автономия құруға;

II. Қазақ-қырғыз автономиясы Алаш деп аталсын;

III. Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктен қорғау мақсатымен уақытша Ұлт Кеңесін құруға. Мұның аты – Алаш Орда болсын. Алаш Орданың уақытша тұратын орны – Семей қаласы. Алаш Орда бұл күннен бастап, Қазақ-қырғыз халқының билігін өз қолына алады». Алаш Орданың төрағасы – Әлихан Нұрмұхаметұлы Бөкейханов екендігі тарихтан мәлім. Ұлт кеңесінің құрамына 15 адам сайланды. Сарарқадағы сол бір қақаған қыс күндері азаттық аңсаған ірбір қазақтың жүрегі Тәуелсіздік деп соққанын көзге елестетудің өзі жан тебіренерлік құбылыс.

Дәл осы жерде екі ғасырдың шебінде Қазақстанның тізгінін ұстап, жаңа жолға бастаған Нұрсұлтан Назарбаевтың мына сөздерін сан мәрте қайталап жүрсек, артық емес-ау! «Қазақстан Тәуелсіздігі «таза парақтан жазылған» жоқ. Оның көне дәстүрлері бар. Біз бүгінгімізді түйсініп, болашағымыздың сұлбасын көру үшін өткенімізге үңілу қажет».

Осыдан 103 жыл бұрынғыға кейін шегініп, сол кезге шолу жасасақ, Семейде шығатын тәуелсіз «Сарыарқа» газетінің 1918 жылғы 22 қаңтардағы санын оқимыз. Осы съездің жұмысына байланысты Алаштың жас күрескері Әлімхан Ермековтің «Жасасын, Алаш, жасасын!» деген мақаласында: «Желтоқсанның 12-күні «Алаш» автономиясы жарияланды. Алты алаштың баласының басына Ақ орда тігіліп, Алаш туы көтерілді. Үлкен ауылдарға қонсы қонып, шашылып жүрген қазақ жұрты өз алдына ауыл болды. Отансыз жұрт Отанды болды», – делінген. «Алаш» туын көтерушілердің бірде-біреуін кемітуге болмайды. Олардың әрқайсысының өз орны бар. Үкімет бір жарым жылдан артық қана өмір сүргенімен қазақ тарихында өзінің өшпес ізін қалдырған. Солтүстік аймақтың халқының ұлттық құрамы, қазір көзі тірі ардагерлердің Кеңес үкіметі орнағаннан кейін алған тәрбиесі, көргені-білгені, саяси мәдениетінің деңгейі басқаша екендігі салдарынан еске алынбай, ұмытылып бара жатқан есімдерді атап көрсетуді парыз деп санаймыз. Олар:

Әлихан Бөкейханов – осы Петропавлда саяси күрес жолына түскен, Алаш партиясының негізін қалаған. Ол Семей облысы, Қарқаралы уезінде 5 наурыз 1866 жылғы 5 наурызда туған. 1917 жылы 13 желтоқсанда бүкіл қазақ құрылтайында Алаш автономиясы жарияланып, Ә. Бөкейхан сол алғашқы Қазақ республикасының тұңғыш төрағасы болып сайланды. 1906, 1922, 1929 жылдары бірнеше рет тұтқындалып, түрме азабын тартты. Әлихан Бөкейхан Мәскеуге жер аударылады, зор беделінен қорыққан большевиктер өкіметі оны Қазақстанға жолатпады. Онда он жыл үй қамауында отырған Әлиханды 1937

жылы тамызында қайта тұтқындап, бір айдан кейін жала жауып, 71 жасында Мәскеуде ату жазасына кеседі.

Міржақып Дулатов – Петропавлда тұрып, мұғалім болған. Бүкіл қазақтың азаттық ұраны болған «Оян, қазақ» өлең кітабы 1909 жылы Қазан қаласындағы «Шарқ» баспасынан шыққан болатын. Бұл туынды сол кездегі жалпы қазақ қоғамына ұнағанымен, патша өкіметі оның идеялық мәнін жат көріп қуғындады. Тап осы кезде Міржақып ағамыз Қызылжарға келіп бас сауғалап, паналағаны жайлы мәліметтер кездеседі. Қаладағы Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин сынды зиялы қауым өкілдерімен танысып, кейін бірлесіп патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы белсенді күрес жүргізді.

Мәселен, олардың кездесуі жайлы Міржақып Дулатұлының елдегі ағасы Асқарға жазған хатында мына дерек келтірілген: «Қызылжарға келгелі бірталай кісілермен таныстым. Олардың ішінде тез тіл табысып кеткенім Жұмағали Тілеулин деген дәрігер. Ол қаламы төселген жазушы екен. Өнерден де құралақан еместігі екеумізді жақындастыра түсті. Оның үйіне барып тұрамын. Осы қалаға келгелі орысша оқытып жүрген Мағжан Жұмабаев сынды ақыным бар. Оның менен жасы кіші, жазған өлеңдері тамаша, ақындығы күшті өте дарынды жігіт. Екеуміздің өмірге деген көзқарасымызда айырмашылық жоқ десе де болады, сырласып, достасып кеттік».

Қызылжар өңірінде М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» атты романы дүниеге келді. Қазіргі таңда дара тұлғаның «Оян, қазақ» пен «Бақытсыз Жамал» туындыларын жан-жақты саралай қарасақ, қазақтың жүрегіне жол тапқан, тәрбиелік құны қымбат, алғашқы көркем шығармалар болып табылады. Осы кітаптар арқылы қазақтың ішінде ояну, гүлдену, өркениетке ұмтылу деген аңсар ойлар пайда болды. Және қазақ қоғамы «Бақытсыз Жамалдың» тағдыры арқылы өз тағдырын елестетіп, ойлануға мүмкіндік алды. Мағжан Жұмабаевтың азаматтық, ақындық бетін ашқан, саяси көзқарасын қалыптастырған ұстазы өзге емес – Міржақып Дулатов екені шындық.

Мағжан Жұмабайұлы 1893 жылы 25 маусымда Солтүстік Қазақстан облысы, Мағжан Жұмабаев ауданы, Сасықкөл деген жерде дүниеге келген. М. Жұмабаев 1913 жылы Омбыға оқуға түседі. Мұнда ол Сәкен Сейфуллинмен, Нығмет Нұрмақовпен танысады. Кейін Омбыда оқып жүрген көптеген қазақ жастарымен мәселен, қызылжарлық Әбдірахман Байділдин, Таутан Арыстанбеков, Смағұл Сәдуақасов, Абдолла Байтасов, Бірмұхамет Айбасов, Ахмет Баржақсин, Мұхтар Саматов, ағайынды Мұсылманбек және Мұратбек Сейітовтар сияқты бір топ қазақ азаматтарымен араласады. Алаш қозғалысының көсемі Әлихан Бөкейхановпен Мағжан Жұмабаевтың жолдары осы Омбы қаласында тоғысқан. Мәскеуде 1917 жылы 1 мамырынан бастап 11 мамырана дейін өткен съезінде Ә. Бөкейханов пен М. Жұмабаев бірге қатысқаны кейін анықталды. Осылайша, Қызылжар өңірінің жас азаматтары Алаш зиялылары қатарына еніп, қазақ халқының құқықтары мен мүддесін қорғауға ат салысты. Алаш арыстарының арасынан ғұмырының белсенді шағын Қызылжар өңірінде өткізген Қошке (Қошмұхамед) Кеменгерұлы 1890

жылы 15 шілдеде Омбы уезінде дүниеге келген. Әкесі Дүйсебай қажы Қошкені молдаға да, мұғалімге де беріп, арабшаны да, орысшаны да қат-қабат үйретеді.

Одан кейін Омбыдағы приход школасын бітіріп, Омбы малдәрігерлік-фельдшерлік мектебінде білім алды. 1913 жылы Омбы ауылшаруашылығы училищесіне түседі. Қазақ жастарының тұңғыш ұйымы «Бірлікке» мүше болып, оның «Балапан» атты журналына редакторлық етті. 1918 жылы ауыл шаруашылығы училищесін тәмамдайды. Келесі жылы Ақмола облыстық халық ағарту бөлімінің саны аз ұлттар ісі жөніндегі бөлімшесінде нұсқаушылық қызметке алынады. Қызылжарда 1918 жылдың жазында қазақ жастарының тұңғыш газеті «Жас азамат» (1918-1919) газетінде редакторлық еткен аса көрнекті көсемсөзші, алаштың көрнекті қайраткері. Бұл газет жастарды Алашорда үкіметін нығайтуға, тәуелсіз қазақ мемлекетін құруға шақырған еді. Қошмұхамед Кемеңгерұлы 1937 жылдың 17-21 қарашасында Омбы қаласында жазықсыз айыпталып мерт болды.

Смағұл Сәдуақасұлы 1900 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданында (бұрынғы Көкшетеу облысы) дүниеге келген. С.Сәдуақасов, Қазақ Орталық атқару комитеті төрағасының орынбасары, 1925-1927 жылдары республика Халық ағарту министрі, Қазақстанның жеке республика ретінде қалыптасуына, жер аймағының түгел болуына ерекше еңбек сіңірген қайраткер. 1921 жылы Ақмола губерниясын құру съезінде Қазақ Республикасы Орталық Атқару комитеті атынан өкіл болып, жаңа губернияның алғашқы қадамына сәт тілеп, жалынды сөз арнаған. Кеңестік қазақ баспасөзінің негізін қалаушы, дарынды көсемсөзші, жазушы, драматург 1934 жылы Мәскеуде қайтыс болды.

Ережеп Итбаев, 1917 жылғы сәуірде ұлттың бірлігі, тәуелсіз болашағы үшін күреске бел бұған Итбаев Ережеп Алашорданың Ақмола облыстық қазақ съезін Омбыда ұйымдастырып өткізген. Алаш қозғалысының белсенді қайраткері, өз заманының көзі ашық азаматы, қазақ халқының күрескер, талантты ұлдарының бірі. Том қаласында 1917 жылы қазанның 8-15 күндері аралығында жалпысібір съезінде Ережеп Итбаев Ә. Бөкейхан, М. Тынышбаев, Х. Ғаббасов, С. Досжановтармен бірге қазақ халқының өкілі болып қатысады. Сол жолы Сібір кеңесінің құрамына қабылданады. 1917 жылы желтоқсанның 5-13 күндері аралығында Орынборда жалпықазақ съезіне қатысып, Алаш автономиясының халық кеңесіне кандидат болып сайланды.

Айдархан Тұрлыбаев, жоғары білімді заңгер әрі шығыс тілдерінің маманы. Солтүстік Қазақстандағы тұңғыш қазақ комитетінің, басқаша айтқанда, 1917 жылғы көктемде құрылған тәуелсіз мемлекеттік органның бірінші төрағасы, Сібір ревкомындағы Қазақстан өкілі. Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, саяси қуғын-сүргін құрбаны. 1877 жылы Ақмола облысы Көкшетау уезінің Мезгіл болысында туған. 1902-1917 жылдары университет бітіргеннен кейін Омбының заң орындарында адвокаттық қызмет қылып, алқа сотының мүшесі болады. 1917 жылы 25 сәуір – 5 мамыр аралығында Омбы қаласында өткен Ақмола облыстық қазақ съезін басқарып, өткізген Айдархан Тұрлыбаев, орынбасары дәрігер Асылбек Сейітов болған. Осы съезде әр

уезден келген 150 делегат А.Тұрлыбайұлын Ақмола облыстық қазақ комитетінің төрағасы етіп сайлайды. 1917 жылы А.Тұрлыбайұлы Алаш партиясы құрылатын алғашқы жалпықазақ съезінің де, тәуелсіз Алаш автономиясы жарияланатын екінші жалпықазақ съезінің де ұйымдастыру және өткізу жұмыстарына белсене қатысқан. Ол І съезде Ақмола облысынан Бүкілресейлік құрылтайға және Бүкілресейлік мұсылмандар съезі – Шора-и-Исламға делегат болып сайланды.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Омбы қаласының түрлі заң орындарында адвокат, кеңесші, сот жүргізушісі болып қызметтер атқарады. Саяси қуғын-сүргін оны жазбай танып, 1934 жылы абақтыға жабады. Мұнда 6 ай азап шегеді. А.Тұрлыбайұлы 1937 жылы 14 маусымда қайта ұсталып, «ұлтшыл», «ұлттық буржуазия өкілдерінің сойылын соғушы» ретінде айыпталып, ату жазасына кесілді. 1957 жылы ақталды.

Ғалиасқар Қуанышев, 1917 жылғы 4-маусымда Петропавл уездік қазақ комитетінің тұңғыш төрағасы болып сайланған Алаш қайраткері.

Дәулет Қуанышев, 1917 жылғы 4-сәуірде Петропавл уездік атқару комитетіне мүше болып сайланған екі қазақтың бірі, көрнекті Алаш қайраткері.

Жұмағали Тілеулин 1890 жылы Ақмола облысы Көкшетау уезі Айыртау болысының Жаманшұбар ауынында (қазіргіше Солтүстік Қазақстан облысына қарайды) дүниеге келген. 1913 жылы Орынбор әскери мектебін бітірген. 1913-1917 жылдары Петропавл уезінде фельдшер болып жұмыс атқарған. Ақмола облыстық Алаш партиясының бөлімшесін құруға атсалысқан. Кеңес дәуірінде Петропавл мен Көкшетау уезінде денсаулық сақтау бөлімінде жұмыс істейді. Қызылжар қаласында қазақ педагогикалық техникумының ұйымдастырылуы мен ашылуына белсене атсалысқан. 1922 жылдың 1 қыркүйегінде техникум ашылып, оның тұңғыш директоры қызметін атқарған. Мұрағат деректерінде оның кеңсе қызметкерлері үшін тіл үйрену курсы ашып, қазақша сабақ бергені жөнінде мәліметтер сақталған. Көрнекті қазақ публицисі, М.Дулатовтың, М. Жұмабаевтың азаттық күресі жолындағы серігі. А. Байтұрсынұлының тапсырмасы бойынша ол қазақ тілінде медицина саласы бойынша оқулық және кітап жазумен айналысады. Қайраткердің 1924 жылы Орынбордан «Гигиена», 1926 жылы Мәскеуден «Жұқпалы аурулар», «Қотыр мен жұқпалы аурулар, оларға қарсы қолданылатын шаралар», 1926 жылы «Денсаулық» атты кітабы жарық көреді. Сондай-ақ, «Көз ауруы – трахома» (1924), «Мерез» (Мәскеу), «Қолдағы хайуандардан адамдарға жұғатын аурулар» (Мәскеу, 1927) атты еңбектері қазақ тіліне аударылған. Отызыншы жылдары қуғын-сүргін қасіретін толық басынан кешкен аяулы азамат 1938 жылы Қырғызстанның Новотроицк ауданында аурухана меңгерушісі болып жүрген кезінде қайта тұтқындалып, ату жазасына кесілді.

Ахмет Жанталин, көрнекті публицист, алаш қайраткері, Әлихан Бөкейхановтың, Міржақып Дулатовтың, Мағжан Жұмабаевтың сенімді серігі. XX ғасырдың екінші он жылдығында Троицкі мен Орынбор қалаларында жарық көріп тұрған Айқап (1911-1915 ж.) журналы мен «Қазақ» (1913-1918 ж.)

газетінің қазақ қоғамында белсенді авторларының болғандығы мәлім. А. Жанталинге қатысты тергеу материалдарынан оған ОГПУ тергеушілері тарапынан екі бірдей айып тағылғандығы байқалады. Бірі 1921 жылы болып өткен Батыс Сібір шаруалар көтерілісіне қазақ жігіттерін ұйымдастырушы адам ретінде қатысты және, екіншісі, 20-шы жылдардың соңында Петропавл округіне қарасты Октябрь ауданында контрреволюциялық ЖАТ (жаңа төңкерісшілер) аталатын байлар ұйымын құрды деген. Сонымен А. Жанталин 1932 жылы ұсталып, Петропавл абақтысына жабылып, оның үстінен тергеу жүргізілді.

Қафез Айбасов, Солтүстік Қазақстан облысы Октябрь ауданының Қаратал ауылының тұрғыны, 1878 жылы туған, ұлты қазақ, революцияға дейін болыс басқарған, бай, тәркіленген, екі мәрте (1929 және 1935 ж.) «жат элемент» ретінде сотталған. 1940 жылы тамызда белсенді «алашордашыл» ретінде НКВД тарапынан ұсталып, Петропавл қаласының тергеу абақтысына жабылып, 1941 жылы Солтүстік Қазақстан облыстық сотының шешімімен 15 жылға еркіндігінен айырылған. Ұлттық тарихнамада осы уақытқа дейін байлар аталатын әлеуметтік топ өкілдеріне тиесілі көңіл аударылмай келді. Бұл, әрине, кеңестік тарих методологиясынан туындаған нағыз әділетсіздіктің көрінісі. Байлар да қазақ қоғамының толық құқылы мүшесі, оның экономикалық өмірінің негізгі ұйытқы элементі. Басқаша айтқанда, кеңестік билікке дейінгі қазақ қоғамының тарихын қазақ байларының қызметінсіз тура да дәл түсіну, әрине, мүмкін емес. Айбасов Қафез, міне, осы қазақ қоғамындағы байлар аталған әлеуметтік топтың өкілі.

Қазақстанның солтүстік аймақтарында қазақ зиялы қауымы өкілдерінің қозғалысы ерекше еді, олардың біразы осы жердің тумасы болса, көпшілігі түрлі себептермен келіп, бір-бірімен танысты десек те артық айтпаған болар едік. Мысалы, журналист Сабыр (Мұхаметсабыр) Айтқожин 1895 жылы 29 наурызында Ақмола губерниясының Көкшетау уезіндегі Қотырқөл болысында дүниеге келген. Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесінде оқытушы болып қызмет атқарды. Содан соң Көкшетау қаласында халыққа білім беру орталығының инструкторы болды. Ол 1921 жылдары Ақмола губерниясындағы Қызылжар қаласында әлеуметтік тәрбие бөлімінің менгерушісінің орынбасары болып қызмет атқарған. Кейін 1937 жылы 3 қазанда Тараз қаласында тұтқынға алынып ату жазасына кесілген.

Бірмұхамет Айбасов Солтүстік Қазақстан облысының бас агрономы болды және т.б. XX ғасырдың бас кезінде ұлт-азаттық қозғалыс тарихының өзекті мәселерінің бірі – бұл, әрине, Алаш партиясының құрылуы, оның тарихи негіздері, саяси әлеуметтік сипаты және қазақ тарихында алатын орны ерекше. Еліміздің егемендігі үшін басын оққа байлаған ағалардың тізімін жалғастыра беруге болады. Олардың атын ұмытуға болмайды.

Тәуелсіз елдің әрбір азаматы, әсіресе, өскелең жас буын үшін ең қымбат ұстанымға Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев былай нұсқағанын есте ұстау керек: «Жалпақ жұртынды, исі алашыңды құрметтеу – алдымен, өзің туған елдің тарихын, оның табиғатын танудан, адамдарын ардақтаудан

басталады». Қазіргі ұрпақтың көзін тарихи шындыққа жеткізу – парыз. Айталық, Ресейдің монархиялық билігі жойылғаннан кейінгі жағдайлар қандай еді? Бұл жөнінде сол кездегі оқиғалардан хабар беретін құжаттардың өзін сөйлетейік.

1917 жылғы 8 сәуірде Петропавл жұмысшы және солдат кеңесінің мәжілісінде «Соғыстан қайтып келіп жатқан және әскерге жіберу үшін шақыру пунктіне жиналған қазақ жастары туралы мәселе қаралды. Яғни, «Оларды енді не істейміз. Таратып жіберейік пе? Әлде тылдағы қара жұмысқа пайдаланайық па?» Бұл туралы: «Жоқ. Таратпайық, тылдағы қара жұмысқа пайдаланайық. Алайда, оларды бұл жұмысқа үгіттеп көндіру үшін мұсылман өкілдеріне қосып, қазақ интеллигенттерін жұмсайық» деп ұйғарылған. Сол жиында Смиренков деген прапорщиктің орнына Кондратюк деген солдатты тағайындап, оған қалалық милицияны жасақтау тапсырылған. Сондай-ақ, 28 сәуірдегі жиынында осы кеңес «Ресейде Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау және сайлауды эсер мен эсдэ және басқа да социалистік партиялардың бақылаумен өткізу туралы» шешім қабылдаған. Саяси партияларды қатыстыра отырып, уезд бен қалада азық-түлік комиссиясын құру, армия жасақтау мәселелерін қараған. Төраға үшін Мурашко, хатшылыққа Копылов қол қойған құжат архивте сақтаулы.

1917 жылғы 30 тамызда Петропавл Кеңесі 12 адамнан Әскери-төңкеріс комитетін (военревком) құрды. Оның құрамында 3 большевик, 4 солшыл эсер, 3 меньшевик-интернационалист және 3 эсер болды. Ал осы кеңестің де, комитеттің де құрамында бірде-бір қазақ болған жоқ.

1917 жылдың қыркүйек-қазан айлары Ресейдегі революциялық дағдарыстың шұғыл пісіп-жетілген кезеңі болды. Большевиктердің жер, бостандық, ұлттар теңдігі сияқты ұрандарына сенген жұмысшылар мен шаруалар үкіметті Кеңестердің қолына беруді талап ете бастады. Көп жерде халық Уақытша үкіметтің өкілдеріне бағынбай, олардың бұйрықтарын орындаудан бас тартты. Мысалы, қазақтар арасында жерлері мен шабындықтарын қайтарып беру туралы наразылықтың күшейгені, кейбір жерлерде орыс шаруаларымен қақтығыстарға барғандығы туралы жеделхаттар Ақмола облыстық жер комитетіне (Омбыға- З.Т.) келе бастады.

Большевиктік, социалистік идеяларды көптеген саяси күштер мойындамады, ал қазақ өлкесінде ұлттық зиялы қауым өкілдері большевиктердің уәделеріне күмәнмен қарады. Қазақтың либерал-демократиялық қозғалысының өкілдері, қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік-экономикалық ойларын, Кеңес үкіметіне дейін насихаттап, социализм идеяларының жат екендігін айтқан болатын. Большевиктер мен Кеңес үкіметі ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселесін шешудің негізіне таптық жіктелу принциптерін алса, Алаш көсемдері бұған керісінше, тапқа, партияға бөлмейтін қазақтың ұлттық бірлігі жолын таңдап алды. Сондықтан да қазақ халқын ұлттық тұтастық пен бірлікке шақырумен болды.

Петроградта большевиктер 1917 жылғы 25 қазанда өкімет билігін басып алғаннан кейін, ертеңінде ашылған кеңестердің Бүкілресейлік екінші съезінде

ұлт аймақтарына арнап үндеу қабылдағаны мәлім. Онда «Кеңес өкіметі Ресейді мекендеуші барлық ұлттардың өзін-өзі билеуіне шын мәнінде құқық берілуін қамтамасыз етеді» – деп жарияланды. Бұл билік басына келген тобырдың бұқара халық қолдауына ие болу үшін жасаған айла-шарғысы екені көп ұзамай мәлім болды.

Осылайша 1917 жылы Қазан төңкерісінен кейін де солтүстік өлкеде, оның орталығы Петропавл қаласында қилы-қилы оқиғалар орын алды. Кеңес үкіметінің орнауы «салтанатты шеру» түрінде өткен жоқ. Ол 1917 жылдың қазан айының соңынан 1918 жылдың наурыз айының басына дейін, төрт айға жуық уақытқа созылған күрделі де қиын үдеріс еді. Өңірде Кеңес үкіметінің орнауына Кеңестердің уездік, облыстық съездерінің маңызы зор болды. 1918 жылдың қаңтар-наурыз айларында Кеңестердің Ақмола уездік съезі (28 ақпан – 2 наурыз 1918 ж.), Кеңестердің Атбасар уездік съезі (17-20 ақпан 1918 ж.), жұмысшы, солдат, шаруа және қазақ депутаттары Кеңесінің Көкшетау уездік съезі (5-15 наурыз 1918 ж.), Ақмола уезі қазақ еңбекшілері өкілдерінің съезі (сәуір, 1918 ж.) өтті. Қазақстандағы ең революцияшыл қала болып есептелген Ақмола уездік Кеңестің құрамына алашшыл Құсайын Қожамбердинді енгізген. Кеңестерді құру көпшілік тарапынан бірден қолдау тапқан жоқ.

Мысалы, Батыс Сібір шаруалар депутаттарының Кеңесі өзінің Бүкілресейлік шаруалар депутаттарының Кеңесіне жолдауында, барлық революцияшыл, социалистік саяси күштердің бірігуі қажеттігін, бірақ та, большевиктердің саяси күресте күш қолдануын құптамайтынын білдірді. Кеңес үкіметі Ақмола облысында ең алдымен Петропавлда орнады. 1917 жылдың желтоқсан айының аяғында құрамында С. Сейфуллин, А. Монин, Б. Серікбаев, Ф. Кривогуз және басқалары бар Ақмола губревкомы Уақытша үкіметтің жергілікті органын құлатып, Кеңес үкіметінің орнатылғанын жариялады.

Осынау аласапыран кезеңде қазақ саясаткерлері де біраузды болмады. Көлбай Тоғысов (Төлеңгітов) басқаратын «Үш жүз» партиясының Орталық комитеті Омбыдағы Қазақ комитетін «кері төңкерісшіл» деп жариялап, оның мүшелерін, яғни Алаш партиясының жақтастарын тұтқынға алды. Мағжан Жұмабайдың Омбыда түрмеге түсетіні осы тұста.

Көлбайшылар «облыстық демократиялық съезд басталғанша, жаңадан облыстық қазақ комитетін құрып, оның құрамына Мұқан Әйтпенов, Әбдірахан Қылышбаев, Сүлеймепи Төлеңгітов, Кәрібай Мусин, Шәймерден Әлжанов, Ермұхамед Тоқпаев, Сәдуақас Жантасов, Мұхамед-Рахим Шаймерденов, Ахмет Әбдірахимов және Жарқынбек Кабенинді сайлағанын жария етті.

Мысалы, желтоқсанның 12-сі күні Петропавл қалалық думасы жоғарыда аталған Әскери-төңкеріс комитетінің билігін мойындамау жөнінде шешім қабылдады. Екі күннен кейін Әскери-төңкеріс комитеті таратылды. Оның орнына жұмысшы және солдат депутаттары қалалық кеңесінің атқару комитеті құрылды. Жергілікті халық большевиктердің баса-көктеп билеуіне, қысымына төзбей, бас көтерді. Кейін де «саналы саяси күрес, халықты ұлтандыққа жеткізетін революциялық іс-әрекет» – деп жазылғанымен, 1917-

1919 жылдардағы, тіпті, 1921 жылға дейін созылған большевиктік арандату қимылдары Солтүстік Қазақстан тарихында аса бір шиеленісті, үрейлі, қантөгіске толы кезең еді.

1918 жылдың басында тарихта «Чех тұтқындарының бүлігі» деген атпен қалған көтеріліс салдарынан бүкіл Сібір аумағында Кеңес үкіметі құлады. Ресейдің шығысындағы большевиктерге қарсы әртүрлі күштер бірігіп, Уақытша Бүкілресейлік үкімет құрды. Үкімет 1918 жылғы 23 қыркүйекте, Уфа қаласында өткен Мемлекеттік жиналыста құрылғандықтан, әуелде, «Уфа Директориясы» немесе, қысқаша «Директория» деп аталды. Бұл үкіметті Ресей астанасындағы Уақытша үкіметпен шатыстыруға болмайды. Уфа құрылтайында бұл Үкімет: «Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы шақырылғанша, Ресейдің бүкіл аумағындағы ең жоғарғы биліктің иесі» екендігі жариялады. Төрағалығына СР партиясы серкелерінің бірі, Уақытша үкіметтің бұрынғы министрі министрі Н.Д. Авксентьев сайланды. «Уфа Директориясы» 1918 ж 18 қарашада кеңес әскерлерінен ығысып, большевиктер Уфаны алып қоятын болғандықтан, Омбыға қарай ауысып, Омбы үкіметін құрылды.

Үкімет «Ресейдің тұтастығын сақтап қалу үшін, бір орталыққа бағынған билік қана» керектігін мәлімдеді. Бұдан кейін, мақалада бүкіл билік бір ғана қолға шоғырланып, «Ең жоғарғы Билеуші» лауазымына адмирал А.В. Колчак тағайындалды.

Тиісінше Омбы, Петропавл мен Көкшетауда большевиктер билігі тоқтады. Алаш қайраткерлері Омбыдағы Бүкілресейлік деп аталатын Колчак үкіметімен келіссөз жасап, жаңа жағдайда қазақ халқының тағдырын шешіп алуға ұмтылды. «Жас азамат» газетінің 1918 жылғы 18 тамызында: **ОМБЫ ХАБАРЛАРЫ** деген айдармен «Алаш Орда» бастығы Әлихан Бөкейхан, мүшесі Әлімхан Ермеков Сібір үкіметімен сөйлесіп жатыр. «Алаш Орданың» ұсынған шараларын Сібір үкіметінің арасынан шығарған комиссиясы қабылдап өткізген. Енді тез арада Министрлер советінде қаралмақшы», деген хабар басылды.

Алайда, «Бөлінбейтін, біртұтас Россия» деген ұраны бар Колчак билігі қазақтың Алашорда үкіметін мойындағысы келмеді. Солтүстік Қазақстан аумағы үкіметсіз қалды да, революцияға дейінгі билікті жандандырмақ болды.

XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өмірдегі өзіндік саяси орны бар мәселенің бірі земстволық басқару. Қазақ зиялыларының жанкештілік еңбектерінің арқасында халықтың өзін-өзі басқару органы Земстволар аз өмір сүргеніне қарамастан тарихтан айтарлықтай өз орынын қалдырды. Ә. Бөкейханов земствоның не екендігін былайша түсіндірді: «Земство жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс-мекеме, жұрттың көзі, жан ашыры, қорғаушысы, қамқоры». Ақмола облысына қарасты уездерде де Земство Басқармаларында ұлт зиялылары өздерінің қабілеттерімен көзге түсті. Ақмола облыстық земство басқармасына төрағаның орынбасарлығына Ә. Оразаев, мүшелеріне Ережеп Итбаев, Мұхтар Саматов сайланған. Көкшетау уезінде Земство Басқармасы төрағасының орынбасары қызметін Ә. Жұманов атқарды. Ал, мүшелері

Мұқашев, Әбілғазин болса, С. Кашимов Алашорда өкілі ретінде Земство отырысына қатынасып отырған.

1918 жылы 5-ші маусымнан бастап жұмысына қайта кіріскен Қызылжар уездік Земство Басқармасының құрамында С. Көсемісов, Ғ. Қуанышев, Ж. Тілеулин, М. Жұмабаев қызметтерін атқарған. Қызылжарда Земство жүйесін енгізуде белсенді қызмет көрсеткен Жұмағали Тілеулин еді. Қазан төңкерісіне дейін сайлау науқаны кезінде Земство мекемелерін енгізу жөнінде инструктор және Кеңес билігі құлағаннан кейін Земство Басқармасында мүше әрі дәрігерлік-санитарлық бөлімінің бастығының қызметін атқарды. Ал, Ақмола уездік уақытша Земство Басқармасының мүшелері болып Б.О. Сүйіндіков, Т.Б. Нұралин, М.А. Құдаймендин қазақ жұртының атынан сайланған. Уездік Земство жиналысының гласныйларының саны барлығы 59 адам болса, оның 31-ін қазақ өкілдері құрады. Азамат соғысы жағдайында земстволық мекемелер бірде жабылып, қайта ашылып 1919 жылдың соңына дейін өз жұмыстарын тоқтатпады.

Алаш қайраткерлері осынау шытырман оқиғалардың арасында Алашорда үкіметін нығайту, қарулы милиция құру мәселелерімен айналыса бастады. 1918 жылғы мамырдың басында Омбыда қазақ жастарының Құрылтайына қатысу үшін әр облыстан белсенді жастар (мысалы Омбыдан М. Жұмабаев, Семейден М. Әуезов, Ақмоладан А.Асылбеков т.б.) жиналды. Съезде «Жас азамат» атты ұйым құрылды, оның кіндік комитеті жасақталды және Алашшыл жастардың мерзімді баспасөзі – «Жас азамат» газеті Орынборда большевиктер жауып тастаған «Қазақ» газетінің орнына Қызылжар қаласында, бұрынғы «Үш жүз» газетінің баспаханасында шығатын болды. Оны шығаруға Қошмұхамбет Кемеңгеров бастаған алқа белгіленді.

Қазір сол газеттің бірінші санынан соңғы 15 санына дейін дейін біздің қолымызда. Қазақ жастар баспасөзінің тұңғышы әрі ұлт Тәуелсіздігі үшін күрестің насихатшысы «Жас азамат» араб әлібінен көшіріліп, қазіргі ұрпаққа кітап болып ұсынылды. Қазақ тарихының, Алаш және Алашорда тарихының сол сол бір аласапыран кездерінен нақты хабар беретін газеттің деректік құны, әсіресе, қымбат.

Ардақты жерлесіміз, жазушы Сәбит Мұқанов, сол 1918 жылғы оқиғаларды еске ала отырып, былай деп жазыпты: «Қызылжарда шығатын «Жас азамат» газетінің жаз ортасы ауа хабарлауына қарағанда, шамасы август айында Ақмола облысының Көкшетау және Қызылжар уездеріндегі қазақ болыстарының жиналысы өткізілмек. Онда Алаш милициясына қазақтан жігіт алу мәселесі қаралмақ. Жиналысқа Орынбордан, Омбыдан., Қызылжардан Алашорда «үкіметінің» басты адамдары келмек... Июль айы аяқтала берген кезде жоғарыда аталған жиналыстың Аққусақ болысында өтетіні мәлім болды. Болыс – атакты миллионер Әлтидің баласы Сәдуақас...».

Бұдан әрі жазушы сол үлкен жиынның сән-салтанатын, ас-судың мол болғанын, ыдыс-аяқ, төсек-орынның түрі-түсін, молдығын қызыға суреттеп кетеді. Әрине, жиналыста сөйленген сөздер, айтылған ойлар қағазға түспеген. Бүгінгі оқырманға қажет дерек, Алашорда көсемдерінің шақыруына үн қосып,

жиналған халықтың көптігі. Қазақтың қаны қызып, азаттыққа, теңдікке ұмтылысын бейнелейтін «Алашордашылар дөңнің қырқа жонына барып аттан түскенде, сол дөңнің маңына құмырсқаның илеуіндей қайнаған көп халық жан-жақтан ақтарылып жинала бастады...Енді қарасаң, халықтың көптігі сондай,- бұларды бір мыңдап емес, он мыңдап санарлықтай!

Дулатов баяндамасын сол араға қойған тарантастың үстіне шығып жасады. Ол, әрине, ұзақ сөйледі және сөздерін дәлелді ғып айтуға, оның үстіне, шешен сөйлеуге тырысты. Сөзінің ара-арасында ол «уа, осылай ма жұрт?» деп сұрау бере сөйледі».

Бұл күнде Қазақ тарихының, Алаш тарихының, Тәуелсіздік үшін күрес тарихының айбарлы кезеңдерінің бірі саналып отырған, Алашорда үкіметінің ғұмыры қысқа болса да, қолдаушылары аз болмағаны, үркердей ғана ұйымшыл, ұлтшыл, қайраткерлер тобының ғасырға бергісіз еңбегі мен күресі қазіргі ұрпаққа таптырмас өнеге. Тілі байлаулы, аяғы тұсаулы аталарымыздың арманына лайық болу Алаштың әр ұланының өнегелі борышы болса керек. Тәуелсіз, дербес қазақ үкіметін қорғайтын қарулы күш құру жолындағы қиын-қыстау шақтың бір мысалы Әлти байдың ауылындағы осмы бір ғана жиын емес, толып жатыр. Іздеу керек, табу керек.

Айталық, сол «Жас азаматтың» сол 1918 жылғы 15 қазандағы санынан: **Қостанай уезінде** жиналып, қалаға келген милиция саны 400-ден асқанын оқып отырмыз. «Тіленіп кіріп жатқан ұлтшыл азаматтар көп. Ақтөбе уезі 2-нші Бөрте болысынан 57 жігіт алыныпты. Мұнда да тіленіп жазылушылар болыпты. Халық ықыласты дейді. Бұл елден милиция жиналуына көз ашық азаматтар, әсіресе Бақыткерей [Құлманов] мырза, Кейкіұлы өте ыждаһат етті. Өзге болыстардан да жиналып жатыр. Орал облысында жігіттерге әскер өнерін үйрететін офицер инструкторлар курсы ашылып еді. Жанада бұлар оқуларын бітіріп шықты» – делінген газетте.

Чехословак корпусының бүлігі нәтижесінде 1918 жылы 31 мамыр-1 маусымда Поволжьеде, Сібірде және Қазақстанның солтүстігінде, соның ішінде Петропавлда кеңес үкіметі құлағанын жоғарыда айттық.

Осы мүмкіндікті пайдаланған Алаш жастары Омбыға жиналып алғашқы қазақ жастарының съезін өткізеді. Жалпықазақ жастарының ұйымын «Жас азамат» деген атпен құрып, орталық комитетін сайлайды, 1918 жылғы 30 шілдеде шыққан «Жас азаматтың» бірінші саны: «Шығарушы – Қошмұхамет Кемеңгерұлы. Бастырушы: Алаш серіктігі. Петропавл қ.» деп тарады. Алғашықы номер «Жас тілек» деген бас мақаламен ашылды. Мақала мәтіні көркем көсемсөз тілімен, саяси сауатты жазылғандығымен қымбат. Бірден айтар сөзден бастап:

«Жастар съезінің тілегі орындалды: өмір тәжірибесінің, білім аздығының кемдігіне қарамай, төрт түлігі сайланбай, «Жас азамат» тәуекел кемесіне мініп, тұрмыстың таласатын, күресетін майданына шықты.

Келешектің қараңғылығы, саяси ауаның күн сайын құбылуы, қалың өрттей, кеселді дерттей апаты күшті күндердің тууы, дүние болу-болмауы сол әлінің майданға қойылуы, ұлттың өмірлік құқықтары аяқ астында

тапталып, зорлықтың үкім сүруі, «Жас азаматтың» үстіне ауыр жүк салып отыр, қоғамдасып-қолтықтасып күш беріп, ауыр жүкті тиісті орнына жеткізу – жастардың басты міндеті, үлкен борышы.

«Жас азаматтың» алтын идеялы, әулие мақсаты, негізгі жолы – ұлт бостандығы, ұлт теңдігі.

Бұл тілекке жету үшін «Жас азамат» Алаштың алтын туын жайқалдыра алатын, дұшпанға күйініш, досқа қуаныш салатын, іргелі ер қылатын бірлікті қолданады. Әлсізді күшейтетін, ауырды жеңілдететін табиғаттың қожасы болған шаруа міндетін қолданады. Ар-иманның, таза адамшылықтың түпкі тамыры әділдікті қолданады.

Осы айтылған жолдарда қарсы күш – қалың жау тұрса да, таудан үлкен тұрмыстық кедергілер тұрса да, «Жас азаматтың» бет алған сапарынан қайтпайтынына иманымыз берік.

«Жас азамат» қажыса, талса, қатерден қорықса, от екпінді ұлтшыл жастардың рухының сөнгені, ұлт үшін «ыстық қан, жас жан құрбан!» деген пікірден қайтқандығы жоқ...

Бұл мүмкін емес, өйткені, жүректеріне нық байланып, ыстық қандарына сіңген зат – бір буыннан бір буынға көшіп отыратын қасиетті мұра.

Алты миллион Алаштың, жарық ойлы жастары арасындағы жалғыз «Жас азаматты» алып шығып, асырай алмаса, тұғырға қондырып баули алмаса, пұлға мұқтаж қылса, жас атаулының сүйегіне тарихи ұят таңбасы басылады.

Жастар! Келешектегі буындардан алғыс, я қарғыс алатын дәуірге кездестіңдер! Ұлттың гүлденуі көркеюі, «Алашорданың» абыройы, айбынды болуы сендерден. Кәрі буыннан қайыр аз. Кәрі буын (біразын шығарғанда) қажыған, қайраты қайтқан буын, ерлігі сөніп, жауынгер бабаларын ұмытқан буын, «төрелерге» құлдық ұрып жатыр. Түймеге табынған буын, сайлау, партиясымен миларын шірітіп, ұлт намысын, жұрт жұмысын күндік тамағына айырбастаған буын.

Мәдениеті жоғары ұлттардың жастары ұзақ жылдар от өмірді ғарып қылып, көз жасын, жүрек қанын сел дария қылып, ойлаған мақсатына жетіп отыр. Көз алдымыздағы орыс студенттері алпыс жылдан астам азаттық жолында ескі үкіметпен күресіп келді.

Біздің Алаш жастары 1905 жылдан ғана бастап, әлеумет қозғалысына кірісіп, саяси күреске ат салыса бастап еді. Енді мінеки, аз жылдың ішінде өз міндетін көздеген нысанаға тигізіп отыр. Алаш ұранының үкіметі «Алашорда» құрылды.

Аз бейнетпен табылған дәулетті салақсып, ұсақ жұмысқа кірісіп, қолдан шығарып жіберу – кешілмейтін кінә.

Жастар! «Алашордаға» мәдени күш беретін күндерің туды! Жер-су, бірлік-берекеден айырылған кәрі буынның осы уақытқа дейін істеген зор қателері, жетер!

Ұлттық тізгінін қолға алатын күндерің туды.

Ел үшін, жер үшін: «Алаштан!» Ақ ту көтеріп найза салып, садақ тартатын күндерің туды.

Жастар! Жүрек толқытқан шерді, ми толқытқан ойды жарыққа шығарып, майданға салыңдар!

Алда жүрген Алаш жолында аянбай қызмет қылған адал жүрек ағалардан үлгі, өнеге алыңдар!

Елдіктен, ерліктен айырылып, екі жүз жылдай еңсесі түскен елді ойлаңдар!

Күнді – тун, жақынды – жат, пайданы – зиян деп жүрген, толық саяси құқықтарын іздеп алуға ер жетіп, есі кірмеген елді ойлаңдар!

Түн қараңғы, дауыл қатты. Бірақ, ұлт бақыты жастарға – нұрлы сәуле!!!

Жасасын, «Алашорда!»

Жасасын, Алаш көшбасшылары!

Жасасын, Алаштың жаужүрек, ұлтшыл жастары!»

«Жас азаматтың осы санында жарық көрген «АЛАШ АЗАМАТТАРЫНА!» деп шақыру, ұран сипатында жазылған тегеурінді көсемсөздің авторы Әлихан Бөкейханов екеніне көзіміз жетті:

«180 миллион Россия халқын 300 жылдан астам бір шыбықпен айдаған Роман тұқымының тағы күйреп, іс басынан құлағандай, жеті айдай зорлықпен, қанішерлікпен билік жүргізіп дәурен сүрген большевик үкіметі де, Сібір жерінде жығылды.

«Дін үшін, туған жер үшін, патша үшін!» деп Николай үкіметі халықтың қанын қандай сорса, социализм үшін, жұмыскер-крестьян үшін, Совет үшін!» деп большевик үкіметі де халықтың қанын сондай сорды.

Қолдан мал, бастан ерік кетті. Бостандық, теңдік арманы арамтамақ, қаны бұзықтардың тепкісіне түсті. Халықты қараңғыдан жарыққа шығару жолында аюдай үкіметпен алысып, абақтыда бит-бүргеге жем болып, қыршын өмірлерін қорлықта, таршылықта өткізген саяси сабаздар, олардың бейнеті, қаны мен миынан табылған олжа да зорлықшылдардың аяғының астында қалды.

Ел таланды, шабылды, ашықты, ер-азамат қанға батты, алыстағы алысқан жау былай қалып, аяқ астынан жауласып, ағайын жұрт бірінің етін бірі жеді.

Қара халықтың өзі сайлап қойған мекемелері тас-талқан болды. Ұры-қары, ит мінезді азғындар халықтың қасиетті тағдырына ие болды. Халық қазынасы ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетті.

300 жылдай қорлық көрген 180 миллион халықтың атан бәйге-ат жарысы, ұлы дүбір үлкен тойда бас қосатын Құрылтайы (учредительное собрание) басқан ізі қан сасыған, жүгенсіз топтың, қара күштің қаһарына ұшырады.

Бұратаналардың билігінің өз қолында деген арман-үміті қапыда аққан қан болды.

Қырым, Кавказ, Башқұртстанның, Түркістанның... қанды оқиғалары – большевиктердің қанқұмарлықтарына айдай айқын дәлел. Алты миллион Алаш халқы көз жасын төгіп, құдайдан тілеген Ақ ордасын тіге алмады. Алаш азаматтарының қайсысы қараңғы тар абақтыны көрді, қайсысы бұлт жамылып, мұз төсеніп, қашып жүрді, қайсысы жасылданып жанған отқа, шапқан қылыш, атқан оққа қарсы жүрді.

Алаш үшін ажалдан тайынбады, басқа жұрттың большевигі біреу болса, Алашқа деген екеу болды. Өзімшілдігін ұлт пайдасын сатқан жақыннан жат шықты.

Қашан да болса, ақтық-шындық үстіге шықпақ, жауыздық жоғалмақ – тұрмыс заңы. Большевиктердің һәм большевикшілдердің жеті айдың ішінде істеген зорлықтары өздеріне жендет болды.

Қар суындай, қазанның күйесіндей большевиктер жоғалды.

Большевик бұлты басқан бостандық күні жарқырап, жаңадан шықты, нұрын төкті.

Азаматтар!

Құдай Алаштың тілегін берді. Дұшпан кеудесі басылды, үні өшті. Қозғалмастай күйге түсті.

«Алашорда» тігілді, Ақ ту көтерілді. Күні ертең тұрмыс тонын пішетін, келешекке үлгі жөн салатын Алаш құрылтайы болмақ.

Аяқтан әуіре, қолдан кісен, ауыздан қақпақ кеткен Алаш баласы өз Құрылтайыңды көріп өлсең, арманың жоқ!

Өткен өмірдегі ауыр жағдайға қалың қайғы, көз жасы – бәрі де енді ұмыт болды.

Қара шаңырақ «Алашорданың» тігілгені - бір уақытта қазақты алға шығарды.

Ақсақалдар, ағалар!

Ақыл айтып, жол бастаңдар! Баяғы еркін дәуреннен сөз қозғап, жастардың жүректеріне қызулық жалынын салыңдар!

Қазақ-қырғыз бір кезде кемеліне келген, өз алдына хандық құрып, билік жүргізген ел емес пе еді? Топ бастаған көсемі, сөз бастаған шешені, қол бастаған батыры бар емес пе еді!?

Дәулетті байлар, мырзалар!

Кісілік малда емес, әсте бүгін бар дүние, ертең жоқ. Әркім шамасына қарай ұлтына қызмет қылуы тиіс.

Большевик заманында жұрт алдағы малды садақа қылып еді. Күн жадыраған соң құдайды ұмытпау керек. Большевик бұлты айыққанмен, алдымызда қатерлі күндер көп. Қара бұлттың оңнан болса да, солдан болса да көтеріліп кетуі ғажап емес. Аласпыран күндерде мал аяп қалу ақылға да, арға да, шариғатқа да теріс.

Жастар!

Атқа мін! Басқа жұрттар көрсін!

Орал, Алтай, Ертіс, Есіл-Нұра, Еділ-Жайық бойында шарқ ұрған алашстандай ақырған Алаштың рухының сөнбегенін көрсін!

Япырмай! Кеше ғана емес не еді, алты миллион Алаш баласының басы құралмай, жер-судан айырылып, пендеге пенде болып жүргені, мейірімсіз тас бауырлардан рахым тілеп жүргені. Міне, «Алашордаға» жәрдем қылмасаңдар, ұранға қызбасаңдар, сол көңілсіз күндерің алдарыңда даяр.

Ардақты азаматтар!

Алаш туы Қағбамыз болсын, бәріміз соған қарайық.

Алаш тілегі иманымыз болсын, бәріміз соған ұйыйық.

Иншалла Алаш жасайды! Жасасын Алаш Автономиясы!!!

Омбыдағы Алаш партиясының бас комитеті».

«Жас азамат» газеті Орынборда жабылып қалған «Қазақ» газетінің туын жықпай, барлық тақырыпта Алашорда идеясын батыл насихаттады. Алаш партиясының күнделікті жұмысы туралы жаңалықты қазақ оқырманы осы басылымнан табатын. Газеттің ақпараттық құнын асырып, екі-үш ауыз сөзбен жеткізілген маңызды хабарлар дәл қазір құнды дерек ретінде қабылданып отыр.

1919 жылғы 10 шілдеде РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің шешімі бойынша Қырғыз (қазақ) өлкесін басқару жөніндегі революциялық Комитет (Қазревком) құрылды. Қазревком болашақ Қазақ Кеңестік Автономиясын дайындап, құру міндетін алға қойды.

1919 жылы Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің және Халық Комиссарлар Кеңесінің декреті мен Қырғыз өлкесін басқару жөнінде Революциялық комитетінің қағидасы бекітілді, онда Қырғыз Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы әкімшілік-аумақтық құрылымының негізі қаланған болатын. 1919 жылы 10 шілдеде № 354 «Қырғыз Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы туралы» Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің және Халық Комиссарлар Кеңесінің декретінде: «Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің және Халық Комиссарлар Кеңесінің 1919 жылғы 10 шілдедегі № 354 декрет бойынша қаулы етеді:

I. РКФСР-ің бөлігі ретінде Қырғыз Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасын құру, оның құрамына бұрынғы әкімшілік облыс шекараларын енгізу:

а) Семей облысы: Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан және Қарқаралы уездері.

ә) Ақмола облысы: Атбасар, Ақмола, Көкшетау, Петропавл уездері және Омбы уездерінің бір бөлігі.

II. Қырғыз Автономиялы Республикасының орталық органдарын ұйымдастыру толық аяқталғанға дейін, уақытша Ақмола және Семей губернияларына бағынсын. Сібір және Түркістан құрамында уақытша қалған Қазақ облыстарында бірыңғай саясат жүргізу үшін, Сібір революциялық комитетінің және Түркістан Орталық Атқару Комитеті Президиумының құрамына Қазақ революциялық комитеті мүшелері енгізілсін; Қазақ революциялық комитеті мүшелері Қырғыз революциялық комитетінің директиваларын басшылыққа алады.

Ескертпе: Бір жағынан Қазақ революциялық комитеті мен екінші жағынан Түркістан Орталық Атқару Комитеті және Сібір революциялық комитеті арасында Қазақ Автономиялы Республикасына қатысты аумақ шекаралары туралы қайшылықтар туындаған жағдайда, бұл мәселелер РСФСР-дің орталық мекемелерінің қарастырылуына жіберілсін».

Декрет пәрменіне сәйкес, революциялық облысының бірқатар бөлігі, қазақтар көп қоныстанған аудандарды енгізуді қарастырды. Оны әрі қарай РСФСР үкіметі мен басқа көрші республикалардың келісімі негізінде Қырғыз Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасының аумағын түгендеу көзделді.

1919 жылғы шілдеде большевиктер партиясының орталық комитеті мен Кеңес үкіметі Қазақ өлкесін басқару жөнінде әскери-революциялық комитет құрды. Оны басқару орыс большевигі Пестковскийге жүктелді де, мүшелеріне – қазақтардан Сейітқали Мендешев, Әбдірахман Әйтиев, Сақыпкерей Арғыншиев, Әліби Жангелдин, Ахмет Байтұрсынов және басқалары бекітілді.

Ревкомға шын мәнінде тиісті дербестік берілген жоқ. Ол, көбінесе большевиктер басқарған Түркістан майданының, дәлірек айтқанда, әскери командирлердің нұсқауымен жүруге мәжбүр болды. Осы құрамдағы басты тұлғалардың бірі, Алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынов туралы кезінде И. Сталин РКП(б) Орталық комитетінің хатшысы Е.Д. Стасоваға: «Мен оны революцияшыл коммунист немесе тілектес деп санамаймын және санаған да емеспін, сонда да оның ревком құрамында болуы өте қажет» деп жазуына қарағанда, большевиктер Аханның халық арасындағы зор беделі мен білімін, ұйымдастырушылық қабылетін пайдалануды жөн көрген. Бірақ бұл ревкомның қызметі әуелден-ақ Қазақ мүддесіне сай болмайтынын көрсетті.

1920 жылғы 7 мамырда А. Байтұрсынов Кеңес өкіметінің бірінші басшысы В. Ленинге жазған хатын мына сөздермен бастауы тегін емес еді: «Қырғыз (бұдан әрі – қазақ.- З.Т.) ревкомы құрылған уақыттан бері 10 ай өтті. Ревкомның он айлық жұмысының қорытындысын шығара келгенде, ол өзінің ештеңе тындырмағанын айтуға тура келеді».

Алаш көсемінің бұл хатында тек сол кездегі ғана емес, одан кейін де, Кеңес Одағының 70 жылдық тәжірибесінде орын алған кеселдің бетін ашқан көрегендікті байқаймыз. Өкінішке қарай, Компартия билігінің орыс емес ұлттар жөніндегі саясатының түп-тамырын ашып көрсеткен ғалым А. Байтұрсыновтың ой қорытындылары шындыққа айналды

«Кеңес өкіметінің басында тұрған адамдардың сан миллиондық ұлттың тағдырын мазақ етіп, оны ойынға айналдыруды ойламайтынын; патшалық саясаттың ұлтшылдық пен империалистік саясат ұстанғанын; бұратаналар деп аталған басқа халықтар жөнінде орыстарға ойына келгенді істеуге мүмкіндік берілгенін; бұратаналарға ешқандай құқық берілмегенін; қылмыс жасады деп айыпталған бұратаналардың негізсіз қатаң жазаланғанын даусыз факт деп мойындайтынына біз кәміл сенеміз. Бұған келіскен соң, орыс халқының тасырлар бойы осы рухта, яғни бұратаналарға шексіз үстемдік ету рухында қыбыленгені де даусыз факт ретінде мойындалуға тиіс деп ойлаймын.

Түркістан майданы РВС, 1-армияның реввоенсоветі мен саяси бөлімі өкілдерінің мәжілісінде Орынборды Қазақстанға беру туралы мәселесі 10 қыркүйек күні Кирвоенком қызметкерлерінің ұсынысымен күн тәртібіне қойылды. Қазақ әскери ревкомының төрағасы С.С. Пестковский, әрине, Мәскеудің ұстанымын қолдады. Ал, компартия билігінің өкілдері А.А. Коростелев пен И.Д. Мартынов бастаған топтың тағы алты адамы керісінше, «орысы көп Орал облысы мен Ақтөбе уезін, Ақмола облысын Орынборға қосуды» жақтады. Сондай-ақ, жаңадан құрылатын Қазақ республикасының астанасын, сол елдің түкпірінен іздеу керектігін айтты.

Орынборды астана жасауға А. Байтұрсынов, С. Меңдешев және М. Тұнғаншин қарсы болды. Ахмет Байтұрсынов «мұндай жағдайда біз дауыс беруге қатыспаймыз» дегенге дейін барды. Өйткені, астанасы Ресейдің ішінде қалған республикада дербестік болуы мүмкін емес еді. Орынбор губкомының, губерниялық атқару комитетінің және Түркістан майданы мен 1-армияның біріккен жиналысы шақырылып, оған «қазақ, башқұрт мәселелерін шешуге» Мәскеуден Михаил Калинин келіп қатысты. Ақыры, Қазақ автономиясының астанасы Орынборда қалды. Расында да ұлан-байтақ Қазақстанды бір қиырда, Ресей жерінде жатқан Орынбордағы орталықтан басқару оңай емес еді. Сол себепті, кейін, 1921 жылы қыркүйекте Қазақ облыстық партия комитетінің хатшысы Г.А. Коростелев, сонымен қатар, Ташкентті қазақтың астанасы ету туралы 1920 жылы білдірген өз идеясын есіне алып, 1922 жылы Т. Рысқұлов Сталинге ұсыныс хаттарын түсірген.

1920 жылдың жазынан бастап, Қазақ кеңестік автономиясының құрылуын жариялайтын Бүкілқазақ Құрылтай съезін шақыруға дайындық жұмыстары жүрді.

Омбыда «Кедей сөзі» газетінің редакция мүшелері М. Жұмабаев, Ғ. Тоғжанов, Т. Телжановтың болашақта құрылатын Қазақ республикасы жайында газет беттерінде жариялаған хабарларының халық арасында әсері зор болды. Қазақстанның барлық губернияларында Бүкілқазақтық съезге өкілдер сайланды.

1920 жылы 20 шілдеде Петропавлда Кеңестердің қалалық және уездік съезі, 21-27 шілде аралығында Көкшетау уезінде, 23-26 шілдеде Ақмолада, 2-5 тамызда Атбасарда Кеңестердің бірінші съезі болып өтті. Жалпы, жаздың аяғында Солтүстік Қазақстанның барлық өңірлерінде ревком таратылып, билікті жергілікті Кеңестерге тапсырды. Жергілікті өкімет билігі болып табылатын Петропавл ревкомының атауы кейінірек «Жұмысшы, шаруа және қызыләскер кеңестерінің Петропавл уездік атқару комитеті» болып өзгертілді. Бұл кезде Петропавл Омбы уезіне қарайтын. 1920 жылдың басында-ақ, әкімшілік-аумақтық құрылымды түбегейлі өзгерту қажет болды. Міндетті түрде жасалған өзгерістерді бекітетін және экономикалық дамудың тиімді жолдарын сәйкес келетін жаңа әкімшілік-аумақтық құрылым жүйесін құру қажеттігі туындады.

Қазақ әскери-революциялық комитетінің мүшесі әрі болашақ Қазақстан билігінің Бүкілресейлік Орталық атқару комитетіндегі өкілдігі алқасының

төрағасы ретінде Әлімхан Ермеков 1920 жылғы 18 мамырда Мәскеуге барып, Қазақ республикасының шекара жігін анықтау, нақтылау, даулы мәселелерді одақтық мекемелер арқылы шешумен айналысты.

«Мәскеуге келген бетте мен В.И. Лениннің төрағалығымен өткен кеңеске қатысып, Қазақстандағы жағдайды баяндадым, – деп еске алады Ә. Ермеков. Менің алдымда Сафаров жолдас баяндама жасады. Қызуқанды, батыл да шешен адам екен, шет аймақтардағы ұлттардың, оның ішінде қазақтардың тұрмыс-тіршілігі ауыр екенін қолға ұстатқандай, дәлелмен айтып берді. «Келімсектерден қысым көріп отырған жергілдікті халықтың өз жерін қайтып беру керек. Тек, сонда ғана халқымыз бостандықты түсініп, революцияның жемісін тата бастайды» деді ол. Ленин бұл ұсынысты қолдап, Түркістанда таяу арада жер реформасын жүргізу қажеттігін айтты. Мен Столыпин реформасы дегеннің кезінде қазақтардың жері жаппай тарып алынғанын, Ертістің сол жағасындағы оншақырымдық жолақ 1904 жылы казактарға беріліп, қазақ халқының қуылып тасталғанын, Каспийдің солтүстік жағасына қазақтардың жолай алмай отырғанын...айттым». Бұдан кейін бұрын Түркістан Республикасы құрамында болған қазақ жерлері түгенделіп, Қазақ автономиялы республикасының аумағы алғаш рет белгіленген болатын.

1920 жылы 9-10 тамызда БОАК жанында В. Лениннің төрағалық етуімен Қазақ автономиясының Сібірмен шекарасы, оның Ресеймен өзара қатысы туралы мәселелерді талқылауға арналған кеңес өтті. Осы жиналыс басталардың алдында Петропавл уезі қазақ болыстары қала-уездік съезі өткізіліп, онда Мәскеуде қазақ жерлерін түгендеуге байланысты болатын жиынға пікір білдірілді. Уездегі қазақ болыстары съезіне қатысушылар атынан РСФСР Ұлттар халық комиссариатына мынадай жеделхат жолданды:

«1920 жылғы 4 тамыз. Біз, Омбы губерниясы Петропавл уезі 15 болысының қазақтары Петропавлдағы қала-уездік съезге жиналып, болашақ Қазақ республикасының шекарасын анықтауға арналған комиссияның құрылуын қолдаймыз және этнографиялық, тарихи және экономикалық жағынан тығыз байланысты Петропавл уезі Қазақ Өлкесінің құрамына енуі керектігіне сенім білдіреміз. [ЦГАОР СССР, 1318-қор, 1-тізбе, 141-іс, 59-бет; «Образование Каз. АССР», стр. 244]. Осы құжатқа берілген түсініктемеде, осы жеделхатқа қол қойған болыстардың өкілдері туралы хаттаманың мұрағатта сақталғаны көрсетілген. Олар, Келтесор, Сарайғыр, Тайынша, Жамантұз, Еменәлі, Таузар, Смайыл, Аққусақ және Анастасьев болысының қазақтары екен.

Мәскеу кеңесіне РК(б)П Сібір бюросы мен Сібірревкомның басшы қызметкерлері де дайындалды. Кеңеске қазақ халқының экономикалық және тұрмыстық жағдайларын жақсы білетін Сібір өлкесінің өкілі ретінде белгілі партия қызметкерлері В. Соколов пен Е. Полудов баратын болып шешілді. Тақырыпты зерттеуші М. Малышева өз еңбегінде Сібірревком қызметкерлері дайындаған «Қырғызстан (Қазақстан) шекарасы туралы» деген құжаттың мазмұнына тоқтала келе, Сібірревком өзінің біржақты мүддесін қорғап, қазақ өлкесіне Петропавл, Павлодар, Семей, Өскемен және басқа Қазақстанның

солтүстік және солтүстік-шығыс аудандарын қосу негізін жоққа шығарғандығын көрсетеді.

Кеңесте В.И. Ленин Сібреском мен Ә. Ермаков бастаған қазақ делегациясының өкілдерінің пікірімен танысып, Сібреском ұсынысының халықтар арасындағы араздықты күшейтетінін айтып сынады. Бұрынғы Дала өлкесінің батысы мен шығысындағы даулы аймақты бөлшектемей, жаңадан құрылмақ Қазақ автономиялы республикасына тұтас қалпында беруге нұсқау береді. Бұл нұсқаудың қазақ халқының пайдасына шешілуі, біздің ойымызша, сол кездегі Кеңес үкіметінің ауыр саяси жағдайымен байланысты болды. Осы жөнінде С. Бейсембаев өзінің «Ленин және Қазақстан» атты еңбегінде РСФСР Совнарком төрағасы В. Лениннің шекара мәселесіне байланысты өте әділ шешім қабылдағанын жазады.

1920 жылы 24 тамызда В.И. Ленин қол қойған «Қырғыз (Қазақ) Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасын құру» туралы декрет жарияланды. Декрет қабылданғаннан кейін, БОАК-тің және ХКК-і декретті жүзеге асыру барысында № 354 қаулы қабылдайды. Қаулы бойынша Қазақ Автономиясының құрамына мына облыстар кірді: Семей, Ақмола, Торғай, Орал облыстары; Закаспий облысының Маңғыстау уезі; сол облыстың Красноводск уезіндегі 4 және 5 адай болыстары; Астрахань губерниясынан: Синеморье болысы, Бөкей ордасы, 1-ші және 2-ші Приморье округіне жапсарлас жатқан болыстар. Декреттің 11-ші тармағында: «Қазақ республикасының Ақмола және Семей губернияларының басшылығын қабылдай алатын орталық органдары түпкілікті ұйымдастырылғанға дейін соңғылары уақытша Сібір ревкомының қарамағында қала беретіндігі айтылған.

1920 жылы 4-12 қазанда Орынборда Қазақстан Кеңестерінің бірінші Құрылтай съезі өтіп, онда Қазақ АКСР-і құрылғаны ресми түрде жарияланды. Съезд өкіметтің жоғарғы органдары – Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесін сайлады. Қазақ АКСР ОАК-нің мүшелігіне сайланған 75 адамның бірі – С.Сейфуллин болды. Қазанның 13-інде Қазақ ОАК Президиумының құрамына: С.Мендешев (төраға), В.Радус-Зенькович, Ә.Жангелдин, С.Сейфуллин, Б.Алманов, Ж.Сәдуақасов, Ғ.Бөкейханов, Ә.Досов т.б. кірді.

Аса назар аударатын бір жай: С.Сейфуллиннің қатысуымен «Қазақ АКСР-і территориясында отарлаудың кез келген түріне тыйым салу туралы Декреттің» жасалуы еді. Құжаттың көшірмесі С.Сейфуллин басқарған Жер комиссиясының шешімімен 30 қарашада РКФСР Жер халық комиссариатына жіберілген. Декреттің қазақ жерін отарлауға заңды түрде шек қойған ең алғашқы құжат болып өмірге еніп, бұдан кейін жерді заңсыз алуға тыйым салудағы орнын ерекше айту керек. Дегенмен, қазақ жерлерін Қазақ АКСР-інің құрамына біріктіру оңай болған жоқ.

Батыс Сібірге қарап келген Ақмола және Семей облыстарын Қазақстан құрамына енгізуде Омбыдағы Сібір революциялық комитетінің (Сібірревком) мүшелері ашық қарсылық көрсеткенін бірнеше мәрте көреміз. 1920 жылдың

екінші жартысында олар Қазақстанмен шекараны белгілеу мәселесін бес рет қарады. Тіпті, Қазақ АКСР-інің құрылғаны жарияланғаннан кейін де Ақмола және Семей облыстарын қайтару кейінге қалдырылды. Тарихи құжаттар С.Сейфуллиннің аталған екі облысты Қазақ автономиясына қайтаруда ерекше табандылықпен ұлт мүддесі үшін күрескен, қазақ елінің шекарасына байланысты талас тудырған мәселелердің қазақ халқының пайдасына шешілуіне зор үлес қосқан қайраткер екендігін дәлелдеп отыр.

Деректерден байқалғаны, Сібір революциялық комитеті мен арадағы мәселе қайшылықты болған. Сондықтан, съезден кейін Қазақ АКСР-і Халықтық комитет Кеңесінің төрағасы В. Радус-Зенькович Сібірревкомға өкіл ретінде жіберілетін адам екі облыстың жұмысына басшылық ете білуі керектігін айтып, оған Н. Кулаков лайық дегенге тоқталды.

Ал, мұның алдында Сібір бюросында жұмыс істеп, енді, республикаға қызметке шақырылған Әбілқайыр Досов: «Жергілікті жердің жайынан хабарсыз Кулаковқа бұл істі атқару қиын болады, комиссия құру керек» десе, үкімет төрағасы Сәкен Сейфуллин: «Қазақтар арасында мәдени-ағарту, газет шығару, тағы басқа жұмыстар жүргізу үшін Кулаковтың қасына қазақ қызметкерлерін қосу керек» деп, өз ұсынысын айтты.

Сонымен, Сібірревкомда құрылған Қазақ өкілдігін басқару Н. Кулаковқа жүктеліп, мүшелігіне Әбдірахман Әйтиев, Ашмарин, Әділев, Нығымет Нұрмаков, Сергеев, Сабыр Шәріпов кірді. Өкілдіктің міндеттері төмендегідей болып белгіленді: Сібірревком құрамында уақытша қалып отырған облыстарда Қазақ АКСР-інің жоғарғы билік органдарының нормативтік актілерінің орындалуын қадағалау; Ақмола және Семей облыстарын әкімшілік және шаруашылық мәселелерін шешуге қатысу болып анықталды.

1920 жылы 19 қазанда Сібір бюросының мәжілісінде Сібірревком өкілі Е. Полудов Ақмола және Семей губернияларын 1921 жылдың 1 қаңтарына дейін Қазақ АКСР-іне қосу туралы съезде қабылданған қаулыға қарсылығын білдірді. Оның ойынша «Съезд қазақ шовинизмі басым болған жағдайда өткен». Сібірревком қызметкерлері екі облысты (Ақмола және Семей -З.Т.) Қазақстанға беруді қайткен күнде тежеуге тырысты.

Бұл РК(б)П ОК Сібір бюросының мүшесі Яковлевтің Омбыдағы Қазақ өлкесі комиссиясының төрағасы Н. Кулаковқа 1920 жылдың 26 қарашасында жолдаған хатынан айқын көрінеді. Хатта, әзірге Ақмола, Семей облыстарын қазақ өлкесіне беру мүмкін еместігі, бұл Орталық Ресей үшін Сібірдегі астық дайындау жұмысына кедергі келтіретіні, азық-түлік дайындау тапсырысы негізінен осы екі облысқа жүктелетіні айтылған. Және «Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасының орталық аппараты екі облысты қабылдап алуға, басқаруға дайын емес» деген сылтаулар келтіріп, кейінге қалдырғанды дұрыс деп санады. Әйтеуір Қазақ аталатын республикаға Солтүстік Қазақстан мен Шығыс Қазақстанды оңайшылықпен бергісі келмеген.

1920 жылы 11 қарашада РК(б)П Орталық Комитетінің Сібір бюросы «Ақмола және Семей облыстарын Сібірден бөліп алып, Қазақ республикасына қосу» жөнінде комиссия құрды. Сібір жер бөлімінің бастығы В. Соколов басқарған комиссияның мүшелігіне Ф. Бородихин, Н. Ишмаев, И. Потемкин, қазақ өкілдігінен Ғ. Тоғжанов, Т. Телжанов, Е. Итбаев кірді. Комиссияға Қазақ Өкілдігімен талас тудырып отырған мәселелерді шешу жүктелді.

21 қарашада Сібір бюросының қазақ өкілдерінің қатысуымен өткен мәжілісте комиссия төрағасы В. Соколовтың бұрынғы Дала өлкесіндегі жер саясатын жүргізу жайындағы баяндамасы тыңдалды. Соколовтың ұсынысы мынадай: «...қазақ ауылдары көшпелі мал шаруашылығынан отырықшылыққа жаппай көшуі қажет. Орыс келімсектерінің еңбегімен өңделген жерлер Қазақ республикасына берілген жағдайда, ол жерлер күтім көрмей, қайтадан жарамсыз болып қалады». Қазақ өкілдігі атынан сөйлеген Н. Кулаков Ақмола және Семей облыстарында егінші отырықшылықтан гөрі мал шаруашылығын жүргізуді анағұрлым қолайлы санап, қазіргі өзекті мәселе сырттан қоныс аудару көшін тоқтату екендігін дәлелдеуге тырысты.

Мәселенің тұйыққа тірелуі Қазақ ОАК-і мүшелері арасында үлкен аландаушылық туғызды, Демек, орталықтың құзырына жүгіну қажет еді. Мәселені талқылай келе, Қазақ Орталық Атқару Комитеті 1920 жылы 10 желтоқсанда мынадай шешім шығарды:

«Мандат № 715. 11.XII.1920.

Қазақ ОАК-і Президиумының мүшесі С. Сейфуллин жолдас Ақмола және Семей облыстарының іс жағдайымен таныс болғандықтан, сол облыстардың өкілі ретінде 10. XII. күнгі № 21 қаулымен Мәскеуге арнайы жіберілсін және Қазақ АКСР-інің өкілдерімен аталған облыстарды Қазақ республикасына қосуды тиянақтасын».

С. Сейфуллин үшін бұл Мәскеудегі басшылармен шешетін аса жауапты тапсырма болатын. Сондықтан, ол көп ойланып-толғанды, қазақ халқының болашақ тарихи тағдыры үшін бұл міндеттің үлкен жауапкершілікті талап ететінін терең ұғынды. Мәскеуде С. Сейфуллин Кеңестердің VIII съезіне қатысып, В. Лениннің ГОЭЛРО жоспары туралы баяндамасын тыңдады. Съезде БОАК төрағасы М. Калининмен кездесіп, Ақмола және Семей облыстарының қазақ халқына тән екендігін тарихи-этникалық дәлелдерге сүйене отырып негіздей келе, соңында мәселені шешу үшін Төтенше Комиссия құру керектігі жөнінде кеңес алды.

1921 жылы 16 ақпанда Қазақ ОАК-інің шешімімен Ақмола және Семей облыстарын Қазақстанға қосатын және олардың басқару аппаратын жасақтайтын Төтенше өкілдігі бар комиссия құрылды.

Комиссияның төрағалығына С. Мендешев, мүшелігіне С. Сейфуллин, Ә. Досов, Ғ. Әлібеков, И. Заромский кірді [97]. Төтенше Комиссия жайында Ереже бекітілді. Бұл жөнінде С. Сейфуллинге берілген № 654 мандатта: «Қазақ ОАК-і Президиумының мүшесі С. Сейфуллин Ақмола және Семей облыстарын қабылдап алатын және оларды басқару аппаратын құратын Төтенше – Өкілетті Комиссияның мүшесі. С. Сейфуллиннің құқы мен

өкілеттілігі Қазақ ОАК-нің I сессиясында қабылданған комиссия туралы Ережеге сәйкес белгіленді» – делінген.

С. Сейфуллиннің мұндай аса жауапты мемлекетаралық мәселе шешетін комиссияға мүше болуы кездейсоқ емес. Себебі, Қазақ республикасы аумағының тұтастығын қалпына келтірудегі көкейкесті мәселені шешуде С. Сейфуллин бұған дейін республикалық Әкімшілік комиссиясының құрамында істеген және Жер комиссиясын басқарып, тәжірибеден өткен, Ақмола және Семей облыстарының тарихи-этникалық және географиялық жағдайын жақсы білетін, мұның алдында осы мәселе жөнінде Орталықтағы басшылармен сөйлесіп кеңес алған, мойнына алған істі аяғына дейін жеткізе алатын табанды қайраткер болатын.

1920 жылы қазанда өткен Құрылтай съезінің шешімдеріне қарамастан, жаңадан құрылған Қазақ Республикасының шығыс шегараларына қатысты түйткіл мәселелер 1921 жылдың басында да шешіле қоймады. Осыған байланысты 17 наурызда Ә. Әйтиевтің қолымен Мәскеудегі жоғары билік органдарына Сібірревкомның іс-әрекетіне наразылық хат жолданды.

Сол кезде қазақтың бір сүйем жері үшін жан сала күрескен қайраткерлердің еңбегін көзге елестету үшін мына құпия құжатқа көз салайық. Қазақстан Орталық атқару комитетінің (КазЦИК) төрағасы әрі Қазақстан шегарасын реттеу туралы төтенше комиссияның төрағасы Сейітқали Мөңдешев 1921 жылы 19 наурызда Петропавлдан Мәскеуге жолдаған шұғыл жеделхатында былай делінген:

«Құпия. Мәскеу. Қазақстан өкілдігіне. БОАК мүшесі Мырзағалиевке. Шегара жөніндегі пікірім мынадай: Семей губерниясы, Ертіс және Павлодар аудандарын қалдыру туралы табанды болыңыз. Ал, Омбы қаласын Қазақстанға қосу жөнінде мәселе асқынатын болса, күштемей-ақ қойыңыз. Біздің өкіліміздің Ертіске шығуы (яғни, Ертіске қол жеткізу.-З.Т.) туралы ұсынысымызды өткізу қажет. Ең болмаса, Омбы уезінің қазағы басым бөлігін алып, Ертіске қол жеткізумен шектелуге болар. Есіңізде болсын, бұл мәселені федералдық биліктің алдына қойғанда, бұл қазақтар Омбы уезінде қалса, сөзсіз қырғынға ұшырайды, біз оларды аман сақтап қалуға күш салып отырғанымызды жеткізіңіз.

1921 жылдың 19 наурызында Төтенше комиссия мүшелері Петропавлға келді, одан кейін Омбыда Сибревкоммен екі жақтың 10 адамынан біріккен комиссия құрылып, 26 наурыздан 12 мамырға дейін жұмыс жасады. Комиссияның техникалық органы ретінде комиссия құрамынан бюро құрылып, оған жауапты хатшылыққа Михеев тағайындалды. Комиссияның ұйғаруымен таяу арада қосылатын екі облыста кеңестер сайлауына дайындық жұмыстарын жүргізу қаралды. С. Сейфуллинге еңбекші қазақ халқына кеңестер сайлауына байланысты үндеу құрастырып, оны газет бетіне жариялау және жемқорлық пен паракорлықты болдырмау кенестік органдардың бақылауында екенін атап көрсету тапсырылды.

1921 жылдың 12 мамырына дейінгі аралықта комиссия 6 рет, бюро мүшесі 15 рет жиналды. Бастапқыда ұйымдық мәселелерде келісімге

келгенімен, мемлекетаралық шекараға байланысты мәселеде Сібір ревкомының өкілдері шовинистік, ұлтшылдық пиғылдарын айқын көрсетті. Өте тартысты жағдайда өткен 1921 жылғы 7 сәуірдегі біріккен комиссия мәжілісінде екі жақтың мүдделері қайшы келді. Мәжіліске Сібірревком жағынан Чуцкаев, Михеев, Дубровский, Темкин, Шиша, қазақтардан: Мендешев, Сейфуллин, Заромский, Досов, Әлібеков, Сергеев, Әйтиев, Попов катысты.

Сібірревком жобасын қорғаған Чуцкаев: «Сібір мен Қазақ республикасының шекара дегеніміз тек шартты түрдегі түсінік, екеуінің арасына қалқан қою қажет емес. Сібір жерінде қалатын қазақтардың мүддесі орыс тұрғындармен бірдей қорғалады. Павлодар уезінің солтүстік бөлігі Сібірге қарауы керек, өйткені, бұл ауданның тұзды көлдері Сібір үшін өте маңызды» дегенді көлденең тартты. Бұл пікірге қазақ өкілдері келіспеді. Төтенше комиссия мүшелері Қазақ республикасын құрған уақытта оның негізіне *этникалық принциптер алынғанын*, ал, экономикалық принциптің тек қосалқы ғана мәні бар екендігін айта келе, Сібірревком мүшелеріне мынадай талаптар қойды:

– Сібірревком жобасы бойынша Семей губерниясынан Павлодар уезінің бөлінуі шаруашылық дамуына нұқсан келтіретіндіктен, бұл талап орындалмайды;

– Қазақ өкілдігінің шекара жөніндегі нұсқасы қабылдануы қажет. Омбы уезінің қазақтар мекендейтін бөлігі толығымен Қазақ республикасына қосылады. Теміржол қатынасы Есілкөл станциясы арқылы жүргізілетін болады;

– Есіл уезінің 13 болысының Қазақ республикасына қосылуы – заңды нәрсе;

– Бұқтырма уезі Семей губерниясының аумағында болғандықтан, Қазақ республикасына сөзсіз берілуі керек.

Қазақ қайраткерлері Сібірревком дайындап, ұсынған жоба қазақ мемлекетінің ұлттық тұтастығын бөлшектеуге әкелетінін түсінді. Сондықтан, екі жақтың біріккен комиссиясы «Шекара мәселесі жөнінде келісімге келе алмағандықтан, ақтық шешім шығару БОАК-нің қарауына берілсін» деген қаулымен тарауға тиіс еді.

Дегенмен, қазақ өкілдерінің өзіндік көзқарастарын берік ұстауы мен табандылығы арқасында мәжіліс соңына қарай біріккен Сібір-қазақ комиссиясы бір шешімге тоқтады. С. Сейфуллин, Ә.Досов, С.Мендешев және П.Заромский қол қойған қаулыда: Семей губерниясы 20 сәуірден бастап Қазақ өлкесіне беріледі – делінген.

9 сәуірде Е.Полюдовтың жетекшілігімен өткен кезекті бюро мәжілісінде Орталығы Петропавл қаласы болатын жаңа Ақмола губерниясының 7 адамнан құралған жетекші тобын құру мәселесі қаралды. төрағасы Ә.Әйтиев болып, Коротков, Барлебен, Асылбеков, Шәріповтерден құралған революциялық комитет облыс билігін қолдарына алды.

Алда жаңа құрылған губернияның басқару аппаратын құру, оның материалдық-техникалық базасын жасауда Омбы жағынан берілуге тиіс көмек сияқты кезек күттірмейтін мәселелер тұрды. Төтенше комиссияның ұйғарымымен С.Сейфуллинге Ақмола губерниялық ревкомының жұмысына жәрдемдесу тапсырылды.

С. Сейфуллиннің ұлт мүддесін қорғау жолындағы қайраткерлігі комиссия және бюро мәжілістерінде талас тудырған мәселелерді шешудегі белсенділігі хаттамалардан айқын көрінеді.

22 сәуір күнгі Михеев, Полюдов, Сейфуллин, Сергеев және Омбы губерниялық атқару комитетінен Голенковтың қатысуымен өткен мәжілісте Ақмола облысының халқын азық-түлікпен қамтамасыз ету жайы қаралған. Екі республиканың азық-түлік халық комиссариаты өкілдерінен арнайы комиссия құрылып, оған Ақмола губерниясындағы азық-түлікпен қамтылу жайын қарау, қажетті мөлшерде тауар бөлу мәселесін шешу тапсырылған. Белгіленген жұмысты соңына дейін аяқтап, оның орындалысына көз жеткізу С. Сейфуллин ұстанған іскерлік қағидасы болатын. Сондықтан, С. Сейфуллиннің ұсынысымен аталған мәселе 30 сәуір күнгі мәжілісте қайта қаралып, Ақмола губерниясы уездерін астықпен қамтамасыз ету, мемлекетке астық және мал өнімдерін дайындауды тоқтату мәселелері оң шешімін тапқан.

1921 жылы 10 мамырдағы бірлескен комиссия мәжілісінде Ақмола және Семей облыстары әкімшілік жағдайында 10 мамырдан бастап, Қазақ республикасына қарайды деген қаулыға С.Сейфуллин де қол қойды. Осы күні аса маңызды бірнеше мәселелер өз шешімін тапты. Атап айтсақ, мұның алдында 18 сәуір күні қаралғанымен, аяқсыз қалған Омбы қаласындағы жоғарғы оқу орындарында Ақмола және Семей губернияларынан келгендерге 15 процент орын беру туралы Сібір халық ағарту бөліміне ұсыныс жасау мәселесі де Сейфуллиннің талап етуімен дұрыс шешімін тапты.

1921 жылдың мамыр айында В. Лениннің араласуымен екі жақ келісімге келді. 11 мамырда Сібірревком және Қазревком өкілдері мәжілісінің шешімімен Ақмола және Семей губерниялары Қазақ АКСР-іне қайтарылды. 1921 жылы 12 мамырда С.Меңдешев пен РК(б)П ОК Сібір бюросының хатшысы В.Яковлев барлық партия органдарының Сібір қарамағынан Қазақ АКСР-іне берілгендігі, Семей және Ақмола губерниялық комитеттеріне Сібір бюросымен тікелей байланыс жасауды тоқтату, Орынбормен катынас жасау жөніндегі актіге қол қойды.

Қазақстан мен Сібір өлкесі арасындағы талас тудырған мәселелерді шешу оңай болмады. РСФСР Үкіметінің төрағасы В.И. Лениннің қатысуымен мәселе оң шешімін тапты. Ақмола мен Омбы губерниясының шекарасына байланысты даулы мәселелер ел басқарған ұлт зиялыларының ерекше іскерлігі арқасында Қазақ АКСР-інің пайдасына шешілді. БОАК-тың 1922 жылы 26 қаңтарда қабылдаған «Кирреспубликаның шекарасы туралы» қаулысымен біржола хатталып, ресейліктер таласып жүрген солтүстік-шығыстағы ұлан-байтақ жерлер Қазақстан қарамағына беріліп, қазақтың байырғы жерлерін шұтас қалпында сақтап қалу ісі жүзеге асты.

Міне, патша заманында ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кеткен қазақ жерлерін жаңа құрылған Қазақ республикасының шаңырағының астына жинауға жұмсалған күш пен жігерді күн санап, тәтпіштеп, осылай түсіндірдік. Сол кезде бүкіл қазақ бір кісідей елдік танытқан, халқы артқан сенімді адал атқарған қайратты ұлдарының еңбегіне сомдалған ескерткіштей, Тәуелсіз Қазақстанның көгілдір туы күн астында отыз жылдан бері шалқи желбіреп тұр.

Бүгінгі Қызылжар орталығы болған Ақмола губерниясының құрылуы. Кеңестік тәртіп жағдайындағы әкімшілік-аумақтық бөліністі қалыптастырудың тарихы да өзінше.

Жаңа қазақ автономиясы құрылса да, оның жер аумағын айқындап, заңды шегараларын белгілеу ісі жоғарыда айтылған себептермен, оның үстіне Солтүстіктегі «Есіл көтерілісі» деген бүлік салдарынан кешеуілдей берді. 1921 жылғы 12 ақпанда Петропавлға соғыс жағдайы енгізілді. Төрт ай бойы облыс аумағы соғыс өртіне шалынды.

1921 жылғы 19 сәуірде, Омбыда шығыс облыстарды қабылдап алу жөніндегі комиссия жұмыс істеп жатқанда, Қазақ Орталық Атқару комитеті казак әскерлері иемденген жерлерді қайтарып алу туралы декрет шығарды. Бұл құжат тұңғыш рет «Мир труда» газетінде жарық көрді. Оның мәтіні мынау:

«Патша үкіметі өз меншігіне тартып алған жерлерді қазақтың еңбекші халқына қайтарып беру туралы Декрет.

- а) Сібір казак әскерлеріне берілген жерлер;
- ә) Орал казак әскерлеріне берілген жерлер туралы.

1) Ертіс өзенінің оң жағалауындағы Семей губерниясының Өскемен, Семей, Павлодар уездеріне жататын, Ақмола губерниясының Омбы және Петропавл уездеріне қарайтын оншақырымдық жолақ және ескі тракт бойындағы оңтүстікке қарай Звериноголовск – Петропавл-Омбы бөлігі, яғни 1904 жылдың 31 мартында Мемлекеттік кеңес Сібір казак әскерлерінің меншігіне беріп, Патша бекіткен жерлер ежелден Ертіс өзенінің осы оншақырымдық жолағы аумағында қоныс теуіп, сол жерлерді казак әскерлерінен жалға алып келген еңбекші қазақ халқына қайтарылып берілсін.

2) Қазақ Республикасы Жер халық комиссары Ертіс өзені бойындағы оншақырымдық жолаққа жататын жер қорын және Жайық өзенінің сол жағалауындағы оншақырымдық жолақ жерлерін сол жерлерді мекен ететін еңбекші қазақтарға бөліп берудің уақытша ережесін тезірек жасау тапсырылсын».

Біздің мемлекетіміздің қаз тұрып, қатарға қосылуы әуелі жер аумағын түгендеп плудан басталды дегенде, сол шаралардың қаншалықты қиын болғандығын ұмытпағанымыз да жөн. Өткенімізге байсалды, ашық көзбен қарау туралы ойланғанда, Нұрсұлтан Назарбаевтың мына сөздері еске түседі. «Тарихқа қаралаушы прокурордың да, ақтаушы адвокаттың да керегі жоқ, – деген еді Президент, – Оған нағыз зерттеушілер ғана керек. Тарихқа сактықпен қарау – бүгін де, ертең де қасыретті қателіктерді тағы да қайталамауымыздың

ең жақсы, сенімді кепілі. Меніңше, жұрттың бәрін сыпыра жамандап, қара күйе жағудың таусылмастай тізбегін үзетін уақыт әлдеқашан жеткен-ак сияқты».

Сәуірдің 20 жұлдызынан бастап қана Петропавлдың Қазақ республикасы құрамындағы губерния орталығы екені жария етілді. 1921 жылы 21 сәуір күні Петропавл қаласындағы Луначарский атындағы театрдың ғимаратында Петропавл қалауездік II партия конференциясы өтті. Конференция төралқасына сайланған жеті адамның ішінде жергілікті коммунистерден Айсарин мен Бейсенов бар еді. Сонымен, Қазақ автономиялы республикасының құрамында Ақмола губерниясын құрған және губерниялық партия ұйымы мен губревкомның ұйымдасқанын жариялаған осы конференция болып табылады. Конференцияға қатысушыларды Орынбордағы РКП(б) Қазақ бюросының өкілі, Қазақстан Орталық Атқару Комитеті төрағасының орынбасары, қазіргіше Республиканың вице-президенті Смағұл Сәдуақасов құттықтап, «Қазақ республикасы және қазақтар арасындағы жұмыс туралы» баяндама жасады.

«Сіздер Петропавл қаласы мен уезі жас Қазақ республикасының құрамына енген жағдайда жиналып отырсыздар!» деді. Сол күндері Петропавлда болып, губернияның шегара мәселесімен айналысып жатқан Қазақ Орталық Атқару комитетінің төрағасы Сейітқали Меңдешевтің атынан «Петропавл қаласының барлық еңбекші тұрғындарына Үндеуі жергілікті «Мир труда» газетінің 1 мамырдағы санына басылып шықты: Тарихи маңызы бар, бірақ осы уақытқа дейін жарияланбаған Үндеудің қазақша нұсқасы мынадай:

«Петропавл қаласының барша еңбекшілеріне! 1921 жылғы 28 сәуір. Жолдастар! Қазіргі кезде, губернияның Қазақ Республикасы құрамына берілуіне байланысты түрлі жымысқы алаяқтар, өсек-аяңшылар, ашық та жасырын дұшпандарымыз өздерінің қара ниетті контрреволюцияшыл пиғылдарын жүзеге асырмақ. Олар лай судан балық қармағандай, жоқтан барды құрастырып, «еңбекші орыстардың жағдайы қиындайды, шаруалар қатардан қалады-мыс» деп өсек таратуда.

Қазақ социалистік республикасының басшы органдары атынан, мұндай жел сөздің өтірік екендігін мәлімдеймін. Бұл дегеніңіз, барып тұрған қаскөйлердің сөзі, бері қойғанда, адасқандықты білдіреді. Совет өкіметі, бұрынғыдай, бар байлықты шайқап-ішіп отырған отаршыларға илікпейді, олармен күресте ымыраға келмейді. «Бірінғай, бөлінбейтін Ресейді жақтаймыз» деп желіккен «ұлыдержавалық» үгітшілермен де, езілгендердің ұлттық сезімін күйттеп, Кеңес өкіметінің көлеңкесінде билікке ұмтылған қыр буржуазиясы – байлармен де аяусыз күреседі. КазЦИК төрағасы, Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің мүшесі: Меңдешев».

Сол күні советтердің Петропавл уездік съезі де болды. Губревком атынан съезді Әбдірахман Әйтиев ашты. Съезге қатысушыларды Қазақ Орталық атқару комитеті атынан, ҚОАК төрағасының орынбасары Смағұл Сәдуақасов құттықтады.

Хаттамада Смағұлдың сөздерінің қысқаша мазмұны беріліпті: «Қыр баласы өзін ғана, малын ғана ойлап еркімен жүрген шақта, Ресейдің отаршыл билігінің шеңгеліне тап болып еді... Енді бас еркі өзінде, өз елін өзі билейтін болады...» деп бастаған екен.

Жаңа құрылған губерниядағы бүкіл әкімшілік билік Әбдрахман Әйтиев басқарған губерниялық төңкеріс комитетіне берілді. Оның құрамына Барлебен, Коротков, Шәріпов, Иванов және Асылбеков сайланды.

Сол жылдары Қызылжардағы билік кімнің қолында болғанын көрсетуге себеп болар деп, БК(б)П Ақмола губерниялық партия комитетінің жауапты хатшыларын да атай кетейік: Котляр Соломон Осипович (1921 ж. сәуір-мамыр); Леонинок Михаил (1921 ж. маусым-қазан); Белаш Алексей Лукич (1921 ж. қараша – 1922 ж. қаңтар); Ветров Б.И. (1922 ж. ақпан-сәуір); Кузнецов Ф. (1922 ж. сәуір); Данилов (1922 ж. мамыр-шілде); Чернадьев Иван Сергеевич (1922-1926 ж.ж.); Райтер И.А. (1927 ж. қаңтар-тамыз); Гринблат Христиан Людвигович (1927-1928 ж.ж.).

1921 жылы 26 сәуірде КирЦИК төтенше өкілетті комиссиясы мен Бүкілқазақтық кеңестердің бірінші съезінің қаулылары және Сібір ревкомымен келісімшарт жарық көрді.

Бұл құжат бойынша:

«1. Петропавл, Көкшетау, Ақмола және Атбасар уездері Омбы губерниясының құрамынан шығып, Россия Советтік федерациясының Автономиялы Қазақ Социалистік Советтік Республикасына кіретін Ақмола губерниясын құрайды.

2. Жаңа құрылған Ақмола губерниясының орталығы Петропавл қаласы болып табылады». Қайта құрылған губернияның құрамына (әкімшілік орталығы Петропавл қ.): Ақмола (75 болыс), Атбасар (51 болыс), Көкшетау (63 болыс) және Петропавл (44 болыс) уездері болды. Ақмола губерниясының аумағы 37 мың шаршы шақырым жерді алып, оған 15 уезд, екі жүзден астам болыс пен мыңнан аса елді мекендер кірді [107]. Құрамындағы қалалардың тізімі: Петропавл, Ақмола, Көкшетау және Атбасар.

Мәскеуден шығатын «Известия» газетінде бұрынғы уездік деңгейдегі ғана шағын қала Петропавл ұлан-байтақ губернияның орталығы болды деп жазылды. Алайда, солтүстік өңірде бүліншілік асқынып, Кеңес үкіметіне қарсы қарулы бас көтерулер өршіп тұрған жағдайда бейбіт үкімет билігін құру мүмкін болмады. Сондықтан, жергілікті атқарушы орган ретінде губревком әскери билік құру жөн деп есептеді.

1921 жылы 2 маусымда губерниялық партия комитетінің қаулысымен Петропавл уезінде 5 әкімшілік аудан құрылды. Олар: Булаев, Явленный, Новопавлов, Новорыбинский және Пресногорькое аудандары еді. Осылайша қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы орналасқан аймақта кеңестік тәртіпке негізделген әкімшілік-аумақтық бөлініс қалыптаса бастады.

1921 жылы 11 қыркүйекте Петропавлда губерния кеңестерінің тұңғыш құрылтайы болды. Бүкіл аймақты 4 ай 11 күн билеген губревком және Петропавл қала-уездік ревкомы жұмысын тоқтатты. 1921 жылғы 11-16

қыркүйек аралығында Ақмола кеңестерінің бірінші съезінде сайланған губерниялық атқару комитетінің 26 мүшесінің 9-ы ғана қазақтар болса, олардың өзі көп ұзамай түрлі сылтаулармен жұмыстан қуылған. Ал Кеңестердің өлкелік (республикалық) съезіне сайланған 47 делегаттың 15-і ғана қазақ ұлтының өкілдері еді. 1921 жылы 17 қыркүйекте доғарылып, советтердің губерниялық бірінші съезінде сайланған Ақмола губерниялық атқару комитеті билікке кірісті. Ақмола губерниялық атқару комитетінің басшылығы мынадай болып бекітілді:

Әбдірахман Әйтиев – төраға, Шумский – оның орынбасары және экономика комиссиясының төрағасы, Патрикеев – азық-түлік комиссары, Бейсенов – әкімшілік кеңестің төрағасы, Қазыбеков – іс басқарушы.

Атқару комитетінің құрамына: Сабыр Шәріпов, Ғаббас Тоғжанов, Жұмағали Тілеулин, кандидаттығына Жанұзақ Жәнібеков сайланды.

Қазақ автономиялы республикасына қосылған Ақмола облысында ұйымдастыру шаралары, жалпы алғанда, Семейге қарағанда, біршама ыңғайланып қалғанмен, әлі де көп қиындықтар тұр еді. Бұрынғы Сібіревкомы негізінде құрылған губерниялық және уездік мекемелерде қазақ қызметкерлері аз болған еді. Большевиктік биліктің өз дегенін істету үшін халықты қорлап, билеп-төстеудің алуан түрлі заңсыз, жүгенсіз әрекеттеріне барғаны тарихи әдебиеттерде айтылмай келді. Тіпті «мақсат түзу болса, оған жету жолындағы күрес әдістерінің бәрі дұрыс» деген адамгершілікке жат ұран да көтерілді. Мұны сол съезде губерниялық ревком төрағасы Әйтиев те мәлімдеуге мәжбүр болды: «Губревкомның диктаторлық жұмыс әдістерін сынағандарға берер жауабым мынау: мұның аты – революциялық билік. Сондықтан, солай болуы заңды», деп ол қатыгездікті, заңсыздықты ақтады.

Мұндай солақай, содыр әкімшілік билік шегінен асып, қалың жұртшылықтың іштей қарсылығын туғызды. Шектен тыс ауыртпалыққа төзе алмаған кейбір шаруалар партия-кеңес қызметкерлерін, азық-түлік комиссарларын өлтіріп те жіберді. Өздерінің ақыл-санасы жеткенше ұйымдасып, жаңа өкімет тәртібіне қарсылық жасап, ашық террорға баруға мәжбүр болды.

Бандитизм дегеннің түп-тамыры осында жатыр еді. Бұл – тарихи шындық. Әсіресе, Петропавл, Көкшетау, Өскемен уездерінде жұрттың бәрі «банды» атанып кетті. Бұл «бандиттер» өңірде тұратын, негізінен, қазақ жерлеріне қоныс аударып келген орыстар мен украиндер болатын. Олар мал бағып, көшіп-қонып жүрген момын қазақтардан гөрі көбірек және ашық қарсыласты.

Сол себепті, Ақмола кеңестерінің бірінші съезі 1921 жылы қыркүйектің 13-індегі таңертеңгі мәжілісте мынадай қаулы қабылдауға мәжбүр болды: «Биліктің ревком сияқты түрінен атқару комитеті түріне ауыса отырып, губерниялық атқару комитетінің жаңа құрамы жергілікті мәселелерді шешуде жұмыстың әскери принциптерінен бас тартуы тиіс, губерниялық, уездік орталықтарда жеке-дара басып-жаншуға жол берілмесін, мәселелер халыққа ауыртпалық салмайтындай дәрежеде шешілетін болсын...». Солай бола тұрса

да, делегаттардың мына сөздері басқару әдістерінің көпке дейін күш қолдану түрінде сақталатынын көрсетеді: Леонинок (губерниялық партия комитетінің жауапты хатшысы): «Сынау үшін сол сынның өлшемін білу керек... алдымызда қандай міндеттер тұрғанын білу керек» – деген. Кеңес билігінің алғашқы жылдары, мәселен 1921 жылы төменгі әкімшілік-аумақтық бірліктерді құруда берік реттіліктің болмауынан, Қазақстанда мыңнан астам болыстар, 8135 ауыл және селолық кеңестер болды.

Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының негізгі бөлігін жаңадан құрылған губернияның Петропавл уезі құрады (бұл уақытта оның құрамына Көкшетау уезінен Корнеев болысы қосып есептелді). 1921 жылы 15 қыркүйекте азаматтардың Бугровой, Краснояр, Налобин, Соколов, Сум болыстарының Ақмола губерниясының құрамында Соколов ауданын құру туралы, ал 28 қазанда бұл ауданның Петропавл уезіне кіруі жайлы өтініштері қанағаттандырылды.

18 қарашада Көкшетау уездерінен Заградов, Коновалов, Мариин (Марьев) болыстары қосылды. 1922 жылы 2 наурызда Қазақ АКСР ОАК Есіл уезі Белов болысы азаматтарының Петропавл уезіне қосу туралы өтінішін қанағаттандырды. Сол жылы Көкшетау уезінен Кеңес үкіметінің кулактар қолынан қаза тапқан белсенділері Иванов-Петровтың аттары беріліп, өзгертілген Милятин болысы да қосылды. Петропавл уезі құрылып, республиканың тұтас ауданына айналды. Оның маңызын арттыру үшін 1920-1924 жылдары әкімшілік бөліністер қайта қаралды.

Өмірзақ ОЗҒАНБАЕВ,
*«Ардагерлер ұйымы» республикалық
қоғамдық бірлестігі
Орталық Кеңесі Төрағасының
бірінші орынбасары,
тарих ғылымдарының докторы,
профессор*

СҰРАУСЫЗ КЕТКЕН ЕР-ЖЕТІМ (Солтүстік Қазақстан мен Алаш)

Алаш тарихын зерттеу ісі – ел тәуелсіздігінің жемісі болып табылады. Алаштанудың негізін салып берген және тарихнамасының бастауында тұрған Алаш қайраткерлерінің өздері болатын. Бүгінде қазақ тарихы мен сол тарихты қалыптастырған ұлы тұлғалардың басым бөлігі терең және үлкен зерттеулерді қажет ететіні анық. Алаш арыстарының бірегейлері, Солтүстік Қазақстан өңірінде қызмет еткен, біраз тұлғаларды жан-жақты зерттеу бүгінгі күні өзекті.

Олардың ішінде Шаймерден Қосшығұлұлы, Смағұл Садуақасұлы, Жұмабай Шаяхметов, ағайынды Ғалиолла мен Файзолла Ғалымжанұлдары, Қошке Кемеңгерұлы, Әлти мен Садуақас Барлыбаев, Абылай Рамазанов, Хайретдин Болғанбайұлы, Әли Кемелұлы, Сейітбаттал Мұстафаұлы, Жиенғали Тілепбергенұлы, Ахмет Жантелеұлы, Бекмұхаммед Серкебайұлы, Салмақбай Күсемісұлы, Айдархан Тұрлыбайұлы, Райымжан Мәрсекұлы. Бүгінгі таңда жастарды тәрбиелеуге қуғын-сүргін құрбандарының аға буынының еңбегін мәңгі есте қалдыру маңызды.

Алаштың Солтүстік Қазақстандағы қызметі туралы неге әлі күнге дейін мәліметтер тапшы?

Себебі, осы өңірде 1920-21 жылдары жаппай ашаршылық орын алды, халық Сібірге, Түркістанға, Сыр өңіріне түрлі бағыттарға жаппай қоныс аударуға мәжбүр болды. Содан кейін, байларды тәркілеу басталды. Келесі кезең – саяси қуғын-сүргін репрессия басталды. Яғни, қорқыныш халықтың үндемеуге әкелді, Алаштың сауатты адамдары туралы ұмытуға тура келді. Сондықтан ақиқатты жеткізу үшін жерлес жазушы Сәбит Мұқанов Алаш азаматтары туралы «Өмір мектебі» кітабында өз көзімен көрген тұлғаларды саяси көз бояумен көрсетуге мәжбүр болды. Бірақ та, заманауи көзқараспен оған көз салсақ, бізге жеткен Алаш қайраткерлерінің істері ойларын анық түсінуге болады. Ол кезең ашық айтуға, жеткізіп жазуға мүмкіндік бермейтін заман еді ғой.

Осыдан 102 жыл бұрын Солтүстік Қазақстаннан шыққан миллионер Әлти байдың осы қыстауында Алаш қайраткерлері 10 мыңдай адам қатысқан форум өткізген. Онда Алаш милициясың қуру және басқа да маңызды мәселелер қарастырылған. Алаштың әскери жасақтары осы өңірде 1918 жыл, жаз айларында ұйымдастырылғаны туралы өлкетанушы Қайролла Мұқановтың «Абылай Рамазанов – Алаш қайраткері» кітабында да келтірілген.

Осы жиында, Алаш қайраткерлері Міржақып Дулатұлы, Ережеп Итбайұлы, Айдархан Тұрлыбайұлы, Салмақбай Күсемісұлы, Ерқосай Мұқышұлы, Қазі Торсанұлы, Жұмағали Тілеулин бұл іс-шарада жергілікті тұрғындардың санасын оятуға, өз жерін большевиктерден қорғауға үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Оларды жергілікті халық атынан қарсы алған Мұқыш Құртайұлы (Сабыр Қасымовтың арғы атасы), Абылай Рамазанов және Әлти қажы мен баласы Садуақас Барлыбаевтар болды. Осы шараны өткізіп жатқан осы Барлыбаев әулетінің ұрпағы, кәсіпкер азамат Нағашыбай інімізге ел-халық ризашылығын білдіріп, рахмет айтты. XVIII-XX ғғ. Қызылжардың қоғамдық саяси өміріне белсене ат салысқан Барлыбай әулетінің асылдарына Маңғыстаудың ақ тасынан, тастан түйін түйген шеберлердің қолынан биік те еңселі мазар салынды. Әр түрлі өңірлерден келген делегациялар оқылған құранға қатысып, митингіде сөз сөйледі. Осы арадан көп қашық емес жерде Әлти байдың қыстауы болған. Тастан салынған әдемі ғимараттарының бүгінде тек топырақ шөгіндісі мен орыны ғана қалған. Заманында қонақ қабылдаған сарай, жазғы кеңес және мәжіліс өтетін орындар т.б. дәулетті ауылдың бір кездегі бақуатты өмірінен хабар бергендей. Замана желі осындай құрылыстарды жер бетінен сүртіп тастап, біраз уақыттан кейін жаңа негізде қайтадан жаңартып жатады. Дәл осындай жолмен кешегі Әлти байдың жұртына бүгін ескерткіш – белгі тас орнатылып, болашақта этноауыл салу жоспары қолға алынбақшы. Бұл мемориалдық кешен қазақ халқының азаттыққа деген ұмтылысының символындай болып, «Рухани жаңғыру» шеңберінде киелі жерге айналар.

Петропавл өңірінің белгілі азаматы, облыстық ардагерлер кеңесі төрағасы Елеусізов Е.Е. бұл өңірдің тарихын жатып өргізетін білімдар адам. Осы Жамбыл ауданында 90-шы жылдары аудан әкімі болып жұмыс жасап, сол жылдардың қым-қуыт қиындықтарын: белгілі сағатта берілетін электртоғын, негізгі астық өндіретін облыстарының бірі бола тұра нанның тапшылығын, кідіріп қалған зейнетақы, берілмеген жалақы, наразы шерулер, т.б. сол жылдардың қиыншылықтарын түгел бастан өткізген азамат. Оның есесіне осы өңірдегі болған тарихи оқиғалар, елге елеулі қайраткерлер туралы мол білімі бар басшы. Осы мазар-ескерткішті ашу салтанатында да сөз сөйлеп Барлыбаевтар және тағы басқа осы өңірдегі қайраткерлер туралы әсерлі әңгіме айтты.

Осы жиналыстардың соңын ала «Солтүстік Қазақстан облысы және Алаш» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция өз жұмысын бастады. Алыс шетелдерден, өз елімізден әрі онлайн, әрі офлайн түрлеріне

конференция жұмысы сәтті жалғасты. Соны пікірлер, тың ұсыныстар айтылды. Еліміздің тарих мәселелерін зерттейтін екі ғылыми мекеменің – Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры З.Е. Қабылдинов және Мемлекет тарихи институтының директоры Е.А. Әбіл Алаш мәселесін зерттеп жүрген ғалымдарын ертіп, университет ғалымдарымен бірлікте мәселеге тереңдеп байыппен барған баяндамалар ұсынылды.

Мен бірнеше мәрте осы киелі жерде болып, ақсақалдармен өлкетанушылармен кездескенмін. Мұрағаттарыңызда жұмыс жасап біраз мәліметтер жинап, «Нарком. Халық комиссары» атты кітап жазғанмын. Оның басты кейіпкері мемлекет және қоғам қайраткері Нығмет Сырғабеков еді. Осы келуім, облыс шаһарында біраз қуанарлық өзгерістер байқадым. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы аясында құрбандарда мәңгі есте сақтау қадамдары жасалып жатыр.

Соңғы жылдары Солтүстік Қазақстан облысы аумағында Алаш қайраткерлерін насихаттау жөнінде біраз жұмыстар өріс алуда. Мағжан Жұмабаевтың 100 жылдығы аталып өтіп, Булаево, Сарытомарда музейі ашылып, Петропавловскіде ескерткіш қойылды. Мағжанның жеке өмірін, шығармашылық қуатын, күрескерлік қырларынан сыр шертетін басқосулар, жырларын оқып, кездесу кештерін өткізіп, ақынның қолжазбалары, хаттары, фотографиялары насихатталуда.

Жақында Петропавловск қаласының музейіне он жылдың үстінде Ғалым Қадыралин, Қайролла Мұқанов, Социал Жұмабаевтар құрып, қыруар жұмыстар жүргізген «Асыл мұра» ғылыми зерттеу орталығына арналып мемориалдық тақта қойылды. Бұл азаматтар 2001-2012 жылдар арасында өлке тарихы бойынша 70-тей кітаптар шығарып, мақалалар, эсселер жариялап алаштықтарға көп қызмет жасады.

Соңғы кезде Петропавловск қаласы мектептеріне Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынов, Смағұл Сәдуақасов, т.б. Алаш қайраткерлерінің есімдерін беру жөніндегі игілікті жұмыстар басталып кетті.

XX ғасырдың басында ұлтының теңдігі үшін қауымдасуымен де, қаламымен де, қарумен де күреске түскен Алаш қайраткерлерінің пәрменді еңбегі Алаш баласының есінен еш кетпек емес. Оның дәлелі қазақ зиялы қауымының ісіндегі, ойындағы алашшылдық сана. Бұл сана тереңдей түссе, халқымыздың ұлттық өресі биіктей бермек.

Алаш қайраткерлері мұрасынан алар тағылымы мол. Сондықтан Алаш қозғалысын тарих ретінде қарамай, бүгінгі заманымызбен үндес өміршен көзқарастар ретінде бағалануы ләзім. Алаш қайраткерлерінің ұлт алдындағы еңбегін бағалау, оны ұрпақтың рухани уызына айналдыру. Бұл түптеп келгенде ұлттық санамызды қалыптастыру, ұрпағымызға ұлағат дарыту.

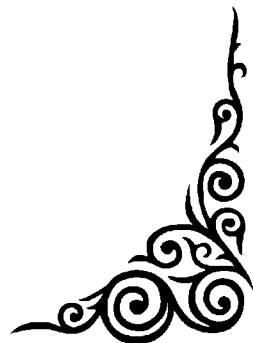
Алтайдап Атырауға дейін, Алатаудан Маңғыстауға дейінгі аралықтағы ұлтын ерекше сүйетін, оған шын жаны ашитын қазақтар Алаш ұранының астынан табылды. Мұндай саяси-қоғамдық мәндегі ұлы іске ұйысу, ілгерідегі ғасырларды қоспағанда, тіпті берідегі Шоқан мен Абай заманында да болған емес. Яғни, Алаш қозғалысы дәуірі – қазақтың ұлт ретінде бірігу, тұтасу, етене

араласу дәуірі болды. Бұл – ерекше бағаға ие боларлық айрықша жағдай. Оған Қазақстанның төрт түпкірінің барлығын қамтыған облыстық, уездік, болыстық қазақ сиездері, Алаш бағытын қолдаған ірілі-ұсақты басқосулар, жер-жерде құрылған қазақ комитеттері мен бөлімдері куә.

Бұл біріктіру, тұтастыру үдерісі қиындықпен жүрді. Алаш қозғалысы тарих сахнасына шыққанда 1867-1868 жылдардағы жаңа Низамнан кейін бүкіл қазақ даласында отаршылдардың бөліп алып билеу саясатының әбден күш алған кезеңі еді. Оған жергілікті аймақтардағы орыс шенеуніктері мен әскерилерінің бір қазақты ру руға бөліп, болыстыққа таластыруы, ең шұрайлы жерлерге келімсектерді орналастыруы сияқты ұлттың ұйысуына кедергі келтірер отаршылдардың жоспарлаған саяси әлеуметтік шараларын қосыңыз. Бұл Алаш қозғалысының басында тұрған азаматтардан жан жақты білімді, ерен ерікті, мұқалмас қайратты талап етті. Алаш қайраткерлері осы үлкен сынды абыроймен орындай алды. Өз заманының мүмкіндіктері ауқымында олар ұлттық мұратты ту етіп, қазақ даласын Алаш рухына бөледі. Кешегі Кенесары заманында басылған кеуде мен еңсені көтерді. Отаршылдардың арбауындағы ұйқылы елді оятты. Сөйтіп елді бірлікке шақырды, халықты еркіндікке сендіре алды. Бұл нағыз ұлттық жаңғыруды туғызған ұлы істер толқыны еді. Алаш идеясы – қазақтың бір тұтастығының идеясы.

Алаш жетекшілерінің ұлт азаттық ұрандары сол дәуірдің оқыған талапты, талантты жастарын баурап алды. Туған халқының халін сезіп, біліп өскен өрелі жас буын өкілдері ұлт азаттық қозғалысы қайраткерлерінің идеяларын қолдап, солармен бірге қимыл жасады. Қозғалысқа қатысты құжаттардан Алаш қайраткерлерінің оларды іске жұмылдырып, қажет жерінде тиісті тапсырмалар беріп отырғандығын байқауға болады. Алаш қозғалысына қатысқан 17-25 жас аралығындағы жастардың ішінен кейін көптеген мемлекет, қоғам қайраткерлері, ақын жазушылар, ғалымдар шыққаны белгілі.

Ескендір ЕЛЕУСИЗОВ,
*Солтүстік Қазақстан облыстық
ардагерлер кеңесінің төрағасы*

ҰРПАҚТАР САБАҚТАСТЫҒЫ – ҰЛТ ДӘСТҮРІ

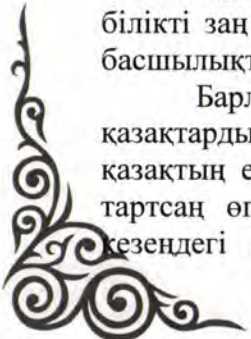
Ұлт тарихындағы ұлы белестердің бірі саналатын осы мерейлі жыл ішінде елімізде рухани-мәдени маңызы зор көптеген елеулі іс-шаралар ұйымдастырылуда. Солардың ішінде, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығының негізінде ұйымдастырылып отырған бүгінгі іс-шараның тақырыбы тың, мазмұны ерекше деп білемін. Өйткені, өрелі тарихымызда ел үшін еңбек еткен, ақылымен ел билеген, айбатымен жау қашырған азаматтарымыз - қай кезде де қоғамның бағы мен бақыты, тірегі мен жүрегі, арманы мен жауапкершілігі бола білген.

Барлыбаевтар әулетінің мазары – Солтүстік Қазақстан облысының Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі жұмыстарының ішіндегі нәтижелі жұмыстарының бірі екендігін тілге тиек етсек болады.

Тәуелсіздігіміздің 30 жылдығы қарсаңында бой көтерген мазардың ашылу салтанатына келген барша ғалымдар, мемлекет қайраткерлері, өңір зиялылары мен ардагерлерге қош келдіңіздер демекпін.

Барлыбаевтар әулетінің тарихы қазақ тарихының құрамдас бір бөлігі десек те болады. Бұл әулет – қазақтың белгілі Керей тайпасының Көшебе руының құрамындағы үрім- бұтағы көп тараған әулеттің бірі. Барлыбаевтар әулеті өз кездерінде аға сұлтанның кеңесшісі, Батыс Сібір шекаралық комиссиясының мүшесі, болыс старшыны, биі, аға сұлтан, заседатель, кеңесші, білікті заң қызметкері сынды қызметтермен ірі билік басында болған. Олар басшылықтың барлық деңгейінде іскерлікпен көзге түскен.

Барлыбаевтар әулетіне аласапыран қиын уақытта Қызылжар өңіріндегі қазақтарды патша үкіметінің отарлау кезеңінде ел басқару үлесі тиді. Бұл – қазақтың ел басқарушылары үшін былай тартсаң арбаны сындырып, былай тартсаң өгізді өлтіретін өлара кезең еді. Барлыбаевтардың қиын қыстау кезеңдегі атқарған қызметін, елге қосқан үлесін Солтүстік Қазақстан

мемлекеттік архиві, Алматы орталық мемлекеттік архиві және Омбы архивіндегі тарихи құжаттардан көріп, біле аламыз.

Архив құжаттарынан, 1928 жылғы өлкеміздегі ахуалды көре аламыз. Осы жылдары Барлыбаевтар әулеті де басқа да бай әулеттер тәрізді отбасымен қоса тәркіленіп, Ақтөбе қаласына жер аударылған. Сонымен қатар, құжаттардан Барлыбаевтар әулетінің «Алаш Орда» үкіметін қолдағанын көруге болады. Оның бір дәлелі, осы Жамбыл ауданындағы Аққұсақ деген жердегі 1918 жылы Алашордалықтардың жиналысы өткізіліп, осы жиынның ұйымдастыру жұмыстарымен, жиынның шығынын көтеріп Әлтиев Сәдуақас жүрген екен. Сәдуақастың қазақ зиялыларын қолдап, олардың қазақтарға бостандық әпереміз деген ұлтжандылық патриоттық сөздеріне сенім білдіруі, өздерінің де осы бағытта, Алаш Ордашыл екендігін көрсетеді.

Бүгінгі күнге дейін Барлыбаевтар әулеті жайлы кітаптар мен газет беттеріне мақалалар ғана жарияланып келген болатын. Ал, осы әулеттің түп тамырынан бастау алатын, осынау игі іс-шара азаматтардың есімін ұлықтайтын үлкен бастама. Бұл мазар өскелең ұрпақтың болашағы үшін, еліміздің бостандығы үшін жанын пидә еткен азаматтардың рухтарына тағзым ететін, Тәуелсіздіктің қандай ұғым екенін түсінетін, бостандықтың не екенін білетін адамдардың киелі орны болып табылады.

«Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер» демекші бүгінгі күні текті әулеттің ұрпақтары аталарының ізін басып, өрелі істер тындырып келеді.

«Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын» - дегендей Барлыбаев әулетінің ұрпағы Нағашыбай бауырымыз жайлы бір ауыз сөз айта кету керек. Ол кісі кезінде осы әулет жайында кітап жазуға бірінші болып себепкер болған еді. Ата-бабалары жайындағы кітаптың жұмысына қаржылай көмек көрсетіп, өз үлесін қосты. Ал енді міне осы кісінің бастамасымен, ата-бабаларына кең де, еңселі мазар тұрғызылып отыр.

Барлыбаевтар әулетінің о дүниелік болған аруақтары қазіргі ұрпақтарын желеп-жебеп жүрсін, әулет өсіп-өніп өркендей берсін деген ізгі лебізімді білдіремін.

Солтүстік Қазақстан облысында өңіріміздің тарихынан сыр шертетін осындай тың, игі бастамалар көп болып, халқымызда осындай ұрпақтар сабақтастығын көрсететін дәстүр алдағы уақытта жалғасын таба берсін! Ұрпақтар сабақтастығы бұл - ұлт дәстүрі! Ал, «Ұлт дәстүрі» – біздің генетикалық кодымыз. Осы кодтың бастаушысы да, сақтаушысы да, келесі ұрпаққа жеткізушісі де біздің озық ойлы, саналы азаматтарымыз.

Бүгінгі іс-шара халқымыздың ұлттық идеясын іске асыру бағытында талай мамандарға және жас азаматтарға ой салады деп есептеймін.

Біз – өткенді қадірлеген, жаңаны байыптаған, болашақты бағдарлаған елміз. Сол себепті патша үкіметі тұсындағы мемлекетшілдік ой-сананы, отансүйгіштік қасиетті, жоғары адамгершілік парасатты өрістеткен, ұрпағына сіңірген азаматтарды тарихи еңбегіне әділ баға беруге тиіспіз. Бұл – әрі елдік құндылықты қадірлеу, әрі сабақтастықты сақтау болмақ.

Абай ТАСБОЛАТОВ,
Қазақстан Республикасы
Парламенті Мәжілісінің экс-депутаты,
«R&Dcentr Қазақстан Инжиниринг» ЖШС
Бас директорының кеңесшісі,
генерал-лейтенант,
тарих ғылымдарының докторы,
профессор

АЛАШ ӘСКЕРІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Қазақ ұлттық қарулы күштерінің құрылуы Алашорда үкіметімен және «Алаш» автономиясын жариялаумен тікелей байланысты. 1918–1920 жылдары большевиктермен күреске қатысқан Алаш құралымдары тек коммунистік идеология құлағаннан кейін ғана алғаш рет ғылыми тұрғыдан назар аударылған тақырып болды. Алаш қозғалысының тарихы отандық ғалымдар: Кеңес Нұрпейісовтің, М. Қойгелдиевтің, Т. Жұртбайдың, Д. Қамзабекұлының, Д. Қыдырәлінің, С. Акқұлдың, Г. Әнестің, Б. Әбдіғалиұлының және басқалардың еңбектерінде жазылған.

Тарихта «азаматтық» деп танылған соғыста қазақтардың «ақ гвардияшылар» жағында соғысуы осы проблематикаға арналған ғылыми зерттеулерде әлі де тиісті және толық түрде көрініс тапқан жоқ. Жалпы, Қазақстан аумағындағы 1918 – 1920 жылдардағы азаматтық соғыс тарихы әлі де толық зерттелмеген, ашылмаған «ақтандары» көп.

Осы бағыттағы анағұрлым қызықты жұмыстар арасында Алаш бөлімдерінің әрекетін егжей-тегжейлі ашып көрсеткен Ресей зерттеушісі Д.А. Аманжолованың жұмысын атап өту керек. Осы еңбекте қазақ құралымдарының большевизмге қарсы лагерь³ қарулы күштерінің құрамында Қызыл Армияға қарсы шайқастарға қатысу дәрежесі мен ауқымы ашылған.

Өкінішке орай, Алаш полктері, бригадалары құралымдарының, ерікті жасақтардың тарихы, қазақтарды ұлттық армияға жұмылдыру мәселелері бүгінгі күнге дейін толық зерттелмеген. Азаматтық соғыс аренасында қазақ ұлттық армиясының пайда болу алғышарттары ашылмаған. Көп жағдайда оның негізгі себебі дерек көздердің жеткіліксіздігі немесе оның болмауы болып табылады.

Әскери тарихшылардың негізгі міндеті зерттеушілерге азаматтық соғыс (1918–1920 жж.) тарихында бар олқылықтарды толықтыруға мүмкіндік беру, қазақтардың большевиктермен күреске қатысуын көрсету, негізгі

қатысушылардың және «Алаш полктері» жеке құрамының аттарын қалпына келтіру болып табылады.

Алаш жасақтарын құру жоспарлары мен тәртібі

Орынбор қаласында өткен Бірінші жалпықазақтар съезінде (1917 жылғы 21 – 26 шілде) қаулы қабылданды. Онда қабылданған 14 қарардың біреуі «халықтық милицияны» ұйымдастыруға арналған. 1917 жылғы 21 қарашада жарияланған 10 тармақтан тұратын «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасында 6-тармақ армияны құруға арналған. Онда: «Халықты қорғау үшін қазіргіден өзгеше құрылған армия болуға тиіс. Тиісті жасқа толған жастар жергілікті жерде оқытылып, қызметтен өтеді: әскери бөлімдер бойынша бөлу рулық, туыстық қатынас негізінде жүргізіледі. Қазақтар атты милиция түріндегі қызметтен өтуде» делінген.

Алашорда үкіметі бірінші кезекте милиция нысанында қарулы жасақтар құруды жоспарлады. Қарулы құралымдарды құруға негіз болған негізгі себептер съезд хаттамасында бекітілген – «мемлекет өте ауыр жағдайды бастан кешуде: жаппай құлдырау мен анархияның көрінісі ретінде барлық жерде адам өлімі мен тонау болуда, қазақ-қырғыз облыстарында да анархияның болуы жоққа шығарылмайды, қазіргі қиын уақытта қазақ-қырғыздар айналадағы анархияға жайдан-жай қарай алмайды, олар далалық облыстарда болған жағдайда мүлдем қорғансыз қазақ-қырғыз халқын жойып жіберуі мүмкін, сондықтан қазақ-қырғыз халқын қалыптасып жатқан анархиядан құтқару үшін ұлттық милицияны ұйымдастыру қажет болып отыр, съезд қаулы етеді: ұлттық милицияны құруға дереу кірісілсін».

Съезде милиция жасақтарын құру қағидалары, жоспарлары, есептері мен тәртіптемесі де қабылданды. Милиционер болып қызмет атқаруға жарамды 30 – 35 жасқа дейінгі ер адамдар ерікті түрде жалданумен қабылдануға тиіс. Барлық милиционерлер жалақыны «ұлттық қордан» алуға тиіс.

Белгілі бір жалдамалылар санын қабылдау мүмкін болмаған жерде жребий қолдану жоспарланған. Бұл ретте жребий бойынша милиционерге қабылданған адам өзінің орнына 20 – 35 жастағы басқа адамды жалдай алатын. Жребий бір отбасының бірнеше адамына түскен жағдайда тек отбасының бір мүшесі ғана қызметке қабылданған. Сонымен қатар, отбасы және басқа да жағдайлар бойынша жеңілдіктер беру де көзделген.

Съезде сонымен қатар жұмылдыру жоспары да бекітілді. Оған сәйкес облыстар бойынша 13 500 милиционерді қызметке шақыру жоспарланды: Бөкей Ордасы – 1000, Орал – 2000, Торғай – 3000, Ақмола – 4000, Семей – 1500, Жетісу – 2000. Әрбір облыс бойынша белгіленген милиционерлер санын уездер бойынша бөлу облыстық ұйымдарға, ал болыстар мен ауылдар бойынша уездік ұйымдарға берілді.

Бұл жерде сол уақытта «милиция» деп басқа қызмет түсінілді, ол полиция қызметі дегеннен мүлдем басқаша. «Милиция» деген ұғымның өзі латынның «militia» деген сөзінен шыққан, ол ең басында жаяу әскер сарбаздың қызметін білдіретін.

Милицияның тұрақты әскерден басты айырмашылығы оның әскери бағыныштылық негізінде емес, ерікті түрде жасақталуында.

Жұмылдыру бойынша жалпы талаптар Алашорда Батыс бөлімшесінің 1919 жылғы 11 маусымдағы № 138 бұйрығында «Алашорда бөлімшесіне жігіттер мен аттарды жұмылдыру жөніндегі нұсқаулықты бекіту туралы үлгілік нұсқаулықта» көрсетілген болатын. Бұйрық негізінде мынадай негіздер бойынша жігіттер мен аттарды жұмылдыру жарияланған:

1) әрбір уезд бойынша жұмылдыру мерзімі Алашорданың ерекше бұйрығымен жарияланады, әрбір елу үйден бір жігіттен және бір аттан тартылады;

2) жұмылдыруға жататын жігіттер қабылдау пунктіне толық киім-кешегімен, ал аттар толық жабдығымен келуге тиіс;

3) тартылатын жігіттердің жасы 19–25 жасты қоса алғандағы жаста болуға тиіс;

4) қабылданатын жігіттер комиссияның қатаң медициналық тексеруінен өтуге тиіс. Комиссияның құрамы комиссия төрағасынан, тиісті уездік жер басқармасы мүшесінен, медициналық дәрігерден, бір офицерден және тиісті болыстық жер басқармасының және ауылдық қоғамның өкілінен тұрады;

5) қабылдау комиссиясы лауазымды адамдар мен ауыл ақсақалдары арқылы қабылданатын жігіттің сенімділігі мен адалдығын анықтауға тиіс;

6) сотпен айыбы анықталған және тергеуде жүрген жігіттер қабылдана алмайды;

7) қылмыс жасағаны үшін немесе оны ұйымдастыруға қатысқаны үшін, мақсаты қолданыстағы құрылымды немесе қырғыз үкіметін бұзу болып табылатын жігіттер қатаң жауаптылыққа тартылады, қызмет атқару кезінде олардың әрекетімен үкіметке және қоғамдық ұйымдарға келтірілген залал үшін ол қабылданған қоғам жауап береді;

8) қызметке жігіттер жасақтаудан тыс та ерікті тәртіппен қабылданады. Қызметке кіретін жігіт болыстық жер басқармасынан немесе ауылдық қоғамнан сенімділігі мен адалдығы туралы куәлікті ұсынуға міндетті. Ерікті жігіт дәлелсіз себеппен қызмет мерзімі аяқталғаннан бұрын қызметтен босатылмаған;

9) қызметке кірген жігіттердің қызмет ету мерзімі оған кірген күннен бастап 1,5 жыл болып саналған, аяқталған соң атымен және киім-кешегімен үйге қайтқан;

10) қызмет өткеру кезінде жігіттер ай сайын 50 рубль жалақы алған, олардың аттарын күтіп-ұстау Алашорда қаражатынан жүргізілген;

11) жігіт қабылданған ауылдық қоғам бір жұп етік, ауыстыратын бір жаңа ішкіім, бешпент пен қорғаныш түсті шалбар, түйе жүнінен шекпен, қоңыр түсті шапка (қызыл бөрік), қой терісінен қысқа тон немесе қысқа тон беруге міндетті;

12) ат жабдығы ертоқымнан, үш терліктен, үш айылдан, көрпешеден, ноктадан, жүгеннен, шідерден, қыннан, шылбырдан және қамшыдан тұрады;

13) жұмылдырылатын аттар төрт жастан сегіз жасқа дейін, мүмкіндігінше азбан ат болуға тиіс.

Бұл ретте жұмылдырудан мыналар босатылады:

а) бір үйдің жалғыз баласы;

б) отбасының жалғыз асыраушысы;

в) егер әкесі 50 жастан асқан, ал қалған інілері 15 жастан аспаған болса, ұлы;

г) егер бір отбасында әскерге шақыру жасындағы бірнеше ағайынды болса, онда тек біреуін жұмылдыруға тартылады;

д) қоғамға, сол сияқты жұмылдыруға тартылған жігітке бөгде адамды жалдау құқығы беріледі;

е) оқушылар мен барлық оқу орындарында оқитындар. «Қазақ» газетінде М. Дулатов Торғай облысы бойынша жұмылдыру тәртібін жариялады.

Ресейде басталған оқиғалар, саяси дағдарыстың және азамат соғысының басталуы Алашорданың алдына жаңа міндеттер қойды.

1918 жылғы 3 сәуірдегі Ұлттық істер жөніндегі халық комиссары И. Сталиннің билікті Федеративтік Кеңес Республикасы деп тану туралы ұсынысына Алашорда көшбасшылары 1917 жылғы 5 – 13 желтоқсанда Орынбор қаласында өткен 2-ші Жалпықазақтар съезінің шешімдеріне сәйкес өз ұсыныстарын ұсынды. 21 сәуірде Х. Ғаббасов Кеңес халық комиссары В.И. Лениннің және халық комиссары И.В. Сталиннің атына қайта жеделхат жолдайды, онда «қырғыз облыстарының автономиясы мәселесі қырғыз халқының өмірінің немесе жойылып кетуінің мәселесі болып табылады. Екінші сәуірде тікелей желі арқылы комиссар Сталин берген Кеңес халық комиссариатының пікірі қырғыз халқының көңілін біраз тыныштандырған сияқты болды. Бірақ жергілікті кеңес депутаттары тарапынан халықтың жеке құқықтарына қол сұғу тоқталмай отыр. Қырғыз ұйымдарын қуғындау, олардың мүшелерін тұтқындау ұлттық қайшылықты одан сайын тереңдете түсуде. Пісіп жетіліп тұрған қактығыс пен толқудың алдын алу үшін осы өршуді уактылы басып, дереу ұйымдастыру жұмыстарына кірісу керек. Бүкіл қырғыз халық кеңесі қырғыз халқының мойымас ерік-жігерін орындай отырып, автономия идеяларын барынша тез іске асыруға барлық шараларды қабылдауды өз борышы деп санайды, тез арада жауап күтеді».

Алайда большевиктердің талапты ішінара орындағаны белгілі. Сонымен қатар, жергілікті жерде билікті басып алған большевиктер алғашқы күннен бастап «қызыл диктатураны» орнатып, жазалау саясаты әдістерін қолдана бастады. 1918 жылғы наурыздың басында Жетісуда казактарды жақтаушылар ретінде Жайнақов, Сабатаев және Әлжанов тұтқындалды.

Семейді қоса алғанда, барлық өңірде тұтқындау басталды. Әрине, басталған террорлық әрекет Алашорда үкіметінің өз мүдделерін қорғауға ұмтылуына себеп болды. 1918 жылдың басында большевиктер үкіметін мойындаған қазақ зиялыларының көбі оппозицияға өтуге мәжбүр болды.

Бұндай жағдайда «Алаш» ұлттық автономиясы және ақтар армиясының қолдауымен өзінің қарулы күштері балама болды.

Өз қарулы күштерін құрудың маңызды болуына байланысты 1918 жылғы 11 маусымда Алашорда үкіметінің қаулысымен Әскери министрлік құрылды. Осы министрліктің функциялары Әскери кеңеске жүктелді, оған Алашорданың облыстық және уездік бөлімдері жанынан облыстық және уездік әскери кеңестерді ашу құқығы берілді.

Әскери мәселе бойынша қазақ ұлттық армиясын құру ұсынылды. Сібір үкіметі, егер осы армия соғыс уақыты кезінде Сібір үкіметінің армиясы қатарында оған бағынысты болады деген шартпен көмектесетін, қару-жарақпен, азық-түлікпен, әскери нұсқаушылармен қамтамасыз ететін болды.

Алашорда көшбасшылары сол кезеңде 40 мың жауынгерді жұмылдыра алатынына сенімді болды.

Қазақ полктерін құрудағы елеулі мәселе қазақтар қатарынан кіші командалық құрам ретінде нұсқаушы-унтер-офицерлерді дайындау және оқу-жаттығу командаларын ашу болды. Бұл кезде Тоқтамышовтың және орыс офицерлерінің басқаруымен Алаш қаласында прапорщиктерді дайындайтын «әскери медресе» деп аталатын әскери мектеп жұмыс істейтін. Сауатты және орыс тілін меңгерген қазақтар қатарынан 27 қазақ-прапорщик (вахмистр) даярланды.

Алашорданың басқа жобаларына да тоқталып өткен жөн болар.

Алашорда басшылығы одақтастар іздеуде Башқұрт автономиясымен тығыз ынтымақтастық орнатты, олардың әскери бөлім құру тәжірибесін зерделеді. Екі автономияның көшбасшылары бір-бірімен кеңесіп, бір-бірін қолдап отырды.

Әртүрлі дереккөздерде А. Валидидің басшылығымен саны шамамен 7 мың адам болатын Башқұрт-Қазақ корпусын құру ниеті туралы фактілер кездеседі.

Алаш әскери құралымы ақ гвардияшылар баспасөз беттерінде

Қазақтармен бірге соғысып жүрген орыс офицерлері де Алашорданың қазақ әскери бөлімдерін құру жөніндегі бастамасын қолдады. Олар қазақ әскери бөлімдерінің жауынгерлік мүмкіндіктеріне көз жеткізе отырып, газет беттерінде олардың ерліктері туралы, оларды дұрыс бағаламағаны туралы айтып, қазақтардың өмірі мен салт-дәстүрлері туралы өз ойларын жазған.

«Сарыарқа» газеті де: «Алашорда құрған алғашқы Алаш полкі Жетісу майданында большевиктерге қарсы жауынгерлік іс-қимылдарды жүргізуде екені, сондай-ақ барлық ұлттың қуанышы мен мақтанышын тудыратын осы алғашқы Алаш полкінің жауынгерлік іс-қимылдары туралы барлық Алашқа белгілі», – деп жазды.

Авторлардың бірі «Русская армия» газетінде: «Қырғыздар қорқақ емес, ұрыста тым қызба келеді, сондықтан оларды ұрысқа мәжбүрлеуден гөрі тежеу керек. Бірақ бұл қызбалық жеңілісте қорқынышқа емес қажыр-қайраты мен рухының төмендеуіне әкеледі. Бұл қасиет сабырсыз, қызба адамдардың бәріне

тән. Оларға ішкі тәртіп пен жақсы басшы бер, олар таптырмас сарбаз боп шығады», – деп атап өтті.

Тіпті, газет беттерінде оларды қиялдағы кентаврлармен және Солтүстік Американың аты аңызға айналған жауынгерлерімен салыстыра отырып, дала жауынгерлерінің романтикалық бейнесін қалыптастыруға тырысады. «Русская армия»: «Жергілікті жерде күндіз де, түнде де тез бағдарлай білетін көру өткірлігі жоғары қайтпас центаврлар, жел сияқты жеңіл, жүйрік. Қырғыз барлаушыларына тең келер ешкім жоқ. Жортуылда, көлікке шабуылдауда және тылда әрекет етуде Американың Солтүстік және Оңтүстік штаттарында болған соғыстағы Стюарттың атақты атты әскерін еске салады. Қырғыздар өте төзімді, тамақ талғамайды, ұзақ жолда шаршауды білмейді. Олардың аттары да тәулігіне жүзден астам шақырымды шауып өте алады. Қырғыздар тәртіпке тез бағынады, жолдастық сезімі мықты дамыған, олардың ширақ және жайдары мінезі жорықта да, жауынгерлік қызметте де не шеберлігін көрсетуде де маңызды мәнге ие. Бұл – әрбір жігіттің ең үздік қасиеті».

Жігіт жаяу жүргенді ұнатпайды. Оған шабуылға жаяу шығу және жүгіру қиындық тудырады. Ол бұған бейімделмеген, тез шаршайды. Бірақ батыл шабуылдау, дауылдай жайпап өту – оның әрекеті. Барлауда немесе дұшпанын қудалауда оған тең келер ешкім жоқ. Жігіт әскери істі жақсы көреді. Оны білетінін мақтан тұтады. Оның арманы – нағыз сарбаз болуы үшін оған қажеттінің бәріне ие болу. Оған кавалерист сияқты әдемі нысанды киім кигіз, қару бер, болды. Ол – сіздікі. Оны кез келген ауылда құрметтейтін болады. Ол кез келген адамға нысанды киім мен қару берілмейді деп ойлайды. Әскери болу – ол үшін ерекше құрмет. Жігіттер полкке берілген қылышқа қуанды. Оларға берденке ұнамайды. Оның арманы – үш линиялы винтовка алу. Жігіт бастықты, өзінен жоғары тұрғанның барлығын қатты құрметтейді. Туа біткен мінезі – үлкенді сыйлау. Орындаушылық тәртіп туралы оған айтып керек емес. Не бұйырдың, сол орындалады».

Профессор Д.А. Аманжолованың пікірінше, Алашорданың қасіреті большевизмнің идеяларын және практикасын қабылдамауында. Кеңеске қарсы әлеуметтік прогреске өз жолын іздей отырып, ол бұл лагерьден қолдау таппай, сергелденде қалды. Жатжұрттықтарға сенбеу Қазақстан аумағындағы әрекеттегі үкіметтің барлық саясатын шарпып өтті.

Алаш қозғалысының әскери тарихына шағын шолуымызды аяқтай отырып, Алашорданың мұрасы болашақ ұрпақ үшін бүгінгі күні де ауқымды моральдық, идеялық-адамгершілік ізгілікке толы екенін атап өткен жөн. Халқына қызмет ету және моральдық қағидаттарға адал болу жанқиярлық пен шексіз берілгендіктің жарқын үлгісі болып табылады.

Аяган БУРКИТБАЙ,
доктор исторических наук,
профессор, заместитель
Директора Института
истории государства
Комитета науки МОН РК

Из опыта работы в зарубежных архивах (Гуверовский институт (архив) войны, революции и мира и Королевский архив социальной истории Королевства Нидерландов) по исследованию процесса политических репрессий

В 2004 году по гранту Республиканского архива мне удалось поработать в Гуверовском архиве войны, революции и мира. Этот архив называют одновременно и «Институтом», так как ученые организации ведут и научно-исследовательские работы. Там нами было обнаружено много документов по истории репрессий в СССР, в том числе и Казахстане. Найденные документы были опубликованы на страницах печати, а затем вошли в мою книгу «Красные и черные» (Алматы, 2005 г.).

В 2013 и 2014 годах, в общей сложности два месяца, эти поисковые работы были продолжены в Королевском архиве социальной истории Голландии, где хранится огромное количество материалов по истории большевизма, особенно до 1917 года. Они были в свое время переправлены сюда из Германии, когда к власти пришел Адольф Гитлер. И.Сталин пытался забрать эти материалы, для чего в Амстердам был направлен Н.И.Бухарин.

Найденные материалы также получили освещение в различных изданиях. Мы публикуем их в данном сборнике, так как после издания Указа Президента Республики Казахстан К.К.Токаева о полной реабилитации жертв политических репрессий[1] эти документы вновь оказались востребованными. Материалы, хранящиеся в разных архивах, дополняют друг друга и восполняют имеющиеся пробелы в изучении темы.

Примечание. Материалы данной статьи даются в сокращенном варианте. Сделано также и небольшое редактирование текста. Отдельные сюжеты были опубликованы в различных изданиях.

Далеко не все историки знают, что в архивах Королевства Голландии (Нидерландов) сосредоточено много материалов по истории дореволюционного большевизма. Естественно, много материала по Казахстану как по дореволюционному периоду, так и по 1930-1950-м годам XX века. Все они рассыпаны по различным фондам, так же как и во многих других европейских архивах. Их надо искать в анналах Российской империи, СССР, КНР, Центральной Азии. Случайно их можно найти даже в фондах Индии, Пакистана, Турции и т.д.

Работники архива, а архивы хранятся в фондах этого Института, встречают меня очень приветливо. Teun Elli, Mikka знакомят с новой организацией получения информации. К сожалению, в 2014 году уже уволилась Vileika, она вышла на пенсию. В Канаде находится пригласивший меня профессор Turag Atabaki.

Как и во многих европейских странах, специалисты очень корректны и вежливы. Они быстро вводят меня в курс дела и помогают найти материал. Исследования проводятся согласно моей заявленной программе «Становление и укрепление сталинского тоталитаризма» и состоят из поиска архивных материалов, книг, документов, микрофильмов и т.д.

Дмитрий Жуков в своих известных «Ключах к трем столицам» тщательно анализирует жизнь и деятельность Василия Витальевича Шульгина (Речь идет о том самом В.В.Шульгине, который принимал отречение от престола последнего царя Российской империи Романова). Автор пишет, ссылаясь на самого В. Шульгина, что в начале 20-х годов у одного из видных руководителей партии большевиков Воровского на счету в швейцарском банке было 15 миллионов долларов. Там же хранились гигантские состояния Л. Троцкого, Г. Зиновьева, Ф. Дзержинского, Л. Красина.

Здесь же приводятся такие данные: Зиновьев - Апфельбаум преподнес своей сотруднице Аделаиде Ганзен жемчужное ожерелье, стоившее 250 тысяч золотых рублей. Карл Радек - Собельман в 1922 году истратил в Египте и Турции 3 миллиона золотых рублей на пропаганду достижений СССР. На миллион франков он приобрел также промышленные акции. Каменев-Розенфельд занимал два особняка в 15 и 20 комнат, где поместил родню. И таких примеров можно привести много [2]. Но сообщение В. Шульгина может оказаться неверным, так как он был представителем, причем очень ярким, антибольшевистских сил. Поэтому он мог и приукрасить. Такая роскошная жизнь у лидеров большевиков, если все правда, была в тот период, когда в 1921-1922 годах миллионы людей погибали в СССР от голода. По разным данным только в европейской части СССР умерло от голода 6 миллионов человек. Данных по другим краям нет, но, думается, в Казахстане погибших от голода было также много. Речь в данном случае идет о 1920-1921 годах, а не о тридцатых.

В 1920 году Л.Троцкий в статье «Терроризм и коммунизм» (1920) прямо пишет: «Красный террор есть оружие, применяемое против обреченного на гибель класса, который не хочет погибать». Страшные слова совершенно не поддающиеся логике, но эти взгляды «вождей мирового

пролетариата» ложились в основу приказов и государственных постановлений. Ими же были обоснованы государственные репрессии «для достижения хозяйственных целей» как необходимость, орудие «социалистической диктатуры».

В том же архиве я нашел документы по истории «Большевистского центра». Они были собраны Б.И. Николаевским. Представители большевистской партии в июле 1908 года, Г.А. Алексинский и Миха Цхакая, пишут В.И. Ленину о «фракционности» Т. Дорова. Как всегда заметна яркая дискуссия между большевиками и меньшевиками, где каждый претендует на лучшее «понимание К. Маркса».

Н.Б. Миликовская сообщает Г.А. Алексинскому о следующих распрях и пишет, что *«Григорий (Зиновьев) орал визгливым, истерическим голосом очень много мерзких вещей»*. «Очень было противно», - добавляет она.

На 9 странице документа даже хранится секретный протокол (только для членов партии). В открытом письме «Большевистскому центру» (расширенной редакции «Пролетария») от имени А. Сергеева (Саша Лбовец) - Большевистскому центру (написано карандашом, далее отпечатано на машинке) - обвиняется Большевистский центр, что от них утащили 4.600 рублей. Это Саша Лбовец, которого называют боевиком (а тот действительно был боевиком), участвовал в каких-то экспроприациях, ходил постоянно с револьвером. Он требует возврата денег и заявляет: *«... вы достаточно вертели хвостом с июля 1907 года, когда взяли у меня, уполномоченного Партизанского Пермского революционного отряда (так называемой лбовской дружины), 6000 рублей на покупку оружия»*. Далее, на 9-10 страницах идут обвинения и разъяснения. В 1907 году эти боевики совершили ограбление парохода «Анна Степановна» на Каме. Подобные эксцессы, как известно, часто производили И. Сталин и Камо (Тер-Петросян).

В споре Богданова и В.И. Ленина стороны не жалели друг друга. В.И. Ленина соратники часто обвиняют в недемократичности. В одном из номеров богдановцы нарисовали карикатуру: Ленин в костюме дворника с метлой в руках на сильно побитом пьедестале. На груди бляха со словами: *«Тащить и не пускать!»*. На пьедестале надпись: *«Ленину - благодарная ортодоксия»*. Увидев номер, *«Ленин стал ее перелистывать и по мере чтения все мрачнее, сердитее делалось его лицо; под конец, ни слова не говоря, буквально отшвырнул журнал в сторону. Все веселье группы сразу пропало ...»*, - пишет один из присутствующих в своих неизданных воспоминаниях.

«Материализм и Эмпириокритицизм», который в советский период преподносился как величайший труд В.И. Ленина, в среде социал-демократии был принят недоброжелательно, со злыми насмешками над автором. Один из критиков писал так: *«Всегда необыкновенно! Всегда удачно! Еще одна победа революционного большевизма. После долгого и мучительного философского напряжения он (Ленин) разрешился от бремени семимесячным недоноском, который чрева матери вынес обширный философский трактат в 1200 страниц»*.

Как сообщают авторы, В.И. Ленин интригами вынудил Богданова, Марат-Шанцера, редактора газеты «Пролетария», выйти из состава большевистской группы. Как видно из документов, В.И. Ленин не терпел инакомыслия, а наиболее стойким оппонентом В.И. Ленина был, видимо, Л. Троцкий, редактор «Правды» в 1908- 1912 гг.

В 30-ые годы XX века пришедшие к власти большевики, скорее всего по заданию И. Сталина, пытались дать свою версию «Открытого письма» Лбовца (А. Сергеева). Поверив в заявления большевиков (1905 г.), что *«социализм в России наступит через 10 лет»*, молодые рабочие вступили в тайные ячейки РСДРП. Как они писали в статьях позже, *«они учились стрелять в цель, слушали лекцию о взрывчатых веществах и тактике партизанской борьбы, устроили небольшую мастерскую для набивания патронов и т.д., а также производили экспроприации, т.е. грабежи. Организацией кладовых дел занималось Военно-техническое Бюро»*.

Михаил Парчиенков, друг и сподвижник А. Сергеева, вступил в перестрелку с полицией, но был схвачен и повешен. Позже, в 1908 году, эти боевые группы, называемые в документах «партизанскими», были распущены, но отдельные отряды остались. И в нужный момент их задействовали по заданию вождей.

В данном случае мы видим, что большевики нередко прибегали к незаконным методам, к хищению чужой собственности еще до революции 1917 года. А после прихода к власти прежние методы стали ими использоваться еще больше, в огромных масштабах.

В документе № 9 С.А. Тер-Петросян (Камо) собственноручно признается в ограблении в Тифлисе (Тбилиси). Примечательно, что ряд социал-демократов были задержаны полицией как раз за размены пятирублевков, похищенных во время грабежа в Тбилиси. В архивах хранится и личный архив известного террориста Б. Савинкова (42 папки). Его опубликовал в 1998 году российский историк К.В. Корнеев в журнале «Отечественная история» (1998, № 3). Множество и других документов по истории «Белой эмиграции». Для нас они интересны, если имеют отношение к Казахстану.

Террорист, эсер Б. Савинков был одним из участников убийства Министра внутренних дел Российской империи В.К. Плеве и великого князя Сергея Александровича; он то поддерживал, то предавал А. Керенского - председателя Временного правительства. Активно воевал с большевиками, ушел в эмиграцию, а в 1924 году нелегально перешел советскую границу со сторонниками. Как оказалось, этот переход был организован ОГПУ, и их фамилии названы. Борис Савинков участвовал в «Еврейских погромах», был арестован, написал позже покаянное письмо. За публикации в журналах, которые он писал в застенках ОГПУ, он даже получал гонорары.

В 1925 году 7 мая он неожиданно погибает. До сих пор непонятна причина его гибели: то ли самоубийство, то ли гибель случилась от рук «специалистов» ОГПУ.

В СССР на основе сюжета возвращения Б. Савинкова в страну в 1970-е годы был поставлен фильм «Операция «Трест». Но умалчивалось, что все чекисты, организовывавшие арест Б. Савинкова, были репрессированы в 1937-1938 годах. В своих откровениях Б. Савинков умиляется «советскому социализму» и говорит, что в нем *«много справедливого, умного и честного»*. Если бы он знал, что эти идеи большевиков приведут к еще большим многомиллионным жертвам, репрессиям, войнам, он, наверное, отказался бы от своих слов.

В фондах архива хранится множество материалов по восстаниям в Сибири, где имеется материал и по некоторым селам Казахстана.

«Социализм советский» никогда не преодолевал социального неравенства и постоянно нарушал мораль и право. То равенство, которое видели мы воочию, было «распределением» того, что удавалось наскрести. И «советский социализм» не имел перспективы, рано или поздно это общество должно было разрушиться, что и случилось в 1991 году. И никто не побежал, даже рьяные коммунисты, спасти этот «социализм». «Коммунизм», по моему мнению, вообще является фикцией, сладкой мечтой для простачков.

И Б. Савинков и В. Шульгин, лидеры «Белого движения» антибольшевистской оппозиции, уже находясь в СССР, странным образом начинали симпатизировать *«советскому социализму»*. Люди-то они были грамотные, все перевидавшие на своем веку. Они, на мой взгляд, не понимали, что свобода, уважение к собственности, ценности демократии - вот путь к будущему, а не мифические проекты, типа строительства «коммунистического общества». Или же эти признания были выбиты от них офицерами ОГПУ-НКВД.

Они говорили, что борются за русских, но при этом чернили русских самыми последними словами. Эти мысли пришли во время чтения дневников Б. Савинкова (19 апреля) и мемуаров В. Шульгина «Три столицы», где много рассуждений про размах, про то, что *«отдаст последний грош»* за народ.

В. Шульгин в своих «Трех столицах» прямо заявляет: «Я - русский фашист». Далее он пишет: *«Основателем русского фашизма я считаю Столыпина. Правда, покойный Премьер, убитый здесь в Киеве, сам не подозревал, что он фашист»*.

Столыпин сделал «ставку на сильных» [3]. Далее он причисляет к таким В. Ленина. В. Шульгин приводит слова В. Ленина: *«Если Россией управляло сто тридцать тысяч помещиков, то почему ею не могут управлять двести тысяч большевиков?»*

* * *

Трагедия заключалась в том, что голоса тех, кто был оболган, убит или бежал из Советской страны, в том числе и из Казахстана, были тщательно оберегаемы и скрыты от нас. Мы были лишены возможности узнать правду во всей полноте; мы знали только то, что было разрешено на «этой» стороне. Информацию, строго оберегаемую партийной верхушкой, прошедшую через

фильтры советской цензуры, преподносили массам как настоящую правду и истину в последней инстанции.

Как показывает цивилизационный опыт, историческая наука не должна и не может быть прислужницей какой-либо власти, она призвана во все времена без прикрас и объективно рассмотреть любой факт, любой процесс. Продолжение истории большевизма в СССР получило отражение уже в материалах Гуверовского архива.

Столкнувшись в анналах Гуверовского архива войны, революции и мира с дневниками, статьями, фотографиями людей, по разным причинам оказавшихся за рубежом, я как бы заново услышал их голоса, их стремление быть услышанными и понятыми. И невольно подумал, как мы опоздали, как мы страшно опоздали! Все эти документы давно должны были войти в научный оборот, с ними должна была быть ознакомлена казахстанская общественность! К великому сожалению, многие участники тех событий, свидетели уже умерли, ушли на тот свет, не имея счастья быть узванными, понятыми, не имея возможности оправдаться и высказаться перед потомками.

Найденные нами в зарубежных архивах материалы в какой-то мере помогут восполнить имеющийся пробел, так как в казахстанских архивах подобные документы или были уничтожены, или же хранятся под грифом «совершенно секретно». Сейчас в рамках работы Комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий проводится огромная работа по раскрытию тайн репрессивной политики большевизма.

При ознакомлении с материалами Гуверовского архива надо иметь в виду, что они носят фрагментарный характер. Подобное обстоятельство объясняется тем, что по американским законам разрешается только частичная ксерокопия документов; для полного копирования требуется специальное разрешение автора или его потомков. Надо иметь в виду и то, что снятие копии - дело довольно дорогое. Вследствие вышеназванных причин, к огромному сожалению, мне удалось доставить в Казахстан лишь часть бесценных документов.

К сведению, в Гуверовском архиве хранятся оригиналы документов Б.Николаевского, бывшего когда-то соратником В.И.Ленина, одного из самых ранних отечественных документалистов по истории раннего большевизма.

В целях более полного изложения темы я расположил найденные мною документы в хронологическом порядке — с «Очерков революционных событий в русской Средней Азии (1917-1922 гг.)» В.Клемма, затем статьи Т.Рыскулова «Революция и коренное население Туркестана» и Г.Н. Черданцева, который дает ретроспективный анализ событий 1917-1921 годов. Как важный документ, характеризующий эпоху гражданской ненависти и правового беспредела, была дана копия протокола повешения Ольги Руут, обвиненной в «агитации отобрания чужой собственности в пользу коммуны».

В 90-е годы XX столетия Российские архивы передали (продали?) весь громадный массив архива ГУЛАГа Гуверовскому институту. Найденные мной некоторые фамилии в огромном списке ГУЛАГа, указывающие на

казахстанское происхождение, специально приведены в моей книге «Красные и черные».

Неожиданно в фондах Бориса Николаевского я обнаружил неизвестную ранее казахстанской науке статью анонимного автора. Боясь репрессий в отношении родственников, оставшихся в СССР, да и себя тоже, многие авторы тщательно скрывали свои имена и координаты. Статья анонима «Восстание Османа батыра», несмотря на ряд неточностей в видоизмененных географических названиях, дает очень ценный материал по антисоветским выступлениям казахстанских крестьян в годы коллективизации 30-х годов. Автор статьи, на мой взгляд, или бывший офицер, или же грамотный исследователь, имевший доступ к военным секретам.

Крайне важный для исследователей материал содержится в статье Ив. Павлова (псевдоним) «Записки оппозиционера», а также в воспоминаниях Георгия Китчина, попавшего в лагерь НКВД и чудом вырвавшегося «из ада» концлагерей с помощью правительства США.

Муки и страдания советских людей, попавших в плен во время Великой Отечественной войны, даны в яркой и очень талантливо написанной статье неизвестного автора, татарина по национальности. Предисловие к ней написал И.Иделев, но, скорее всего, за этой фамилией скрывается сам автор воспоминаний. В данной статье неоднократно упоминаются и военнопленные-казахи, естественно, без имен и фамилий. Кроме того, в фондах архива сохранились воспоминания польских ссыльных, Софии Пташниковой, Зои Киндзалевской, оказавшихся в 1940 году в Западном Казахстане. Судьба польских переселенцев — это тоже один из тщательно скрывавшихся от общественности фактов депортации поляков после заключения секретного договора министров иностранных дел Германии и СССР Риббентропа и В.Молотова.

При подготовке данных комментариев и собственных размышлений я посчитал необходимым использовать труды Н.А. Бердяева (тоже эмигранта, высланного за рубеж еще при В.Ленине), М.Шокая, историка Н.Верта, современного исследователя Б.Садыковой, а также иные источники. В книге даны также фотографии, сделанные в Ташкенте и южных районах Казахстана в 1920-1930-е годы американским фотографом В.Колтоном.

На основании обширных фактологических данных Международный фонд «Демократия», руководителем которого являлся А.Н. Яковлев — один из самых ярких лидеров демократического движения России конца XX века, совместно с Гуверовским институтом выпустили книгу «Сибирская Вандея», раскрывающую скрывавшиеся до сих пор карательные и жестокие меры в отношении сибирских крестьян. Но в этой книге очень много страниц, касающихся Казахстана — Петропавловска, Кустаная, Павлодара, Уральска и примыкающих к ним сельских населенных пунктов.

1917 год вошел в историю Российской империи как год страшных испытаний и глобального перелома. Но истоки двух — февральской и ноябрьской — революций лежат не только в архаичной и консервативной политике социальной организации, каким было царское самодержавие в начале

XX века. Потрясения 1917 года были вызваны державным высокомерием 1914 года, когда под прикрытием лозунгов защиты сербских националистов, расстрелявших принца Австро-Венгерской империи, Россия развязала I мировую войну, а также нежеланием властей идти по пути реформации и социального мира. К началу 1917 года, по единодушному мнению историков, Россия оказалась в состоянии глобального экономического и политического кризиса. Экономическая разруха, поражение на фронтах I-й мировой войны, коррупция, неумелое правление не только царя, но и Временного правительства всколыхнули всю страну. В апреле 1917 года с помощью неких тайных сил возвращается из эмиграции в Россию с группой радикально настроенных большевиков Владимир Ленин (Ульянов). В стране голод, нищета, хаос, очень много людей с оружием.

С описания подобных событий начинается вступительная часть очерков Клемма В. Он пишет: *«За несколько дней до отъезда из Петрограда, в первой неделе сентября месяца 1917 года, я явился в министерство, чтобы получить отпуск от моего последнего начальника Г. Терещенко, Министра иностранных дел в правительстве Керенского. Положение в Петрограде в это время было очень тревожное вследствие всевозрастающей активности большевиков. Несмотря на попытку последних в начале июля месяца вернуть социалистическое правительство, каковая попытка была пресечена только благодаря казакам, поддерживавшим правительство, Керенский продолжал показывать крайнюю снисходительность, которую все здравомыслящие люди считали безумной и преступной. Как раз накануне моего отъезда стали циркулировать настойчивые слухи о том, что большевики готовят новый переворот. Я спросил Терещенко о том, что он думает по поводу этих слухов.*

«Я намереваюсь вернуться в Петроград через два месяца, - сказал я, - и оставляю все здесь. Думаете ли Вы, что я могу сделать это без ущерба для себя?»

Терещенко рассмеялся и сказал, что я могу быть спокоен. «Вы знаете, - добавил он, - как легко мы справились с положением в июле месяце. Теперь правительство полностью осведомлено о том, что происходит, и действия большевиков находятся под нашим наблюдением. Все попытки с их стороны создать новые беспорядки будут немедленно прекращены».

«Слава Богу, если будет так, - сказал я. - Если вы и ваши коллеги сумеете провести бедную Россию через эти страшные времена...» Но как просчитались руководители Временного правительства, показали дальнейшие события. Несомненно, ключевой и наиболее целеустремленной фигурой наступившего октябрьского переворота 1917 года стал Владимир Ильич Ленин (Ульянов).

«Волны «русской смуты» 1917 года — нетерпимость, ненависть — вскоре докатились и до национальных окраин — Закавказья, Центральной Азии. И первые революционные события, и перевороты в Туркестане зародились на станциях Ашхабад и Ташкент, где зачинщиками событий стали рабочие железнодорожники, как правило, состоящие из европейцев.

Многие историки, в том числе и казахстанские, в своих трудах пытались доказать, что в революции 1917 года активное участие принимало и коренное население Центральной Азии. Но, как показывают более объективные свидетельства, и казахи, и узбеки, и туркмены далеко не всегда были солидарны с большевиками. Главным и основным требованием коренных жителей Туркестана в период 1917-1930-х годов, да и в более поздний период было требование справедливого к ним отношения и предоставления им автономии, от кого бы оно не исходило: от большевиков или от ставленников Временного правительства. Как указывается в секретных донесениях французской военной миссии в Персии, *«13 декабря 1917 г. в Ташкенте прошла крупная манифестация коренных туркестанцев, организованная умеренными, в поддержку Автономии Туркестана, Киргизы (казахи) прибыли верхом на конях, чтобы присоединить свои голоса к голосам»* [4]. Свидетелем данных событий и стал В.Клемм, воспоминания которого и сохранились в США.

В.Клемму пришлось пережить всю трагедию гражданской войны и противостояния, когда в Ташкенте в течение 1917-1919-х годов происходили кровопролитные события, при которых противоборствующие стороны друг друга совершенно не жалели. *«Но особое вероломство в свержении своих противников все же проявили большевики»*, - подчеркивает В.Клемм.

Наиболее активной силой в этих событиях выступали солдаты, бежавшие из фронта, юнкера и, как замечает сам В.Клемм, «большевики».

Вследствие разрушения управления в Туркестане начался сильный голод, большие суммы денег расходовались не по назначению, они попросту были украдены как старыми руководителями Туркестанского края, так и лидерами вновь созданных Советов. В частности, в подобных деяниях был замечен один из лидеров Ташкентского совдепа Осипов, человек афористического ума и с запутанной биографией.

Данные последних лет позволяют нам глубже и шире посмотреть на совершение массовых волнений 1917 года, включая и ноябрьский переворот (лидеры большевизма до 1927 года ноябрьский захват власти называли «переворотом», и только позже утвердился термин «социалистическая революция»). Так, например, опубликованы данные о том, что переезд В.И. Ленина в Россию в апреле был специально организован и субсидирован германской контрразведкой с целью дезорганизации России изнутри. Посредником в передаче крупной суммы денег занимался некий Парвус, один из ближайших сподвижников лидера большевиков. Версия имеет право на жизнь хотя бы по той причине, что большевикам удалось в условиях войны пересечь несколько границ и благополучно добраться до России [5]. Другой особенностью революции 1917 года стало активное и повсеместное участие в нем большевиков как в Москве и Петрограде (Каменев, Троцкий, Зиновьев), так и в Средней Азии (Бройдо, Вайнштейн, Шмидт, Цвиллинг). Имеется ряд исследований, где превалирует иная точка зрения, но мы констатируем тот факт, что В.И. Клемм и другие офицеры как Белой, так и Красной Армии обращают внимание на эту особенность. Как следует из сообщений В.Клемма,

переломные по своему значению события произошли в сентябре-октябре 1917 года. Он пишет: *«Германские агенты и большевистские агитаторы в это время уже наметили свержение власти Временного Правительства в Туркестане и разрушение путем передачи власти «совдепам» всей экономической жизни края»*. Эти события были начаты солдатами 1-го Сибирского полка, окружившими снова железнодорожную станцию Ташкент. Нет никаких сомнений, что активность солдат и лиц, поддерживающих большевиков, всецело координировалась из ленинского «Центра». Власть в Ташкенте переходила из рук в руки, пока лидеры большевиков не были пойманы и расстреляны. Но так же дико поступали и сами большевики. Как сообщает В.Клемм, мирная манифестация в Ташкенте в декабре 1917 года была рассеяна пулеметными очередями. Ранее был растерзан генерал Коровиченко; генерал Киеличко, адвокат Дружинин, полковник Бек и капитан Русаков были уведены в крепость. Все они были убиты самым жестоким образом: их крики, мольбы о пощаде доносились из крепости с раннего вечера до двух часов ночи. Руководили пыткой большевики Тоболин, Перфильев, Колосов, Стасиков. Все расстрелы и бесчинства проводились без всяких судов. Позже Перфильев сбежал в Москву, прихватив с собой деньги из государственного банка. П.Колесов стал главным диктатором в Средней Азии.

12 марта для поддержки Колесова прибыл из Ташкента с 11-ю отрядами большевистский Главнокомандующий Домогацкий. Как пишет свидетель В.Клемм, его войска *«уничтожили до основания все деревни и города на протяжении от Катирчи почти до Бухары полосой в ширину 10 до 15 километров вдоль железной дороги. От Керманеха, Каракуля и Старого Чарджуя остались только развалины, города были совершенно уничтожены бомбардировкою...»*

Погибло от 60.000 до 70.000 человек, и материальные потери достигали до нескольких сотен миллионов рублей. Дворцы Эмира в Керминехе и Алшин были разграблены и сожжены, а его заводские лошади были уведены. Среди убитых были дядя Эмира, Сайд Мир Мансур, его сын, жена и старая мать. Русский доктор Эмира, господин Писаренко, и его семья, жившие вблизи Керманеха на вилле, были взяты как заложники, и только двумя неделями спустя возможно было добиться их освобождения.

На большее, чем это, большевики не осмелились отважиться, и мирные переговоры были начаты опять. Зверства и жестокость большевистских отрядов вызвали ответную ненависть местных крестьян как в Средней Азии, Казахстане, так и в самой России.

В книге крупного политического деятеля Турара Рыскулова «Революция и коренное население Туркестана (сборник крупнейших статей, докладов, речей и тезисов)», опубликованной в 1925 году в Ташкенте, вышеназванные нами факты получают дополнительное подтверждение. В середине 20-х годов еще можно было писать, не приукрашивая действительности, и, как подчеркивает Т.Рыскулов, «в 1918 году и позже переселенческое кулачество заодно с киргизским (казахским) байством (особенно по Джетусуйской и Сырдарьинской областям) было настроено

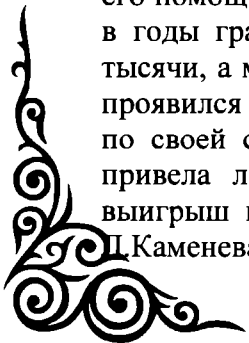
решиительно против Советской власти», т.е. даже сами большевики признавали тот факт, что местное население нередко восставало против Советов.

В Гуверовском архиве я обнаружил рукопись книги Т.Рыскулова. Рукопись аккуратно подшита, в ней сделаны поправки черной тушью; я все же полагаю, что эти поправки были сделаны рукой самого автора. На мой вопрос «как рукопись попала в архив?» работники ответили, что они такую информацию не предоставляют. Думаю, что запрет на предоставление подобной информации был оправданным шагом, если учитывать долголетнюю репрессивную политику НКВД — КГБ СССР, которая и за рубежом имела свою агентуру и занималась планомерным уничтожением неугодных или просто случайных свидетелей.

В рукописях Г.Н. Черданцева я обнаружил ряд статей, имеющих непосредственное отношение к Казахстану. В статье «Стихия как она есть» он пишет про разнузданные солдатские массы, возвращавшиеся из европейского фронта. Голодающие казахи садились на поезда, наполненные солдатами, и делали несколько перегонов от места получения хлеба к родным аулам. Гнусность солдат состояла в том, что они не только брали взятки с этих несчастных, но часто сталкивали их на ходу под колеса поезда. *«Оставшиеся еще в вагонах казахи, — пишет Г.Черданцев, — на каждой остановке кричали своим сородичам какие-то непонятные слова, и те отвозили их на лошадях в качестве печальных вестей в необозримую степь».*

В статье «Безвестная могила» этот же автор описывает случай, когда близкие пытаются поставить свечу над могилой невинно убитого в смуте 1919 года в Ташкенте. Как раз о разгаре тех событий и пишет В.Клемм. Г.Черданцев с юмором, но вполне объективно описывает нравы 20-х годов — как люди быстро и с воодушевлением становились осведомителями, как в духе вековых традиций глушили водку цистернами. Примечателен рассказ и о том, как свершилась Октябрьская революция 1917 года. В Москве и Петрограде, судя по рассказу, большевики в октябре 1917 года действительно совершили тихий переворот, а позже назвали его *«Великой Октябрьской революцией»*. В последний период большинство историков склоняются к мысли, что захват власти 1917 года действительно был переворотом, а не массовой революцией.

В период гражданской войны также скорыми на расправу, без особых церемоний действовали офицеры Белой Армии. Я специально снял копию по делу арестованной Ольги Руут. Абстрактное обвинение в адрес несчастной и буквально на полстраницы приговор за подписью старшего лейтенанта и двух его помощников — и человека нет. И таких вопиющих, безжалостных случаев в годы гражданского противостояния в России 1917-1921-х годов было не тысячи, а миллионы. В целом, во время гражданской войны, как более нигде, проявился недостаток и политической культуры. Гражданская война, ставшая по своей сути братоубийственной гибельной войной внутри самой России, привела лишь к победе лидеров большевистской партии. В этой войне выигрыш всецело был на стороне В.Ленина, Л.Д. Троцкого, И.В. Сталина, Д.Каменева, В.Зиновьева и небольшого круга их соратников.

Но победный пир лидеров большевиков длился недолго. Началась яростная борьба за власть, а затем установившаяся диктатура И.В. Сталина истребила практически полностью тех, кто входил в партию самих большевиков. Вслед за представителями альтернативных движений — кадетов, эсеров, меньшевиков, алашординцев — под топор репрессий попали сами большевики.

После ареста их родителей детей репрессированных политических деятелей-большевиков специально разводили по разным детским домам, чтобы они не могли объединиться. Можно представить себе состояние маленьких детей, оказавшихся в один миг среди чужих людей, без родителей, без дома, без тепла, в безызначности... Трагедия, инициированная Красной революцией, расплзалась и вширь: теперь в эти кроважные потоки попадали и дети. В 1934 году в СССР был принят акт, по которому к уголовным преследованиям можно было привлекать школьников, начиная с 14 лет.

Очень ценным материалом, раскрывающим «белые» и скрытые страницы нашей истории, являются «Записки оппозиционера» /Воспоминания, впечатления и встречи/. Автор записок — «Ив. Павлов» — скорее всего псевдоним. Как мы уже отмечали, многие члены антисталинской оппозиции, даже находясь за рубежом, тщательно скрывали свои фамилии, чтобы НКВД не расправилось с их родственниками, оставшимися в СССР.

Но даже пребывание за границей отнюдь не гарантировало безопасности. Как известно, в составе НКВД функционировал специальный департамент, прямой задачей которого было убийство политических противников Сталина и вообще инакомыслящих. Руководили им генералы П.Судоплатов и И.Берзинь. И.Берзинь был уничтожен самим Сталиным после того, как тот исполнил ряд его кровавых поручений. «Мавр сделал свое дело — Мавр может уходить».

П.Судоплатов после организации убийства Л.Д. Троцкого сам бежал за границу и оставил потомкам свои воспоминания. НКВД спланировал акции не только по уничтожению Л.Д. Троцкого, скорее всего убийство видного политического деятеля из Туркестана Мустафы Шокая и многих-многих других лежит на совести сталинской охраны.

Ив. Павлов, записки которого мы обнаружили в Гуверовском архиве, принадлежал к «активу» троцкистской оппозиции 1924-1928 годов, особенно заметную роль он играл в студенческом движении 1927-1928 годов. Он был членом редакции общестуденческого оппозиционного органа «На Ленинском пути», который выходил нелегально. Его воспоминания ценны не только тем богатым фактическим материалом, которым они насыщены, еще более они важны в качестве «человеческого документа», как первые воспоминания рабочего-оппозиционера.

Мы специально подчеркиваем «воспоминания рабочего-оппозиционера», потому что в исторической науке по требованию И.В. Сталина повсеместно использовался миф о массовой поддержке рабочими сталинского курса и его Центрального Комитета. На деле все было наоборот.

Еще в 20-х годах, когда был жив сам В.И. Ленин, рабочие заводов и фабрик отмечали бюрократичность партийного аппарата и не скрывали своих разногласий. Известный и очень глубокий исследователь истории Советского государства, французский историк Н.Верт приводит очень много фактов по этому поводу. *«Мы чувствуем к ним классовую ненависть»*, — писал в октябре 1920 г. один рабочий в «Петроградской правде», обращаясь к *«хорошо накормленным и хорошо одетым»* партийным руководителям. Свою оторванность от масс чувствовали и ряд видных деятелей большевиков (Шляпников, Рютин, Ф.Раскольников), которые и создали первый оппозиционный блок внутри правящей партии. Но В.И.Ленин скоро и жестоко расправился со своими оппонентами. По его инициативе были введены ряд положений в Устав партии, строго ограничивающих свободное обсуждение накопившихся проблем. Как здесь не вспомнить характеристику, данную В.И. Ленину Николаем Бердяевым: *«Ленин... всю жизнь исповедовал и защищал целостное, тоталитарное мировоззрение, не допускал никаких нарушений этой целостности. Отсюда же непонятная на первый взгляд страстность и яростность, с которой он борется против малейших отклонений от того, в чем он видел марксистскую ортодоксию»*. Именно склонность В.И. Ленина к тоталитарным методам в руководстве, нетерпимость, жестокость создали тот своеобразный фон, на котором вырос режим личной власти И.В. Сталина. История не любит сослагательных наклонений, но все же риску предположить, что любой из лидеров большевизма, будь то Л.Д. Троцкий или Г.В. Зиновьев, скорее всего создали бы подобный политический режим.

Завершая статью, хотел бы напомнить, что огромное количество материалов по истории как древнего, так и средневекового Казахстана хранится в архивах разных стран. Не меньше материалов и истории советского периода.

Но прежде чем пуститься в путь, необходимо вступить с руководителями архивов в переписку, хорошо изучить законодательство этих стран. Не менее важно знать языки и традиции народов.

Литература:

1. Указ Президента Республики Казахстан «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» //URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35240758
2. Шульгин В.В. Три столицы. — М., 1991. — С. 435-436.
3. Шульгин В. Три столицы. — М., 1991. — С 345.
4. Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах.— Алматы, 2001. — С. 96 — 99.
5. Сервис Р. Ленин. - М., 2001.
6. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма.-М.: "Наука", 1990 г.

Виктор КОЗОДОЙ,
*доктор исторических наук,
профессор*

БУКЕЙХАНОВ И НАУЧНОЕ ОБОСНОВАНИЕ СУБЪЕКТНОСТИ ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

В период времени, обозначенный в этой главе, А. Байтурсынов проделал очень большую и важную научно-теоретическую работу, положения которой во многом легли в основу политической деятельности уже после революции 1917 года и падения самодержавия. Однако значение этой работы остается без пристального внимания исследователей.

Заслуга Алихана Букейханова в том, что именно он поставил, обосновал и продвинул один из самых главных вопросов в политическом процессе – вопрос субъективности Казахстана как таковой вообще.

Дело в том, что в конце XIX – начале XX века Казахстана, в силу определенных исторических событий, не существовало как единой административно-территориальной и административно-политической единицы. Территория была разделена на несколько генерал-губернаторств, в силу чего не было единого административного управления, единого госаппарата управления, единого административно-политического центра притяжения сил.

Это положение принципиально отличалось от некоторых других национальных окраин Российской империи, например Финляндии, у которой в 1917 году все уже, как говорится, было готово – единая территория со своим населением, даже свой сейм (парламент) был образован задолго до 1906 года, когда в самой метрополии задумались о подобных представительных органах.

При этом у Казахстана отсутствовала единая политико-административная субъектность. Даже взяв за основу идеи сибирских областников во главе с Г. Потаниным об автономии, без определения субъектности нельзя было реализовать задачи автономии и самоопределения.

Заслуга Алихана Букейханова в том и заключается, что именно он начал отрабатывать этот вопрос в научно-теоретическом плане в своих работах задолго до 1917 года. Трудно себе представить, что могло быть вообще без его

разработок, так как больше этими вопросами на научно-теоретическом уровне в отношении Казахстана никто не занимался.

В начале XX века в употреблении были такие определения, как Степной край и Киргизский край. Но они не соответствовали современному пониманию определения Казахстана. Под Степным краем понимались лишь три области – Семипалатинская, Акмолинская и Тургайская, на что и указывал в своей работе 1904 года Алихан Букейханов. Под Киргизским краем подразумевалось только четыре области – Акмолинская, Семипалатинская, Тургайская и Уральская. Употребляемые понятия охватывали лишь часть территории проживания казахского населения, что показывает отсутствие единого субъекта.

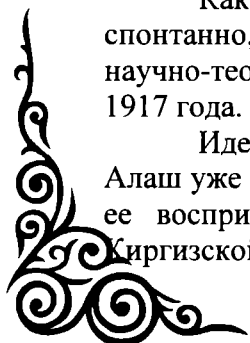
В своем самом знаменитом исследовании «Киргизы» 1910 года Алихан Букейханов глубоко проанализировал данные о численности населения империи 1897 года и на этом основании определил территории и составил таблицу об абсолютной и относительной численности казахского населения. В этой своей работе он выделяет территорию уже десяти областей: Семипалатинской, Акмолинской, Тургайской, Уральской, Закаспийской, Сыр-Дарьинской, Семиреченской, Ферганской, Самаркандской, Астраханской губернии. На данной территории, по его подсчетам, лиц, назвавших «родным языком киргизский» (казахский), проживало 4 499 664 человек.

Алихан писал: «Начиная с XIII века, во времени Чингисхана, киргизы и каракиргизы живут в Средней Азии, занимая главным образом обширную равнину, окаймленную с севера рекою Джайк (Урал и Яйк), с запада – Аму-Дарьей (Окс), с востока Иртысом (Иртыш), и с юга горными хребтами». В работе он дал историческое, демографическое, географическое обоснование территории проживания казахского населения, тем самым в общих чертах и определив искомую субъективность.

Значимость этой работы очень велика, потому как именно эти научно-теоретические разработки Алихана Букейханова легли в основу решений Общекиргизского (Общеказахского) съезда в Оренбурге 5-13 декабря 1917 года по образованию автономии Алаш. В решении съезда было записано: «Образовать территориально-национальную автономию областей: Букеевской Орды, Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Сыр-Дарьинской; уездов: Ферганского, Самаркандского, Амударьинского уезда, Закаспийской области, киргизских волостей Алтайской губернии».

Как видно, решения съезда возникли не на пустом месте и не спонтанно, а имели под собой серьезную научную проработку и мощный научно-теоретический фундамент, заложенный А. Букейхановым задолго до 1917 года.

Идея образования казахской автономии через образование автономии Алаш уже как единого субъекта оказалось настолько сильной, что большевики ее восприняли уже как свою собственную при создании в 1920 году Киргизской АССР, в 1936 году преобразованной в союзную республику, что

создало всю необходимость базу для провозглашения независимого Казахстана в 1991 году.

Известный российский историк, доктор исторических наук В.П. Булдаков в связи с этим и обозначил историческую роль движения Алаш и его лидеров, в том числе и А. Букейханова, как весьма значительную: «Не будь их, казахи не получили бы в 1920-е годы автономии», - а позднее не развивались бы в рамках союзной республики.

Еще раз отметим, что громадная заслуга А. Букейханова заключается в том, что он первым вывел идеи субъектности на научно-теоретический уровень, и его идеи нашли применение в политической практике.

Данный этап стал важной вехой в жизни и политической деятельности Алихана Букейханова. В эти же годы он стал ярким политическим деятелем не только казахского движения, но и общегосударственного масштаба. Он зарекомендовал себя как прекрасный организатор различных политических акций, избирался депутатом Государственной думы Российской империи, был активным деятелем кадетской партии, а через участие в съезде земских и городских деятелей буквально ворвался в партийно-политическую элиту. Знакомство с крупнейшими политиками того времени обогатило его политическими знаниями и сильно укрепило личностный ресурс. Крупнейшие политические деятели России не только стали для него своими, но и он стал для них своим, войдя в их ближний круг, что и дало положительный результат для него впоследствии.

Вместе с активом кадетской партии он стал подписантом «Выборгского воззвания», что характеризовало его как верного и надежного соратника. При этом ситуация сложилось так, что он оказался первым, кто подписал текст «Выборгского воззвания», и это стало яркой страницей в его жизни.

Дважды Алихан был арестован и отбывал реальный срок в тюрьме, оба раза попадая туда по политическим мотивам.

Рассматриваемый период в деятельности Алихана Букейханова являлся важной вехой в его жизни. Несмотря на кризис в партии кадетов, Алихан, благодаря своей активной позиции, вошел в руководство партии, став членом ЦК. Тем самым он сохранил и укрепил сотрудничество с лидерами и активом партии, усилил свой личностный политический ресурс. Ну а присутствие в рядах масонов помогло ему наладить коммуникации, расширяя политические связи и знакомства.

Алихан принимал участие в организации и работы газеты «Казах», ему удалось вплотить вокруг нее передовой актив казахской интеллигенции, превратив этот актив в организационное ядро будущей политической деятельности.

Работа в банке главным агентом помимо решения материальных проблем позволила ему накопить опыт организационной, управленческой деятельности, включая навыки в финансовой, правовой сферах, расширение личностных коммуникаций.

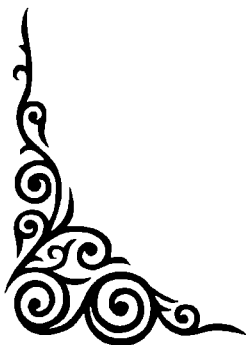
Оказавшись перед тяжелым выбором во время восстания 1916 года, Букейханов зарекомендовал себя как подлинного защитника казахского народа, готового в непростое время разделить с ним его участь.

Проявляя свои незаурядные личностные качества коммуникатора, Алихан выстроил отношения с руководством Земгорсоюза, сыгравшие в скором будущем весомую роль в его политической деятельности, так как лидер «Земского городского союза» князь Г. Львов вскоре стал главой Временного правительства России.

Политическая деятельность А. Букейханова проходила под флагом кадетской партии России. Тактика взаимодействия с партией кадетов в этот период оказалась верной, что и помогло Алихану оказаться в лагере победителей после свержения самодержавия в России. Букейханов превратился за эти годы в политика общегосударственного, общероссийского уровня. В эти же годы он выполнил очень важную научно-теоретическую работу по определению субъектности Казахстана, сыгравшую важную роль в последующей его политической судьбе.

Встав на путь активной политической деятельности в 1905 году, к февралю 1917 года Букейханов превратился в опытного и влиятельного политического деятеля общегосударственного уровня, с обширными связями в политической элите, сильным личностным ресурсом, опытом работы в финансовой, управленческой, информационной деятельности.

К февралю 1917 года Алихан Букейханов был уже готов к выполнению более значимых политических задач – к созданию казахской автономии как первого этапа воссоздания казахской государственности.

Жұмағұл БАЙДИЛДЕЕВ,

*И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты (Қырғыз Республикасы)*

ҚЫРҒЫЗ-ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Қырғыз-қазақ елі ежелгіден малын бірге айдап, жайлауын бірге жайлап, қыз алысып, қыз берісіп, есен болған күндерде бауырластық мәмілелеріне қызмет еткен. Алдымен ХХ ғасырдың басында қырғыз-қазақ мәмілесі өзгеше, саяси болғанын атап өтсек болады. Мынау сол ХХ ғасырдың басындағы ғылым басшыларының, планеталық деңгейде білімді болып, еркіндікке, көзқарастыққа ұмтылушылықтар болған. Мынау сол дүниелік қимылдардан мұсылман ағайындар еркіндіктері үшін мәмілелері қосқан. Басқасын айтпағанда, сол ХХ ғасырдың басында түрік елдерінің барлық білім алуға, қараңғы елдің сауатсыздығын ашуға алысқан. 1909-1912 жж. Уфадағы Ғалия медресесінде, сондай-ақ Орынбордағы Хусайнада, қырғыз-қазақ ғалымдары бірге оқып, ағартушылық қызмет атқарған.

Ә. Бөкейхановтың 1910 жылғы жарияланған «Қырғыздар» атты әйгілі мақаласындағы ой тұжырымдары Петербург қаласында «Формы национального движения в современных государствах» деген еңбекке енді. «... қырғыз халқының арасында, – деп жазады Ә. Бөкейханов осы мақалада – саяси партиялар әлі пайда болған жоқ. ... орыстандыру саясатының ауыртпалығын көтерген басқа шет аймақтардың халықтарындай, қырғыз халқы да үкіметке қарсы пікірде және орыстың оппозициялық партияларына көңіл қояды. Жақын болашақта... қырғыздар арасында қалыптасып келіп, екі саяси бағытқа сай екі саяси партия құрылуы мүмкін. Оның бірін ұлттық-діни бағыттағы деп айтуға болар, ал оның мақсаты қырғыздарды басқа мұсылмандармен біріктіру болмақ.

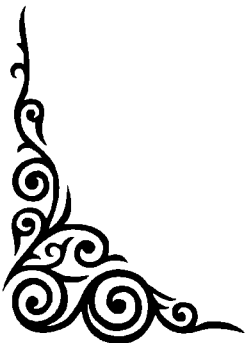
Екіншісі қырғыз келешегі кең мағынадағы батыс мәдениетін енгізуге байланысты деп есептейтін бағыт. Бірінші бағыт мұсылман-татар партияларын үлгі тұтар, екінші – оппозициядағы орыс партияларын, атап айтқанда, халық бостандығы партиясын үлгі етпек...».

1917 жылғы ақпан революциясынан кейін, қырғыз-қазақ интеллигенциясы, саяси үмітте бас қосқан. Оның айқын дәлелі, Алаш партиясының, Алашорда мемлекетінің түзушілерін айтып кетсек болады. Алашорда мемлекеті құрылғанда Алаштың қырғыз филиалы 1917 жылдың жаз айында Пішпек шаарында түзіліп, қырғыз бөлімін Е. Вайф, Ә.Сыдықов сияқты азаматтар Алаш Қырғыз бөлімін құрған. Қырғыз-қазақ мәмілелері Алаш мемлекетінің еркіндікке ұмтылушылықтарынан басталған жанылмаймыз. Осы уақытта Қырғызстандағы, Қазақстандағы барлық жерлерде, барлық аймақтарда Алаштың бөлімдері түзілген. Оның айқын көрінісі Солтүстік Қазақстандағы бөлімде республикалық конференция өткізіліп жатқан Жұмағали Тілеулин Алаштың солтүстік бөлімін негіздеген, көрнекті Алаш

қайраткері екендігін білеміз. Ол өзі жоғарғы білікті әскери врач болғандықтан, өзінің врачтық білімімен ғана емес, саяси қайраткер болғандығын айтып тарих бетінде қалды. Врач болғандықтан Орынбар шахарындағы медицинаға арналған «Гигиена» (Орынбор, 1924), «Жұқпалы науқастар, оларға қарсы қолданылатын шаралар» (екеуі де Мәскеуден, 1926), «Денсаулық» (Орынбор, 1926) атты кітаптары жарық көрді.

XX ғасырдың басында қазақ топырағында бір топ талантты ойшыл ақындар, қоғам қайраткерлері дүниеге келді, әрине оларды дүниеге келтірген қоғамдық жағдайлар. Бүгінгі конференцияда осы Алаш қозғалысы, оның берген нәтижесі сөз етілмек. Тарих оқиғаларын зерделеп, сабақ алу ойшыл ұрпақ үшін азық болады деген үміттемін. Конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

Аманжол КУЗЕМБАЙУЛЫ,
*профессор Костанайского регионального университета имени
А.Байтурсынова, доктор исторических наук*

Еркин АБИЛЬ,
*Директор Института истории государства,
доктор исторических наук, профессор*

СИБИРЬ И СЕВЕРНЫЙ КАЗАХСТАН В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ КАЗАХОВ

Современный российский исторический дискурс отрицает ранее (до 17 века) появление казахов на территории современной Сибири и Северного Казахстана. Еще А. Левшин указывал, что во время составления «Книги большому чертежу» (вт. половина 16 века – авт.) «киргиз-казаки занимали только средину нынешних земель своих. Восточная часть оных принадлежала зюнгарам и другим племенам монгольским. Северною владели разные отрасли татар сибирских. В западной жили ногаи и выше их башкиры; а потом место ногаев заняли нынешние волжские калмыки». Правда, проникновение казахов на север, вплоть до русских крепостей, в частности Тары, А.Левшин относит к концу 16 века, а продвижение на запад, до Урала и Эмбы – к началу 18 века [1, с.160]. Более резкую позицию занимал Г.Катанаев, который писал: «не подлежащими никакому сомнению историческими данными теперь точно выяснено, что земли, занимаемые ныне сибирскими казаками по Иртышской, Горькой и Пресногорьковской линиями ко времени прихода сюда русских в начале XVII и даже первой половины XVIII столетия еще не были заняты киргизами. Вся северная часть нынешних Тургайской и Акмолинской областей и вся, без исключения Семипалатинская область представляли собой в то время или совершенную пустыню или только частью были заняты джунгарскими калмыками» века [2, с.1].

Современные российские исследователи в большинстве своем продолжают заложенную еще Г. Катанаевым традицию игнорировать этническую преемственность тюркского населения золотоордынской эпохи и казахов. Так, российский исследователь В. Пузанов утверждает, что территории современной территории Костанайской и Северо-Казахстанской областей были раньше освоены русскими, а не казаками, которые «прикочевав к границам России, потеснили волжских калмыков, а в Зауралье башкирское и русское промысловое население с верховий Тобола и Ишима, с Уя. Поэтому пограничный русско-казахский в Зауралье конфликт из-за приишимских территорий никак не может быть объяснен пресловутой "колониальной политикой царизма" - хотя бы потому, что русские освоили их первыми» [3, с.133].

Эта же концепция прослеживается и в коллективной монографии курганских историков и краеведов, увидевшей свет в 2015 году и посвященной

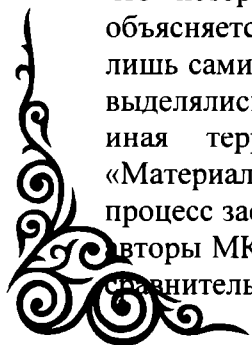
истории среднего Притоболья в период освоения русскими [4]. Основным предметом исследования стало возникновение и развития русских поселений, в том числе Слободы Царево городище (совр. г.Курган), а В.Пузановым написана глава «Царево городище в эпоху казахских набегов», где автор утверждает, что «в 90-е гг. XVII века отряды Казачьей орды впервые вышли к границам русской Сибири» [4, с.98]. Аналогичная точка зрения изложена и в изданном в 2017 году в Кургане учебнике по региональной истории, где утверждается, что «в 90-е гг. XVII в. отряды казахов и каракалпаков впервые вышли к территории Сибири», придя «из Средней Азии, из «земли Бухарской» [5, с. 66].

Отметим, что скандальные заявления отдельных российских политиков, периодически омрачающие казахстано-российские отношения, основываются именно на этой модели репрезентации истории Сибири и Северного Казахстана.

Однако, историческая память казахов, зафиксированная в исторических преданиях, прямо связывают население Северного Казахстана с Сибирским ханством. Большая часть исторических преданий казахов записана историками и востоковедами во второй половине 19 – начале 20 века, однако есть целый пласт документов, в которых специальная цель письменной фиксации устного наследия казахов не ставилась, поэтому они оказались вне внимания ученых, изучающих традиционное историческое сознание казахов. К их числу относятся «Материалы по киргизскому землепользованию» (далее в тексте – «Материалы») – результаты работы статистико-экономических экспедиций по обследованию казахских хозяйств Степного Края и Туркестана в конце 19 – начале 20 века.

Особую ценность данным сведениям придает тот факт, что при проведении обследования участники экспедиции изучали и историю заселения обследуемой местности со слов самих казахов, «по устным преданиям самих обитателей края». Таким образом, в этот статистический труд попали реминисценции исторической памяти казахов, отражение их представлений о собственном прошлом, что дает нам возможность использовать «Материалы» как источник по реконструкции исторической памяти. Тем не менее, эти сведения отражали объективную реальность – историческую память народа.

По жанру исторические предания, зафиксированные в «Материалах» можно отнести к прозаическим эпическим произведениям. Следует отметить, что исторические предания записаны в крайне лаконичной форме. Это объясняется тем, что интерес представляли не сами предания, как таковые, а лишь сами сведения, содержащиеся в них. Из всех легенд и рассказов казахов выделялись и фиксировались лишь сведения о том, когда была занята та или иная территория. Причем фактом занятия территории составители «Материалов» считали факт основания постоянной зимовки. Так, описывая процесс заселения Атбасарского уезда на основании устных преданий казахов, авторы МКЗ отмечают, что «по преданиям киргиз заселение уезда произошло сравнительно недавно, не раньше начала XIX века или последних годов 18

столетия», отмечая далее, что ранее эти земли служили «летним пастбищем как для киргиз пришедших с юга из-за р.Чу, так и для киргиз из более северных местностей, главным образом из южной части нынешнего Кокчетавского уезда» [6, с.2].

Однако при составлении поаульных таблиц, для которых информаторы сообщали членам экспедиции время существования зимовок, выявляется совсем другая информация. Так, казахи трех аулов 5-го административного аула Атбасарской волости Атбасарского уезда (род каксал) считали, что их предки заняли зимовки, на которых они размещаются, 300 лет назад, т.е. в конце 16 века [6, с.21].

Информация о времени заселения определенных территорий казахскими общинами в Материалах содержится как в самом тексте, так и в т.н. «поаульных таблицах», являющиеся приложением к Материалам. Наряду с официальным номером аула в них приводились сведения об имени аксакала, т.е. руководителя общины, последнего зафиксированного эпонимического предка, время основания/заселения зимовки. Информация об эпонимических предках каждого казахского аула также зафиксированы в поаульных таблицах. Кроме того, в целях удобства ориентирования в достаточно сложной клановой иерархии казахов, в каждом томе приведены генеалогические схемы казахских родов с включением в них основных информаторов.

Так, согласно этим данным, 9 аулов 4-го административного аула Кокчетавской волости обосновались на своих зимовках 250 лет назад, т.е. в середине 17 века. Это потомки Боранбая, Майлыбая и Байдыкола [7, с.14-15]. Население одного аула Котуркульской волости (потомки Ельтока) и одного аула Аиртауской волости сообщили членам экспедиции, что их предки занимают свои зимовки на протяжении 10 поколений, т.е. более 250 лет [7, с.80-81; 159]. Четыре аула 5-го административного аула Джиландинской волости (потомки Мусакула и Тарагая) также считали, что их предки заняли свои современные кочевья 10 поколений назад, т.е. примерно в середине 17 века. 29 аулов (потомки Джанмирзы) Мизгильской волости вели отсчет возникновения зимовок, которые они занимали примерно с 1620 года (280 лет до времени жизни информатора) [7, с.237].

Составители «Материалов» обращали пристальное внимание на составление родословных схем и фиксации различных легенд и исторических преданий, рассказывающих обстоятельства появления различных групп кочевников в места их расселения на момент исследования. Информаторы привели легенды о происхождении кереев Омского уезда от братьев Есемберды и Есембакты, внуков Аксары. Конфликт между братьями привел к тому, что старший брат откочевал с прежних мест жительства на Иртыш, в урочище Кентубек, а затем и в район озера Улкеп Карой. Основав здесь зимовки, казахи этого рода летовали севернее, на территории Тюкалинского уезда [8, с.24].

Согласно историческим преданиям казахов Омского уезда, предок аргынов Мейрам жил в середине 16 века, так как от времени информатора

прошло около 350 лет или 13-14 поколений. Его кочевья занимали степи между Иртышом, Ишимом и Нурой [8, 87]. Казахи Черлаковской волости рассказали членам экспедиции, что их предков в начале 18 века привел на Иртыш батыр Кошкарбай, служивший Абылай-хану. Согласно преданию, Кошкарбай занял южные районы Омского уезда, изгнав живших там джунгаров и остяков [8, с.25]. Изучение «Материалов» позволяет проследить представления самих казахов о процессе заселения ими определенной территории. Так, казахи Акмолинской области считали, что их зимовки основаны на протяжении 17-18 веков, причем основали их как местные насельники, так и выходцы из более южных и более северных регионов. Общины родов карпык и каракыргыз сообщили статистикам, что из предки поселились у р.Нура около первой трети 17 века, за 260 лет до времени опроса [8, с.87]. В конце 17 века по верхнему и нижнему течению Нуры размещаются общины родов Куандык, а в Ерементавских горах – канжыгалы [8, с.87-88]. В 18 веке, с занятием долины Иртыша Россией, кочевавшие там общины кереев частично перемещаются на юго-запад, в Акмолинский уезд, заняв там «все лесистые горы и вообще леса, а также скалистые берега р.Селеты» [8, с.89]. Казахи рода канжигалы в начале 18 века прикочевали на территорию Акмолинского уезда с территории Омского [8, с.88].

Казахи Кустанайского уезда также говорили информаторам о раннем основании занимаемых ими зимовок. 1 аул Мендыгаринской волости, 2 аула Джилкуарской волости, 7 аулов Кинаральской волости и 12 аулов Саройской волости были основаны за 10 поколений от информаторов, т.е. 250 лет назад – в середине 17 века, 5 аулов Саройской волости – 11 поколений, т.е. 275 лет назад, в первой трети 17 века, 2 аула Кинаральской волости – 12 поколений, т.е. 300 лет назад, в начале 17 века [9, с.18; 22; 170; 178]. Зимовка Бапансай Кинаральской волости, по словам ее насельников, была основана 13 поколений назад, т.е. 325 лет назад, около 1575 года [9, с. 26]. Казахи Мендыгаринской волости рассказывали информаторам о том, что они населяют эти земли не более 100 лет, но «некогда кочевали близ г. Верхнеуральска на урочище Кумсойган-карасу», откуда были вытеснены калмыками [9, с.48]. Учитывая то, что миграции калмыков из Прииртышья в зауральские степи и Западный Казахстан имели место в начале 17 века, можно предположить, что казахи Мендыгаринской волости считали, что они мигрировали из Зауралья в Северный Казахстан примерно в это время.

Большая часть зимовок, по сведениям самих казахов, было основано в более позднее время, в основном, в течение 19 века, однако в значительной мере это было результатом не миграций, а сегментации ранее возникших аулов.

Исследователи Кокчетавского уезда зафиксировали очень интересное предание, отражающее не столько генеалогические, сколько этногенетические и этнокультурные представления казахов. Казахи Мизгильской волости сообщили, следующее: «В 5 административном ауле рассказывали, что заселение степей киргизами началось вскоре после смерти Магомета, т.е.

момент заселения относится, следовательно к 7 веку. О своих самых отдаленных предках сообщают, что все киргизы ведут свое начало от Узбека, у которого было четыре сына: Козак, Калмык, Естек и Ногай. От Ногай произошли татары, от Козака – киргизы» [7, с.27].

Казахи, согласно этой легенде, являются потомками Казака, татары – Ногай. О потомках Калмака и Естека в исследовании не упоминается, однако из контекста очевидно, что речь идет о калмыках и башкирах. Данная легенда, точнее, лаконичный пересказ исторического предания, имеет параллели в письменной историографической традиции казахов.

В опубликованных в конце 19 - начале 20 века работах, начиная с К. Халида и Ш. Кудайбердыулы, авторы связывают происхождение казахов с населением Золотой Орды. Так, автор «Пяти историй» К.Халид считает средневековых узбеков Улуг Улуса (Золотой Орды) собственно казахами, указывая, что «нас Озбек хан сделал мусульманами, наши предки – озбеки, мы из потомства Озбека» [10, с.223]. Шакарим также в своей «Родословной» отмечает, что «все, кто был в улусе его (Узбек-хана – авт.) и предки наши стали называться озбеками» [11, с.41].

Таким образом, мы можем предположить, что у казахов было представление о единстве степных коневодов Евразии, их связи с населением Золотой Орды (Узбек), что отражено в бытовавших в северных районах Казахстана преданиях о происхождении казахов и других народов степной Евразии от мифического Узбека. Мы видим, что в исторической памяти казахов, они являются автохтонами земель Северного Казахстана, а ряд групп, поселившихся в этом регионе в 17-18 веках, переселились из более северных районов, т.е. современной Западной Сибири.

Данные «Материалов» коррелируют с преданиями, зафиксированными другими исследователями. Прежде всего, отметим Г.Спасского, издававшего с 1818 по 1824 год «Сибирский вестник». В 1820 году им был опубликован очерк «Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды». Именно здесь Г. Спасский, первым в российской историографии, обращает внимание на казахские исторические предания, выводящие казахов из сибирских татар. «Долго составляли они с алатами (сибирскими татарами, возможно «алаш» – авт.) один народ, наконец по внутренним несогласиям отделились от них и были управляемы султанами, один из которых, по имени Алача, получил верховную власть над ними...» [12, с.74-75].

М. Красовский, основываясь на исторических преданиях казахов, считал население северных волостей Области сибирских казахов потомками сибирских татар. В частности, он отмечает, что в Кокчетавском округе и «вообще в северных местностях области сибирских киргизов, в число которых вошло немалое число сибирских татар, сказка о происхождении киргиз-кайсаков изменяется: Алача-ханом здесь называют одного из султанов сибирских татар» [13, с.332].

Возникшие противоречия исторической памяти казахов с данными письменных источников, фиксирующих появление «Казачьей Орды»

северных регионах современного Казахстана, таким образом, связаны с тем, что

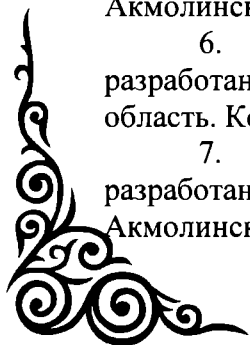
в письменных источниках, фиксировавших позднее (не ранее конца 17 века) появление казахов на территории Северного Казахстана речь идет о политониме «казак», кочевниках, входивших в систему Казахского ханства, границы которого распространились до сибирских пределов Московского государства действительно в последней четверти 17 века. Однако местное тюркоязычное население, входившее в состав других политических объединений и маркировавшееся источниками как «ногаи» и «татары», в основном осталось на прежних местах и вошло в состав казахов, сохранив историческую память, оформленную в исторических преданиях и зафиксированную в 19 – начале 20 века российскими исследователями.

Таким образом, историческая память казахов, зафиксированная в исторических преданиях, прямо связывает часть казахское население Северного Казахстана и Западной Сибири с предшествующим населением данного региона, подтверждает автохтонное происхождение и связь с Великим Улусом (Золотой Ордой) и Сибирским ханством.

Данное исследование реализуется в рамках проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08856598).

Литература

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996.
2. Катанаев Г. Катанаев Г. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. Омск, 1904.
3. Пузанов В.Д. Военно-административная система России в Южном Зауралье (конец XVI – начало XIX в.). Дисс. канд. ист. наук. – Курган, 1999. Слобода Царево городище на Тоболе (1679-1782 гг.): монография. Курган: Изд-во Курганского гос.ун-та, 2015.
4. История Курганской области (с древнейших времен до 1991 года) : краеведческое пособие для обучающихся, студентов и педагогов / отв.ред. Д. Н. Маслюженко. Курган : Изд-во Курганского гос.ун-та, 2017.
5. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. – Т. II. – Акмолинская область. Атбасарский уезд. – Воронеж, 1902.
6. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. – Т. I. – Воронеж, 1898.
7. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. – Т. XI. Акмолинская область. Омский уезд. – Омск, 1902.

8. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. – Т.V. – Тургайская область. Кустанайский уезд. – Воронеж, 1903.

9. Халид К. Тауарих хамса: (Бес тарих). – Алматы: Қазақстан, 1992.

10. Кудайбердиұлы Ш. Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов. Перевод Б. Каирбекова. – Алма-Ата: СП Дастан, 1990.

11. Спасский Г. Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды // Сибирский вестник. Ч.9. СПб., 1820.

12. Красовский Н. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область сибирских киргизов. Часть 1. СПб, 1868.

Серік НЕГИМОВ,

*Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
филология ғылымдарының докторы,
профессор*

**Сталиндік қуғын-сүргін және Қызылжар өңіріндегі
ұлт зиялыларының тағдыр-талайы**

«Замана асау бой бермес, ескермес» деп Құнанбайдың інісі Майбасардың баласы Мұхамеджан (1854-1921) айтқандай, жан түршігерлік оқиғаларды қазақ ауылдары, қазақ баласы көрді. XX ғасырдың басында тұтастай Қазақ Елі «Қаптай да көшкен қауымның, қорымы қалды-ау, о, жалған! Ардағы кетіп ауылдың, тобыры қалды-ау, о, жалған!» деп қайғының отына оранды. Мал-мүліктері тәркіленді. Соның бір мысалы, елдің көсегесін көгерткен ел абыздары, ардақтылары Қарқаралының Үлкен көлінің басында атылды, суға батырылды. Шет, Ағадыр жақтан аяғына кісен, қолына бұғау салынған, қайран жақсыларға осы көл «мола» болған. Нақақтан-нақақ зомбылық, ит қорлық көрген халық басындағы көріксіз сұрғылт күйдің бір суретін мына бір құжаттың өзі-ақ көрсетеді.

№ 150

**Қарқаралы округі Шет ауданының тұрғыны
Бәкен Ахмет әйелінің Қарқаралы округтік тәркілеу
жөніндегі комиссиясына жер аударылудан
босату туралы жазған өтініштері**

*Қарқаралы қ-сы
ж.*

7-12 қараша 1928

Сіздерден өтініп сұарым, мені Қарқаралы қаласына қыстатсаңыз екен, себебі қолымда ақша, азық-түлік жоқ. Бұл ғанебін естеріңізге салып, күйеуім тұтқында жатыр. Егер мені түсінсеңіздер, тұтқын үйінен күйеуім Ахмет Аманбайұлын шығарсаңыздар, егерде күйеуім Аманбайұлын тұтқын үйіне қалдырып, мені кешірмесеңіздер, балалары жолшыбай қырылып қалуы мүмкін. Ахмет Аманбайұлын басқа Аманбай ұлдарына қатысқаны, не қатыспағандығы өздеріңізге де мәлімсіз, сондықтан көз жасымызға қарасаңыздар екен.

* * *

Ірі байлардың малын алып, өздерін жер аударуға лайықтағанда, менің байым Ахмет Аманбайұлы сол жылы маусым айынан бастап тұтқында болды.

Ірі байлардың мал-мүлкін алып, өздерін жер ауады деген лақаппен, не басқа себеппен, байымның туысқандары бүгінге дейін еш хабарсыз.

Сізден сұранамын, менің байым Ахмет Аманбайұлын босатсаңыз, себебі туысқандарымен еш хабары жоқ, егер болса кепілге босатып, қаладан кеткізбеңізші, себебі қаражатымыз жоқ. Бес әйел-қатын, балаларымыз бұл түрде мүмкіндік болса аштан өліп, үсіп қаламыз. Совет үкіметіне баласына әкесін кіргізбейді демейміз, бірақ нашарлық жолмен кете алмаймын, болмаса осы жоғарыдағы 5 адамға түйе бер.

Болмаса, менің байым Ахметтің, алынған малдарының саны қазірге айтылып отырған кәмпескеленген байлардың малының 10-ның біріне де келмейді. Байымның жуандығы жоқ. Әділеттік сұраймын.

* * *

Сіздерден өтінішпен сұарым, осы Қарқаралы қаласында қыстасақ екен, себебі, көшуге өздеріміз жетім бала, жесір қатынбыз. Қалған алған жүгіміз жоқ. Жігіт жалдап алуға қолда ақша, азық жоқ болғандықтан, кешірсеңіздер, шиеттей жас балалар 1, 2, 3 жасындағы. Қостанай округіне жеткенше өліп қалуы мүмкін және ат-түйелеріміз жоқ. Сондықтан біздерді — жетім бала, жесір қатындарды-ергендерге кіргізбей, өз мүлкімізді өзімізге қайтарсаңыздар. Шуелде өкіметтің берген кеңдігінен үміт етеміз. Осы жоғарыдағы кемшіліктерді естеріңізге салып, Қарқаралы қаласында қыстасақ екен деп қол қоямын.

Ахмет әйелі Бекен

Аннотация

Жена Аманбайұлы Ахмета Бекен просит освободить ее мужа, в связи с тем, что пять его жен и малолетние дети остались без денег и продуктов. Также просит не высылать их в Кустанайский округ и оставить зимовать в г. Каркаралинске.

№ 151

Решение Каркаралинской окркомиссии по заявлению Б. Ахметовой

г. Каркаралинск
ноября 1928г.

18

Слушали: Заявление Ахметовой Б. об освобождении от выселения ввиду ареста мужа Аманбаева Ахмета.

Постановили: Отказать.

Верно: секретарь комиссии Червев

ЦГА РК. Ф. 135. Оп. 1. Д. 92. Л. 11. Заверенная копия.

№ 152

**Жалоба гр-на аула № 5 Асан-Кайгинского района
Акмолинского округа А, Адилбаева секретарю ЦК ВКП (б)
И. Сталину о неправомерности
его конфискации и выселения**

г. Актюбинск

17 декабря 1928 г.

Постановлениями Акмолинского окрисполкома и КазЦИК я выселен с конфискацией всего моего имущества и со всей моей семьей, состоящих из 5 чел., как социально-опасный-антисоветский элемент.

Таковые постановления я считаю неправильными и подлежащими отмене на следующих основаниях:

1. Я владел 52 головами крупного скота (в переводе мелких на крупные). Следовательно, я не мог подлежать выселению и конфискации по норме своего скота, согласно постановлению КазЦИК и КазСНК от 27 августа 1928 г.

2. Я не являюсь потомком ханов, султанов, а также несменяемым волостным управителем при царизме, получавшими разные знаки отличия, вроде халатов и медалей, что известно самому Акмолинскому окрисполкому и КазЦИК.

3. Равным образом я не был ни родоначальником, ни аткаминером (активистом).

В таком случае, кто я был, с точки зрения окрисполкома и КазЦИК? Оказывается, что я получил высшее мусульманское образование первоначально в Акмолинской губ., затем 2 года в Медине в Аравии, в медресе «Ишфха» и, наконец, в г. Каире в Египте, в медресе «Джамие Асхари». Вернувшись на родину с сочинениями арабских историков Ибн Халдуна, Ибн Эль Асыр, Талификул Ахбара, Ибн Халекена и других, я стал писать историю Ислама, и в связи с этой историей стал изучать надгробные памятники и письменные документы, касающиеся истории Ислама в самом Казахстане.

Причем, во время кампании по выселению казахских баев и конфискации их имущества. Акмолинское ОГПУ отобрало у меня 45 пуд. книг, в т. ч. указанные выше сочинения арабских историков, а также дипломы мои об окончании мною курсов в Медине, Каире и диплом, выданный мне Шейх уль Исламом в Константинополе. Впоследствии мне вернули мои книги, но донныне не возвращают мне мои дипломы.

Одновременно оказалось подозрительным в глазах Акмолинского окрисполкома, что я изучаю и связываю былой арабский коммунизм «Иштракиун» с коммунизмом Карла Маркса и Ленина, чтобы распространить начало коммунизма среди своих казахов. Это все оказалось достаточным для

темных и невежественных местных коммунистов, чтобы признать меня заслуживающим выселения и конфискации.

Мною был воспет на казахском языке коммунизм, и стихотворение мое стало известно Асан-Кайгинскому волкому и нарсудье нашего района, и они послали мое стихотворение в редакцию газеты «Энбекши Казак».

Сверх того, окрисполкому и другим органам власти оказалось подозрительным, что я почитаю и уважаю арабского ученого Ак-Ишана, который приезжал недавно при советской власти в г. Туркестан для отдачи почтения гробу знаменитого ученого Ходжи Ахмет Яссави, и я ездил на свидание с ним. Между тем, я считаю своим долгом оказать почтение к мусульманским ученым, предки которых сохранили для потомства науки древней Греции и Рима и способствовали возрождению новейших наук человечества.

Означенный Ак-Ишан давно уехал обратно в Мекку.

В числе конфискованного имущества имеются: моя убогая землянка и мой личный молитвенный дом, где я занимался изучением истории Ислама и коммунизма всех времен.

Из всего сказанного явствует, что мне некогда было заниматься такими глупостями, как родовая вражда, вопросы господства одной партии над другой, преследующие свои личные корыстные цели, особенно выявляющиеся в столь отсталом Казахстане.

Поэтому я прошу президиум ВЦИК истребовать из КазЦИК и Акмолинского окрисполкома, в порядке надзора, всю переписку по выселению меня и конфискации моего имущества, и, в случае справедливости моей жалобы, отменить постановления КазЦИК и Акмолинского окрисполкома о выселении меня и конфискации моего имущества, причем прошу приказать Акмолинскому ОГПУ возвратить мои дипломы, которые ему вовсе не нужны, а мне очень важны.

Ахмет Адилбаев

ЦГА РК. Ф. 135. Оп. I. Д. I. Л. 125 и об. Подлинник

Қазақ елінің трагедиясын және ұлтын сүйген жігерлі, жалынды оғландардың қандай қасірет уын жұтқанын мына бір құжаттан толық тануға болады.

№ 28

Из выступления руководителя восстания крестьян Абралинского района Скака Кемпирбаева на сходе граждан

«Граждане повстанцы! Перед нами стоит трудная, но священная задача – свержение... советского гнета, возглавляемого одним из грабителей – Сталиным. Нет надобности говорить вам о значении и задачх грабительской политики советской власти в Казахстане. Сама советская власть не на словах, а на деле доказала подлинную сущность этой своей политики. Стоит только

оглянуться на недавнее прошлое: в 1928 г. было положено начало практическому осуществлению этой политики, чего Советская власть, будучи еще не окрепшей, не смогла начать раньше. Конфискацией так называемых «крупных байских хозяйств» в 1928 г. нанесен первый серьезный удар по экономике Казахстана, положено начало грабегам, которые нашими передовыми людьми предсказывались задолго раньше. Все вы хорошо помните, что еще в 1928 г. нашими учеными говорилось: «сначала конфискуют «крупного бая», замет отыщут и разорят «мелкого бая», потом возьмутся за «средняка», а наконец и до «бедняка» доберутся...

Такова сущность политики советской власти, иной она быть не может, ибо она уничтожает частную собственность, создав тем самым возможность не работая, лодырничая жить за счет нажитого другими. Но, естественно, что на такой политике далеко не уедешь, как оно и стучилось... Советская власть вместо конфискации середняцко-бедняцких хозяйств компаний, заготовок, направленных на словах к социализму, а на деле к поголовному разорению. Разве не с достаточной ясностью но вскрывается нынешними мясозаготовками, когда поголовно обложили почти всех бедняков и батраков. Малейшее возражение – тюрьма, «контреволюция», расстрел и т.д. Можем ли мы дальше покорно бездействовать, тем более, что пожар восстания охватил весь СССР. Бездействовать – это преступление перед Богом и перед казахским народом. Наш долг – бороться беспощадно и решительно до конца». Архив КНБ РК, Ф. 8443. Л. 692. («Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-1933 гг. Сборник материалов и документов». Алматы: Фонд «XX век», 1998. с.79.)

Ыскақ Кемпірбаев (1899-1931) халық тағдыры үшін қандай көсемсөз айтқаны неткен жүрек жұтқандық!

№ 153

Заявление бывшего заведующего Лепсинской школой-коммуной Джетысуйской губернии И. Маманова в Президиум ВЦИК о бедственном положении его семьи в месте высылки

г. Уральск

1 января 1929 г.

Окончив педагогический институт, я служил в г. Лепсинске заведующим школой-коммуной, и вместе с женой постоянно проживал в Лепсинске. Один из моих братьев, Смагул, учился на третьем курсе медицинского факультета Средне-Азиатского университета в г. Ташкенте, а другой, Абдулла, женатый, имеющий двух детей, отделенный от отца еще в 1924 г., жил в ауле самостоятельным хозяйством. Т. к. отец наш Есенгул Маманов еще до революции женился вторым браком на татарке по имени Муфтуха, то мать наша обиделась, развелась с отцом и с 4 детьми помимо отца давно жила совершенно отдельно своим самостоятельным хозяйством. От указанной татарки Муфтухи у отца 6 человек детей в возрасте от 10 месяцев до 13 лет.

На основании декрета Казахского правительства от 27 августа 1928 г. о конфискации и выселении крупных баев, Джетысуйская окружная комиссия, считая всех нас членами одного двора, у всех нас конфисковала весь скот и все имущество и выселила всех нас в числе около 20 чел. в Уральский окр., отстоящий от нашей родины приблизительно в 3000 верстах.

Оставленного всем нам около 15 голов скота, будучи проданным на месте, едва хватило всем нам на переезд. Заниматься на новом месте сельским хозяйством у нас нет ни скота, ни сельхозинвентаря. Поступать на службу - бояться принимать нас ввиду нашей клички «ссылных».

И вот все мы, с малыми детьми почти обречены на голодную смерть.

Отобрано у всех нас вкуче около 300 голов скота в переводе на крупный, которого при подворном делении на наши бывшие 5 хозяйств приходилось на каждое хозяйство по 50—60 голов.

Отец наш никогда при старом правительстве никаких должностей не занимал, никогда ни в чем неповиновения соввласти не проявлял, являясь человеком прогрессивного направления мысли, он еще при старом правительстве лично, на собственные средства, построил и содержал светскую школу, большинство окончивших каковую школу ныне состоят в партии и занимают высшие должности в Казахстане.

Ввиду изложенного печального нашего положения, не чувствуя за собой никакой вины перед соввластью, мы просим сделать распоряжение Казправительству о возвращении нас на родину и о наделении там нас из числа отобранного у нас же имущества по трудовой норме необходимым живым и мертвым сельхозинвентарем, дабы мы могли вернуться к трудовой земледельческой жизни. Ответ на это наше ходатайство просим сообщить по адресу в г. Уральск.

Проситель **Ибраим Маманов**¹

ЦГА РК. Ф. 135. Оп. 1. Л. 564. Л. 60 и об. Подлинник.

Жас науша Ыбырайым Есенғұлұлы Мамановтың қыл үстіндегі тағдыры. Көзі ашық, көкірегі ояу ағартушы, медресе ұйымдастырған, қазақ романына бәйге жариялаған қажы Есенғұл кәмпескеленіп, Пенза губерниясына, әулетін Оралға қаңғыртып, қан қаксатады. Қудалау одан әрі өртше өршіп, алғыр да зерек Ыбырайым Мамановты тайганың түкпіріне, итжеккенге айдайды. Татар, орыс тілдеріне жүйрік Ы.Маманов о жақта сабақ береді. Және де қолы епті жігіт сандық жасайды, скрипкада ойнайды, аңшылық пен балықшылық кәсіппен шұғылданады. 1932-1937 жылдарда Қызылжар қаласында, сонан соң Көкшетау облысының Еңбекшілдер ауданында, 1938 жылы Алматыдағы №35 мектепте мұғалімдік қызмет атқарады. 1940 жылдан өмірінің соңына дейін С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде сабақ береді. Алайда 1952-1954 жылдарда тағы да қауіп төнгендіктен, Мәскеуге барып паналайды.

1947 жылы Санкт-Петербургтегі Марр атындағы Тіл және ойлау институты мен КСРО ғылым академиясы Орыс тілі институтының Ғылыми кеңесінде оқымысты-түркітанушы С.Е.Маловтың жетекшілігімен қорғаған кандидаттық диссертациясына академик И.И.Мещанинов, В.В.Струве, В.М.Жирмунский, С.Г.Бархударов және т.б. жоғары баға берген-ді.

1968-1969 оқу жылында доцент Ы.Маманов біздерге «Етістік» арнаулы курсы бойынша лекция оқығанын атап өту лайық. Оның білімдарлығы, сөйлеу мәдениеті, интеллектуалдық болмысы айрықша еді-ау, ардақты ұстазымың!

Тұрағұл Абайұлы (1875-1934) – қоғам қайраткері. Алаш ардақтылары Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытовтармен пікірлес, мүдделес. Ол «Әкем Абай туралы» дейтін естелігі және Джек Лондонның «Эскимос Кит», А.М. Горькийдің «Челкаш», А.С. Неверовтың «Мен өмірге жерікпін» (Мәскеу, 1927) туындыларын аударған. XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы саясаттағы сұрқиялылық, кәмпеске, жаппай ашаршылық, эпидемия, асыра сілтеушілік, қоғамдық тәртіпті оғаш бұзушылық – ақыл-ойдың асқар таулары қазақ зиялыларын тұтастай жойып жіберді.

№ 154

Жалоба Ибрагимова Турагула, высланного из Семипалатинского в Сыр-Дарьинский округ, в ЦИК КАССР

25 января 1929 г.

Семипалатинским окрисполкомом, согласно декрета КазЦИК и Совнаркома от 27 августа 1928 г. о конфискации баев-полуфеодалов, был внесен в список подлежащих выселению и в конце ноября был выслан в Сыр-Дарьинский округ (с конфискацией 36 голов в переводе на крупный) с семейством, состоящим из 9 душ, в том числе с семейным сыном, проживавшим отдельно от меня еще до революции.

Такое постановление я считаю неправильным по следующим мотивам:

1. Согласно 1 примечанию к 1 статье декрета выселению подлежали лишь имеющие более 300 голов скота в переводе на крупный. У меня же конфисковано, с прибавлением отдельного [хозяйства] сына, всего лишь 36 голов.

В отношении меня нельзя применить и 2 примечание к 1 статье, ибо я в жизни, еще при царизме, не имел большого количества скота. Все время был только середняком. Таким мизерным количеством скота, в прошлом и теперь, я не мог, конечно, имущественно влиять на бедноту.

2. Невозможно также применить и действие 5 статьи декрета, бессменны управителем, тем более награжденным при царской власти, не был, всего лишь был управителем 1 год с месяцами.

По своему родовому происхождению я сын известного казахского поэта Абая, какие он имеет отрицательные и положительные заслуги, судить не мне.

Отец Абая был Кунанбай, который был султаном, обычным управителем. Я думаю, тут большое недоразумение, смешивают слова агасултан и султан. Агасултан — это ханский правитель, а султан - это обычный управитель, каковым был Кунанбай. Декрет относится, по-моему, к потомкам ханов и агасултанов.

3. Декрет признает законным дележ имущества, совершенный до 1 января 1928 г. Приписанный ко мне сын Зубаир, семейный, был разделен значительно раньше, имеет окладные листы за ряд лет.

Трудовая норма в количестве 16 голов, выделенная при конфискации, израсходованная мною на проезд 6000 км, дальнейшее проживание материально ничем не обеспечивает.

Нетронутые конфискацией вещи не распроданы ввиду экстренной отправки. Перевозить было трудно ввиду дороговизны стоимости перевозки.

Таким образом, надел землей ничем нас не обеспечит, если не будет помощи извне.

На основании изложенных мотивов прошу о пересмотре моего дела и как бедняка, не относящегося к декрету, освободить от высылки и возвратить на родину к трудовому хозяйству.

О последующем прошу уведомить через Сыр-Дарьинский окрисполком².

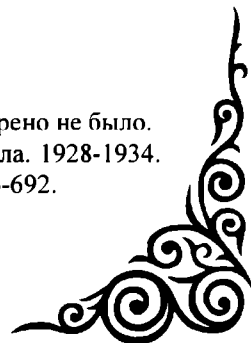
ЦГА РК. Ф. 135. Оп. 1. Д. 374. Л. 4 и об. Автограф.

Басты мақсат – құжаттарды сөйлету арқылы Қазақ елінің бастан кешкен трагедиясын баяндау, ал Сәрінжіп ақынның өлең-жырлары сол бір сұм заманның зарлы толғауы, сұрқия шежіренамасы.

1931 жыл. Найзақескен. Топтап кісі атқанда соңынан іздеп барған Сәрінжіптің айтқан мына бір зар-налаға толы жоқтауынан ақынның нағыз «елім» деп етегі жасқа толып еңіреген ер екенін анық көреміз.

Көрмеймін деп едім,
Шыққыр көзім не көрдің?
Қайран қазақ баласы,
Ажалыңнан өлмедің.
Біреуге себеп болар ма ем,
Ерте неге келмедім.

² Турагул Ибрагимов (Кунанбаев) умер в Шымкенте в 1934 г. Дело его пересмотрено не было. Қараңыз: №150-№154 құжаттар мына еңбектен алынды: Трагедия казахского аула. 1928-1934. Том 1. 1928 – апрель 1929. Сборник документов. Алматы, «Раритет», 2013. с. 686-692.

Осынша қазақ баласын,
Бір оқпенен атады деп,
Айтқандарға сенбедім.

Қазақтың: «Қайғыны қария көтереді, қорлықты дария көтереді» дегені рас болғаны ма?

* * *

Қызылжар елі – Ботай өркениетімен ғаламға мәшһүр. Париж шаһарының Адам музейінде Ботай өркениеті (б.з.б.3700-3100 ж.ж.) жөнінде мынадай мәлімет жазылған.

«Ботай өркениеті Орталық Азияның далалары мен жазираларының тоғысқан тұсында орналасты. Адамзат біздің дәуірімізге дейінгі ІҮ мыңжылдықта дәл осы жерде жылқыны алғаш қолға үйреткен. Осынау қуаң далалық аймақта адамдар жартылай көшпелі өмір сүрген. Адам тұрмыс-тіршілігінің соқпақ іздері негізінен көлдердің айналасынан көрінеді, олардың құрылымы мен тұрғынжайлары Еуропадағы осы тектес ежелгі құрылымдарды (ағаштан және басқа өсімдік бұтақтарынан жасалған баспаналарды) еске салады. Бұл өлкеге тән ерекшелік ретінде неолит тас дәуірінің соңы басталғанға дейін белгілі болған өрнекті керамиканы және шағын көлемді ықшам құралдарды атауға болады». Мұны Солтүстік Қазақстан аймағының брендiсi, рәмізі деуіміз дұрыс.

Бұған қоса Уәлиханов ауданындағы Сілеті өзені бойынан табылған Жошы хан заманының жеті кешен – қорымы тағы бар.

* * *

Қызылжар елінде Алаш рухы бейтаныс емес деуге болады. Академик-жазушы Сәбит Мұқанов «Өмір мектебі» атты дәуірнамалық романының 1-ші кітабында «Мен Торсан үйінде мұғалім боп бала оқытқан жылы» оның баласы өзі домбырашы, өзі қобызшы Араттың үйінде «Газет, журналдардың түптеткен даналары... 1911 жылдан бастап Троицкі қаласында шығып, 1916 жылы тоқтаған «**Айқап**» журналының; 1913 жылы Орынборда шығып, 1917 жылдан кейін тоқтаған «**Қазақ**» газетінің; 1917 жылдан бастап Семейде «**Сарыарқа**» газеті мен «**Абай**» журналының; 1918 жылдан бастап Қызылжарда шыққан «**Үш жүз**» және «**Жас азамат**» газетінің сандары түгел жиналып, әрбір жыл жеке кітап боп түпттелген екен... Енді бір сандықта татар тілінде шыққан толып жатқан көркем әдебиет кітаптары...».

Сәбит Мұқановтың жазуына, Торсан үйіне апта сайын жүйелі түрде газет-журналдардың жаңа сандары үздіксіз келіп жатады екен, өзі де солардың баршасын оқып отырады екен.

Бұдан көретініміз, бұрынғы қазақ ауылының рухани деңгейі қандай екендігін танып-білуге болады. Бұдан соң Сәбит Мұқанов дәулетінс сәулеті сай ел ағасы **Әлти қажы аулында** Алашорда үкіметінің басты тұлғаларының бас қосқаны жөнінде толық мәлімет береді. Атап айтқанда, бұл жиынға **Міржақып Дулатов, Ережеп Итпаев, Айдархан Тұрлыбаев, Салмақбай Мүсімов, Жұмағали Тілеулин, Ерқосай Мұқышев, Абылай Рамазанов**

және гимназия тәмамдаған **Торсанның Қазии** қатысқан. Қысқасы, Алаш қайраткерлері мен оқығандарының жалпы саны жүздей. Және бір шеті Омбы жақтан, екінші шеті Ақмола, Көкшетау ояздарынан, күнбатыс жақ шеті Обаған өзені бойынан атақты билер мен ақсүйек хандардың тұқымдары, болыстар, дәулеттілер жиналған. Сөйтіп, «**Арғы атам Ер Түрік**» әнұраны шырқалған. Міржақып Дулатов шешендік-көсемдік танытып, дәйекті баяндама жасағанын Сәбит Мұқанов бажайлап түсіндіреді.

2021 жылы қазан айының 9-10 күндерінде **Әлти қажы қонысында** Солтүстік Қазақстан өңірінің тарихына арналған Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өткенін айтуға тиіспіз.

* * *

Еліміздің солтүстік аймағының шежіресіндей, ұлы оқиғалардың куәгеріндей өңірдің тарихи шежіресіне үнілейік: Газет – ел айнасы, өлке шежіресі, рухани-мәдени дамудың көрсеткіші. Ғасыр құрдасы, оқырмандар сырласы «**Солтүстік Қазақстан**» газеті ХХ ғасыр мен Тәуелсіздік дәуірінің нақты куәгері, жалынды насихатшысы. Халықтың бастан кешкен трагедиялық-тарихи оқиғалары, ұлы-ұлы жеңістері, өлке өркендеуінің керемет белестері, руханият кеңістігіндегі қайраткерлердің ұлтқа, ұрпаққа қызметі толық көрініс тапқан деуге болады. Ғасырлық жолды абыроймен жүріп өткен газеттің бастапқы атаулары «**Кедей сөзі**», «**Бостандық туы**», «**Кеңес ауылы**», «**Ленин туы**» еді. Тарих, мәдениет, замана төріне қанат қаққан айтуыл басылымның бастауында Алаштың теңдесі жоқ қайраткері Смағұл Сәдуақасұлының редакторлығымен Омбы шаһарында «**Кедей сөзі**» деген атпен 1920 жылы шыққан еді. Бұл – Сібір РКП (б) бюросы мен Ақмола губерниясының органы болатын.

1921-1922 жылдарда «**Қызылжар**» романының авторы У. Шекспирдің «**Гамлетін**» аударған. Дарынды аудармашы, ақын Мәжит Дәулетбаев (1896-1937) «**Бостандық туы**» газетінде әдеби қызметкер болып жұмыс жасаған. 1926-1932 жылдарда «**Бостандық туы**», «**Кеңес ауылы**» газетінде жазушы, көсемсөзші Әбдірахман Айсарин (1898-1938) ізгілікпен еңбектенген. Ол мұның алдында яғни 1919-1921 жылдарда Орынборда «**Ұшқын**», «**Еңбек туы**» газеттерінде жанқиярлықпен бейнеттеніп, мол тәжірибе жинақтаған жүйрік журналист еді.

Оқымысты – тарихшы, жазушы, драмашы Қошке Кеменгерұлы 1923 жылы «**Бостандық туы**» газетінің тілшісі міндетін мейлінше таза мінсіз атқарғанда «**Егін салу турасында**» дейтін танымдық-тәжірибелік мақаласы 1923 жылы «**Бостандық туы**» газетінің қыркүйек айының 17, 21, 23 күндері мен қазан айының 4, 9 күндеріндегі санында жарияланған. Бұл бағалы материал «**Бостандық туы**» газетінің қандай тақырыптардың елдің өркендеуіне зор пайдасы тиетінін мұқият ескергендіктен жарияланған.

1920 жылдардың аяғында әйгілі «**Қырым қызы**» поэмасын жазған ақын, журналист, көсемсөзші, ел зиялысы Ғалым Малдыбаев «**Бостандық туы**» газеті редакторының орынбасары болған.

Академик-жазушы Сәбит Мұқановтың көрсетуінше, 1920-1929 жылдарда Мағжан Жұмабаев **«Бостандық туы»** газетінде жауапты редактор болған. (Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті, Алматы, «Атамұра», 2008. 175-бет).

Қазақ әдебиетінің классигі Сәбит Мұқанов 1925 жылы **«Бостандық туы»** және 1929-1930 жылдарда **«Кеңес ауылы»** газетінің жауапты хатшысы болған-ды. Оны Қызылжардың қыраны, жыршысы, ел патриоты десек орынды. Өйткені, 1936 жыдың жазында атақты **«Жұмбақ жалау»** романын жазу үшін Қызылжарға келеді де, редакцияның сәулетті бір бөлмесінде таңертеннен кешке дейін шығармасын жойқын шабытпен бұрқыратып ақ қағазға төгілтеді. Қолжазбаны мәшінкеге бастыру, корректурасын дұрыстау үшін редакция қызметкері Сейітжан Омаровты жәрдемші етіп алады. Өзі биязы, өзі әдепті, өзі іс қағаздарына зерек Сейітжан Омаровты 1937 жылы **«Қазақ әдебиеті»** газетінің Бас редакторы Бейімбет Майлинмен, жауапты хатшысы Мұхаметжан Қаратаевпен келісіп, әдеби қызметкер етіп орналастырады. Бұдан көретініміз – байырғы **«Кедей сөзінен» «Солтүстік Қазақстан»** атауына жалғасқан Алаш рухты редакция - журналистердің де ұстаханасы...

Осы бір «толық кәмелетті», бір ғасырлық өмірбаяны бар **«Солтүстік Қазақстан»** газетінің туу, қалыптасу, ілгерілеу тарихындағы өз заманының алтын балық үйіріндей көсемдер тобы Смағұл Сәдуақасұлы, Мағжан Жұмабаев, Қошке Кемеңгерұлы, Мәжит Дәулетбаев, Әбдірахман Айсарин, Сәбит Мұқанов сынды ұлт тұлғаларының қасиетті рухы, тарихи-мәдени қызметі, ой-санасы, даналық ұсыныстары, өлшеусіз өнегелі абзалдық адамшылықтары, жұмақ суындай көркем ниеті – заманда заман заманда мәңгілік маздақ отындай сөнбесе керек-ті. Сондықтан да келешектің кемел тұлғасы аталы жұрттың айбарындай осы бір дүлдүлдердің ескерткішін редакция ғимараты алдына қойса – елдіктің белгісіндей, ізгіліктің көзіндей болар еді.

Сол себепті тарихы да, мәдениеті де байтақ қазыналы аймақтың органы **«Солтүстік Қазақстан»** газеті ұжымын ғасырлық мерекесімен құттықтап, ел мен халық мерейін асқақтатып, қоғамды іздендіру жолында қажыр-қайратпен, білімдарлықпен, журналистік шеберлікпен еңбек ете берулеріңізге тілектеспін!

* * *

Байырғы Қызылту (қазіргі Уәлиханов ауданы) даласы – қазақтың айтулы баласы, дара туған данасы дүние есігін ашқан, өсіп-өркендеген атаулы атақоныс еді. Арғы-бергі ғасырларды ой көзімен шолып, барлап қарағанда ұлтының тәуелсіздігі мен дербестігін армандаған, жер-суын ар-намысымен қорғаған рухы асқақ нешеме сабаздары атқа қонып атойлап шыққан-ды. Сонымен қатар ұлт санаткерлері, атап айтқанда, Әлихан Бөкейханнан кейіннен есі ірі бірегей тұлға Смағұл Саддуақасұлы, Ғаббас Тоғжанұлы, Әлкей мен Әлкей Өтекиндер, «Ғалия» медресесін бітірген Бекмұхамед Серкебаев пен

Зияш Алдабергенов (С.Сейфуллиннің алқауымен «Еңбекші қазақта» қызмет еткен).

Осынау Алаш арыстарының ересен қайраткерлік, қоғамдық-тарихи еңбегі өзгеше бір таңғажайып әлем. Тәуелсіздік тұсында жарқыратып көрсету – елдігіміздің белгісі, адамшылығымыздың жарқын көрінісі болар еді. Мысалы, Сәкен Сейфуллиннің үзеңгілесі Әлкей Өтекин (1989-1937) туралы ұла жазушы Сәбит Мұқанов былайша жазады: «Бұл сымбатты, сұлу, әрі сегі жігіт. Қазақстанның 1923 жылдың күзінде өткен үшінші съезіне Ақмола губерниясынан келген делегаттардың бірі екен. Орта шаруада бұла, сері боп өскен бұл жігіт (Сәкеннен төрт жас кіші) домбыраны да жақсы тартады екен, өленді де жақсы айтады екен... Әншілікке келгенде, ол кездегі Орынборда, Әлкейге таласа аларлық қазақ жоқ. Оның білетін әндерінде қисап болмайды. Арқаның Балуан Шолағының, Үкілі Ыбырайының тағы басқа атақты әншілерінің барлық репертуарын аяқтарынан тік қояды» (С.Мұқанов. Таңдамалы шығармалар. Т.11., 15 б.).

Батырлығымен, билік-шешендік өнегесімен Жолымбет бабаның немересі ел ардагері, тағдыры турасындағы Қазиев Шияптың (бұ кісі Қабдуәлидің баласы, 1923 жылы туған) жазбасындағы мынадай деректерді сөйлетелік: «Әкем Қабдуәли 1898 жылы туып, 1932 жылдың көкек айының аяғында қапияда қаза тапты. Әкемнен мен 9 жасымда қалдым. Әкемнің әкесі Малтайдың немере-інілері Келдіғұлов Әбен (1888-1973), Оспанов Неғым (1909-1992), Телтаев Қазі деген кісілер болған. Олар 1970-1990 жылдарда дүниеден озды. Сол ақсақалдардың айтуы бойынша және өзімнің көзіммен көрген жәйттерді баяндайын. Малтай әлді шаруа болған, бірақ ұлы кәмпескеге ілікпеген, жалғыз баласы Қабдуәли ерке, жомарт, қайырымды болған. 1931 жылдың күзінде Малтай атамның соңына шолақ белсенділер түсіп ұрып-соғып, мылтықтың дүмімен қабырғасын сындырып, ұстап алып кетті. Ақмоланың түрмесінде 2 айдан кейін қайтыс болып, қала ішіндегі бейітке жерленеді. Ал, Қабуәли әкемді ұйықтап жатқан жерінде басын екі рет шабады. Екінші рет қайтара басын шапқанда «менің қандай жазығым бар еді» деп айтып үлгереді. Басын аудан орталығына әкеліп, оны прокурордың бөлмесіне 2-3 тәулік іліп қояды. Сонсоң сүйегін бір шұңқырға лақтырған».

Қызыл империя адамдардың тағдырын ойыншыққа айналдырғанын мынадан да көруге болады. Айталық, ел сүйіктісі Қабдуәлидің ұсталу тарихын ұлы Қазиев Шияп былайша баяндайды: «Әкем Қабдуәли киім-кешек, шәй-қант алу үшін бір семіз биесін сойып, мені жанына ертіп, Қызылту селосындағы базарға сатуға апарды. Ат – семіз. Бзарда сатып тұрғанда бір милиция жігіті келіп, ақшасын берместен өзі көтергенше бірсыпыра етті ала жөнелді. Сол кезде әкем қуып барып, әлгі етті қолынан тартып алды. Сол-ақ екен, бір милиция жігітін ертіп әкеліп, әкемді тұтқындап, етін, ат-арбасын бәрін милиция ауласына алып барды. Етті өздері жіліктеп бөліп алды. Әкемді абақтыға жапты. Мен шырылдап қала бердім».

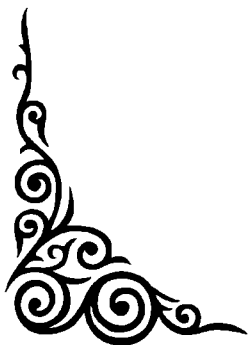
Мұрағат қорларынан табылған деректер бойынша Қызылтудан 51 азамат нақақтан қудаланған. Және де 1941-1955 жылдар аралығында 36 адам айыпталған (Байрақты бай өлкем. Қызылжар, 2008, 27 бет).

Ең қиыны саясатпен шаруасы жоқ жазықсыз жандардың тағдырлары өзекті өртерлік.

Сталиндік қуғын-сүргін құрбандары әкелі-балалы Малтай Бердігүлұлы (1861-1931) мен Қабдуәли Малтайұлының (1898-1932) тағдырлары аса тауқыметті.

Бүгінгі таңда Ұлы Отан соғысының ардагері, ұстаз Қазиев Шияп (1923-2013) Павлодар қаласында тұрады. 1940 жылы Омбы қазақ педагогика училищесін тәмамдаған. Қазақтың қария сөздерін жатқа айтып, ән шырқайтын. Әрі балық аулаудың майталман шебері еді. Ағасы Қабдуәли Тәуекел 1917-2016 ж.ж.

Жинақтай айтқанда, Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш қайраткерлерінің тағдыры және Сталиндік қуғын-сүргінге душар болған халықтың мүшкіл жағдайы осындай.

Ильяс КОЗЫБАЕВ,
из книги «Тот самый Жанбаев».
Историко-биографический очерк.
Алматы, 2021

По Тонкере́йскому району отделом ОГПУ загодя были определены три байских хозяйства. В данном случае выбор определило не состояние их имущества (к слову сказать, не соответствовавшее критериям постановления ЦИК и СНК), а политическая благонадежность. [1] Недаром чекисты в соответствующих графах списка дали предполагаемым фигурантам такие характеристики:

«Альтиев Садвакас, 40 лет, имеет пять членов семьи, при царизме был несколько лет волостным управителем. До революции имел 1500 голов одних лошадей. В бытность свою волостным управлением беспощадно угнетал население, требовал предоставления женщин, за ослушание порол нагайкой и накладывал неимоверно большие налоги. Был грозой населения, при Колчаке имел тесное общение с а/о (алаш – ордынцами – И.К.). Активный руководитель организации добровольческих отрядов повстанцев 1921 года. С целью укрытия от конфискации своего скота раздает таковой беднякам.

Арбабаев Абдер, 60 лет, имеет восемь членов семьи, является отъявленным группировщиком, пользуется среди населения большим авторитетом и влиянием, в 1927 году привлекался к ответственности за фиктивное раздробление своего хозяйства.

Рамазанов Аблай, 45 лет, имеет две жены, семья состоит из шести человек, активный а/о, инициатор и организатор добровольческого отряда повстанцев в 1921 году, командовал отрядом в 400 человек, выступал против коммунистического отряда Ковалевского. Пользуется большим авторитетом и уважением как умный человек. Отношение к Соввласти враждебное. Неоднократно замечен в антисоветской агитации». [2]

Всей кампанией в Петропавловском округе руководил уполномоченный Казкрайкома ВКП(б) Хамза Юсупбеков. В свою очередь, на местах работали комиссии содействия, включавшие представителей бедноты и батрачества. Вот и Тонкере́йский райком комсомола выделил в помощь четырех членов бюро и трех активистов для учета байского скота и инвентаря. [3]

Перед нами протоколы обыска, осмотра и описи имущества принадлежащего гражданину аула №2 Альтиеву Садвакасу от 26-27 сентября

1928 года, составленные старшим уполномоченным ОГПУ Иващенко в присутствии свидетелей. Из них можно узнать, чем располагал именитый бай – бывший волостной управитель.

Это – две летние юрты, два деревянных амбара, трехкомнатная зимовка из дерна, облигации крестьянского займа 1927 года на 1000 рублей, варшавская и четыре деревянные кровати, две швейные машинки «Зингер», сепаратор, пять персидских и два простых ковра, четыре кошмы, десять ящиков – сундуков, жеребья полудоха, пара суконных галош, мужской тулуп на волчьем меху, покрытый сукном, демисезонное мужское пальто, мужская шуба, примерно тоже наименования женской одежды, одеяла, перины, подушки, ношенные пимы, три брички, лобогрейка, сенокосилка, конные грабли, 16 шестиаршинных досок, шкаф – буфет, два старых венских стула, четыре самовара, чайник, плуг, ... двухцветный карандаш и ящик с перепиской и учебниками царского периода. Присовокупим сюда по 11 быков и коров, 16 телят, 128 овец и коз, верблюда, 76 лошадей. [4]

Взамен отобранного Альтиев получил на руки бумажку – удостоверение нижеследующего содержания:

«Настоящее удостоверение выдано Петропавловским окрисполкомом гражданину Альтиеву Садвакасу происходящему из аула №2 Тонкерейского района Петропавловского округа в том, что на основании постановления КЦИК и СНК от 27 августа 1928 года о выселении байских хозяйств и согласно постановлению окрисполкома от 21 с./г. сентября он со всем семейством в числе «12» человек, а именно Садвакас Альтиев, жена Кульжамал, сын Саруар, дочери Магиша и Кагида, мать Дильдабай, брат Сейт-Ахмет, жена Маржана, сыновья Сабыр, Сармагамбет, Альмазымбет и дочь Хабиба в двухнедельный со дня вручения настоящего удостоверения срок выселяются в Актюбинский округ КАССР. [5]

Настоящее удостоверение подлежит представлению в Актюбинский окрисполком.

Председатель окрисполкома

Залогин

Секретарь

Чуйкин»

В итоге по республике было изъято 145 тысяч голов скота в пересчете на крупный, притом за единицу принята рабочая лошадь, а коэффициент перевода составлял 0,25 – для жеребят до одного года, нетель – 0,5, овца -0,1, ягненок и козленок -0,062 вол. Бык и корова – по 1. Цельная картина по округу: конфисковано 4883 головы скота, а также 35 кибиток, 31 дом, 23 землянки, 92 другие надворные постройки, 21 борона. 10 бункеров, 30 сенокосилок, 25 конных граблей, 6 веялок. 122 брички. [6]

При перераспределении скота по списку союза «Кошчи» он достался 81 колхозу и 843 хозяйствам, имущество – единоличным (70%) и кооперативным хозяйствам. [7] Вряд ли полученные несколько голов скота существенно

улучшили благосостояние хозяйств – счастливицов: в лучшем случае, он был продан или банально съеден. Что касается «барахла», то, как свидетельствуют очевидцы, «в аулах имущество и скот баев передавались в сельскохозяйственные артели, в городах товары и ценные вещи нэпманов продавались с торгов. Этого, нетрудовым путем нажитого добра было так много, что коврами, енотовыми шубами, хрусталем, китайским фарфором пришлось забить все складские помещения города (Петропавловска. – И. К.). Цена на вещи так упала, что один мой знакомый купил громадный шелковый тканый ковер за сумму, не превышающую стоимость теленка». [8]

Литература:

1. СКГА Ф.544, Оп.2, Д.68.
2. Тусов В.И. Конфискация имущества и выселение баев в Петропавловском округе (1928 г.) // Трагедия и прозрения. Петропавловск, 2002. С-54-55.
3. СКГА Ф.170, Оп.1, Д.2, Л.189.
4. ЦГА РК Ф.135, Оп.1, Д.89, Л.10-12.
5. ЦГА РК Ф.135, Оп.1, Д.89, Л.3, Л.7-9.
6. Дахшлейгер Г.Ф. Социально – экономическое преобразование в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). Алма-Ата, 1965. С.95,356-357.
7. Коллективизация сельского хозяйства Казахстана (1926 – июнь 1941 гг.). Ч. I. Алма-Ата, 1967. С.214-215.
8. Сабит Муканов. Школа жизни. Кн.третья. С.318.

Ақмарал ИБРАЕВА

М. Қозыбаев атындағы

Солтүстік Қазақстан университеті

басқарма төрағасы – ректор кеңесшісі,

тарих ғылымдарының докторы, профессор

ҚЫЗЫЛЖАР ӨНІРІНДЕГІ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ

Алаш тарихын зерттеу ісі – ел тәуелсіздігінің жемісі болып табылады. Алаштанудың негізін салып берген және тарихнамасының бастауында тұрған Алаш қайраткерлерінің өздері болатын. Бүгінде қазақ тарихы мен сол тарихты қалыптастырған ұлы тұлғалардың басым бөлігі терең және үлкен зерттеулерді қажет ететіні анық. Алаш арыстарының бірегейлері Солтүстік Қазақстан өңірінде қызмет еткен. Сол тұлғаларды жан-жақты тереңдете зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

XX ғасыр басында тарихтың шұғыл бұрылысы жағдайында көрініп тұрған үміт сәулесін пайдалану қазақ халқының тәуелсіздігі мүддесіне қажет болды. Міне, осындай сын сәтте бүкіл қазақтық Алаш қозғалысы дүниеге келіп, саяси ұйым ретінде қалыптасуы, үкімет билігін қолына алуға талпынуы заңды құбылыс еді. Сонымен бірге, Алаш көсемдері елдегі көпұлтты жағдайды сергек сезініп, Қазақстанды мекендеп қалған басқа да ұлт өкілдерінің мүддесіне, құқына нұқсан келтірмеуге барынша ұмтылғаны Алаш партиясының және Алашорда үкіметінің барлық құжаттарынан анық көрінеді. Қазағым өз алдына ел болып, отау тігіп, тәуелсіз өмір сүрсе екен деп қиын-қыстау заманда қазақ зиялылары көптеген игі істер атқарса, Алашорданың құрылуы тәуелсіздікті аңсаған идеялардың көрінісі еді.

Жалпықазақ съезі 1917 жылғы 21 шілдеде Орынбор қаласында ашылды. Оған Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Ферғана облыстарынан және Бөкей қазақтарынан делегаттар қатысты. Бұл съездің тарихи маңызын түсіну үшін оған қазіргі Қазақстан аймағына кіретін барлық жерлерден өкілдер қатысқанын баса айтуға тиіспіз. Съезд төрағасы – Халел Досмұхамедов, орынбасарлары – Ахмет Байтұрсынов пен Әлмұхамед Көтібаров, хатшылары – Міржақып Дулатов пен Асылбек Сейітов. Қаралған мәселелердің ішінде ең негізгісі Ресей мемлекеттілігі және оның құрамындағы Қазақстанның тағдыры болатын. Бұл орайда А. Байтұрсынов пен М. Дулатов «автономиялы тәуелсіз қазақ мемлекетін құру» идеясын ұсынды, ал, Ә. Бөкейханов «демократиялық,

федеративтік және парламенттік Ресей республикасының құрамындағы» қазақтың ұлттық-территориялық автономиясын болуын қалады... съезд басым көпшілікпен Ә.Бөкейхановтың ұсынысын қолдады. «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 31-шілдедегі санында жарияланған съезд қаулысы «қазақ облыстары ұлт жігіне қарай областық автономия алуға тиіс», – деп редакцияда берілген [1].

Жер мәселесі жөнінде съезд делегаттары: «Қазақ жерлері ешкімге, ешқандай жолмен берілмейді. Қазынаның жері дегеннің бәрі қазақтың жері болғандықтан, иесіне қайтарылсын», – деген мәмілеге келді. Бүкілқазақ съезі облыстар бойынша Ресей Құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидаттар тізімін бекітті. Шын мәнінде ең жоғарғы билік құрылымын белгілейтін бұл ұлы жиынға қазақ халқының ең беделді әрі білімді ұлттық көсемдері сайлануға тиіс деген шешім алынды. Олардың арасында: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Ақбаев, Ә. Ермеков, Х. Досмұхамметов, Ж. Досмұхамметов, М. Тынышбаев, Ы. Жайнақов, М. Шоқай, С. Қожанов, Б. Құлманов, Г. Потанин сияқты аса көрнекті қайраткерлер болды. Ақмола облысынан сайланғандар: Айдархан Тұрлыбаев, Асылбек Сейітов, Ережеп Итбаев, Сейілбек Жанайдаров, Жұмағали Тілеулин, Рақымжан Дүйсенбаев, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмұхамед Абылаев, Сыдық Меченбаев, Салмақбай Күсемісов, Хайретдин Болғанбаев.

Егер біз бүгінгі тәуелсіздігіміздің Қазақстан халықтарына, оның ішінде мемлекет атын әйгілеген қазақ халқына қандай жақын әрі қымбат екендігін жан-жүрегімізбен түсінетін болсақ, соның бастау қайнары осы съезд болатын. Рас, съезд материалдарында тәуелсіздік, «Алаш» партиясы деген сөздер кездеспейді. Бірақ, зерделеп түсінген адамға бұл съездің саяси бағыт-бағдары, құрылған немесе құрылғалы тұрған саяси партияның, бүкіл ұлтты тапқа, топқа, жікке, жүзге, руға бөлмейтін жалпы ұлттық демократиялық саяси партияның ісі екендігі көрініп тұр. Және де бұл біздің жорамалымыз ғана емес, тарихи факт. Оған дәлел ретінде «Қазақ» газетінің 1917 жылдың 5 қазандағы 244-санында редакция атынан жарияланған хабарды келтіреміз. Бұл хабарда: «...саяси партия құрылатын күн жақын. Ол үшін жеке съезд өткізу керек. Әзір қазақ партиясының бағдарламасы жасалған жоқ. Оның негізіне бірінші Жалпықазақ съезінің қаулысы алынар. Болашақ партиямыздың атын ата-бабаларымыздың ұраны болған «Алаш» деп атағымыз келеді. Жалпықазақ съезінің шешімдерін қолдайтын әрбір қазақ Құрылтай жиналысына ұсынылатын кандидаттардың тізімін бір ғана «Алаш» партиясының тізімі деп атағаны жөн» – делінген [2].

Міне, осылайша, сол бірінші съезде Құрылтайға депутаттыққа кандидат болып қазақ атынан ұсынылғандар тізіміндегі қызылжарлықтар: Айдархан Тұрлыбаев, Ережеп Итбаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов, Хайретдин Болғанбаев, әрине, жеке бөліп көрсетеміз – Мағжан Жұмабаев, «Алаш» партиясының іргесін қалап, шаңырағын көтерушілер екенін дәлелдейміз. Әйтпесе, әлдебіреулер толық білмегендіктен, кейбіреу білсе де, айтқысы келмегендіктен сол Мағжанды немесе Жұмағалиді «Алаш» қозғалысына қатысқан еді, «Алашордада» қызмет істепті», – деп бәсеңсізге

бейім тұрады. Мұны оқыған бүгінгі жастар жағы, жазығы қанша, осылай екен деп сенеді [2, 3 б.]. Бүкілқазақтық Алаш съезі, II съезд, «Алаш съезі» деп аталған екінші жиын 1917 жылғы 5-13 желтоқсан күндері Орынборда өтті. Бұл съездің маңызы қазақ халқын тұтастыққа, бірлікке шақырды. Партия болып, топ болып жіктелуге қарсы, бірлік үндеуін М. Дулатов пен А. Байтұрсынов жазды.

Семейде шығатын тәуелсіз «Сарыарқа» газетінің 1918 жылғы 22 қаңтардағы санын оқимыз. Осы съездің жұмысына байланысты Алаштың жас күрескері Әлімхан Ермековтің «Жасасын, Алаш, жасасын!» деген мақаласында: «Желтоқсанның 12-күні «Алаш» автономиясы жарияланды. Алты алаштың баласының басына Ақ орда тігіліп, Алаш туы көтерілді. Үлкен ауылдарға қоңсы қонып, шашылып жүрген қазақ жұрты өз алдына ауыл болды. Отансыз жұрт Отанды болды», – делінген. «Алаш» туын көтерушілердің бірде-біреуін кемітуге болмайды. Олардың әрқайсысының өз орны бар. Үкімет бір жарым жылдан артық қана өмір сүргенімен қазақ тарихында өзінің өшпес ізін қалдырған. Солтүстік аймақтың халқының ұлттық құрамы, қазір көзі тірі ардагерлердің Кенес үкіметі орнағаннан кейін алған тәрбиесі, көргені-білгені, саяси мәдениетінің деңгейі басқаша екендігі салдарынан еске алынбай, ұмытылып бара жатқан есімдерді атап көрсетуді парыз деп санаймыз. Олар:

Әлихан Бөкейханов – осы Петропавлда саяси күрес жолына түскен, Алаш партиясының негізін қалаған. Ол Семей облысы, Қарқаралы уезінде 5 наурыз 1866 жылғы 5 наурызда туған. 1917 жылы 13 желтоқсанда бүкіл қазақ құрылтайында Алаш автономиясы жарияланып, Ә. Бөкейхан сол алғашқы Қазақ республикасының тұңғыш төрағасы болып сайланды. 1906, 1922, 1929 жылдары бірнеше рет тұтқындалып, түрме азабын тартты. Әлихан Бөкейхан Мәскеуге жер аударылады, зор беделінен қорыққан большевиктер өкіметі оны Қазақстанға жолатпады. Онда он жыл үй қамауында отырған Әлиханды 1937 жылы тамызында қайта тұтқындап, бір айдан кейін жалған жаламен 71 жасында Мәскеуде ату жазасына кеседі.

Міржақып Дулатов – Петропавлда тұрып, мұғалім болған. Бүкіл қазақтың азаттық ұраны болған «Оян, қазақ» өлең кітабы 1909 жылы Қазан қаласындағы «Шарқ» баспасынан шыққан болатын. Бұл туынды сол кездегі жалпы қазақ қоғамына ұнағанымен, патша өкіметі оның идеялық мәнін жат көріп қуғындады. Тап осы кезде Міржақып ағамыз Қызылжарға келіп бас сауғалап, паналағаны жайлы мәліметтер кездеседі. Қаладағы Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин сынды зиялы қауым өкілдерімен танысып, кейін бірлесіп патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы белсенді күрес жүргізді.

Мәселен, олардың кездесуі жайлы Міржақып Дулатұлының елдегі ағасы Асқарға жазған хатында: «Қызылжарға келгелі бірталай кісілермен таныстым. Олардың ішінде тез тіл табысып кеткенім Жұмағали Тілеулин деген дәрігер. Ол қаламы төселген жазушы екен. Өнерден де құралақан еместігі екеумізді жақындастыра түсті. Оның үйіне барып тұрамын. Осы қалаға келгелі орысша оқытып жүрген Мағжан Жұмабаев сынды ақыным бар. Оның менен жасы кіші,

жазған өлеңдері тамаша, ақындығы күшті өте дарынды жігіт. Екеуміздің өмірге деген көзқарасымызда айырмашылық жоқ десе де болады, сырласып, достасып кеттік» [3, 7 б.].

Қызылжар өңірінде М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» атты романы дүниеге келді. Қазіргі таңда дара тұлғаның «Оян, қазақ» пен «Бақытсыз Жамал» туындыларын жан-жақты саралай қарасак, қазақтың жүрегіне жол тапқан, тәрбиелік құны қымбат, алғашқы көркем шығармалар болып табылады. Осы кітаптар арқылы қазақтың ішінде ояну, гүлдену, өркениетке ұмтылу деген аңсар ойлар пайда болды. Және қазақ қоғамы «Бақытсыз Жамалдың» тағдыры арқылы өз тағдырын елестетіп, ойлануға мүмкіндік алды. Мағжан Жұмабаевтың азаматтық, ақындық бетін ашқан, саяси көзқарасын қалыптастырған ұстазы өзге емес – Міржақып Дулатов екені шындық [1, 2 б.].

Мағжан Жұмабайұлы 1893 жылы 25 маусымда Солтүстік Қазақстан облысы, Мағжан Жұмабаев ауданы, Сасықкөл деген жерде дүниеге келген. М. Жұмабаев 1913 жылы Омбыға оқуға түседі. Мұнда ол Сәкен Сефуллинмен, Нығмет Нұрмақовпен танысады. Кейін Омбыда оқып жүрген көптеген қазақ жастарымен мәселен, қызылжарлық Әбдірахман Байділдин, Таутан Арыстанбеков, Смағұл Сәдуақасов, Абдолла Байтасов, Бірмұхамет Айбасов, Ахмет Баржақсин, Мұхтар Саматов, ағайынды Мұсылманбек және Мұратбек Сейітовтар сияқты бір топ қазақ азаматтарымен араласады. Алаш қозғалысының көсемі Әлихан Бөкейханов пен Мағжан Жұмабаевтің жолдары осы Омбы қаласында тоғысқан. Мәскеуде 1917 жылы 1 мамырынан бастап 11 мамырана дейін өткен съезде Ә. Бөкейханов пен М. Жұмабаев бірге қатысқаны кейін анықталды. Осылайша, Қызылжар өңірінің жас азаматтары Алаш зиялылары қатарына еніп, қазақ халқының құқықтары мен мүддесін қорғауға ат салысты.

Алаш арыстарының арасынан ғұмырының белсенді шағын Қызылжар өңірінде өткізген Қошке (Қошмұхамед) Кеменгерұлы 1896 жылы 15 шілдеде Омбы уезінде дүниеге келген. Әкесі Дүйсебай қажы Қошкені молдаға да, мұғалімге де беріп, арабшаны да, орысшаны да кат-қабат үйретеді. Одан кейін Омбыдағы приход школасын бітіріп, Омбы малдәрігерлік-фельдшерлік мектебінде білім алды. 1913 жылы Омбы ауылшаруашылығы училищесіне түседі. Қазақ жастарының тұңғыш ұйымы «Бірлікке» мүше болып, оның «Балапан» атты журналына редакторлық етті. 1918 жылы ауыл шаруашылығы училищесін тәмәмдайды. Келесі жылы Ақмола облыстық халық ағарту бөлімінің саны аз ұлттар ісі жөніндегі бөлімшесінде нұсқаушылық қызметке алынады. Қызылжарда 1918 жылдың жазында қазақ жастарының тұңғыш газеті «Жас азамат» (1918-1919) газетінде редакторлық еткен аса көрнекті көсемсөзші, алаштың көрнекті қайраткері. Бұл газет жастарды Алашорда үкіметін нығайтуға, тәуелсіз қазақ мемлекетін құруға шақырған еді [4]. Қошмұхамед Кеменгерұлы 1937 жылдың 17-21 қарашасында Омбы қаласында жазықсыз айыпталып, мерт болды.

Смағұл Сәдуақасұлы 1900 жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Ақжар ауданында дүниеге келген. С.Сәдуақасов, Қазақ Орталық атқару комитеті төрағасының орынбасары, 1925-1927 жылдары республика Халық

ағарту министрі, Қазақстанның жеке республика ретінде қалыптасуына, жер аймағының түгел болуына ерекше еңбек сіңірген қайраткер. 1921 жылы Ақмола губерниясын құру съезінде Қазақ Республикасы Орталық Атқару комитеті атынан өкіл болып, жаңа губернияның алғашқы қадамына сәт тілеп, жалынды сөз арнаған. Кеңестік қазақ баспасөзінің негізін қалаушы, дарынды көсемсөзші, жазушы, драматург 1934 жылы Мәскеуде қайтыс болды.

Ережеп Итбаев, 1917 жылғы сәуірде ұлттың бірлігі, тәуелсіз болашағы үшін күреске бел буған Итбаев Ережеп Алашорданың Ақмола облыстық қазақ съезін Омбыда ұйымдастырып өткізген. Алаш қозғалысының белсенді қайраткері, өз заманының көзі ашық азаматы, қазақ халқының күрескер, талантты ұлдарының бірі. Том қаласында 1917 жылы қазанның 8-15 күндері аралығында жалпысібір съезінде Ережеп Итбаев Ә. Бөкейхан, М. Тынышбаев, Х. Ғаббасов, С. Досжановтармен бірге қазақ халқының өкілі болып қатысады. Сол жолы Сібір кеңесінің құрамына қабылданады. 1917 жылы желтоқсанның 5-13 күндері аралығында Орынборда жалпықазақ съезіне қатысып, Алаш автономиясының халық кеңесіне кандидат болып сайланды [5].

Айдархан Тұрлыбаев, жоғары білімді заңгер әрі шығыс тілдерінің маманы. Солтүстік Қазақстандағы тұңғыш қазақ комитетінің, басқаша айтқанда, 1917 жылғы көктемде құрылған тәуелсіз мемлекеттік органның бірінші төрағасы, Сібір ревкомындағы Қазақстан өкілі. Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, саяси қуғын-сүргін құрбаны. 1877 жылы Ақмола облысы Көкшетау уезінің Мезгіл болысында туған. 1902-1917 жылдары университет бітіргеннен кейін Омбының заң орындарында адвокаттық қызмет қылып, алқа сотының мүшесі болады. 1917 жылы 25 сәуір – 5 мамыр аралығында Омбы қаласында өткен Ақмола облыстық қазақ съезін басқарып, өткізген Айдархан Тұрлыбаев, орынбасары дәрігер Асылбек Сейітов болған. Осы съезде әр уезден келген 150 делегат А.Тұрлыбайұлын Ақмола облыстық қазақ комитетінің төрағасы етіп сайлайды. 1917 жылы А.Тұрлыбайұлы Алаш партиясы құрылатын алғашқы жалпықазақ съезінің де, тәуелсіз Алаш автономиясы жарияланатын екінші жалпықазақ съезінің де ұйымдастыру және өткізу жұмыстарына белсене қатысқан. Ол І съезде Ақмола облысынан Бүкілресейлік құрылтайға және Бүкілресейлік мұсылмандар съезі – Шора-и-Исламға делегат болып сайланды.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Омбы қаласының түрлі заң орындарында адвокат, кеңесші, сот жүргізушісі болып қызметтер атқарады. Саяси қуғын-сүргін оны жазбай танып, 1934 жылы абақтыға жабады. Мұнда 6 ай азап шегеді. А.Тұрлыбайұлы 1937 жылы 14 маусымда қайта ұсталып, «ұлтшыл», «ұлттық буржуазия өкілдерінің сойылын соғушы» ретінде айыпталып, ату жазасына кесілді. 1957 жылы ақталды.

Жұмағали Тілеулин 1890 жылы Ақмола облысы Көкшетау уезі Айыртау болысының Жаманшұбар ауынында (қазіргіше Солтүстік Қазақстан облысына қарайды) дүниеге келген. 1913 жылы Орынбор әскери мектебін бітірген. 1913-1917 жылдары Петропавл уезінде фельдшер болып жұмыс атқарған. Ақмола облыстық Алаш партиясының бөлімшесін құруға атсалысқан. Кеңес дәуірінде Петропавл мен Көкшетау уезінде денсаулық сақтау бөлімінде жұмыс істейді.

Қызылжар қаласында қазақ педагогикалық техникумының ұйымдастырылуы мен ашылуына белсене атсалысқан. 1922 жылдың 1 қыркүйегінде техникум ашылып, оның тұңғыш директоры қызметін атқарған. Архив деректерінде оның кеңсе қызметкерлері үшін тіл үйрену курсы ашып, қазақша сабақ бергені жөнінде мәліметтер сақталған [6]. Көрнекті қазақ публицисі, М.Дулатовтың, М. Жұмабаевтың азаттық күресі жолындағы серігі. А. Байтұрсынұлының тапсырмасы бойынша ол қазақ тілінде медицина саласы бойынша оқулық және кітап жазумен айналысады. Қайраткердің 1924 жылы Орынбордан «Гигиена», 1926 жылы Мәскеуден «Жұқпалы аурулар», «Қотыр мен жұқпалы аурулар, оларға қарсы қолданылатын шаралар», 1926 жылы «Денсаулық» атты кітабы жарық көреді. Сондай-ақ, «Көз ауруы - трахома» (1924), «Мерез» (Мәскеу), «Қолдағы хайуандардан адамдарға жұғатын аурулар» (Мәскеу, 1927) атты еңбектері қазақ тіліне аударылған. Отызыншы жылдары қуғын-сүргін қасіретін толық басынан кешкен аяулы азамат 1938 жылы Қырғызстанның Новотроицк ауданында аурухана меңгерушісі болып жүрген кезінде қайта тұтқындалып, ату жазасына кесілді [7].

Ахмет Жанталин, көрнекті публицист, алаш қайраткері, Әлихан Бөкейхановтың, Міржақып Дулатовтың, Мағжан Жұмабаевтың сенімді серігі. XX ғасырдың екінші он жылдығында Троицкі мен Орынбор қалаларында жарық көріп тұрған Айқап (1911-1915 жж.) журналы мен «Қазақ» (1913-1918 жж.) газетінің қазақ қоғамында белсенді авторларының болғандығы мәлім. А. Жанталинге қатысты тергеу материалдарынан оған ОГПУ тергеушілері тарапынан екі бірдей айып тағылғандығы байқалады. Бірі 1921 жылы болып өткен Батыс Сібір шаруалар көтерілісіне қазақ жігіттерін ұйымдастырушы адам ретінде қатысты және, екіншісі, 20-шы жылдардың соңында Петропавл округіне қарасты Октябрь ауданында контрреволюциялық ЖАТ (жаңа төңкерісшілер) аталатын байлар ұйымын құрды деген. Сонымен А. Жанталин 1932 жылы ұсталып, Петропавл абақтысына жабылып, оның үстінен тергеу жүргізілді.

Қафез Айбасов, Солтүстік Қазақстан облысы Октябрь ауданының Қаратал ауылының тұрғыны, 1878 жылы туған, ұлты қазақ, революцияға дейін болыс басқарған, бай, тәркіленген, екі мәрте (1929 және 1935 ж.) «жат элемент» ретінде сотталған. 1940 жылы тамызда белсенді «алашордашыл» ретінде НКВД тарапынан ұсталып, Петропавл қаласының тергеу абақтысына жабылып, 1941 жылы Солтүстік Қазақстан облыстық сотының шешімімен 15 жылға еркіндігінен айырылған. Ұлттық тарихнамада осы уақытқа дейін байлар аталатын әлеуметтік топ өкілдеріне тиесілі көңіл аударылмай келді. Бұл, әрине, кеңестік тарих методологиясынан туындаған нағыз әділетсіздіктің көрінісі. Байлар да қазақ қоғамының толық құқылы мүшесі, оның экономикалық өмірінің негізгі ұйытқы элементі. Басқаша айтқанда, кеңестік билікке дейінгі қазақ қоғамының тарихын қазақ байларының қызметінсіз тура да дәл түсіну, әрине, мүмкін емес. Айбасов Қафез, міне, осы қазақ қоғамындағы байлар аталған әлеуметтік топтың өкілі [8].

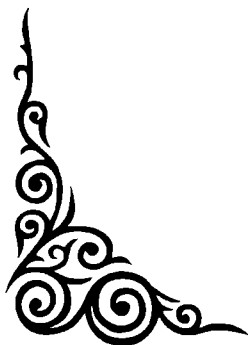
XX ғасырдың бас кезінде ұлт-азаттық қозғалыс тарихының өзекті мәселерінің бірі – бұл, әрине, Алаш партиясының құрылуы, оның тарихы.

негіздері, саяси әлеуметтік сипаты және қазақ тарихында алатын орны ерекше. Еліміздің егемендігі үшін басын оққа байлаған ағалардың тізімін жалғастыра беруге болады. Олардың атын ұмытуға болмайды. Тәуелсіз елдің әрбір азаматы, әсіресе, өскелең жас буын үшін ең қымбат ұстанымға Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев былай нұсқағанын есте ұстау қажет: «Жалпақ жұртыңды, исі алашыңды құрметтеу – алдымен, өзің туған өлкенің тарихын, оның табиғатын танудан, адамдарын ардақтаудан басталады» [9, 86 б.]. Қазіргі ұрпақтың көзін тарихи шындыққа жеткізу – парыз.

Әдебиеттер

1. Тайшыбай З.С. Ел тарихының ерекше беттері // Түркістан. – 1, 8, 15 желтоқсан 2011
2. Слямов А.С. Солтүстік-Шығыс Қазақстан азаматтық қарама-қарсылық кезеңінде (1917-1920 жж.). / тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – 25 б.
3. Мұқанов Қ. Міржақыптың Қызылжарда болған жылдары туралы // Қызылжар нұры, 23 қаңтар 2009. – 37 б.
4. Қожахметов Б. Қамалдым өткелі жоқ терең жорға // Солтүстік Қазақстан, 14 шілде 2006. – 24 б.
5. Алаш қозғалысы. – Алматы, 2008. – 25 б.
6. Жұмағали Тілеулин. Деректер, қайраткердің еңбектері және құжаттар жинағы / Құраст. С. Мәлікова, А. Мырзағали, Т. Долганова, К. Байгунакова. – Петропавл, 2015. – 277 б.
7. Кемеңгер Қ. Ақмола-Көкше елінен шыққан Алаш қайраткерлері // Арқа ажары, 11 қыркүйек 2010 ж. – 39 б.
8. ҚР ҰҚК Солтүстік Қазақстан облысы бойынша департаментінің архивы, № 03248 іс, 18-24, 28-52, 125-130 п.п.
9. Назарбаев Н.Ә. Ақыл-парасат кітабы. – Астана, 2015. – 300 б.

Сәуле МӘЛІКОВА,
Солтүстік Қазақстан
мемлекеттік архивінің директоры,
тарих ғылымдарының кандидаты

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1918 ЖЫЛҒЫ ШІЛДЕДЕГІ АЛАШ ОРДА КӨШБАСШЫЛАРЫМЕН АУҚЫМДЫ ЖИНАЛЫС

1917 жылы орын алған саяси өзгерістер Алаш қозғалысына жаңа мүмкіндіктер мен жауапты міндеттер қойды. Өздерін қазақ халқының тағдырына жауапты деп санаған Алаш қайраткерлері 1905 жылдан бері ілгерілеп келе жатқан автономия мәселесін күн тәртібіне қойып, автономияның негізі ұлттық армия екенін жариялады.

1918 ж. Бүкіл Ресей аумағында қанды азамат соғысы басталып, қазіргі Қазақстан аумағы бойынша да ұрыс қимылдары жүріп жатты. Ақтар жағынан да, қызылдар жағынан да жиі тонау мен зорлық-зомбылыққа ұшыраған қазақ ауылдары қорғансыз қалды. Бұл тұрғыда Алаш Орда үкіметі қазақтар арасынан құрған бөлімдер қазақ халқын ақ гвардияшылар мен қызыл гвардияшылардың Қарулы жасақтарынан қорғауға тиіс болды.

Коммунистер билікке келгеннен кейін Алашордашылар анти-большевиктік лагерьге көшті және олардың ең жақын одақтасы казактар болды. Нәтижесінде Орал, Орынбор және Сібір казактарымен уағдаластыққа қол жеткізілді. Бірінші кезеңде казактар құрылып жатқан Алаш Орда милиция жасақтары үшін нұсқаушылар болды. Алаш Орда үкіметі өз автономиясын бар күшімен қорғауға тырысты. Олар автономия, ұлттық үкімет, ұлттық милиция және армияның ыдырайтын империядан тәуелсіздік алу жолындағы алғашқы қадам екенін түсінді.

Дербес Қарулы Күштерді қалыптастыру міндеттерінің маңыздылығына және автономияны басқарудың жеделдігіне байланысты 1918 жылғы 11 маусымда Алаш Орда үкіметінің қаулысымен әскери министрлік функциялары бар және Алаш Орданың облыстық және уездік бөлімдері жанынан облыстық және уездік әскери кеңестер ашу құқығы бар үш адамнан тұратын Әскери кеңес құрылды.

Әскери кеңеске «большевиктермен күресу үшін жігіттерді шақыру» міндеті жүктелді. Төраға болып Ә. Бөкейханов, мүшелері болып М. Тынышпаев және Х. Ғаббасов сайланды. 12 маусымдағы қаулымен жергілікті жерлерде "ең азы үш, ең көбі бес мүшеден" тұратын кең өкілеттіктері бар Алаш

Орданың облыстық және уездік уақытша кеңестері қалыптастырылуда. 16 маусымда Алаш Орданың барлық аймақтық бөлімшелеріне Төраға Ә.Бөкейхановтың қолы қойылып, кіммен байланыс орнатылғаны туралы отыз адамнан тұратын атты милицияға шақыру туралы тиісті бұйрық жіберілді [1].

Тарихи шындық демекші, қазіргі жастар түгілі, аға ұрпақ өкілдерінің көбі біле бермейтін бір мәселе бар. Ол – Чехословак тұтқындары көтеріліс жасап, 1918 жылы 31 мамырда Поволжьеде, Сібірде және Қазақстанның солтүстігінде, соның ішінде Қызылжарда кеңес үкіметін құлатқан. Осы кезде биліксіз қалған аймақта қазақ оқығандары Алаш туын қайта көтеруге әрекеттенді. Кеңестік тарихта «Алашордашылар Колчак үкіметімен ауыз жаласты» деген жала жабылып, кей кезде әлі де көрініс беріп қалады. Бұл – білмегендік. Шындығы – Ә.Бөкейханов бастаған Алаш қайраткерлері Бүкіл Ресейдің бас қолбасшысы лауазымын иеленген адмирал Колчакқа барып, қазақ автономиясын құруға мүрсат сұрағаны. Ал, Колчак: «Ресей бөлінбейді, біртұтас болады», -деп, Алашорда үкіметіне тиым салған.

Сол жылдары Омбыда қазақ балаларын оқыту жөнінде мәселе көтеріп, мұғалімдер курсын ашып, оған сабақ берген Мағжандар екені шындық. Қызылжарда жастардың «Жас азамат» газетін шығарып, Алаш Орда идесын, өзін-өзі басқарудың земстволық түрін насихаттағаны шындық. Ә.Бөкейханов земствоның не екендігін былайша түсіндірді: «Земство жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс-мекеме, жұрттың көзі, жан ашыры, қорғаушысы, қамқоры» [2].

Жергілікті халықтың әлеуметтік мәселелерін шешіп отыру үшін Ақмола облысына қарасты уездердегі земствода ұлт зиялылары көзге түсті. Ақмола облыстық земство басқармасына төрағаның орынбасарлығына Ә.Оразаев, мүшелеріне Ережеп Итбаев, Мұхтар Саматов сайланған [3]. 1918 жылы 5 маусымнан бастап жұмысына қайта кіріскен Қызылжар уездік Земство Басқармасында С.Көсемісов, Ғ. Қуанышев, Ж. Тілеулин, М. Жұмабаев сынды азаматтар қызмет атқарған.

Сонымен, архивтік құжаттар негізінде 1918-1919 жылдары елдің басқа өңірлерінде Кеңес үкіметі билеген кезде, Қызылжарда Кеңес үкіметі құлап, Алаш Орда үкіметінің саясаты жүргізілгені анықталды.

Қызылжарда Алаш қайраткерлерінің үлкен жиналысын өткізудің тарихи орны 1918 жылы шілде айында анықталды. Бұл маңызды тарихи оқиға Әлти қажының қонысында Аққусақ болысында, (қазіргі СҚО Жамбыл ауданында) сол кезде оның ұлы Сәдуақас болыс болған жерде өтті.

Мұнда Алаш Орда басшылары Ақмола облысының Петропавл және Көкшетау уездерінің 22 болысының өкілдері қатысқан ауқымды жиналыс ұйымдастырды. Жиналыстың күн тәртібіне Алаш милициясын құру, оның қатарына қазақ жігіттерін тарту туралы мәселе қойылды. Жиналыс жұмысына Алаш Орда Орталық Комитетінің мүшелері Міржақып Дулатов, Омбы облыстық Алаш Орда комитетінен Ережеп Итбаев, Айдархан Тұрлыбаев, Қазі Торсанов, Петропавл уездік комитетінен Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Құсемісов, Көкшетау уезінен Еркосай Мұқышев және т. б. қатысты [4].

Осы тарихи оқиғаға қатысқан ұлт зиялыларына тоқтала кетсек.

Міржақып Дулатов – Петропавлда 1907-1909 жылдары тұрып, мұғалім болған. XX ғасырдың басында қазақтардың ұранына айналған «Оян, қазақ» деген кітабы 1909 жылы Қазан қаласындағы «Шарқ» баспасынан шыққан болатын. Осы кітабы үшін патша үкіметі оны қуғындап, бірнеше мәрте түрмеге жапты. Тап осы кезде Міржақып ағамыз Қызылжардан Орынборға барып, Ахмет Байтұрсынұлы екеуі «Қазақ» газетін 1918 жылдың күзіне дейін шығарып тұрды. «Қазақ» газеті ұлы даламызға кең таралып, ұлт-азаттық күрестің айбынды Туына айналды. азетке Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин, Ахмет Жанталин, Бірмұхамет Айбасов сынды зиялы қауым өкілдері өлең, хат-хабар жазып, Ресей патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы белсенді күрес жүргізді.

Қызылжар өңірінде М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» атты романы дүниеге келді. Қазіргі таңда дара тұлғаның «Оян, қазақ» пен «Бақытсыз Жамал» туындыларын жан-жақты саралай қарасақ, қазақтың жүрегіне жол тапқан, тәрбиелік құны қымбат алғашқы көркем шығармалар болып табылады. Осы кітаптар арқылы қазақтың ішінде ояну, гүлдену, өркениетке ұмтылу деген аңсар ойлар пайда болды. Мағжан Жұмабаевтың азаматтық, ақындық бетін ашқан, саяси көзқарасын қалыптастырған ұстазы өзге емес –Міржақып Дулатов екені шындық [5].

1917 жылғы сәуірде ұлттың бірлігі, тәуелсіз болашағы үшін күреске бел буған Итбаев Ережеп, Алаш Орданың Ақмола облыстық қазақ съезін Омбыда ұйымдастырып өткізген. Алаш қозғалысының белсенді қайраткері, өз заманының көзі ашық азаматы, қазақ халықының күрескер, талантты ұлдарының бірі. Томск қаласында 1917 жылы қазанның 8-15 күндері аралығында жалпысібір съезінде Ережеп Итбаев Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев, Х.Ғаббасов, С.Досжановтармен бірге қазақ халқының өкілі болып қатысады. Сол жылы Сібір кеңесінің құрамына қабылданады. 1917 жылы желтоқсанның 5-13 күндері аралығында Орынборда жалпықазақ съезіне қатысып, Алаш автономиясының халық кеңесіне Қызылжарлықтар атынан кандидат болып сайланды [6].

Айдархан Тұрлыбаев, жоғары білімді заңгер әрі шығыс тілдерінің маманы. Солтүстік Қазақстандағы тұңғыш қазақ комитетінің, басқаша айтқанда 1917 жылғы көктемде құрылған тәуелсіз мемлекеттік органның бірінші төрағасы, Сібір ревкомындағы Қазақстан өкілі. 1877 жылы Ақмола облысы Көкшетау уезінің мезгіл болысында туған. 1902-1917 жылдары университет бітіргеннен кейін Омбының заң орындарында адвокаттық қызмет қылып, алқа сотының мүшесі болады. 1917 жылдың 25 сәуірі – 5 мамыр аралығында Омбы қаласында өткен Ақмола облыстық қазақ съезін басқарып, өткізген Айдархан Тұрлыбаев, ал орынбасары дәрігер Асылбек Сейітов болған. Осы съезде әр уезден келген 150 делегат А. Тұрлыбаевты Ақмола облыстық қазақ комитетінің төрағасы етіп сайлады. 1917 жылы А.Тұрлыбаев Алаш партиясы құрылатын алғашқы жалпықазақ съезінің де, тәуелсіз Алаш автономиясы жарияланатын екінші жалпықазақ съезінің де ұйымдастыру және өткізу жұмыстарына белсене қатысқан. Осы күресі үшін ол 1934 жылы абақтыға жабылады. Мұнда 6 ай азап шегеді. А. Тұрлыбаев 1937 жылы 14 маусымда

қайта ұсталып, «ұлтшыл», «ұлттық буржуазия өкілдерінің сойылын соғушы» ретінде айыпталып, ату жазасына кесілді. 1957 жылы ақталды [7].

Жұмағали Тілеулин 1890 жылы Айыртау болысының Жаманшұбар ауылында дүниеге келген. 1913 жылы Орынбор әскери медицина мектебін бітірген. 1913-1917 жылдары Петропавл уезінде фельдшер болып жұмыс атқарған. 1917 жылы наурыздың басында Ә. Бөкейханов Минскіден телеграмма беріп, патшаның құлағанын естірткенде «Қызылжардағы Тілеулинге» деп көрсеткен. 1922 жылы Қызылжар қаласында қазақ педагогика техникумының тұңғыш директоры қызметін атқарған. Көрнекті қазақ публицисі. М. Дулатовтың, М. Жұмабаевтың азаттық күресі жолындағы серігі. Қазақ тілінде медицина саласы бойынша алғашқы оқулықтың авторы. Денсаулық тақырыбына бірнеше кітапты қазақ тіліне аударған. Кеңес тұсында үш рет тұтқындалып, 1938 жылы ату жазасына кесілді [8].

Ахмет Жанталин, көрнекті публицист, Алаш қайраткері, Міржакып пен Мағжандардың ниеттес серігі. «Айқап» (1911-1915 жж.) журналы мен «Қазақ» (1913-1918 жж.) газетінің белсенді тілшісі ретінде Есіл-Қызылжар өңіріндегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігі жөнінде жазып тұрған. Ахмет атамыздың қаламынан туған мақалаларда қазақ жастарына білім беру, ұлт теңдігі мәселелері терең қозғалған. Қызылжар өңірінде судья болып қызмет атқарған. [9]. А. Жанталин 1932 жылы жазықсыз ұсталып, Петропавл абақтысына жабылды. Тәуелсіздік жылдары Ахмет Жанталиннің ел алдындағы қызметіне лайықты баға берілді.

Қафез Айбасов, Солтүстік Қазақстан облысы Октябрь ауданының Қаратал ауылында туып-өскен. Кеңес дәуірінде мұндай жігерлі, жан-жақты, сауатты азаматтарға тағылған «ұлтшыл» деген айыпен, Мағжандар сияқты үш рет ұсталып, 1940 жылы тамызда белсенді «алашордашыл» ретінде Солтүстік Қазақстан облыстық сотының шешімімен 15 жылға кесілген. Айбасов Қафез, міне, осы қазақ қоғамындағы байлар аталған әлеуметтік топтың өкілі.

Ғалиасқар Мұхаметжанұлы Қуанышев, 1886 жылы Қызылжарда дүниеге келген, 1917 жылы 4 маусымда Петропавл уездік қазақ комитетінің тұңғыш төрағасы болып сайланған Алаш қайраткері. Ғ. Қуанышев «қала тұрғындары арасында беделі биік, игілікті істердің ұйымдастырушысы ретінде үнемі көзге түсіп жүретін, үлкен жүректі азамат еді», - дейді екен замандастары. 1937 жылы 13 қыркүйекте жазықсыз мерт болған жеолесіміз 1958 жылы ақталған.

Дәулет (толық есімі Дәулетше) Қуанышев, 1878 жылы бұрын Бейнеткор, кейін Совет ауданының оныншы ауылында туған. Ресей патшасы тақтан кеткен соң, 1917 жылғы 4 сәуірде Петропавл уездік атқару комитетіне мүше болып сайланған екі қазақтың бірі. Еліміздегі Алаш қозғалысының белсенді қайраткерлерінің бірі. Революциядан бұрын да қуғын көріп, 1930 жылы кеңес заманында ұлтшыл-алашордашы деген желеумен ұсталған [10].

Салмақбай Күсемісов, 1869 жылы Қызылжарда туған. Алаш қозғалысына ерте қатысқан, Солтүстік Қазақстан қазақтарының атынан Алашорда үкіметіне сайланған. 1919 жылдың 8 қарашасында ұсталып,

алашордашы деген айыппен өлім жазасына кесілген. Жазықсыз екені кейін анықталып, 1954 жылы 12 тамызда ақталған [11].

Тәуелсіз елдің әрбір азаматы, әсіресе, өскелең жас буын үшін ең қымбат ұстанымға Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев «Біз кезінде елге қызмет етудің озық үлгісін көрсеткен Алаш қайраткерлерінен тағылым аламыз. Олар өткен асырдың басында тәуелсіздік идеяларын халық арасында дәріптеуге зор еңбек сіңіріп, азаттық жолында құрбан болды», – деді. [12].

Қазақстанның солтүстік аймақтарында, әсіресе Қызылжардағы қазақ зиялы қауымы өкілдерінің еңбегі ерекше еді, олардың біразы осы жердің тумасы болса, көпшілігі түрлі себептермен келген.

Алаш қозғалысының басталуы, дамуы, Алаш Орда үкіметінің жариялануы сияқты тарихи оқиғалардың бірде-біреуі Қызылжарды айналып өтпеген. Демек, «Алаш арыстары» деген қасиетті тізімді толықтырып, оларға құрмет көрсетуді жалғастыра беру- міндетіміз.

Солтүстік Қазақстанда (СҚО Жамбыл ауданы) Алаш қайраткерлерінің жиналысын өткізудің тарихи орнын жалпыұлттық маңызы бар киелі орындар картасына енгізуді ұсынамыз.

Әдебиет

1. <https://e-history.kz>
2. «Сары-Арқа» газеті. 1918, 8 шілде.
3. «Жас азамат» газеті. 1918, 18 тамыз. №3.
4. Мұқанов С. Өмір мектебі, 1-кітап. 456 бет.
5. Тайшыбай З.Сыр сандығым Қызылжар. Астана, 2013.
6. Солтүстік Қазақстан облысы. Энциклопедия. «Арыс» баспасы. Алматы. 2006 ж. 247-248 бб.
7. Тұрлыбаев Айдархан / Алаш. Алашорда: энциклопедия / құраст.: Ғ.Әнес, С.Смағұлова. – Алматы: Арыс баспасы, 2009. – Б.318.
8. Маликова С. Жұмағали Тілеулин. – Петропавл. 2021, - 279 б.
9. Қойгелдиев М. Есіл бойындағы азаттық қозғалыс тарихынан.
10. Е.Сайлаубай. Семейдегі бүкілресейдік құрылтайға сайлау.
11. БД «Жертвы политического террора в СССР»; Сведения ДКНБ РК по Северо-Казахстанской обл.; МВД Республики Казахстан
12. Тоқаев Қ. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. Егемен Қазақстан. 5 қаңтар. 2021 ж.

Еркеш НУРПЕЙСОВ,

*экс-депутат Сената Парламента РК, юридический консультант
Общественного фонда «Алашорда», кандидат юридических наук, доцент*

Сұлтан-Хан АҚҚҰЛЫ,

*директор НИИ «Алаш» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
кандидат филологических наук*

«РЕСПУБЛИКА АЛАШ: ДЕ-ЮРЕ И ДЕ-ФАКТО»

Собака, не узнав себя на зеркале, лает на своё отражение.

*Так и мы, казахи, лишённые своей исторической
памяти, отрицаем собственную подлинную историю.*

Х. Досмухаметұлы

«Алашеведение» как новое направление науки

Проблематика общественно-политического движения «Алаш», длительное время находившаяся под цензурой власти монополю правящей советской коммунистической партии, стала привлекать всё возрастающее внимание научного сообщества и широкой общественности, особенно после провозглашения Казахстаном своей независимости. К этому моменту факты созидательной деятельности лидеров и активистов национально-освободительного движения, партии и Республики Алаш стали стираться из исторической памяти поколений и заменяться их мифологизированными, порой и искажёнными контурами. Историческую правду могли донести до наших дней архивные источники и разрозненные сведения, содержащиеся в эпистолярных источниках, фрагментарный характер которых требует продолжения научно-поисковых работ.

В этих условиях такое формирующееся научное направление, как «Алашеведение», испытывало серьёзные затруднения в описании, восстановлении полной и объективной картины соответствующего периода национальной истории, в котором определяющую роль сыграли идеи и созидательная деятельность казахской интеллектуальной элиты, партии «Алаш», государства Алаш, образованного в декабре 1917 года. В связи с тем, что многоаспектная проблематика «Алашеведения» стала объектом подлинно объективного научного анализа относительно недавно, в ней в неравной степени представлены исследования, освещающие разные грани этой проблемы. Традиционно тон в этом задают научные труды историков. Свою лепту в теоретическую копилку «Алашеведения» вносят литературоведы и филологи. В меньшей степени в этом отношении заметна роль политологии и юриспруденции.

Вероятно, этими обстоятельствами следует объяснить тот очевидный факт, что в настоящее время, историческая, политическая и правовая оценка государства Алаш незаслуженно занижены.

Между тем Республика Алаш имеет для Казахстана политическое значение не меньшее, чем Парижская коммуна для истории французской государственности XIX века. Её, просуществовавшую 72 дня, идеологи марксизма-ленинизма превознесли до уровня пролетарского государства, а современные учёные признали её парламентской республикой. Впрочем, это соответствует действительности, поскольку формирование в ней высших органов государственной власти было осуществлено на выборной основе. Кроме того, «Парижская коммуна» отменила все сословные привилегии и провозгласила демократию, равноправие граждан и их свободы. Благодаря этому и другим революционным преобразованиям Парижская коммуна остается популярной во всем мире и сейчас, спустя 150 лет. Хотя, следует напомнить, её юрисдикция была ограничена территорией одного города Парижа и в этом смысле она в большей степени соответствовала статусу городского самоуправления. Но тот факт, что она не признавала над собой никакой государственной власти, позволяет считать её суверенным образованием и, следовательно, государством, хотя просуществовавшим короткий исторический миг.

В связи с этим вызывает огромное сожаление тот факт, что о государстве, учреждённом общеказахским курултаем (учредительным съездом) под названием Национально-территориальная автономия Алаш в декабре 1917 года и совершившим в Казахстане революционные преобразования, или культурный ренессанс, как отмечали британские исследователи из Центра изучения Центральной Азии при Оксфордском университете в 1985 году,¹ сопоставимые по своей политической значимости с теми радикальными реформами по строительству нового государства, что и Парижская коммуна, народ Казахстана, не говоря о мировом сообществе, располагает фрагментарными знаниями.

В чём причина подобного пренебрежительного отношения учёных-историков и всего казахского общества к подлинной и ярчайшей странице истории собственной государственности? Природная скромность всего казахского народа, или заикленность отдельных учёных-историков на советской трактовке истории Алаш, советских стереотипах и штампах? Может быть это инерция до сих пор не преодоленного колониального сознания порабощенного народа? Или же отголоски воинствовавшей еще недавно лживой коммунистической идеологии? Не исключено, что все эти причины в причудливом переплетении привели к тому, что события, связанный с периодом Алаш национальной истории, до сих пор не получили адекватной оценки со стороны науки, общественности и, наконец, высшей политической власти государства?

Поэтому крайне важно акцентировать внимание на необходимости правовой оценки фактов и событий, связанных с национально-освободительным движением «Алаш», партией «Алаш», Автономией Алаш с её Временным Всеказахским Советом (Правительством) Алаш Орда, вышедшей в процессе перманентной трансформации вышла за пределы идеи классической

автономной республики и ставшей самостоятельным, суверенным и независимым государством. Это крайне важно отметить потому, что все институциональные преобразования, заложенные в Программе партии «Алаш» и впоследствии реализованные Алаш Ордой лежат в правовом поле социальной действительности, являющейся предметом исследования специалистами теории государства и конституционного права. Взгляд на проблематику Алашеведения с позиции этих научных дисциплин с использованием их понятийного аппарата позволит высветить грани этой проблематики, не освещённой другими отраслями общественно-гуманитарных наук. Необходимо иметь в виду, что понятийный смысл терминов в использованных архивных документах, отражающих то или иное историческое событие, может не совпадать с тем смыслом, каким он используется в современной науке. Например, в современной теории государства употребляется не термин «автономия», а понятия «автономная республика», «автономный округ», «автономная область», отражающие управленческую составляющую на той или иной территории. Эти предварительные и, на первый взгляд, пространные суждения позволяют читателям уяснить

исходные позиции авторов, взявшихся за освещение правовых аспектов и реального содержания многогранной социально-политической деятельности элиты «Алаш» и созданных ею политических и государственных институтов.

Истоки движения «Алаш» и идеи казахского автономизма

Идеологические истоки движения «Алаш», приведшие к провозглашению Автономии Алаш в 1917 году, формировались несколько раньше. Идея казахской автономии возникла не вдруг и не благодаря Февральской революции 1917 года. Она родилась накануне первой русской революции 1905-1907 годов, и её истоком стало общественно-политическое течение Сибирское областничество, возникшее среди сибирской интеллигенции в середине 60-х годов XIX века. Одним из идеологов и основателей его являлся Григорий Потанин, русский учёный, общественный деятель, близкий друг двух выдающихся представителей Великой степи, причём двух разных поколений - Чокана Валиханова и Алихана Букейхана (*второй родился через год после преждевременной смерти первого – в 1866 году. – Авт.*). В 1865 году Г.Н. Потанин был арестован по делу «Общества независимости Сибири» и привлечён к суду по обвинению в стремлении отделить Сибирь от России. В действительности же, под областничеством подразумевалась автономия в составе России.

Революция 1905-1907 годов придала новое дыхание движению областничества, но не среди сибирской интеллигенции, а среди казахской элиты «Алаш». Об этом свидетельствует письмо А.Н. Букейхана основателю сибирского областничества Г.Н. Потанину от 11 мая 1905 года. «*В вопросах обратившего (союза) устройства русского государства*, - писал А.Н.

Букейхан в письме, - казахи пойдут в рядах крайних областников. Я вступил в переписку с известными влиятельными казахами и надеюсь из них организовать отделение сибирского союза. Омичи (русские) равнодушны к вопросам областничества и склонны думать так, как думает автор «сибирских очерков» из газеты «В[осточное]. О[бозрение]». Чем дальше идет история, тем областничество теряет свой резон. Один вид омичей (русских), слушающих вас, при разговоре об областничестве, наводит на отчаянный пессимизм».²

Из этой цитаты следует очевидный логический вывод о том, что казахское национальное движение «Алаш» изначально сформировалось в виде отделения сибирского областничества, организатором и лидером отделения был А.Н. Букейхан. И в дальнейшем он выступит теоретиком, пропагандистом и лидером казахского областничества.

Нельзя не заметить тот факт, что лидеры казахского областничества рассматривали все возможные варианты, которых можно обозначить как пессимистический и оптимистический в зависимости от развития революционного движения в России. Согласно пессимистическому сценарию, казахский народ может добиться автономии вместе с Сибирью и в его составе.³ Этот вариант, судя по всему, был предусмотрен на случай, если Россия перейдет из самодержавия в конституционную монархию. Этот сценарий оставался востребованным даже после Февральской революции. Так, например, Конституционно-демократическая партия, одна из влиятельных в 1906-1917 годах, членом ЦК которой являлся А.Н. Букейхан, выступила против автономии и федерации. В знак протеста Алихан Букейхан вышел из её рядов и создал казахскую партию «Алаш».⁴

Во-вторых, ещё оставалась неопределённость, каким государством провозгласит Россию Всероссийское учредительное собрание, созыв которого откладывался с намеченного августа месяца 1917 года, вплоть до 5 января 1918-го. Именно поэтому А.Н. Букейхан во главе казахской делегации принял участие в работе I-го Сибирского областного съезда, состоявшегося в Томске 8-17 октября 1917 года. Съезд избрал Временное правительство Сибири, А.Н. Букейхан стал одним из его министров.⁵ В своей статье «Жалпы Сібір сиезі» («Общесибирский съезд») он так объяснил свою позицию: «Итак, в основной закон (конституцию) Сибирской автономии будет внесена отдельная статья о том, что казахская нация и другие народы, занимающие исконные территории в Сибири, временно присоединятся к Сибирской автономии, сохраняя при этом право на отделение, в случае необходимости создания собственной автономии. У нас мало управленцев, а народ в своей массе безграмотен. И мы подумали: чтобы безболезненно отделиться от пут великой державы при помощи Сибири, будет разумно сперва примкнуть к ней, а затем, достаточно окрепшись, отделиться от неё в суверенное государство».⁶

Но был также оптимистический вариант развития событий, по которому Страна казахов, как суверенное государство, будет поддерживать с Россией

дружеские отношения в статусе доминиона.⁷ Об этом говорится в проекте конституции под названием «Устав Страны казахов», разработанным видным деятелем движения «Алаш» Б. Сырттанулы в 1911 году в Петербурге. После Февральской революции 1917 года статус доминиона обретал вполне реальные черты.

Годом ранее, в 1910 году, в своем очерке «Киргизы» («Казахи»), А.Н. Букейхан перечислил 9 областей и одну губернию, которых казахи занимали с испокон веков и где они доминировали по численности над крестьянами-переселенцами.⁸

Тем самым он четко обозначил территориальные пределы будущего государства казахов. В декабре 1917 года, на II Общеказахском курултае эти территории, а также ряд уездов Алтайской губернии, будут объявлены территорией Республики Алаш.⁹

Февраль 1917 года, ознаменовавший крах царской империи, дал колониальным народам надежду на национальное освобождение и свободу выбора своего исторического пути развития. Об этом, например, гласила телеграмма, отправленная группой элиты «Алаш» во главе с А.Н. Букейханом 16 марта из Минска во все казахские области (всего 25 адресов):

«Взошло солнце свободы, равенства и братства для всех народов России. Необходимо казахам организовать для поддержания нового строя и нового правительства...»

Казахи должны подготовиться к учредительному собранию и наметить достойных кандидатов. Призываем вас бросить казахские споры и домашние дразни. Лозунг народа – единение и справедливость!

*Спешно обсудите аграрный вопрос. Наш лозунг «демократическая республика» и земля тому, кто извлекает доход из неё скотоводством и земледелием. Не бойтесь никого, кроме Бога!».*¹⁰

Весной и летом 1917 года состоялись областные курултаи (съезды) казахов Тургайской,¹¹ Уральской,¹² Семипалатинской и других областей, а также два общеказахских съезда (I-й состоялся 2-8 апреля 1917 года в Оренбурге с участием делегатов из 6 областей; II-й – прошёл также в Оренбурге под вывеской I-го съезда 21-28 июля. – Авт.).¹³ Первым в повестке дня всех съездов стоял вопрос о государственном строе в России, по которому все областные и общеказахские съезды приняли идентичные постановления, выражавшие надежду на провозглашение России федеративной республикой. Это постановления подразумевали, что казахским областям должно быть предоставлено право самостоятельно решать вопросы областного значения в качестве равноправного субъекта новой федеративной России. Принятие решения по этому вопросу возлагалось на Всероссийское учредительное собрание, созыв которого неоднократно откладывался.

Но, все усиливающийся политический кризис в России, приведший к свержению Временного правительства и захвату большевиками центральной власти, вынудил лидеров партии «Алаш» пересмотреть намеченный путь национального освобождения через областную

самостоятельность в структуре государственной власти России на общенациональную автономию.

На официальном уровне эта позиция была отражена в проекте Программы партии «Алаш» в ноябре 1917 года.¹⁴ В ней было отмечено, что Россия должна стать демократической федеративной республикой, состоящей из равноправных государств, выражаясь современным термином – субъектов федерации. Одним из этих субъектов федерации должна быть «автономия киргиз» (казахов. – Авт.), слагающаяся из казак-киргизских областей.¹⁵ Несомненно, что лидеры «Алаш» под «автономией» подразумевали государство казахов, являющееся по форме правления республикой, но с ограниченными суверенными правами из-за вхождения в союз равноправных государств. При этом нужно обратить внимание на то, что Казахстан, то есть Автономия Алаш, не входит в состав России, а вместе с ней и другими субъектами на добровольной основе образует союз государств по наглядному опыту США (*Наименование The United States of America (USA) дословно и по смыслу переводится как Союз Государств Америки, а не как Соединенные Штаты Америки. – Авт.*), то есть федерацию под названием «Российская федеративная республика». Опыт США по инициативе лидеров Алаш (А.Н. Букейхан, Р. Марсеков) подробно обсуждался на том же I-м Сибирском съезде в Томске, завершившимся за неделю до большевистского путча. «Я представляю себе нашу Российскую республику в виде только федерации штатов, - заявил А.Н. Букейхан на съезде, - Ведь, для того, чтобы штат существовал, нужно, ведь, чтобы были или хозяйственные общие признаки губернии, которая может быть соединена в один штат, или этнографические... Почему не может составить один штат наша Прибалтийская губерния, губернии центрально-промышленного района, губерний Тамбовская, Орловская. Вот я и представляю, что если наша Российская республика разобьется на отдельные штаты, от этого только получится счастье людей, которые живут в Российской республике».¹⁶

Автономный характер государств, образующих союз, выражался в добровольном ограничении суверенных прав каждого из них путем учреждения наднациональных государственных органов в виде президента, государственной думы (парламента) и правительства, которые наделялись бы полномочиями решать общефедеральные задачи.

При такой конструкции федеративного государства народы бывшей колониальной империи получили бы, по замыслу лидеров «Алаш», возможность автономного государственного развития, не разрывая исторически сложившихся хозяйственно-экономических и социо-культурных связей с Россией.

Эти замыслы элиты «Алаш» свидетельствуют, что они внимательно изучили опыт развитых демократических стран Запада: США, Великобритании, Канады, Австралии. В своей статье «Туркестан»,¹⁷ опубликованной в апреле 1917 года в связи сформированием Туркестанского комитета по управлению Туркестаном с предоставлением

полномочий по определению его автономного статуса, А.Н. Букейхан снова затронул тему доминиона. Проанализировав состав и личности каждого из членов Турккомитета (4 из 9-и членов являлись видными представителями тюрко-мусульман России, бывшими депутатами Государственной думы I, II и II-созывов А. Букейхан, М. Тынышбайулы, С. Максуди, генерал А. Давлетишин, П. Преображенский и А. Липовский – уроженцы Туркестана, В. Елпатиевский и Б. Шкапский – исследователи этого края. – Авт.), он предположил, что получение Туркестаном статуса доминиона вполне реально. Статус доминиона предоставлен таким колониям Великобритании, как Австралия, Канада и Оранжевая республика, которые обладают всеми атрибутами суверенного государства. «Судя по-всему, резюмировал А.Н. Букейхан свой взгляд, после Учредительного собрания Туркестан станет суверенным государством».¹⁸

Между тем, предполагаемую элитой «Алаш» автономию необходимо воспринимать в качестве автономного государства с республиканской (демократической) формой правления, характерными чертами которого являются выборность всех ветвей государственной власти по вертикали от высших представительной, исполнительной и судебной до местного самоуправления (земства). Поскольку в проекте Программы партии «Алаш» речь шла об автономии всех казахских областей, то есть общенациональной автономии и, с учетом её места в предполагаемой федеративной республике, следует её считать - в современной трактовке - автономной республикой.

Разумность и необходимость подобной трактовки автономии наглядно демонстрируется постановлениями II Всеказахского курултая от 5-13 декабря 1917 года, состоявшегося в Оренбурге. В его работе приняли участие 43 полномоченных представителя, избранных во Всероссийское учредительное собрание, а также по 2 представителя от областных казахских комитетов и уездов, всего 81 делегата,¹⁹ представлявших Букеевскую орду, Уральскую, Тургайскую, Акмолинскую, Семипалатинскую, Семиреченскую, Сырдарьинскую области, казахских уездов Ферганской, Самаркандской областей, Амударьинскийотдел Прикаспийской области, смежных Бийского, Змеиногорского и Барнаульского уездов Алтая.

В повестке дня курултая было 10 вопросов, касающихся будущей казахской национальной государственности. Все они были посвящены таким аспектам государственного строительства, как форма государства, взаимоотношения казахской автономии с другими самопровозглашёнными независимыми субъектами политической власти на территории России, судебная власть, местное самоуправление и т.д.

Курултай, объективно оценив текущую политическую ситуацию в России после захвата власти большевиками в октябре 1917 года, увидел явнуюугрозу гражданской войнына намеченнойтерритории Автономии Алаш, оказавшейся без легитимной государственной власти после свержения Временного правительства. Воззвание большевиков о переходе власти в России советам ещё не означало её фактического распространения на всю прежнеею территорию Российской империи. В связи с этим И. Сталин, в

«Обращении советам Казани, Уфы, Оренбурга, Екатеринбургa, Совнарком Туркестанского края и другим» в апреле 1918 года, отмечал: *«Революция, начатая в центре, распространялась на окраинах, особенно на восточных, с некоторым опозданием».*²⁰ И *«к началу 1920 года почти вся территорию Казахстана (за исключением части Семиречья) оказалась под властью Советов».*²¹

Обескоенные надвигающимся хаосом, анархией на своей территории, делегаты курултая решили учредить твёрдую власть, которую признало бы всё казахское население казак-киргизских областей. Единогласно принятое постановление II Всеказахского курултая гласит:

«I. Образовать территориально-национальную автономию областей Букеевской орды, Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Сыр-Дарьинской, киргизских уездов Ферганской, Самаркандской, Аму-Дарьинского отдела Закаспийской (Прикаспийской) областей, смежных казакских уездов Алтайской губернии, представляющих сплошную территорию с господствующим населением, Казак-Киргизским, единого происхождения, единой культуры, истории и единого языка.

*II. Автономии казак-киргизских областей присвоить название «Алаш».*²²

Карта Степного и Туркестанского краев (генерал-губернаторств), которые составили основу территорий Республики Алаш в 1917-1920 гг.

Это постановление имеет для современного Казахстана поистине непреходящее историческое и конституционное значение, так как в его истории впервые было использовано универсальное и естественное, то есть неотчуждаемое право нации на государственное самоопределение. Легитимность его заключается в том, что решение курултая явилось выражением исторической и политической воли казахского народа и принято

подлинными представителями народа, выразившими его волю в форме конституционного акта.

Этот случай потому и уникальный, что в последующей истории Казахстана использование права нации на самоопределение было превращено в циничную формальную акцию. Так, например, учредительный съезд,²³ провозгласивший учреждение Кир(Каз)АССР прошел почти полтора месяца спустя после ее образования высшими органами власти РСФСР.²⁴ А трансформация КазАССР в КазССР было осуществлено Верховным Советом СССР,²⁵ видимо, полагавшим, что казахи будут рады новому статусу республики и поэтому их легитимное волеизъявление не имеет значения.

Автономия с классическими признаками суверенного государства

Следует особо отметить, что решение съезда об учреждении автономии начинается с пункта, содержащего перечень областей, т.е. территориальных субъектов, входящих в её состав. Тем самым определены территориальные пределы автономной республики. Территория и её административное деление один из неотъемлемых признаков государства.

Следующим классическим признаком государства является наличие публичной власти, то есть системы органов, осуществляющих управленческую деятельность в обществе. Делегаты курултая, полагая, что более подробно вопросы организации государственной власти должны быть рассмотрены на Учредительном собрании при обсуждении проекта конституции Республики Алаш, ограничились формированием Временного Всеказахского Совета Алаш Орда, председателем которого на подлинно демократической основе был избран Алихан Букейхан. Совет состоял из 25 членов (комиссаров), из которых 10 мест надлежало предоставить русским и представителям других народов, проживающим на территории,²⁶ провозглашённой II Общеказахским курултаем территорией Алаш. Представительство обеспечивалось тем, что 7 его членов избирались поимённо от семи областей, а остальные – независимо от областей.

Алаш Орда должна была в ближайшее время созвать Учредительное собрание Алаш, на котором предстояло обсудить разработанный правительством проект конституции.²⁷ Как отмечалось выше, проект конституции был разработан еще в 1911 году в С.-Петербурге.

При этом курултай, придерживаясь линии общенациональной автономизации, постановил, что конституция подлежит утверждению Всероссийским учредительным собранием. Вместе с тем, признавая автономный статус Алаш, курултай установил, что территория автономных областей Алаш со всеми богатствами, находящимися на поверхности земли, водами, их богатствами, а также недрами земли составляют собственность Алаш,²⁸ что составило бы основу политического и экономического суверенитета (самостоятельности) возрождённого казахского национального государства.

Негитимной основой государственной деятельности в автономии стало курултайное указание курултая: «Алаш Орда должна немедленно взять в

свои руки всю исполнительную власть над казак-киргизским населением»²⁹ и «в месячный срок официально объявить (провозгласить) автономию от имени всех остальных казакских областей».³⁰ Но по объективным причинам в месячный срок автономия не была провозглашена. Причина отсрочки провозглашения состояла в том, что за этот срок было невозможно выяснить мнение о присоединении туркестанских казахов к Алаш, как это указано в протоколе II-го Общеказахского курултая, а также отношение русского крестьянства к ней. Другой веской причиной стал насильственный разгон большевиками Всероссийского учредительного собрания, на созыв которого возлагали надежду как вся революционная демократия России, так и лидеры партии «Алаш». Но политическая неопределённость еще больше обострилась. Хотя учредительное собрание, собравшись 5 января 1918 года на своё первое и последнее заседание, успело принять ряд важных постановлений, главное из них было провозглашение России федеративной демократической республикой. Вот что заявлял А.Н. Букейхан в своих показаниях следователю НКВД в августе 1937 года: *«На нас, избранных в Учредительное собрание членов (партии) «Алаш», падала задача добиться объявления автономии Казахстана. Движения за автономию имело место и в других национальных областях. Наша партия «Алаш» блокировалась с другими национальными партиями (Татарстана, Башкирии и др.). Основой этих блоков было совместное требование от Учредительного собрания автономии»*.

Суверенитет Алаш в условиях безвластия в России

Разгон учредительного собрания означал, что 6 января 1918 года Россия лишилась последней легитимной власти. В условиях безвластия в России, Автономия Алаш трансформируется в республику, обладающую всей полнотой государственной власти, то есть суверенитетом, не ограниченным внешними наднациональными органами власти. И Алаш Орда, уполномоченная курултаем *«вести переговоры о блоках (союзах, альянсах) с другими автономными соседями»*,³² в течение 1918-1920 годов осуществляла самостоятельную (суверенную) внешнюю политику, ведя переговоры в условиях гражданской войны по вопросам о взаимном признании, военно-политическом союзе и совместной борьбе против советской власти. При этом Алаш Орда в своей внешней политике проявляла как твёрдую, незыблемую позицию в отстаивании национальных интересов Республики Алаш и верность постановлению II Общеказахского курултая, так и достаточную политическую гибкость, готовность к компромиссам. Эта позиция Алаш Орды особенно ярко проявилась при первых внешнеполитических переговорах, причём с Советской властью, которую она не признавала со дня их захвата власти в Петрограде. Но тем не менее с целью защиты, сохранения вновь образованной республики в условиях гражданской войны, Алаш Орда в марте-апреле 1918 года вступила в переговоры с Советской властью, причём по инициативе большевиков. Но, как позднее писал А. Байтурсынулы в своей статье «Революция и киргизы», *«переговоры эти были скоро прерваны под влия-*

молчанием в ответ на предложенный Алаш Ордой проект условий соглашения».³³

В связи со срывом переговоров с Советской властью, Алаш Орда оказалась перед сложной дилеммой – во что бы то ни стало возобновить переговоры с большевиками и вступить с ними в союз, либо найти другого союзника и совместно с ним противостоять Советской власти. Иного пути не было. Такой союзник появился лишь летом 1918 года. 8 июля в Самаре был объявлен Комитет членов Учредительного собрания (КомУч) – первое претендовавшее на статус всероссийского антибольшевистское правительство в период Гражданской войны. 24 июня (11 июня по-старому стилю) Алаш Орда телеграммой официально известила все сохранившиеся областные и уездные казахские комитеты и управы (Уральский, Тургайский, Семипалатинские, Семиреченский областные, Зайсанский, Усть-Каменогорский, Каркаралинский и другие уездные) о том, что с 24 июня 1918 года в гор. Алаш (временный административный центр Республики Алаш. – Авт.), согласно постановлению II Общеказахского съезда, приступила к исполнению своих обязанностей.³⁴ Эту телеграмму следует признать официальным провозглашением Республики Алаш. В телеграмме также сообщалось о том, что Алаш «находится в союзнических отношениях с Сибирской и Башкирской автономиями».

Также следует признать, что телеграфное сообщение в тот период было единственным средством массовой коммуникации, посредством которого могли быть обнародованы официальные сообщения. Поэтому не может не удивить заявления отдельных учёных, как отечественных, так и зарубежных о том, что Автономия Алаш не была официально провозглашена, следовательно она как будто не существовала, функционировало лишь Правительство Алаш Орда.

Тогда возникает естественный вопрос: Чьё же это правительство? Ведь, по логике государственного строительства любое правительство – это высший исполнительный орган суверенного государства. Признав Алаш Орду правительством, следуя элементарной логике, нужно назвать государство, чью функцию и задачи исполняет правительство. А оно было создано в декабре 1917 года II Общеказахским курултаем, которое с точки зрения теории государства и права следует считать не иначе, как учредительным, а принятое им постановление об образовании Казахского государства в форме автономной республики – легитимным. Официальное провозглашение о его образовании, что для отдельных учёных послужило главным критерием существования Государства Алаш, в действительности же является лишь информационным сопровождением, которое не имеет и не может иметь никакой юридической силы. Поскольку оно не содержит и не может содержать новых правовых положений, расширяющих или сужающих правовой статус (смысл) принятого акта, каковым является решение общенационального курултая.

Деятельность Совета Алаш Орда, проходившая в условиях гражданской войны, была в значительной степени нацелена на решение военно-оборонных

задач. Элементы самостоятельной государственности наращивались неравномерно. Среди государственных институтов (*органов*) приоритетным был орган национальной самообороны (безопасности). Высшая законодательная ветвь власти (*национальный парламент*), для формирования которой потребовалось бы провести всеобщие выборы, что было даже теоретически невозможно в условиях войны. Правовое регулирование осуществлялось частично собственными постановлениями Алаш Орды, частично законами и декларациями свергнутого Временного правительства России. А согласно постановлению Алаш Орды от 24 июня 1918 года было установлено: *«Все декреты, изданные Советской властью на территории автономной Алаш, признать недействительными»*.³⁵ Последующими постановлениями была заложена основа нормативно-правовой базы самой Алашской Республики, установлены чёткие рамки полномочий и функциональных обязанностей центрального Совета Алаш Орда, его областных и уездных отделов, местных органов самоуправления (*земств*), а также была создана система налогообложения, учреждены специальный казахский суд и следственная комиссия для разбора дел казахских большевиков, назначены члены суда и следственной комиссии.³⁶ Сбор налогов, установленных общеказахским курултаем от 5-13 декабря 1917 года в г. Оренбурге, а также других налогов, которые могут быть установлены Алаш-Ордой, были возложены на областные советы Алаш Орды.³⁷

Постановлением от 22 октября был учреждён и введён в действие в областях казахский суд. Согласно пункту 5 постановления, Алаш Орда *«впредь до издания новых законов признала действующими на территории Автономии Алаш законы и декларации сверженного Временного правительства о свободах совести, слова, печати, собраний, союзов и неприкосновенности личности»*.³⁸ Эти нормы ярко иллюстрирует тот факт, что Республика Алаш являлась подлинно демократическим государством.

Границы автономии были чётко обозначены перечисленными выше 9-ю областями, одной губернией и казахскими уездами, существовавшими ещё до революции. Но не сформировался единый государственный аппарат, призванный обеспечить дифференцированное управление в различных сферах общественной жизни (*производство, культура, здравоохранение и мн. др.*). В то же время началось формирование отдельных госорганов. Например, II Общеказахский курултай ещё до Автономии избрал комиссию по образованию и науке из пяти человек во главе с Ахметом Байтурсынулы. Она не входила в структуру Совета Алаш Орды, но на неё были возложены министерские полномочия и предоставлена полная свобода действий.

Эта комиссия выполняла функции современного Министерства образования и науки Казахстана. Размер месячной зарплаты членов комиссии определён на уровне зарплаты членов Алаш Орды, 800 рублей, что свидетельствует, что элита «Алаш» делу всеобщего просвещения, образования и науки придавала первостепенное значение. Комиссии вменялось разработку учебных программ национальных школ и вузов, подготовка учебно-

методических пособий, учебников, учебных пособий, открытие национальных школ, сузов и вузов.

Даже в условиях войны, всеобщего хаоса и разрухи, Совет Алаш Орда предпринимала необходимые меры по развитию народного хозяйства и национальной экономики в целом. *«В Алашорде (гор.Алаш. - Авт.), - сообщала газета "Сибирская жизнь" в январе 1919 года, - Семипалатинской области, сорганизовался и открыл свои действия алашский союз развития национального хозяйства и фабрично-заводской промышленности. Цель союза: а) способствование выгоднейшему сбыту предметов скотоводческого хозяйства их производителями, с одной стороны, и получение ими предметов потребления и сельского хозяйства с другой, по возможности из первых источников; б) развитие скотоводческого хозяйства путём улучшения породы скота и культивирования трав; в) развитие фабрично-заводской промышленности и г) производство правильного товаро-обмена и устранения в этом деле посредничества спекулянтов».*³⁹

Еще один пример. Постановлением от 24 июня 1918 года в составе Алаш Орды был образован *«Военный совет из трёх лиц»* с возложением на него функции военного министерства и предоставлением ему открывать областные и уездные военные советы при областных и уездных отделах Алаш-Орды.⁴⁰ Отметим, что первые боевые части армии Алаш были сформированы, обучены и готовы к защите до образования Военного совета. От этого сообщала газета *«Свободная речь»*: *«18 июня (1918 г.) в полдень в Алаш прибыл вновь сформированный в степи отряд киргизской конницы в 500 человек с офицерами-инструкторами. Отряд был встречен всем населением Алаша, причём представитель земства приветствовал прибывших речью. С киргизами прибыл председатель Совета Алаш-Орды А.Н. Букейханов. Отряд обучен военному искусству и вооружён».*⁴¹

Заключение: Алаш суверенное государство де-факто и де-юре

Таким образом, признаки, характерные для состоявшегося государства, в Республике Алаш были представлены в начальной стадии (форме), имеющей потенциал для трансформации в полноценное суверенное государство. Алаш Орда в качестве правительства, т.е. высшей исполнительной ветви государственной власти, сумела подняться до уровня самостоятельного политического института на территории России наравне с другими самопровозглашёнными всероссийскими (*Комуч, Уфимская директория, Временное всероссийское правительство А. Колчака*), национальными (*Украины, Азербайджана, Башкирии и др.*), областными (*Сибири*) правительствами, не признававшими над собой верховной власти. Тем самым она являлась носителем суверенитета независимого Казахского государства.

По стечению исторических обстоятельств Республика Алаш как суверенное государство просуществовала исторический миг – чуть более двух лет. Но это не принижает её непреходящую историческую роль и значение. В лице Алаш было восстановлено единое казахское государство и оно начало формироваться в виде автономии, как это отражено в трудах отечественных и

зарубежных ученых. Но затем оно быстро переросло в суверенное, самостоятельное государство. Автономный статус не мог утвердиться, так как Россия не состоялась в статусе федерации, способной охватить автономные республики. Этот нюанс зачастую ускользает из поля зрения исследователей, или сознательно игнорируется.

Более того, к концу 1917 года, когда была образована Республика Алаш, на территории России уже отсутствовала единая легитимная государственная власть. Россия сохранилась как страна, но утратила унитарную государственность. Кроме того, что важно особо подчеркнуть, что из новообразованных автономий лишь Алаш предполагала в обозримом будущем отделиться от России в независимое национальное государство. Об этом свидетельствует статья, опубликованная в период гражданской войны, в которой А.Н. Букейхан высказался предельно открыто: *«Если выстоим, впереди нас ждёт величайший праздник. Если не сейчас, то в недалёком будущем сын Алаш создаст суверенное независимое государство»*.⁴²

Поэтому следует однозначно признать, что лидеры «Алаш» ставили своей целью сперва создать автономию в составе будущей Российской демократической федеративной республики, но по воле политических обстоятельств, де-факто вышли за пределы идеи автономии и занимались формированием основ суверенного казахского национального государства. Была определена территория её юрисдикции и административная власть на местах, взимались налоги, издавались правовые акты. Как верно отметил исследователь истории Алаш К. Кудайбергенов, *«Автономия Алаш имела определённый суверенитет, который в новых изменяющихся условиях в регионе находился в состоянии постоянной трансформации»*.⁴³

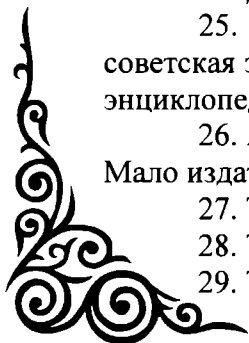
В заключение следует ещё раз отметить, что все атрибуты суверенного государства в Республике Алаш были представлены в начальной стадии становления. Но они составляли основу, на базе которой при более благоприятных условиях могло быть построено величественное здание первого светского и подлинно демократического государства Великой степи.

Литература

1. Society for Central Asian Studies. Kazakhs on Russians Before 1917. A. Bukeykhanov, M. Dulatov, A. Baytursynov, T. Ryskulov. Reprint series № 5. Oxford, 1985.
2. Красноярский краевой краеведческий музей (ККМ). – Ф. 7928. – Оп. 119. – Д. -1315. - Л. 119.
3. Қыр баласы. Жалпы Сібір сиезі. - «Қазақ». – 1917. - 21.11. - № 251. – 1-2 с.
4. Бөкейханов Әлихан. Мен кадет партиясынан неге шықтым? – Оренбург: «Қазақ». – 1917. - 23.12. - № 256. – 1 б.
5. Известия из Томска. - Омск: «Революционная мысль». – 1917. 21 декабря. - № 76. – С. 3.

6. Қыр баласы. Жалпы Сібір сиезі. - «Қазақ». - 1917. - 21.11. - № 251. - 1-2 с.
7. Сырттанұлы Б. Өмірі, шығармашылығын / Құрасты.: Е. Тоқтарбай. - Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры. - 2019. - 248 б.
8. Бөкейхан Ә. Шығармалары - Сочинения. / Әлихан Бөкейхан. - Толықт. екінші бас. - Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры. - Т. VIII. - 2018. - Қазақша, орысша. - С. 600.
9. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. - Алматы: Мало издательство «Айқап». - 1992. - 192 с.
10. Казахам, свободным гражданам обновляемой России! Минск. 16.03.1917 г. - Семипалатинск. - Бюллетень Семипалатинского областного исполнительного комитета. - 1917. - № 11.
11. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. - Алматы: Мало издательство «Айқап». - 1992. - 192 с.
12. Там же.
13. Там же.
14. Там же.
15. Там же.
16. Государственный архив Томской области РФ (ГАТО). - Ф. Р-552. - Оп. 1. - Д. 7. - Лл. 1-99.
17. Қыр баласы. Түркістан. - «Қазақ». - 1917. - 22 апреля. - № 226. - С. 1.
18. Бөкейхан Ә.Н. (1866-1937). Шығармаларының 9 томдық толық жинағы - Полное собрание сочинений в 9 томах. - Астана: «Сарыарқа» БҰ. - Т. VI. - 2013. - С. 598.
19. Там же.
20. Сталин И. Об очередной задаче Советской власти. - В кн. «История советской конституции в декретах и постановлениях Советского правительства. 1917-1936. - Москва. - 1936. - С. 62.
21. Зиманов С.З., Даулетова С.О., Исмагулов Ш. Казахский отдел народного комиссариата по делам национальностей РСФСР. - Алма-Ата. 1975. - с. 70.
22. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. - Алматы: Мало издательство «Айқап». - 1992. - 192 с.
23. ЦГА РК. - Ф. 5. - Оп. 1. - Д. 21. - Лл. 1-289.
24. Декреты Советской власти. - М. - 1979. - Т. 10. - С. 97-100..
25. Казахская Советская Социалистическая Республика // Большая советская энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М.: Советская энциклопедия. - 1969-1978.
26. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. - Алматы: Мало издательство «Айқап». - 1992. - 192 с.
27. Там же.
28. Там же.
29. Там же.

30. Там же.
31. ЦА ФСБ РФ. - Следственное дело по обвинению Букейханова А.Н. Р-34862.
32. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. – Алматы: Мало издательство «Айқап». - 1992. – 192 с.
33. Байтурсунов А. Революция и киргизы. – Москва: «Жизнь национальностей». – 1919. – 3.08. – №29. – С. 3.
34. Бөкейхан Ә.Н. (1866–1937). Шығармаларының 9 томдық толық жинағы - Полное собрание сочинений в 9 томах. - Астана: «Сарыарқа» БҰ. – Т. VI. -2013. – С. 598.
35. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. – Алматы: Мало издательство «Айқап». - 1992. – 192 с.
36. Там же.
37. Там же.
38. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. – Алматы: Мало издательство «Айқап». - 1992. – 192 с.
39. Киргизы в заботах о национальным развитии. - «Сибирская жизнь». – 1919. - 17.01. – С. 3.
40. Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. / Әлихан Бөкейхан. – Толықт. екінші бас. – Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры. – Т. X. - 2018. – Қазақша, орысша. – С. 575.
41. Прибытие киргизского отряда. – Семипалатинск: «Свободная речь». – 1918. - 21 июня. - №164. – С. 4.
42. Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. / Әлихан Бөкейхан. – Толықт. екінші бас. – Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры. – Т. X. - 2018. – Қазақша, орысша. – С. 575.
43. Кудайбергенов К.Ч. Эпистолярные источники по истории «Алаш» (документы из фондов Государственного архива Томской области РФ о военной переписке и корреспонденции Автономии Алаш). Издание первое. – Алматы. - 2018. – С. 8.

Ибраһи ЕСТАЕВ,
ҚР ауылшаруашылығының еңбек
сіңірген қызметкері,
экономика ғылымдарының
кандидаты, профессор,
ағарту ісінің үздігі. «Жарқын
Жаркөл» ЖШС директоры

ТАҒЫМ МЕН ТАҒЫЛЫМ

Кез келген адамның жанына жақын тұтқан, сырласар һәм сыйласатын дос-жараны болады. Өзім көпшіл болғандықтан ба, өмір жолында маған да Аллатағала осындай жақсы азаматтарды жолықтырды. Біз өзі жылқы мінезді халықпыз ғой, әр уақытта достармен шұрқырасып, табысамыз. Ондайда айтылмаған сыр қалмайды. Белгілі өлкетанушы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Аманжол Күзембайұлын ел ішінде білмейтін адам жоқ. Менің жан жолдасымның бір осы кісі. Екінші бір азамат – ауылшаруашылық саласының өте білгір маманы, кезінде бірлі-жарым кеңшар басқарған бес аспап маман – Жауғашты Қалиев. Бұл кісі облыстық ауылшаруашылық басқармасында да қызмет істеді. Қазақтың көрнекті ақыны, халықаралық әдеби сыйлықтардың лауреаты, ғалым Серікбай Оспанұлы да бір ауылда туып, бір көрпе жамылып өскен менің бала күнгі досым. Мұны тәптіштеп айтып отырғанымның өзіндік себебі де жоқ емес.

Бірде Аманжол Күзембайұлы хабарласып: «Мына Қызылжар жақта үлкен ғылыми-практикалық конференция болайын деп жатыр. Қолың тисе соған барып қайтайық», -деп ұсыныс айтты. Негізгі жұмысым ауылшаруашылығына қатысты болғанмен елдің рухани құндылығын түгендеуге қатысты мұндай игі шаралардан өз басым қалып көрген жоқпын. Өйткені, бұл ат төбеліндей аз ғана топтың мүддесі емес, тұтас елдік мәселе екендігін айтпай кетуге болмайды. Әлбетте ата-баба жолы, тереңнен тамыр тартқан тарих мәселесі өте нәзік тақырып. Тарихты бұрмалауға болмайды. Өткенге бүгінгінің биігінен қарай отырып, халық тарихына тиісті бағасын беру, өскелең ұрпаққа дұрыс жөн сілтеу бүгінгі аға буын өкілдеріне ата-бабаларымыз қалдырған аманат екендігі аян. Ал аманатқа – қиянат жүрмейтіні белгілі. Ендеше, ел мүддесі жолында аянбай тер төккен бабаларымыздың рухына арналған мұндай игілікті істен шет қалмау керек қой. Мен бірден келісімімді бердім. Көрші облыстан шақыру күтіп жүргенде Аманжол Күзембайұлы мемлекет үшін ғылыми маңызы бар жұмыстармен Ресей

астанасына жол жүріп кетті. Сондықтан, Қызылжарға Жауғашты, Серікбай үшеуміздің баруымызға тура келді.

Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларынан келген ғалымдар мен қоғам қайраткерлерімен бірге Тобыл-Торғай өңірінен барған үшеуміз Петровка ауылындағы Барлыбаевтардың әулеті мазарының ашылуына қатыстық. Бұдан соң 1918-ші жылы Міржақып Дулатов бастаған алашордашылар ұйымдастырған жиналыс орынында ескерткіш тақта ашылды. Ал Пресновка ауылында ҚР Тәуелсіздігінің 30 жылдығы аясында, сондай-ақ, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы шеңберінде «Солтүстік Қазақстан және Алаш құндылықтары» халықаралық ғылыми-теориялық конференциясы өтті. Конференция өтетін орын кездейсоқ таңдалмағанын бірден айта кеткен жөн. Дәл осы жерде - Жамбыл ауданында 1918 жылы белгілі қазақ меценаты Әлти би қонысында Алашорда Орталық Комитетінің мүшесі Міржақып Дулатұлы бастаған алашордашылардың тарихи жиналысы ұйымдастырылған. Жиынға Алашорданың Омбы облыстық комитетінен келген Ережеп Итбаев, Айдархан Тұрлыбаев, Алашорданың Петропавл уездік комитетінің мүшелері - Салмақбай Күсемісов, Жұмағали Тілеулин, Көкшетау уездік комитетінің өкілі - Ерқосай Мұқышев қатысады. Бұл тарихи шараға жүзден астам алашордашылар барған. Конференцияны ашқан СҚО әкімінің орынбасары Ғани Нығыметов «кезінде кеңестік тоталитарлық әкімшілік-командалық жүйенің құрбандары болған адамдарды толық оңалту бүгінгі ұрпақтың парызы. Осындай жазықсыз құрбандардың қатарында - Алаш қайраткерлерінің қайғылы тағдыры бар», - деп атап өтті. Иә, Алаш қозғалысы - қазақ тарихының жарқын беттерінің бірі. Ұлы ерлік, тәуелсіздікке ұмтылу, өз халқына жанқиярлық қызмет етудің жоғары мұраттары бәріміз үшін ерекше үлгі екендігі даусыз. Алаш қайраткерлері сияқты ұлы тұлғалардың тарихи рөлін бүгінгі және болашақ ұрпаққа жеткізу біздің ортақ парымыз.

Халықаралық конференция барысында мемлекеттің аумақтық тұтастығын сақтау мәселелері, отандық тарихтағы ұлы тұлғалардың мұрасы туралы, Қазақстанның тәуелсіздігі мен мемлекеттілігін нығайту жолындағы Алашорда қайраткерлерінің тарихи және жасампаз рөлі туралы ғылыми ізденістер кеңінен сөз болды. Маған да осы конференцияда сөйлеу бақыты бұйырды. Әрине, ежелден ауылы аралас, қойы қоралас болған қоңсылас облыстан келіп отырып, үнсіз кеткеніміз жараспас еді. Қазақтың ұлан-ғайыр даласының қай киырынан да батыр, би, ақын-жазушы болсын аз шықпаған. Қостанай төңірегі кешегі Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлын, Міржақып Дулатов есімдерін мақтанышпен атаса, Қызылжар өңірінде де Алаш туын жықпаған арлы азаматтардың көптеп шыққанын осы алқалы жиын дәлелдеп берді. Қазақ елінің о баста дербес мемлекет болуына үн қосып, бодандыққа қарсы атойлап шыққан арыстарымызды қалай дәріптесек те артық емес. Олар бүгінгі өскелең ұрпақтың өркениетті жұртпен қатар өскенін, жоғары білім алып, еліміз

өркендеуі жолында қызмет етуін тілеген, сол жолда аянбай тер төккен нағыз баһадүр еді десек еш сөкеттігі жоқ. Солардың бірі де бірегейі Барлыбай баба ұрпақтары.

Жалпы, халқымыздың тарихында Барлыбай Шәукерұлының өзіндік орны бар. Ол Қазақтың 18-ші ханы Абылайдың тұсында өмір сүрген кісі. Қолбасшының әскерін қару-жарақпен, үйір-үйір жылқымен қамтамасыз етіп, көптеген мәселелердің шешілуіне зор үлес қосқан. Барлыбайдан тараған кейінгі ұрпақ та аса білімді, мәдениетті әрі көреген азаматтар болған. Петровка ауылындағы мазар сол кісілердің құрметіне ашылыпты.

Мазардың құрылысына Барлыбай атамыздың ұрпақтары өз қалталарынан 15 млн теңгеге жуық қаржы жұмсаған. Барлыбайдың төрт баласының да атағы шыққан кісілер. Өз заманында өте ауқатты тұрғаны былай тұрсын, халыққа қызмет етіп, би-болыс болған екен. Оның ішінде Тәбей, оның баласы Тәштит, Алжыған атамыздың баласы Ақыш, Көкен сері атамыз осы қорымда жерленген деседі. 1917 жылдың желтоқсан айында Орынборда Екінші жалпықазақ съезі өтеді. Ол жерде Алаш автономиясының қарулы әскерін жасақтау туралы шешім қабылданады. Алаш әскерін жасақтау, оны қару-жарақпен, киім-кешекпен жабдықтау мәселесіне әр өңірдің беделді әрі дәулетті байлары да белсене араласады. Солардың қатарында Барлыбайдың немересі Әлти қажы да болған.

Сол жылдың шілдесінде Әлти қажының қонысында Қызылжар және Көкшетау уездерінің жиырма екі болыстың қатысуымен үлкен жиналыс өтті. Кей деректе жиында әр ауыл мен болыстан келген 15 мың, енді бір құжаттарда 20 мың адам бас қосты делінген. Олардың басты мақсаты Алаш мемлекетінің әскери кеңесін құру еді.

Мен өзі кітапты жастанып жатып оқымағанмен, бірталай әдеби шығарманы, ел-жер тарихы жайлы деректі кітаптарды құр жіберген емеспін. Соның арқасында халқымыздың бай тарихынан түйгенім мол. Ертеде қолыма түскен Сәбит Мұқановтың «Өмір мектептері» кітабында 1919 жылдың күзінде болашақ жазушы алашордалық азаматтардың Колчак өкіметінің қолдауымен Омбы қаласында ашылған мұғалімдер дайындайтын курсқа бара жатып, жолай Әлти қыстауына тоқтағаны жөнінде жазылған. Арада жүз нешеме жыл өтсе де сол қыстаудың орны әлі де сақталған. Оны жолымыз түскенде біз де көрдік. Жамбыл ауданына қарасты бұрынғы Петровка кеңшарының түбіндегі «Қызыл ой» деген жерде орналасқан Әлти бабаның төрт үйі болған екен. Ал өзі Ресейде (Қорған қаласында) банк ұстаған төрт миллионердің бірі болған көрінеді. Екі мыңдай жылқы, жүздеген сүтті сиыр ұстаған деседі. Қажының маңайындағыларға қамқор бола білгендігі жайлы да ел ішінде талай әңгіме айтылады.

«Петровка» ауылы Әлтидің қыстауынан онша қашық емес. Екі арасы шамамен төрт-бес шақырымдай болар. Кейін ол үлкен кеңшарға айналған. Сол ауылда тұратын Виктор Шаповалов есімді кісінің әжесі Пелагея деген кісі Әлтидің сауыншысы болыпты. «Менің атам мен әжем Украинаның Полтава губерниясынан осы жаққа қоныс аударған. Өте кедей, аш-жалаңаш болған екен. Әжем Әлтидің үйіне жалданып жұмыс істеген. Тек содан кейін ғана

Нағашыбай Сабырұлы әкесі қуғындалып, елден жырақта жүргенде, Ресейдің бір түкпірінде дүниеге келіпті. «Текіден-текті туса игі, ата жолын қуса игі!» деген сөздің түп мәні осында жатса керек. Нағашыбайдың өзі Петропавл қаласындағы педагогикалық институтты география мамандығы бойынша бітірген. Кейін ауыл шаруашылығы мамандығын игеріпті. Бүгінде Нағашыбай Барлыбаев «Арқалық» шаруа қожалығын басқарып, шаруасын дөңгелетіп отырған бақуатты фермер. Ауылдастарының айтуынша бес жүзден астам жылқы өсіретін көрінеді. Бие байлап, қымыз ашытады. Онысын төңіректегі жұрт қыл үстінен бөліп әкетеді дейді ауылдастары. Оның кәсіпкерлік қырын, елге еткен еңбегін, азаматтығын осы елдегілер жыр ғып айтып берді. Оған өзіміз де куә болдық. Ең бастысы, көкірек көзі ашық, парасат-пайымы мол, жадына түйгені көп есті азамат екен. Бұл енді әркімнің тегіне байланысты. Елдің іргесі берік, діңгегі мықты болуы үшін дәл осындай азаматтардың ел ішінде көп болғаны жақсы. Байлықты мұрат тұтпай, бар жиған-тергенін халықтың игілігіне жұмсап келе жатқан Нағашыбайдай бар ма?

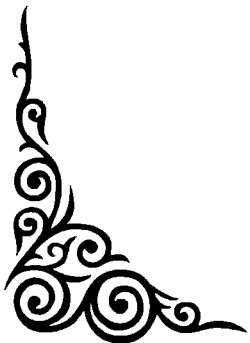
болмысты жігіттердің барлығы Тәуелсіз елдің ертеңіне деген сенімді нығайта түседі.

Жалпы, кешегі Алаш идеясы- бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан. Кезінде Алаш арыстары Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов «Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға күш керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек» - деген екен. Осы тарихи үндестік Қазақ елі мен қоғамның жарқын болашағына негіз болатыны сөзсіз.

Кешегі арыстар арманы бүгінде ақиқатқа айналды. Алаштың алыптары қазақ елінің тәуелсіз ел болу жолында өмірін қиды. Алаш партиясының негізін қалаған, одан кейін Алашорда үкіметін құрған тұлғаларды материалдық тұрғыдан қолдап, дем беріп отырған Әлти қажыдай жаратылысы бөлек жампоз кісілерді ұлықтау арқылы Ұлтты әспеттеу өсетін елдің қолынан келетін ғана іс. Аз күнгі дәулет, байлық-мансапқа құнықпай, ел мүддесі үшін жұмылған жайсаң бабалар алдында бүгінгі ұрпақ қарыздар. Олардың білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғап қалған кең байтақ қазақ жері- өз ұрпақтарына қалдырған мұрасы, тапсырған аманаты. Ал аманатқа адалдық таныту, оны сақтау- әрбір қазақ азаматына ортақ абырой, ортақ міндет. Отаншылдық осы жерден басталады.

Патриоттық ұғымы еліне, туған жеріне деген сүйіспеншілікпен ғана шектелмейді, ол қазақ халқына тән барлық құндылықтарды құрметтеу екені аян. Өткенсіз бүгін жоқ.

Бабалар жолын жалғастыру үшін жастарға, ең алдымен, білім мен ізденіс керек. Тарихи құндылықтарды қастерлеу осы сөзімізге дәнекер болсын!

Жақсыбай САМРАТ,
«Егемен Қазақстан» газетінің
Солтүстік Қазақстан
облысындағы меншікті тілшісі

ӘЛТИДІҢ ҚЫСТАУЫНДА...

Осыдан жүз жыл бұрын, 1919 жылдың күзінде қазақтың болашақ классик жазушысы, он тоғыз жастағы Сәбит Мұқанов оқу іздеп, алашордалық азаматтар Колчак өкіметінің қолдауымен Омбы қаласында ашқан мұғалімдер дайындайтын курсқа бара жатып, жолда, серіктерімен бірге Әлтидің ауылына тоқтайтынын «Өмір мектептерінің» екінші кітабынан көзі қарақты оқырмандар жақсы біледі.

Әлтидің Жамбыл ауданындағы «Қызыл ой» деген жердегі «Петровка» (қазақшасы «Бақыр ілген») селосының түбіндегі қыстауына жуырда біз де ат басын тіреген едік. Жер жарықтық үстінде не болып жатса да көтеріп, сол қалпында жатыр. Айналада қара жел соғып, ызғар болып тұрса да, қалың ағаштың кең қойнауындағы Әлтидің қыстауы тып-тымық, жанға жәйлі бір қалып танытады. Оның төрт үйінің орны да жақсы сақталған. Әрқайсының аумағы жобамен 100-120 шаршы метрдің айналасы. Кенес өкіметі орнап, Әлтидің балаларын жер аударғанда ағаш үйлерін жаңадан ашылған ауданның орталығы Майбалық ауылына түрлі кеңселер салу үшін бұзып әкеткен екен.

Өзінің Әлти қыстауына түскен оқиғасын жазушы кітабында «Миллионердің үйі» деген тақырыппен былай сипаттаған: «Қалың қарағаштың ығына орналасқан Әлтидің қыстауына біз ымырттатып жеттік. Бұл қыстау

қазақтың мен көрген өзге қыстауларының біреуіне де ұқсамайды. Мұндағы қыстау қала тәртібімен көше болып салынған, қаңылтыр шатырлы, биік қарағай үйлер. Олардың араларына шұбала салынған қоян-жон ағаш сарайлар...». Ал Әлтидің байлығы туралы серіктерінен естіген әңгімелеріне қарағанда ол Қорған қаласында банк ұстаған төрт миллионердің бірі екендігі, екі мыңдай жылқысы, сонымен бірге күніне үш шелек сүт беретін немістің қызыл-қасқа «швиц» сиырын мол ұстайтындығы айтылады. Осы оқиғадан бір жыл бұрын Әлти халықпен кездесуге келген Алашорданың жүз шақты азаматын қонақ қылып, жеке өзі күткендігі айтылады. Бұл туралы солардың арасында болған Сәбиттің жол серігі Бәкеннің аузынан былай жазылған: «Әлти қажы былайғы жұртқа: «ауылдан келген жабайы қонақтарды сендер күтіндер, оқыған азаматтарды өзім күтейін» депті. Азамат саны жүзге тарта кісі екен. Соларды Әлти қажы өзінің жазғы үш үйіне бөліп түсіреді де, шаһар ғұрпын істеп, асты әркімге жеке ыдыспен бергізеді. Сонда осы үйдің сандықтарынан бұрын ешкім көрмеген, неше түрлі кәрлен шәшкелер мен фарфорлы қымбат тәрелкелер дюжиналап шығыпты. Қызылжардан, Омбыдан келген азаматтар «апыр-ай, қазақта да мұндай мүлік болады екен!» деп аузын ашып, көзін жұмды. Кешке қонақтар жатарда теңдеп бұған кілемдерден ине-жіптен жаңа шыққан нелер асыл көрпе-жастықтар алынып, жүзден аса қонаққа мол жетті».

Әлтидің байлығын осылай танытқан жазушы сол кездегі цензураның қырағылығына карамай өздері қонғанда оның баласы Сәдуақас пен келіні Ыбыштың жалшыларымен бірге жұмыс істеп, үйге өте кеш кіргенін айтады. Ол кездегі идеология бойынша байлар паразит, арамтамақ, өздері жұмыс істемей тек халықтың еңбегін соратындар болып суреттелуі керек еді ғой. Бірақ Сәбең шындықты да көрсетіп кетеді. Алайда далаға шығып, жалшылардың үйіне барғанда олардың тым ауыр тұрмыста екенін, еңбектерінің қаналатынын да саясаттың ығына сәйкес баяндап, «шындықты өтірікке орап», өткізіп жіберген сияқты. Соның ішінде әкесі өлгенде елу шөмеле шөбім бар еді деп Әлтидің жалғыз сиырдың торпағын алғанын да жазады. Өзі мыңғырған бай болса, өзі қажы болса Әлти бір торпаққа бола жетімді жылатушы ма еді? Бұл тіпті мұсылманшылыққа жат қой. Осындайларын оқыған ауылдың ақсақалдары кейін Сәбит Мұқанов еліне келгенде өтірігін бетке басып, айыптаған екен. Оған жазушы осылай демесем, байды жамандамасам жазғаным шықпас еді деп ақталған екен.

Жоғарыда айтқан казактардың «Петровка» хуторы Әлтидің қыстауына төрт-бес шақырым жерде. Кейін ол үлкен елдімекен болып, «Октябрьдің 60 жылдығы» атындағы кеңшардың орталығына айналды. Осы селода тұратын Виктор Шаповалов деген жетпістен асқан қарттың әжесі Пелагея Әлтидің сауыншысы болған екен. «Менің атам мен әжем Украинаның Полтава губерниясынан осы жаққа қоныс аударғандар. Өте кедей, аш-жалаңаш болған екен. Әжем Әлтидің үйіне жалданып, сауыншысы болыпты. Тек содан кейін ғана ауыздары аққа тиеді. Марқұм өле-өлгенше Әлтиді мейірімді кісі, тамаша адам еді деп мақтап отыратын», дейді В.Шаповалов.

Осы жердің тумасы болған, бертінге дейін өмірге сүріп, 1987 жылы өмірден өткен Оразалыұлы Кәмәли деген кісі де Әлтидің жылқысын бағып, жалдауда болса да қажының адамгершілігі мен кісілігі туралы көп әңгіме айтады екен. Әлти қарау бай емес, көзі ашық, жаңа заманға лайық өмір сүруге тырысқан. Ол мал ғана сатпай, Омбыға, Қорғанға ет-сүт өнімдерін, тері т.б. шығарып отырған. Алашордалық азаматтарды қарсы алып, оларға қолдау білдіргендігі, Алаш туының көтерілуіне жақтас болғандығы жоғарыдағы деректерден көрініп тұр.

Міне, Сәбең саясаттың салқынымен ғана жамандауға мәжбүр болған Әлти миллионер осындай адам болған. Ол 1873 жылы туып, 1925 жылы 52 жасында өзінің қыстауы «Бибалайда» өмірден өткен. Ұрпағы ұлы кәмпескеге ілегіп, 1928-ші жылдан бастап, қуғын-сүргінге ұшыраған. Әуелі Ақтөбе облысына жер аударылып, одан елге жақын келмек болып, Сібір ормандарындағы ауыл-селоларға қоныстанып, бірақ НКВД-ның, кейін КГБ-ның түртпектей беруі салдарынан бір жерден екінші жерге жиі көшуге мәжбүр болып, барлығы он жеті рет мекен ауыстырып, тек бертін ғана елге келген. Онда да ата-бабасының туған жеріне тура келуге қорқып, «Белое» деген орыс селосына қоныстанған. Фамилияларын да арғы аталары Барлыбайдың атына жаздырған. Алайда немересі Сабыр қанша қуғын-сүргінде жүрсе де өз балаларының бәріне жоғары білім әперіп, сонымен бірге ата-бабасының кім болғанын білдіріп отырыпты. Олардың бәрі Кеңес одағы жылдарында үлкен қызметтер істеді. Соның ішінде бес бірдей баласы кеңшар директорлары болды. Тектілік деген сол, эне. Ол туралы біз кезінде «Бір отбасыдан - бес директор» деген мақаланы «Егеменге» жазған болатынбыз.

Әлти мекен еткен қазіргі Жамбыл ауданына 1985 жылы шөбересі, жоғарыда айтылған бес директордың бірі Есмағанбет Барлыбаев аудандық атқару комитетінің төрағасы болып келеді. Ол кезде Әлтиді көзі көрген ақсақалдар да, туыстары да, әкесі де бар, бәрі қажының орланған зиратын көрсетіп, оның басына шөберелері қазіргі белгіні қояды.

«Орнында бар оналар» деген емес пе, қазір Әлтидің текті ұрпағы оны ғана емес ар жағындағы Тәбей, Тәштит, Итемір және т.б. аталарын да жоқтап, бәрінің басына кесене орнатудың қамында жүр. Олардың елге жасаған еңбегі туралы «Бір отбасының тағдыры», «Дара жол» деген кітаптар жазылды. Бұл еңбектер елдің аузындағы әңгімелерге ғана емес архив құжаттарына негізделген. Кезінде аға сұлтан Еснейдің заседателі, одан кейін бірнеше жыл болыс болған Тәбейдің кісілігін, қазақтарды қазақтардың озбырлығынан қорғап, тартып алған жайылымдарын патшаның жоғары әкімдіктеріне шағына отырып, қайтартқандығы туралы өзіміз де «Егеменге» бертін жазған болатынбыз («Елдің есіндегі ер Тәбей», «Е.Қ», 05.07.2019 ж.).

«Елбасының «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақалаларына сәйкес ұлтымыздың ұстыны болған ерлердің есімі жаңғыртылып жатқанда біздің де кезінде елге тұтқа болған аталарымыздың есімдері жаңғыртылғанын қалаймыз», дейді осы істердің ұйытқысы болып жүрген Әлтидің бір шөбересі Нағашыбай Барлыбаев мырза.

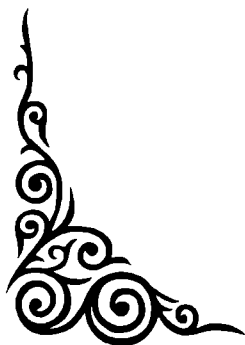

Олар алдағы уақытта республикалық деңгейде ғылыми-практикалық конференция өткізіп, оған белгілі тарихшы, әдебиетші ғалымдарды шақырмақ. Конференция материалдарын кітап етіп шығаруды да жоспарға енгізіп қойған. Сөйтіп, ұрпақтары аталарының атын жаңғыртуды ойлап жүр. Әрбір әулет атақты аталарының жолын осылай іздесе, жалпы ұлттық санамыз жаңғыра түсері сөзсіз.

Солтүстік Қазақстан облысы

Суретте: Солдан оңға қарай «Петровка» селосының тұрғыны Бейімбет, профессор-өлкетанушы Зарқын Тайшыбай, Әлтидің шөбересі Нағашыбай Барлыбаев және автор.

Егемен Қазақстан, қазан, 2021 ж.

Ерік НҰРАҚАЕВ,
*«Солтүстік Қазақстан облысының
Кәсіподақтар Орталығы» аумақтық
кәсіподақтар бірлестігінің
төрағасы, қоғам қайраткері*

АЛАШ ЛЕБІ ҚЫЗЫЛЖАРДАН ЕСЕДІ

Тарих беттерінен білетініміздей, қазақ халқы өз елінің азаттығы мен аумақтық тұтастығы үшін күресін ғасырлар бойы тоқтамай жүргізіп келді.

Еліміз Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін кешегі қазақ даласындағы ақтандақ оқиғаларға саяси баға беріліп, елімізде саяси реформалар топтамасы жүзеге асырылып жатыр. Шаң басқан архив сөрелерінен не бір сұрапыл оқиғалардың дәйектері табылып, сол арқылы ақиқат пен әділдік қалпына келтіріліп, «Мәңгілік ел» бағдарламасын іске асыруда нақты іс-шаралар қолға алына бастады.

Соның бірден бір айғағы – Қызылжар өңірінде өткен «Солтүстік Қазақстан және Алаш» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясы. Сөз алған баяндамашылар Есіл өңіріндегі Алаш қайраткерлерінің атқарған қызметін жан жақты ашып берді.

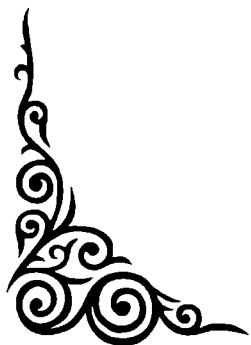
Конференцияда 1918 ж. шілде айының аяғында Аққусақ болысына қарасты Әлти қажы қыстауында өткен Алашорда басшылары ұйымдастырған үлкен жиналыстың тарихи маңызына саяси баға берілді. Ресей империясының басқыншылық саясатына төтеп берудің бірден бір құралы – қазақ халқын төңкерісшіл орыстан бөліп әкету екенін ашық жариялаған Алаш арыстары өлкеде қазақ қауымына жат құбылыс – большевиктік таптық жіктелуге жол бермеуге халыққа үндеу тастады. Бұл жиналыс Әлти қажы, Сәдуақас Барлыбаев бастаған жергілікті халықтың Алаш зиялаларына қолдау беріп, халыққа бостандық әпереміз деген сөзіне сенгенін және нақты істермен қолдағанын көрсетті.

Әлти қажы мен сол кезде Аққусақ болысын басқарған Сәдуақас Барлыбаев халық пен ел мүддесін қорғаған нағыз патриоттар ретінде жиының бар шығынын және оқыған Алаш азаматтарын күтуді түгелдей өз мойындарына алып қана қоймай, Алаш орданың милициясына жігіттер жинауға күш салады.

Әлти қажының бүгінгі ұрпақтары елімізді, жерімізді қорғау жолында ерлік істер жасаған ата – бабалары туралы тарихи деректерді тиісті түрде бағалап, қайта жаңғыртуды қолға алып жатыр.

Бүгінгі күні көршілес Ресей империясы өткен кеңес заманын арман етіп, еліміздің Солтүстік аймақтарына көз алартып отырған кезде ежелгі ата – баба қоныстарына болашақ ұрпақтарынан қазықтар қағылып жатса елдігіміздің тәуелсіздігінің айқын бейнесі емес пе!

Еркин АБИЛЬ,
*Директор Института истории государства,
доктор исторических наук, профессор*

КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ: ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К РЕПРЕЗЕНТАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ

Получившие в последние десятилетия широкое распространение конструктивистские взгляды на формирование идентичности приводят к активным попыткам формирования новых вариантов конструирования исторической памяти в политических целях, как способа легитимации политических ситуаций и решений. Вместе с тем, в постсоветских странах идет естественный процесс трансформации исторической памяти, вызванный целым комплексом внутренних причин не только политического, но и социально-демографического и этнодемографического характера.

Историческая память избирательна, она делает акцент на отдельные исторические события, игнорируя другие или гиперболизируя какие-то моменты исторического прошлого. Современные авторы понимают под историческим сознанием «совокупность идей, взглядов, представлений, чувств, настроений, отражающих восприятие и оценку прошлого во всем его многообразии». Историческая память при этом определяется как «сфокусированное сознание, отражающее особую значимость информации о прошлом в тесной связи с настоящим и будущим».

В Казахстане перед интеллектуальной и политической элитой стоит цель формирования национальной идентичности казахстанцев. Роль исторической науки и исторического сознания была отмечена еще в конце 90-х годов Первым Президентом Казахстана Н.А. Назарбаевым. Прямая связь между консолидацией нации и исторической памятью была обоснована им в 1997 году в докладе на IV сессии Ассамблеи народа Казахстана. Позже, в 1999 году, в своей работе «В потоке истории», Н.А. Назарбаев отметил, что «базовым условием нашей национально-государственной политики является вопрос о собственном самопонимании» [1, с. 9-10]. Перед каждым государством или народом стоял и будет стоять вопрос о месте и роли своей страны во всемирно-историческом процессе.

В начале 2021 года в статье «Независимость превыше всего» Президент Казахстана К.-Ж. Токаев отметил важность формирования исторического сознания и обратил внимание на необходимость национальной репрезентации исторического процесса на территории Казахстана [2].

За период независимости, в Республике Казахстан был принят ряд важных, принципиальных актов, документов, концепций и прочих документов, придавших импульс для развития исторической науки страны, но и в значительной степени характеризующих роль государства в процессе формирования исторического сознания казахстанцев.

Одним из первых и наиболее значительных документов, оказавших воздействие на процесс формирования исторического сознания казахстанцев, явилась, принятая в 1995 году Национальным советом по государственной политике при Президенте РК «Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан» [3]. Разработчиком Концепции был коллектив Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова под руководством директора института, академика НАН РК М.К. Козыбаева. Основной целью концепции было определение основных приоритетов государственной политики в формировании исторического сознания казахстанцев.

Развитие исторической науки Казахстана, особенно в области изучения национальной истории в условиях независимости ознаменовалось значимыми общественными инициативами: проведением Года общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий (1997 гг.), Года народного единства и национальной истории (1998 г.), реализацией государственной программы «Мәдени мұра» – «Культурное наследие» (2004-2011 гг.). Исследователи получили доступ к зарубежным источникам по национальной истории. В 2013 г. стартовала государственная программа «Народ в потоке истории». В 2013 г. широкая общественность страны отметила ряд юбилейных дат выдающихся государственных деятелей Казахского ханства, например, 350-летие со дня рождения Кожабеген жырау и 300-летие хана Абылая. Наряду с этим, широкую поддержку встретило празднование в 2015 году 550-летия Казахского ханства.

В 2017 и 2018 годах были опубликованы две программные статьи Елбасы «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [4] и «Семь граней Великой степи» [5]. В 2019 году Президент страны К.К. Токаев предложил отметить 750-летие Золотой Орды (Улуса Джучи), инициировал необходимость изучения истории этого государства, празднования юбилеев Абая и аль-Фараби.

За последние годы были собраны уникальные материалы, позволяющие совершенно по-новому взглянуть на национальную историю и интерпретировать ее с позиции подлинно независимого и суверенного государства, привлекая апробированные в мире методы исследования, в том числе и междисциплинарного характера. В этом большая заслуга принадлежит новой программе «Архив-2025», призванной в течение семи лет собрать и систематизировать огромный архивный массив и на его основе осуществлять фундаментальные исторические исследования.

Концепция 1995 г. выполнила свою миссию и в современных условиях исчерпала свой ресурсный потенциал. В Казахстане выросло новое поколение, которое не помнит "социалистическую эпоху" и открыто для осознания влияния процесса глобализации на политическую, социально-экономическую и духовную жизнь общества. В сферу науки пришло поколение исследователей, которые закончили университеты независимого Казахстана и зарубежных вузы. Изменились также цели развития социально-

экономического, политического и духовного развития Казахстана и мирового сообщества в целом.

Необходимость формирования нового исторического мировоззрения – это запрос казахстанского общества, поскольку со сменой старого, советского мышления, в обществе возрос интерес к объективной, академически выверенной истории. Новая концепция исторической науки вовсе не подразумевает радикального отказа от прежних исторических воззрений, а напротив, должна стать результатом синтеза научных традиций и новейших исторических исследований.

По сути, именно репрезентация исторического прошлого является основой для формирования национальной идентичности, а формирование новой исторической концепции во многом будет способствовать обозначению ее основных контуров.

Цель разрабатываемой Концепции – определить основную стратегию и направления развития исторической науки Казахстана. Она нацелена на расширение горизонта национальной истории, формирования современного исторического мировоззрения нации, осуществления процесса деколонизации общественного сознания, повышения интереса всей нации к отечественной истории, укрепления казахстанского патриотизма, дальнейшая консолидация поликультурного общества и позиционирование Казахстана как одного из главных наследников многотысячелетней Евразийской степной скотоводческой цивилизации.

Достижение заявленной цели достигается решением ряда взаимосвязанных задач. Во-первых, это создание объективной целостной картины исторического прошлого, преодоление фрагментарности и тенденциозности исторического знания.

Второе – формирование у граждан страны чувства казахстанского патриотизма, гордости за великие деяния легендарных предков и зримые достижения предшествующих поколений, создание новой общегражданской национальной модели истории как основы коллективной исторической памяти.

Третье – освещение национальной истории как части всеобщей истории, без отрыва от тех важных и судьбоносных событий, которые происходили не только в Центральной Азии, в евразийских степях, но и далеко за его пределами.

Четвертое – создание условий для репрезентации истории народов, населявших евразийские степи как единой цивилизационной общности, преодоление европоцентристских подходов, отводящих степной цивилизации периферийный характер.

Пятое – формирование в обществе представления об уникальности и цивилизационной ценности скотоводческой всаднической культуры в ее пратюркской, тюркской и казахской формах, ее роли в развитии мировой цивилизации.

Шестое – обоснование комплексного скотоводческо-земледельческого характера степной цивилизации, городской культуры как ее неотъемлемой части.

Седьмое – осмысление процессов, связанных с историей межэтнических отношений и национальной политики: этническая и гражданская идентичность, этнокультурное взаимодействие, адаптация этносов к природным, социально-экономическим трансформациям, традиции и инновации в культуре этносов.

Восьмое – обеспечение комплексного развития всех отраслей исторической науки Казахстана (истории Казахстана, всемирной истории, историографии и источниковедения, археологии, этнологии, архивоведения, вспомогательных исторических дисциплин).

Девятое – определение перспективных направлений подготовки кадров в области исторического образования и науки.

Базовая модель репрезентации национальной истории наряду с принципами историзма, научности, детерминизма, инвариантности, должна основываться на следующих принципах и подходах:

1. Принцип приоритета национальной истории. Национальная история рассматривается как часть всемирной истории. Однако, главной задачей национальной образовательной системы является формирование национального сознания, национальной идентичности. Поэтому и преподавание истории должно быть максимально подчинено этой задаче. Концепция и содержание дисциплины «всемирная история» должны быть пересмотрены таким образом, чтобы дополнять преподавание национальной истории, а не наоборот.

2. Принцип целостности. Сегодня национальная история рассматривается в двух плоскостях – как история территории и как история общества. Это связано с дискуссией о предмете национальной истории, грубо говоря, «история Казахстана» или «история казахов». Оба эти подхода ограничивают национальную историю, не учитывая, что современные границы сложились относительно недавно, а современные этносы также имеют относительно короткую по историческим меркам историю. В то же время этих подходах теряется целостная картина развития скотоводческих обществ Евразии.

Кроме того, в современной репрезентации национальной истории присутствует дискретность, фрагментарность. Общества саков, усуней, гуннов, тюрков, поздних номадов рассматриваются как взаимосвязанные, но отдельные самостоятельные этнические и политические единицы, средневековые объединения тюрков, тюркешей, карлуков и пр. рассматриваются не как смена династий внутри одного государства, а как смена самостоятельных государств, что создает иллюзию неустойчивости и неразвитости государственности у номадов.

Необходимо рассматривать национальную историю как процесс зарождения, развития и упадка целостного исторического явления – Великой степи или Евразийской кочевой (пастушеской, скотоводческой) цивилизации.

3. Принцип перманентного развития. Необходимо отказаться от господствующего в настоящее время представления о неизменности материальной и духовной культуры скотоводческих обществ Евразии. Данные представления связаны не с фактическим положением дел, а с недостатком информации о процессах развития внутри данных обществ. Кроме того, свою роль играет и сложившийся в обществе и в науке стереотип о технологической отсталости «кочевых» обществ, их неспособности к самостоятельному развитию.

При репрезентации и преподавании истории следует делать акцент на прогрессе и изменениях:

В сфере материального производства – постепенный переход от присваивающих форм хозяйства к комплексному скотоводческо-земледельческому хозяйству с опорой на стационарные городские центры, переход к максимально эффективному использованию экологической системы, эволюция материальной культуры.

В сфере духовной культуры – развитие мировоззрения от политеизма до принятия мировых религий, развитие жанрового разнообразия в устной и письменной литературе. Развитие письменности.

В сфере политической истории – развитие политических систем – царская власть ранних евразийских скотоводов, данническая империя хунну, торговая империя тюрков, классическая империя чингисидов. Развитие принципов легитимации власти, появление принципа универсальности власти (торе). Стремление к политическому единству Великой степи – три имперских проекта – хуннский, тюркский и чингисидский. Развитие традиционного права.

Именно такой подход позволит: а) показать вклад национальной истории в мировую, ее влияние на развитие всего человечества; б) преодолеть комплекс вторичности, неполноценности национальной истории.

4. Важный методологический подход, на котором должна основываться модель репрезентации национальной истории – деколонизация исторического сознания и гуманитарного знания. По настоящее время в казахстанской репрезентации истории господствует европоцентристская эпистемология, господствуют концепции, основанные на опыте европейской истории. Стадиальные концепции – формационный, мир-системный и прочие – рассматривают аграрные скотоводческие общества Евразии как боковые, тупиковые ветви развития человечества. Разнообразные циклические и стадиально-циклические концепции, в том числе цивилизационные, рассматривают скотоводческие общества Евразии как периферию человечества. Безусловно, такой взгляд на национальную историю приводит к формированию коллективного комплекса неполноценности. Именно его следствием является формирование негативного отношения к научному знанию, увлечение псевдоисторией, комплекс жертвы и ксенофобия.

Безусловно, речь не идет об абсолютном отказе от интеллектуального багажа европейской науки, однако все эти концепции при репрезентации

исторического процесса должны применяться с учетом задач национальной истории.

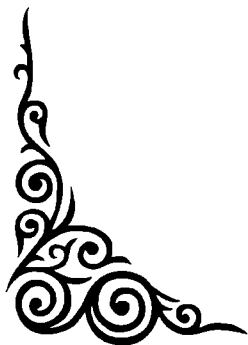
Основной доминантой репрезентации и преподавания истории должен стать тезис:

«Скотоводческие общества Великой степи, наследником которых является современное казахстанское общество – самостоятельный субъект истории, а не объект культурного и политического влияния «развитых» обществ».

Статья подготовлена в рамках реализации проекта «Разработка научно обоснованной концепции формирования современной исторической науки Казахстана» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Литература

1. Назарбаев Н. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 1997.
2. Токаев К.-Ж. Независимость превыше всего // Казахстанская правда. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://24.kz/ru/news/top-news/item/446936-polnyj-tekst-stati-k-tokaeva-nezavisimost-prevyshe-vsego>
3. Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан. Алматы, 1995.
4. Назарбаев Н. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. Электронный ресурс. Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya.
5. Назарбаев Н. Семь граней Великой степи // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. Электронный ресурс. Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi

Татьяна ТУГАЙ,
*доцент кафедры истории России
исторического факультета Оренбургского
государственного педагогического университета,
кандидат исторических наук*

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ И «ОБЩЕСТВА ИЗУЧЕНИЯ КИРГИЗСКОГО КРАЯ»

Ахмет Байтурсынов – один из лучших представителей интеллигенции. Причем не просто казахской или неказахской, а именно нашей отечественной интеллигенции. Благороднейший, достойнейший человек. Когда я читала следственные материалы, протоколы, я видела примеры его человеческого достоинства. В тюрьму попадали разные люди, были и такие, которые выдавали своих друзей, коллег. При таких нечеловеческих физических и моральных страданиях, которые он переносил, он держался, достойно отвечал на вопросы следователей! Тем не менее, он сохранил это достоинство. Он никогда ни на кого не указывал. Даже когда ему задавали вопросы: «Что вы тогда говорили на лекциях педагогического института народного образования? У вас там спрашивали про марксизм. Что вы отвечали?», он очень достойно отвечал: «Мне не задавали прямой вопрос, но я говорил то, что я думаю. Это не значит, что марксизму не принадлежит будущее». Очень умный человек. Это меня к нему расположило.

Интерес у меня появился случайно. Я занималась историей Оренбургского краеведения и мой учитель, профессор Юрий Спиридонович Зобов посоветовал мне заняться темой «Общество изучения Киргизского края». Эта тема была мало разработана, единственной работой о деятельности «Общества изучения киргизского края» было исследование С.Ш. Ахметовой «Историческое краеведение в Казахстане».

Общество было создано в Оренбурге в октябре 1920 года. Первый председатель Общества А.П. Чулошников создал особую ученую архивную комиссию с привлечением ученых, работы которых печатались в газете «Известия Киргизского края» и в «Трудах общества изучения Киргизского края». Позже отделения и филиалы Общества были открыты во многих городах Казахстана - Кустанае, Уральске, Урде, Семиречье, Кокчетаве, Акмолинске, Актюбинске, Талды-Коргане, Каркалпакии. В 1925 году Общество было преобразовано в «Общество изучения Казахстана», а в 1941 году было ликвидировано.

Я начала изучать труды «Общества изучения киргизского края». В протоколах часто попадалась фамилия некоего А.Байтурсынова, который занимал должность Почетного председателя Общества изучения Киргизского края. Я заинтересовалась, кто же это такой? Стала искать информацию о нем и выяснила, что Ахмет Байтурсынов был членом Ревкома по управлению Киргизским краем, первым наркомом просвещения Казахской ССР, потом был

в составе архивной комиссии, действовавшей до революции. Последний выпуск вышел перед 1917-м годом, в составе комиссии – А. Байтурсынов.

Самым интересным в моем поиске я считаю то, что в основном источники были косвенного характера. То есть прямых архивных сведений о нем очень мало. Недавно казахстанский ученый, директор Института истории государства Буркитбай Аяган работал в Оренбургском государственном архиве социально-политической истории где также можно найти документы Киргизского ревкома, заявления о приеме в партию с упоминанием имени государственного деятеля, но так, чтобы прямо о А. Байтурсынове – такого нет.

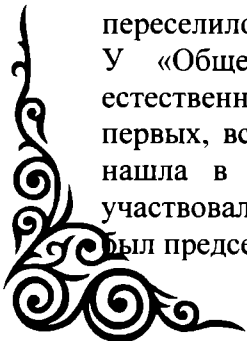
1 июля 1909 года Ахмет Байтурсынов был арестован, заключен в Семипалатинскую тюрьму, в 1910 году на 2 года был выслан за пределы казахских степей в Оренбург. Все это время находился под надзором полиции, неоднократно подвергался арестам.

Возникает закономерный вопрос: чем он зарабатывал на жизнь, переехав в Оренбург? Ведь газета «Қазақ» стала издаваться только с 1913-го года. В Каркаралинске он работал учителем, а в ссылке его фактически лишили всех прав. Он уже не мог работать учителем в школе. Чем он занимался? На что жил? Оказывается, Ахмет Байтурсынов работал служащим тургайско-уральской переселенческой партии, мне случайно попались документы о том, что его приняли в архивную комиссию, то есть он вел активную общественную деятельность.

Многие представители национальной интеллигенции особенно казахи, оказались востребованы. Грамотные люди были нужны в этих переселенческих партиях. Он был образован, грамотен, и его приняли служащим тургайско-уральской переселенческой партии. Многие ученые были в составе переселенческого управления, которые занимались сельским хозяйством, почвоведением. Очень нужны были такие люди.

В начале XX века Российская империя активно проводила так называемую столыпинскую реформу. Казахские степи стали объектом переселенческой политики. Нужны были землемеры, специалисты, которые могли составлять и вести учет участков. Это была специальная структура, это было земельное переселенческое управление, которое занималось, организовало эту политику. В местных переселенческих учреждениях создавались отряды или, как их называли, землеотводные партии. К 1917 году из пользования населения было изъято 45 миллионов десятин земли. К этому времени в Казахстан переселилось около 1,5 миллионов крестьян.

У «Общества изучения киргизского края» было несколько отделов: естественно-геологический, историко-археологический и архивный. Во-первых, все вступили в это общество. То, что А.Букейханов туда вступил я нашла в архиве в Алматы (фонд Наркомпрос №81). А. Байтурсынов участвовал в археологической экспедиции в районе села Нежинка. Он тогда был председателем академического центра. У него был живой интерес к науке,

он сохранил эту любознательность даже будучи государственным чиновником.

Когда исследуешь жизненный путь человека, можно заметить, что он не один. От него тянутся нити к тем людям, которые его окружали, у него были предшественники. Когда выясняешь все связи получается, что он появился не на пустом месте. Я хочу подчеркнуть, что он неслучайно родился в Тургайской области. Там Ибрай Алтынсарин открывал школы. Русские чиновники от образования оказали влияние на его профессиональное становление. Под их началом он стал работать школьным учителем. Когда в Кустанае открыли педагогический класс А. Байтурсынова приняли на должность учителя казахского языка. На его формирование оказали влияние многие люди. Он сумел впитать в себя ценность образования и просвещения. Для него это было самое главное.

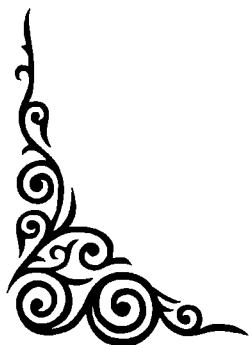
Для большинства казахстанских ученых А. Байтурсынов прежде всего активный политический деятель, а я обратила внимание на то, что он занимался просвещением. Среди документов архивов Алматы мне попались анкеты сотрудников Наркомпроса. Среди пунктов надо было указать: чем вы занимались до революции? Многие старались показать, как они боролись против царизма, подробно расписывали таблицу. А у А. Байтурсынова была одна краткая запись: «Редактор газеты». Больше нет ни слова. Почему он не стал расписывать, если он имел богатый опыт политической борьбы? Это же было так важно для его политического статуса. У меня выстроилось такое предположение: использовали его талант, эрудицию и любовь к народу. Если присмотреться внимательно, в первых номерах газеты «Казах» не было политики: были заметки про школу, рецензии на учебники, но не политика.

Я приготовила подарок для казахских читателей. Теперь вы получите второй казахоязычный вариант моей книги о Ахмете Байтурсынове. Фонд «Байтерек» помог с изданием книги, руководство фонда в лице Сауле Таикешевой прониклись значением издания такой книги. Это крайне важно для развития наших добрососедских отношений, дружбы народов Казахстана и России. К сожалению, в Оренбурге не все занято об этом великом, талантливом человеке. Я удивилась, когда узнала, что некоторые пожилые казахи даже не знали кто такой А.Байтурсынов. Поэтому издание такой книги в Оренбурге - это очень хорошее событие.

Моя главная тематическая линия – это сотрудничество русских и казахских служащих, особенно в так называемое золотое десятилетие советской власти, которое приходилось на 1917-1927 гг. В наркоматах Казахской автономной республики бок о бок работали казахи и русские. Я убедилась насколько между ними были уважительные, товарищеские отношения, человеческие привязанности. Не было политического давления со стороны коллег. Я об этом написала несколько статей. А в данный момент я занимаюсь изучением деятельности Наркомзема республики. В середине 20-х годов прошлого века остро встал вопрос о переходе казахов-кочевников оседанию.

Руководство Наркомзема занималось вопросами планирования перехода к оседлому образу жизни, На кону стоял вопрос: стоит ли вообще переводить кочевников на землю? В тот период посыпались указы о насильственном переводе на оседание начиная с 1926 года. Чиновники пытались предупредить надвигающуюся катастрофу, даже Академию наук СССР подбили на знаменитую Казахстанскую экспедицию 1926 года, чтобы ученые смогли провести комплексное исследование Казахстана и поставить точки над и. Надеюсь, что эту научную проблему я сумею довести до конца.

Марат УТЕУБАЕВ,
*профессор Российской академии естествознания
Экибастузский инженерно-технический
институт имени академика К.И. Сатпаева
кандидат исторических наук*

ЖИЗНЬ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОДНОГО ИЗ ЛИДЕРОВ ДВИЖЕНИЯ «АЛАШ» В КАЗАХСТАНЕ ЖУСУПБЕКА АЙМАУТОВА

Одним из основоположников казахской советской литературы и ярким представителем национальной творческой интеллигенции Казахстана и движения «Алаш» является Жусупбек Аймаутов (1889 – 1930 гг.).

Жусупбек Аймаутов – один из классиков казахской литературы, человек многосторонних интересов. Он просветитель, поэт и писатель, ученый, романист, прозаик, драматург, публицист, переводчик, литературовед, лингвист-исследователь, психолог, журналист, педагог, политический и общественный деятель. Он оставил богатое литературное и научное наследие.

Жусупбек Аймаутов родился в 1889 году в ауле «Кызылтау» в Павлодарском уезде тогдашней Семипалатинской губернии (ныне Баянаульский район Павлодарской области). Ж. Аймаутов жил в небогатой семье, но его прадеды Дандебай и Куан были уважаемыми и образованными людьми из знатного рода. Он с детства обучался арабской грамоте, кузнечному делу и резьбе по дереву. Ж. Аймаутов, несмотря на нужду и материальные лишения, успешно окончил Павлодарскую русско-казахскую школу в 1914 году и Семипалатинскую учительскую семинарию в 1918 году, где у него проявляется многогранный талант писателя, прозаика, драматурга, переводчика, психолога, лингвиста – исследователя.

Жусупбек Аймаутов восторженно встретил Февральскую революцию 1917 года, надеясь, что она принесет свободу, равенство, счастье народам России. Об этом он пишет в статье «Вставайте, народы! Объединяйтесь, бедняки! Вперед, молодежь!». Ж. Аймаутов являлся членом общества «Жас азамат». Будучи еще семинаристом, оказался в национально-демократической партии «Алаш», в которой он состоял с 1917 по 1919 год. Вместе с А. Байтурсыновым, М. Дулатовым, и другими видными деятелями национальной либерально-демократической интеллигенции, он активный член руководства партии «Алаш – Орда». После выхода из партии «Алаш» в 1919 году, он участвовал в становлении Советской власти в Павлодарском Прииртышье.

В январе 1920 года Жусупбек Аймаутов вступает в ряды Коммунистической партии, и с этого времени начинается его интенсивная и целенаправленная литературная и общественная деятельность.

Жусупбек Аймаутов – делегат учредительного съезда Советов Казахстана, член Президиума ЦИКа и коллегии Наркомпроса республики.

член редакционной коллегии при Госиздате Казахстана, заместитель народного комиссара просвещения Казахстана, заведующий Семипалатинского ГубОНО, редактор советской газеты «Қазақ тілі» («Казахский язык»). В 1922 – 1924 годах учительствует в Каркаралинской школе. Затем, переехав в Ташкент, сотрудничает с газетой «Ақ жол» («Светлый путь»), в 1926 – 1929 годах работает директором Шымкентского педагогического техникума.

Жусупбек Аймаутов – литературную деятельность начинал как поэт, он автор 4 романов, в том числе первого казахского советского романа «Карткожа» (1926 год) и «Акбилек» (1928 год), «Дамели». Ж. Аймаутов также – автор более 10 пьес, среди них первых казахских пьес – «Рабига», «Карьеристы», «Защитник народа», «Мелодия счастья», «Канапия и Шарбану», «Шернияз» и более 50 повестей. Ж. Аймаутов является автором сказок для детей и юношества: «Негодная шапка», «Вол – великан», «Старик и старуха», «Три девушки». Главными сюжетными линиями в произведениях Аймаутова стали проблемы равноправия женщин, нравственности, борьбы с пережитками прошлого, воспитания подрастающего поколения на идеалах добра и человечности.

В архивном фонде Дома – музея Мухтара Ауэзова в Алматы сохранилась анкета, собственноручно заполненная за три года до гибели Жусупбеком Аймаутовым, где он дает довольно подробные сведения о своей жизни и творчестве. По свидетельству автора, он начал писать стихи с 13 лет. Первая публикация была напечатана в 1913 году в газете «Казах». В 1918 году в Семипалатинске Ж. Аймаутов и М. Ауэзов издают литературный журнал «Абай». Первым редактором журнала был Ж. Аймаутов. В 2008 году литературному журналу «Абай» исполнилось 90 лет, это старейший литературный журнал в Казахстане, у истоков которого стояли два великих корифея отечественной культуры и литературы. Неслучайно классик казахстанской литературы Мухтар Ауэзов называл Жусупбека Аймаутова своим учителем, наставником и другом.

Жусупбек Аймаутов был знаком с известными и крупными отечественными учеными К. И. Сатпаевым, А. Х. Маргуланом, которые по праву составляют цвет и гордость казахстанской науки.

Жусупбек Аймаутов как талантливый ученый активно участвовал в работе Общества изучения Казахстана – крупного центра изучения истории, этнографии, экономики и естественных наук республики в 20-е годы XX века.

Жусупбек Аймаутов – человек разносторонних интересов. Он являлся автором ряда романов, многое сделал по сбору сочинений и популяризации творческого наследия С. Торайгырова. Его художественные произведения отличаются идейностью, богатством эстетических красок, мастерством художественного изложения, выразительностью языка, изяществом стиля. Названный «казахским Ушинским», он особых успехов достиг на поприще педагогики и психологии, искусства. В 1924 – 1929 годах Аймаутов проявил

себя как ученый-психолог. Им был написан целый ряд учебников и методических пособий для преподавателей школ и педагогических учебных заведений. В 1924 году он издает учебное пособие «Дидактика» и «Руководство по воспитанию». Затем выходит его книга «Комплексная система методов ведения урока». А в 1926 году Аймаутов выпускает сразу несколько научных трудов: «Психология», «Психология и искусствоведение» и «Психология и выбор профессии» и другие работы. Так его книга «Психология и выбор профессии» было отпечатано в Москве, в типографии Совета Национальностей РСФСР. Книги Аймаутова по психологии интересны не только в историческом плане, но и в плане становления национальной терминологии по психологии. Эти книги не потеряли своей актуальности и сейчас в наше время.

Исследователи творчества Ж. Аймаутова считают, что «его психологические и педагогические труды составят три тома, а их перевод и публикация на русском языке станут большим событием, ибо доселе подобных сочинений, написанных с учетом национальной специфики, они не знают».

Им были переведены на казахский язык научные монографии «Краткий курс политической экономии» А. А. Богданова, «Краткое описание русской истории» М. Н. Покровского, «Азбука коммунизма» Н. И. Бухарина и Е. А. Покровского, «Конституция РСФСР», «Вопросы и мысли» П. И. Стучки, учебник «Первые практические уроки по химии» С. Сазонова и В. Верховского. Он написал множество публицистических произведений, литературно-критических статей, в том числе такие литературоведческие работы, как «Поэты абаевской школы» (1918 год, совместно с М. Ауэзовым), «О поэтическом творчестве Магжана» (имеется в виду поэзия М. Жумабаева), (1923 год), «О переводе» (1925 год), «Песнь о соколе» (1925 год). Последняя статья посвящена творчеству М. Горького. Великий классик советской литературы Максим Горький назвал Жусупбека Аймаутова «одной из вершин казахской литературы». В свою очередь, Аймаутов считал Алексея Максимовича Горького своим учителем, родоначальником всех писателей и поэтов России XX века.

Жусупбек Аймаутов своими переводами сделал достоянием народа произведения А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова, Н. В. Гоголя, Л. Н. Толстого, А. Н. Островского, А. П. Чехова, А. М. Горького, Г. Тукая, У. Шекспира, Ф. Шиллера, В. Гюго, А. Дюма, Ж. Мольера, Г. Мопассана, С. Цвейга, Р. Тагора, Д. Лондона. Блистательный переводчик Аймаутов смог передать всю красоту и первозданность «Скупого рыцаря» и «Каменного гостя» А. С. Пушкина, «Ревизора» Н. В. Гоголя, «Отверженных» В. Гюго, произведений У. Шекспира, рассказов Л. Н. Толстого. Ж. Аймаутов – впервые в 1924 году, перевел на казахский язык коммунистический партийный гимн «Интернационал». Он первым в казахской литературе создал художественный образ В. И. Ленина. Жусупбек Аймаутов используя европейские стандарты, заложил основы режиссуры казахского театра. На страницах газет и журналов тех лет он опубликовал серию статей об интернациональном, нравственном и

эстетическом воспитании, а также по проблемам культуры, литературы, музыки, графики, экономики, образования, двуязычия, методики преподавания русского языка, совершенствования правописания казахского языка, что очень актуально и в наши дни.

Но нелегко жилось талантливому и образованному человеку с «алашординским прошлым» в то время. Трагическую роль в судьбе Жусупбека Аймаутова сыграло письмо И. В. Сталина о газете «Ақжол», которое положило начало кампании по устранению старой национальной интеллигенции от общественно-политической деятельности. Эту репрессивную кампанию сталинского режима стал проводить в Казахстане Ф. И. Голощекин – глава партийной организации республики в 1925 – 1933 годах, друг Я. М. Свердлова, один из организаторов убийства царской семьи в 1918 году. Главный удар он обрушил на национальную интеллигенцию, прежде всего на деятелей культуры, писателей, поэтов, ученых. Ж. Аймаутов стал первой жертвой первой волны сталинских репрессий в Казахстане.

7 апреля 1925 года ЦК РКП(б) с подачи Н. И. Ежова, будущего секретаря ЦК партии и главы НКВД СССР, выносит решение о закрытии казахской газеты «Ақ жол» якобы за ее националистическую направленность. Редакция газеты разгоняется. В 1925 году по различным доносам Ж. Аймаутов был исключен из партии, привлекался к суду, но вскоре оправдан. Через четыре года Ж. Аймаутова постигла участь его коллег по правительству «Алаш-Орды». 20 мая 1929 года Жусупбек Аймаутов был вновь арестован, якобы за участие в подпольной буржуазной националистической организации. В Центральном архиве ФСБ России имеются сведения о том, что Аймаутов Жусупбек Аймаутович, 1889 года рождения, уроженец аула 1 Павлодарского уезда Кзыл-Тавской волости Семипалатинской губернии, осужден 4 апреля 1930 г. решением Коллегии ОГПУ при СНК СССР по ст. ст. 58-7, 58-11 и 59-3 УК РСФСР к ВМН – расстрелу. Приговор приведен в исполнение 21 апреля 1930 года в г. Москве. Захоронен Жусупбек Аймаутов на Ваганьковском кладбище г. Москвы. («Управление регистрации и архивных фондов ФСБ России»).

Кроме того, в Департаменте КНБ Республики Казахстан по г. Алматы хранится архивное уголовное дело № 011494, в отношении 44 человек, лидеров партии «Алаш», среди которых проходит и Аймаутов Жусупбек Аймаутович, 1889 года рождения, уроженец Семипалатинской области, который 4 апреля 1930 года решением коллегии ОГПУ при СНК СССР по ст. ст. 58-7, 11, и 59-3 УК РСФСР приговорен к высшей мере наказания – расстрелу. Приговор приведен в исполнение 21 апреля 1930 года в г. Москве.

Определением Судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда Казахской ССР от 4 ноября 1988 года дело в отношении Аймаутова Ж. прекращено за отсутствием состава преступления, т.е. он реабилитирован.

Аймаутов Жусупбек Аймаутович, занесен в «Книгу Скорби», выпуск 1 (1996 г.), которая включает списки лиц, расстрелянных в период массовых политических репрессий в 1920-1950 г.г.

Каких-либо других материалов, на Аймаутова Ж., в уголовном деле не имеется. («ДКНБ по г. Алматы, ул. Байзакова, 275 «А»).

Творческое наследие Жусупбека Аймаутова в течение многих десятилетий было под запретом. И только 4 ноября 1988 года Верховный суд Казахстана полностью реабилитировал великого писателя ввиду отсутствия в его действиях состава преступления.

Жусупбек Аймаутов, занесен в «Книгу Скорби», выпуск 1 (1996 г.) [1], которая включает списки лиц, расстрелянных в период массовых политических репрессий в 1920-1950 годах. Кроме того, его имя занесено в книгу «Расстрельные списки», выпуск 2 (Москва, «Мемориал», 1995 г.) [2].

24 октября 1994 года на торжественном собрании общественности, посвященном Дню Республики Президент страны Нурсултан Назарбаев, отметил: «Коллективизация, массовый голод, откочевка казахов за пределы своей исторической родины – все это недавнее прошлое. Сакен Сейфуллин, Беимбет Майлин, Султанбек Кожанов и еще 65 тысяч лучших сыновей и дочерей казахского народа были уничтожены в Казахстане в годы сталинских репрессий». На примере лишь одного человека Президент Нурсултан Назарбаев показал, как тоталитарная система целенаправленно и изощренно преследовала тех, кого объявляла своим врагом. «Недавно отыскался сын выдающегося казахского писателя и общественного деятеля Жусупбека Аймаутова, репрессированного и расстрелянного в 1930 году. Трагически сложилась жизнь этого человека, вина которого заключалась лишь в том, что он был сыном своего отца и не отказался от него. Вплоть до 50-х годов он преследовался карательными органами, был посажен в тюрьму, потерял не только родину, но и собственное имя. И сегодня этот уже пожилой человек живет в Алтайском крае, превратившись из Бектура в Виктора» (газета «Казахстанская правда» № 172 от 25 октября 1994 года). Это отметил в своем докладе Президент страны Нурсултан Назарбаев. Добавлю лишь от себя к вышеизложенному, в последние годы сын Жусупбека Аймаутова Бектур проживал, в г. Алматы в доме для престарелых. Кроме того, у писателя осталась дочь Муза. По – разному, сложилась жизнь и судьба детей Жусупбека Аймаутова. Его внуки проживают в Казахстане, России, в Москве, Санкт-Петербурге.

За свою короткую жизнь, Жусупбек Аймаутов плодотворно проявив себя в разных жанрах, оставил содержательное глубокое творчество. Его книги возвращаются к народу. Они составили антологию литературной, общественной и гуманистической мысли.

Богатое творческое наследие Жусупбека Аймаутова было собрано, исследовано учеными института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова и в 1996-1999 годах выпущено в 5 томах. Казахстанский читатель через 60 лет вновь познакомился с произведениями известного художника и мастера слова.

В Казахстане и на родине писателя в Павлодарской области очень много делается для увековечения памяти Жусупбека Аймаутова. В Астане, Семей, Павлодаре и Баянауле его именем названы улицы. В Павлодаре

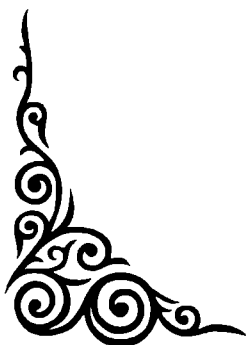

Казахский музыкально-драматический театр носит имя Ж. Аймаутова. В 2003 году в аллее бюстов просветителей и академиков Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова был установлен бюст Ж. Аймаутова.

Творческое наследие Жусупбека Аймаутова является национальным достоянием республики, его имя заслуженно вошло в золотой фонд отечественной культуры.

Литература

1. Книга Скорби. Выпуск I. – Алматы, 1996. – С. 360.
2. Расстрельные списки. Выпуск 2. Ваганьковское кладбище, 1926-1936 //ФСК РФ. Общество «Мемориал» - М., 1995. – С. 303.

Гюльнар МУКАНОВА
профессор КазНУ имени аль-Фараби,
кандидат исторических наук

РАССЕКРЕЧЕННЫЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ АРХИВОВ РК И РФ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЛАШ В СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

В настоящее время в РК идет полным ходом процесс пересмотра «дел» тех лиц, которые были осуждены по «антисоветским» статьям УК РСФСР. Преимущественно лицам, причисленным к «контрреволюционерам», присваивалась статья 58. Однако по истечении времени оказалось, что большинство «дел» были сфальсифицированы; многие граждане страны могут считаться пострадавшими, даже если не были привлечены к суду и не понесли наказания официально. Данный ответственный вид исследовательской работы требует максимальной концентрации, междисциплинарных подходов; большим подспорьем является работа в архивах зарубежья, поскольку часть источников отложилась в ведомственных архивах Российской Федерации.

Многие жители края вынужденно покидали родные места и поселялись в соседних областях Сибири, Поволжья, уходили в Монголию и Китай. Устные рассказы потомков, память народная хранит ужасы тех лет. Наряду с этим есть изданные автобиографические книги академика Сабита Муканова, где он подробно изложил социальные процессы на севере республики и имена деятелей Алаш. В частности, писатель глубоко изучил казахские традиции, восстановил биографию Шокана Уалиханова, а вместе с этим его современников. Единомышленниками знаменитого и влиятельного волостного 19 века Есенея Естемисова были лица разных социальных категорий: чингизид Шынғыс Уалиев (отец будущего светила на ниве востоковедения Шокана), заседатель Табей Барлыбаев, бии: Кыдырма Шаграев, Турдубек Джаймендин, Кулубек Токсанов и др. Этот пласт истории еще предстоит системно изучать; есть необходимость экспедиций в архивы РФ, Турции.

Благодаря оригинальному источнику, книгам классика казахской литературы С.М.Муканова, ныне профессионалы черпают факты из истории далекого 1918 года, когда в крае формировались военизированные отряды

Алаш. Они изложены и в книге моего отца, историка-краеведа Кайроллы Муканова «Абылай Рамазанов – Алаш қайраткері. Деректі ғұмырнама. Қызылжар, 2018. 2-ші бас., толықтырылған».

К сожалению, архивы о первом пятилетии советского периода и казахского правления в Оренбурге у нас в республике представлены в меньшей степени. В статье дан анализ обнаруженным источникам, которые мы постарались изложить в хронологическом порядке. Это в основном материалы, связанные с деятельностью лидеров Алаш, на севере и северо-западе Казахстана в советский период.

1. Во время поездки в Оренбург мы нашли интересные сведения, на страницах газет той поры. Например, о том, что Алихан Букейханов дискутировал с Чулошниковым по вопросам истории казахов, мало кто знает. В оренбургской газете «Коммунар» № 21 (502) в январе 1921 года была опубликована заметка «В Киргизском крае. В Обществе изучения Киргизского края». В ней сказано: «На последнем заседании археологического отдела заслушан доклад А.П.Чулошникова о формировании киргизской (казахской. – Авт.) народности в период до принятия киргизами русского подданства». Доклад вызвал долгие прения, пишет газета, в которых «горячее участие принял т.Букейханов, сообщивший Обществу много интересных данных, рассказавший интересную легенду о Наурузбае и высказавший свой взгляд на характер легенд, существующих в данное время в степи среди киргиз». [1]

2. До настоящего времени в литературе известны лишь фрагменты деятельности в первой столице Казкрая ученика Букейханова, уроженца Северо-Казахстанской области Смагула Садвокасова. Нам частично удалось восстановить то, чем занимался Смагул Садвокасов до передислокации столицы в Кызылорду. В архиве Оренбурга найден бланк редакции газеты «Ушкын» и упоминания о газете «Енбек туы», часть тиража которой отправлялась в Синьцзян, для жителей степи, ушедших в Западный Китай с войском атамана Анненкова и желавших вернуться по амнистии.

Честное освещение проблем и владение фактологическим материалом характерно для публицистики Смагула. И это не просто освещение, а глубокая проработка вопроса с государственной точки зрения. В 1921 году увидели свет статьи Садвокасова С. в оренбургской периодической печати. Так, в газете «Коммунар» - органе Оренбургско-Тургайского губкома РКП(б), Губисполкома советов и Военсовета Оренбургского Укреп района – в № 1 от 1 января 1921 года вышел его материал «Советская власть и киргизы». В статье говорится о последствиях голода в Степи: «... Больше миллиона киргиз (казахов. – Г.М.) погибло во время революции не на поле брани с буржуазией, а на поле голода. Миллионами киргизский скот идет на прокормление Красной Армии и рабочих Центральной России». [2]

В том же году в «Коммунаре» он публикует статью, приветствуя декрет ЦИК Казреспублики и Казсовнаркома о запрете калыма. Он находил абсолютно емкие выражения для передачи смысла ситуации, к примеру: «... Период, половина которого не только юридически, но и фактически находясь в

рабстве, как объект купли и продажи, не может считать себя свободным. И теперь, когда мы приступаем к строительству жизни на новых началах, не должно иметь места это вековое зло». Действительно, слабая половина населения, используя дефиниции политэкономии, была товаром (!). Так доходчиво умел объяснить Садвокасов сущность калыма. При том, что он пояснил и детали декрета: «Заслуживает внимания 3-я статья, где говорится, что полученный до сего времени калым не подлежит возврату, независимо от того, состоялся ли брак или нет». Такое положение выдвинуто для того, пишет Смагул, чтобы ликвидировать споры и раздоры, возникающие на почве неуплаты или невозвращения калыма. [3]

3. Интересный документ хранится в фондах Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области, Семипалатинск. В нем отражено участие Смагула Садвокасова в должности председателя Семипалатинского губревкома в реэмиграции из Западного Китая жителей края, бежавших в годы гражданской войны вместе с отрядами Анненкова. Амнистия позволяла им вернуться и приступить к мирной жизни.

«Из протокола заседания губревкома – об издании воззвания к желающим вернуться на родину киргизам
12 июля 1921 г.

Присутствуют:

Тт. Садвокасов, Большаков, Литвинов, Полозов, Нурмаков, Овчаренко, Синицын, Начгар.

Председатель – Садвокасов.

Секретарь – Ставровская.

Слушали: Сообщение Зайсана о том, что перекочевавшие за границу киргизы, выражают желание возвратиться обратно.

Постановили: Издать воззвание от имени губревкома к желающим вернуться на родину киргизам, гарантировать их личную и имущественную неприкосновенность, а также издать соответствующий приказ учреждения по порядку приема и устройства возвратившихся.

Предгубревкома Садвокасов

Члены Большаков, Левитин, Полозов, Нурмаков

Секретарь Ставровская». [4: 92]

4. Находки в зарубежных архивах о массовом голоде в северных областях Казкрая. В частности, в фондах Оренбургского архива социально-политической истории обнаружены номера газеты, выходившей в Петропавловске в 1921 году.

Ровно столетие назад, в 1921 году в Петропавловске издавалась «Стенная газета Акмол – РОСТА», орган Акмолинского губернского отделения Российского телеграфного агентства. В ней печатались информации за подписью многих деятелей Алаш, служивших тому времени в советских учреждениях (Айтиев, Ауэзов, Садвокасов, др.). В Петропавловске, центре Акмолинской губернии, с осени 1921 года стала выходить небольшая по объему газета тиражом в 1500 экземпляров (для сравнения – выходившая в

Оренбурге в 1919-1921 годах «Стенная газета РОСТА» имела тираж лишь в 1150 экз. Дважды в неделю «Стенная газета Акмол – РОСТА» притягивала взоры читательской аудитории по всей трассе Транссиба. Ныне отдельные экземпляры издания можно обнаружить в архивах Томска, Омска, Новосибирска, Красноярска и других городов. Редакция же располагалась по адресу: г. Петропавловск. Улица Ленина. Дом Печати. В учебниках и исследованиях по истории Казахстана «Стенная газета Акмол – РОСТА» не упоминается, а ведь она целиком была посвящена проблеме борьбы с массовым голодом. Газета информировала, что 16 ноября 1921 года в Оренбург на помощь голодающим детям, солдатам, пожилым людям прибыли представители АРА – общественной организации помощи рабочим (США). По данным газеты «АРА будет кормить 5 тысяч голодающих детей Кирреспублики. В декабре предполагается увеличить до 400 тысяч пайков и кормить в течение десяти месяцев, то есть до нового урожая. АРА доставила в Оренбург 20 вагонов с американским продовольствием: мукой, рисом, какао и сахаром. [5: 1] К концу 1921 года ситуация усугубилась. Об этом сообщалось в декабрьских номерах газеты. «По Киргизии (Казахстану. – Г.М.). Из Уральска Губпомгол решил эвакуировать 10 тысяч голодающих детей, а также переселить в Туркестанскую Республику 12 тысяч голодающих киргиз (казахов. – Г.М.)» читаем в номере от 8 декабря.

ТрансСиб, на котором расположена станция Петропавловск, в мирное время в 1921 году превратился в сплошной санитарный эвако-госпиталь. Поезда курсировали в разных направлениях. В первую очередь спасали детей, причем помогали и другим регионам. «Из Уральска в течение месяца вывезено в урожайные местности одна тысяча человек детей». [5: 1] Эти сведения весьма ценны, поскольку статистика голодающих позже стала скрываться властями.

5. Сохранились уникальные источники, которые созданы интеллектом истинных патриотов. Так, в марте 1922 года родилось письмо, подписанное членами КазЦИКа Мухтаром Ауэзовым и Смагулом Садвокасовым. [6; 231] Письмо Ауэзова и Садвокасова под названием «Докладная записка о работе среди киргизских рабочих и бедноте» было адресовано в Киробком РКП(б), копия -Уполномоченному из ЦК РКП тов. Юдовскому. Оно нацелено на практическое решение задачи привлечения казахского населения к государственному строительству.

Авторы письма приводили интересный сравнительный образ: «...Положение, при котором среди холодного океана льдов кипит стакан воды, не должно быть дальше терпимо». – Имелся в виду энтузиазм националов, который не был реализован, по мнению авторов письма, в части «усиления Туркестанского Представительства КССР», «дела помощи голодающим» и «делопроизводства на родном языке». В письме прямо говорилось: «Кардинальным вопросом, требующим неотложного разрешения и в то же время совсем недетализированным в своей практической части явился вопрос об организации киргизской трудовой бедноты и киррабочих». Ауэзов и

Садвокасов, хорошо знакомые с ситуацией в Акмолинской и Семипалатинской областях, писали о необходимости ликвидации безграмотности, среди казахских рабочих и активизации политпросветительской работы. Авторы письма утверждали: «Главными промышленными областями КССР являются Акмолинская и Семипалатинская губернии, более 70 % всех киргиз-пролетариев сосредоточено в этих двух губерниях», «...главное внимание необходимо обратить на работу землеустроительных органов вообще и на Прииртышскую полосу в частности». Сам факт того, что Садвокасов и Ауэзов совместно создали обращение к руководителям республики, показывает, насколько они были единомышленниками и переживали за будущее края.

6. К середине 1920 годов ситуация в северной области Казахской республики стабилизировалась. Внимание партийно-советских органов направляется на повышение образовательного ценза населения. Активно работают школы, Казпедтехникум, совпартшкола. В области концентрируется элита Алаш, грамотные кадры, окончившие в свое время учебные заведения в Турции, России. Перечень имен и фамилий, трудившихся на ниве просвещения в Петропавловске патриотов, разделявших идеи Алаш, не может не впечатлять. Представляют интерес документы в архиве Северо-Казахстанской области письменных источников о преподавательской деятельности известного деятеля Алаш, Хайретдина Болганбаева. Активный деятель Алаш, хорошо знакомый по Туркестану с Мустафой Шокаем, Болганбаев работал в редакции газеты «Казах» в Оренбурге, в Ташкенте встречался с А.З.Валиди. О его работе в системе просвещения Петропавловска в 1924–1928 годы почти не пишут. В 1928 и 1937 годах он подвергался арестам и суду. Репрессирован по статье 58-10 «антисоветская деятельность». В период его работы в Акмолгубоно Х. Болганбаев совмещал руководящую работу с преподавательской, преподавал «Обществоведение» в Петропавловском казпедтехникуме.[7: 107] За подписью директора педтехникума Жумагали Тлеулина о педнагрузке, среди преподавателей значится фамилия Х.Болганбаева.

В другом источнике Хайретдин Болганбаев указан как преподаватель экономической географии и краеведения. Есть фамилии и имена его коллег: Али(й) Кемелев, Сейтбаттал Мустафин, Жиенгали Тлепберген (директор казпедтехникума), Бек (Бекмухамед) Серкебаев (отец народного артиста СССР, оперного певца Ермека Серкебаева), другие. [8: 2]

Биография этого деятеля Алаш весьма интересна. Х. Болганбаев был доверенным лицом Букейханова еще с периода мобилизации казахов на тыловые работы и побывал в 1916–1917 годы в Минске и Петербурге, вместе с другим доверенным лицом, также уроженцем Северного Казахстана Файзоллой Галимжановым. Файзулла хорошо знал поэт Магжан Жумабаев, даже посвятивший ему трогательное стихотворение. Брат Файзоллы, юрист Галиолла, также работал в Петропавловске. В 1928 году Х.Болганбаев был арестован в Петропавловске по надуманному обвинению в «подготовке покушения на Голощекина». [9: 167] В городе Петропавловске.

административном и культурном центре Акмолинской губернии, проживали и работали многие сподвижники А.Букейханова, А.Байтурсынова, в свое время печатавшие свои материалы в газете «Казах». Салмакбай Кусемисов, Айдархан Турлыбаев и многие другие. Большинство из них подверглись арестам и умерли в застенках. Надо восстановить историческую справедливость и открыть архивы, чтобы узнать правду о них.

7. Петропавловск после Оренбурга в 1920 годы по праву занимал второе место, как место издания республиканского статуса СМИ. О том, что город Петропавловск и газета «Бостандык туы» к середине 1920 годов занимал свою, определенную нишу в информационных ресурсах Союза, следует помнить. Так, мы обнаружили перечень советских газет, которые печатались в период 1921–1926 гг., он приведен в докладе на Первом тюркологическом съезде в Баку в 1926 году. Докладывал М.П.Павлович, председатель московской / Всесоюзной научной ассоциации востоковедения (ВНАВ), первый ректор Московского института востоковедения. Источник хранится в московском архиве. [10]

Фрагмент из доклада Павловича: «...Издаются следующие газеты и журналы на казахском языке; «Энбекшил-Казак» (в Кызыл-орде. – так в тексте. Г.М.), центральный орган «Бостандык-туы» (Петропавловск), «Казак-тли» (в Семипалатинске), «Кзыл-ту» (в Уральске), «Ак-жол» (в Чимкенте), «Тльчи» (Алмата), а также журналы «Кзыл-Казакстан» и другие». Имеются сведения о высоком статусе «Бостандык туы» и в отечественных архивах.

8. Наступил этап репрессий, назначение Голощекина в республиканскую парторганизацию сопровождалось острыми дискуссиями, на конец 1920 годов пришлось аресты. Алма-Ата. «Чистки» в рядах коммунистов – преподавателей сопровождаются выяснением деталей работы Алаш на севере республики в 1918 и 1921 гг. Из «Протокола общего открытого собрания ячейки ВКП(б) при КазГУ и Наркомпросе от 11–12 июня 1929 года». Преподаватель Абдрахман Байдильдин «кается» в знакомстве и совместных планах работы с Садвокасовым и Ауэзовым: «В 1918 году по инициативе бирликовцев собирается съезд для выработки единой политической платформы казахской молодежи. «За» признание Советской власти были Саматов, Жумабаев (Магжан), Ауэзов, Садвокасов Смагул... (1921 г.) В президиум ЦИКа провели с боем Садвокасова. Руководили нами Байтурсунов, Дулатов». [11: 7] Такими «показаниями», выуженными из людей, доведенных до депрессивного состояния, заполнено содержание «дел» в спецархивах ДВД. Они все еще не рассекречены, по ряду причин. Работа продолжается.

Резюмируя вышесказанное, следует бережно относиться ко всему, что связано с прошлым областного центра, Петропавловска, всей области и изучать архивы сопредельных регионов, особенно Омска и даже Москвы, Оренбурга и Семипалатинска. История первых советских казахских СМИ должна быть осмыслена через призму ведущей роли в ней Петропавловска и трудившихся в нем деятелей Алаш. Они очень много привнесли в систему народного просвещения.

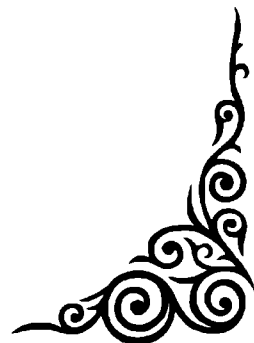
Многое с течением временем забывается, однако о событиях недавнего прошлого напоминают фотографии. Например, на снимке 1938 года запечатлен 15 выпуск Петропавловского казахского педагогического училища. На фотографии в центре -директор Нуржанов, что о нем известно, - практически ничего.

Обращает на себя внимание фото самого здания педучилища внизу снимка, ныне – это старинное здание по улице Театральной, 42 занимает так называемое Романовское училище. Не мешало бы установить мемориальную табличку на здании, в котором преподавал и Магжан Жумабаев, гордость всего тюркского мира.

Архивы «заговорили», и важно вовремя ценить то, что составляет славу и гордость края. В назидание молодежи нужно увековечить заслуги старшего поколения невинно пострадавших жителей северных областей, жертв массового голода и политических репрессий.

Литература

- 1 «Коммунар» (г.Оренбург). № 21 (502), январь 1921 год.
- 2 «Коммунар». № 1. 1921. С.3.
- 3 «Коммунар». 1921. № 28 от 10 февраля. С.4.
- 4 ЦДНИ ВКО. Ф.01П. Оп.-Л. Д.43. Л.92.
- 5 «Стенная газета АкмолРОСТА». № 14 от 21 ноября 1921 года.
- 6 АП РК – Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 811. Оп.20. Д. 568.
- 7 ГАСКО. Ф.2. Оп. 1. Д. 377. Л. 107.
- 8 ГАСКО. Ф.2. Оп. 4. Д. 493. Годовой отчет Петропавловского Казпедтехникума за 1927–1928 уч. год. Л. 2.
- 9 Спецархив ДКНБ РК по г.Алматы. Ф.6.Д.011494. Т.1. Л.167-177.
- 10 ГАРФ - Государственный Архив Российской Федерации, Москва.Ф.Р-5402. Оп.2. Д. 52. Л.56.
- 11 АП РК. Ф. 719. Оп.5. Д.67. КазкрайКК-НКРКИ. Алма-Ата. Партколлегия. Протоколы, докладная записка проверочной тройки ЦКК ВКП(б) по чистке членов Крайкома и КрайКК ВКП(б). 1929 г. Л. 7, 12.

«АЛАШ» В СУДЬБЕ ОТДЕЛЬНО ВЗЯТОЙ СЕМЬИ

Историческое, политическое и духовное значение партии «Алаш» заключается в том, что она стала первой самой организованной, влиятельной политической организацией во всем регионе Средней Азии, и имела свои отделения или единомышленников во всех современных центральноазиатских странах и в России. Широко известны имена видных деятелей партии Алихана Букейханова, Ахмета Байтурсынулы, Алимхана Ермекулы, Жаканша и Халела Досмухаметулы, Миржакыпа Дулатулы, Мухамеджана Тынышпайулы.

Но многие имена участников и сторонников движения и партии «Алаш» предстоит еще открыть, изучить их деятельность, судьбы, вклад в борьбу за независимость нашей страны. Именно на это направлена деятельность всех рабочих групп Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий и Региональных комиссий, ведущих научно-исследовательскую деятельность на территории всего Казахстана и за рубежом.

Поэтому во всех методологиях, направленных Проектным офисом Госкомиссии в рабочие группы и регионы (*«Методология (общая) для членов Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, Подкомиссии и рабочих групп» от 20 января 2021 г.; «Памятка (Инструкция) для работы областных и гг. Нур-Султан, Алматы, Шымкент региональных комиссий по полной реабилитации жертв политических репрессий» от 23 января 2021 г., «Методологии по организации деятельности региональных комиссий по полной реабилитации жертв политических репрессий», одобренная 6 мая 2021 г. Государственным секретарем Республики Казахстан*), было рекомендовано изучение не только архивных и иных документальных источников, но и воспоминаний участников и очевидцев тех событий, свидетельств потомков борцов за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана.

В соответствии с методологическими рекомендациями, наше внимание в ходе исследовательской работы привлекла рукопись педагога-ветерана, внучки и дочери двух поколений репрессированных, которую она озаглавила «Алаш» в судьбе моей семьи»³.

Небольшая по объему рукопись представляет собой документальную запись воспоминаний ее мамы, жестоко пострадавшей вместе со всей ее семьей, родителями, другими родственниками в результате массовых политических репрессий советского времени. Причем эти сведения, по свидетельству автора эссе, перепроверены и подтверждены разными другими

³Сырова Т. «Алаш» в судьбе моей семьи. Эссе. Рукопись. – Астана, 2018 г. – 150 с.

источниками – в воспоминаниях земляков, архивными документами, и даже в тексте произведения академика и классика казахской литературы, который был непосредственным свидетелем исторического события.

Документ достаточно небольшой, но настолько яркий и содержательный, что полно отражает всю жестокость, суровость того переломного этапа в истории нашего народа, трагедию конкретной семьи, которая, как пишет автор, «в силу объективно сложившихся обстоятельств, а также по своей инициативе оказалась в водовороте политических событий того времени, стала ее участником и жертвой антинародной политики властей».

В этой статье мы приведем только некоторые, основные события и сведения, содержащиеся в документе. Как пишет автор эссе, ее прадедом был известный в Северном регионе Казахстана в XIX веке бий Куртай. Его сын, дед автора по отцу – Муқыш Куртайұлы родился в 1866 году, в местности, которая и тогда, и позже, до массового переселения целинников на их родовые земли и переименования прежних названий населенных пунктов, назывались «Куртай аулдары», ныне Тимирязевского и Шалакинского районов Северо-Казахстанской области. Сейчас идет процесс восстановления, возвращения их древних исконных наименований. До 1930 года, когда его детей подвергли конфискации, Муқыш Куртайұлы был вынужден бежать из Казахстана.

У Муқыш-ата от первой жены было четыре сына: Касым (родился в 1887 году), Габдулла, Алим, Оразбай и дочь Бибиш. От второй жены родились сын Уали и дочь Зубайда. Муқыш-ата, будучи прогрессивным и состоятельным человеком для своего времени, всем сыновьям пытался дать образование. Среди них особой тягой к знаниям и общественной работе отличался Габдолла. Он закончил русско-татарскую школу, много читал книг и иной разной литературы. К сожалению, в 1920-х годах он умер в молодом возрасте от болезни. Именно Габдолла привозил из городов газеты и журналы на казахском и русских языках, где были материалы о деятельности партии «Алаш». С этими материалами он знакомил своего отца и братьев.

Муқыш-ата был известен как один из образованных людей среди местного населения, был одним из лучших ораторов, пользовался всеобщим уважением. Именно ему общественность доверила выступить летом 1918 года, на встрече с народом лидеров партии «Алаш», которая прошла в имении крупного бая и мецената Альти Кокенова. (Этот факт описан в трилогии классика советской казахской литературы Сабита Муканова «Школа жизни»).

Однако перед совещанием противники «алашординцев» приходили к Муқыш-ата и настоятельно просили отказаться от поддержки партии «Алаш» или отказаться вообще от выступления, но получили категорический отказ. Тогда они насильно задержали Габдоллу, второго сына Муқыш-ата, в качестве залога. Накануне совещания эти люди поймали по дороге самого Муқыш-ата и всю ночь угрожая, что убьют Габдоллу, жестоко избивая его («дүрелеп» по С.Муканову) требовали, чтобы он от имени народа отказался поддержать политику «алашординцев» и выступил против всех предложений

приехавших на встречу лидеров «Алаша». После долгого шантажа, угроз и тяжелых переговоров Муқыш-ата понял, что они Габдоллу не отпустят, ему грозит реальная опасность жизни. Тогда мудрый Муқыш-ата предложил им единственно возможный в этой ситуации выход: на собрании он огласит обе позиции – заявление от имени местного населения в поддержку программы «Алаш-орды» и вторую – опасения некоторой части населения по вопросу набора казахских юношей в народную милицию «Алаш-орды». Противники алашордынцев, понимая, что отсутствие на собрании такого уважаемого человека, выступающего от имени народа, вызовет возмущение собравшихся, согласились на это компромиссное предложение, и под утро Муқыш-ата отпустили (этот факт подтверждает и С.Муканов, там же).

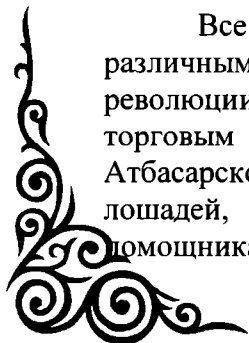
На совещании, после выступления Мыржакыпа Дулатова и других руководителей партии «Алаш», слово для выступления от имени народа дали Муқыш-ата, который огласил обе позиции, при этом от имени общественности и от себя лично подчеркнул, что поддерживает политику, задачи и предложения партии «Алаш» и Правительства «Алаш-Орда», поскольку они отвечают коренным интересам казахского народа.

Это выступление и нескрываемые политические убеждения Муқыш-ата стали поворотным моментом в судьбе всей семьи. Советская власть преследовала, изгоняла из республики, заключала в тюрьмы и беспощадно уничтожала наиболее продвинутых казахских деятелей, тем более, последователей или сторонников партии «Алаш», каким и был Муқыш-ата.

Когда в 1928 году начали конфисковать крупных баев, он пророчески говорил своим детям: «Советская власть не остановится на этом, очередь дойдет и до нас, всех выселят в чужие края». Предвидя ход политических событий, он начал раздавать и продавать свой скот. На вырученные деньги скупал золото, планировал временно переждать в соседних областях России, пока вандализм и беззаконие в Казахстане закончатся, а затем вернуться обратно на родные земли. Так что он, как мудрый аксакал, уже готовился к государственному ограблению его собственности.

В ходе проведенной конфискации советская власть забрала все, что у него осталось. А сам он, накануне официального выселения, вместе с женой Умытшак и братом Муканом, был вынужден бежать в Россию, где и скитался по глухим сельским районам. Там в 1930-х годах умер и похоронен в Курганской области. Могилу потомки нашли в начале 1970-х годов, поставили памятник.

Все сыновья Муқыш-ата, оставшиеся в Казахстане, подверглись различным формам репрессий. Старший из сыновей, Касым Муқышулы, до революции (1917 г.) и в 1920-ых годах активно занимался прибыльным тогда торговым бизнесом. Он скупал на Каркаралинской (Кояндинской) и Атбасарской ярмарках, а также у крупных баев Центрального Казахстана стада лошадей, шелк, ковры, ткани и другие ходовые товары, и со своими помощниками доставлял эти товары в российские города Курган, Омск,

Челябинск, Свердловск, где с выгодой продавал их или обменивал на муку, одежду и другие нужные в ауле товары.

Касым Мукушулы являлся по сегодняшним меркам солидным бизнесменом, привез из России деревянный сруб дома и первый в ауле построил большой деревянный дом. Хотел жить более широко и богато, знал несколько языков, в том числе русский. Планировал своих сыновей обучать в больших российских городах. У него было много знакомых в Кызылжаре (Петропавловске) и других местах, но это не помогло спасти его самого и семью от конфискации и преследования, ссылки в Сибирь.

Супруга Касыма, Магрипа Омаркызы, родилась в 1893 году в знатной и богатой семье Омара Кошерулы. Она была грамотной, читала на арабском языке Коран. Ее родители и братья также подверглись конфискации, и, спасаясь от преследования Советской власти, вынуждены были также бежать в Россию. Гордая женщина, мать 11 детей, достоинство которой по казахским традициям было неприкосновенно, при проведении конфискации не выдержала зверского и хамского поведения красноармейцев и сотрудников милиции, которые не только избивали ее мужа и сына, но и, нарушая элементарные нормы этики и морали, обыскивали женщину в поисках золотых вещей. Она оглоблей ударила по голове сидящего на лошади их командира, который руководил конфискацией, тот упал на землю. В ответ на это едва пришедший в себя разъяренный чиновник дал команду тут же всю семью арестовать. Отца Касыма вместе с еще несовершеннолетним сыном Ахметжаном увезли и посадили в тюрьму в Кызылжаре, затем мальчика отпустили. Выжить Ахметжану помог давний друг Касыма, украинец, проживающий на окраине Кызылжара. Этот человек повез мальчика к своим престарелым родителям (дяде Богдану), жившим в русской деревне недалеко от города. Ахметжан прожил у них полтора года, делал все по хозяйству, за это его кормили, и это помогло ему сохранить свою жизнь во время Ашаршылыка.

Супругу Касыма Магрипу с 11 детьми закрыли в лагере, так называемом «бай-кала», где под открытым небом, в огороженном загоне содержали членов семей раскулаченных баев, которые подлежали ссылке. Непокорная женщина вместе с детьми бежала из лагеря, и, спасаясь от преследования, в поисках своих родных пешком пошла в Омскую область. По дороге девять ее детей умерли от болезней, голода и холода, один погиб от травм, выжили только двое. Оказавшуюся в безвыходном положении, уже совсем отчаявшуюся Магрипу, для которой смерть уже казалась единственным избавлением от выпавших на ее долю потрясений, спас ее старший сын Ахметжан, который, получив с помощью дяди Богдана документ, удостоверяющий его личность, выехал на лошади из Казахстана по следам матери, и путем тщательных поисков, наконец, разыскал ее.

Позже Ахметжан стал опорой семьи, вместе со своей супругой Кулямдан ухаживал за матерью, вырастил и вывел в люди своих братьев и сестер, воспитал семерых трудолюбивых и целеустремленных детей, а во

қызметтер атқарғаны тарихқа аян. Жылдар бойы іште тынып жатқан Алаш азаматтарының жан айқайы шығып дәл осы кезеңде көрініс беруі де табиғи логикалық заңдылық деп қарау керек. М. Дулатов өз мақаласында «Жасасын Алаш автономиясы! Көркейсін алаш! Қайтсек жұрт боламыз?» деп толғанып жатса, ақын С. Торайғыров «Қараңғы қазақ көгіне, өрмелеп шығып күн болам» деп алдағы күндерге үлкен үмітпен қарағаны да осы кез. Әрине, қалың қазақ қауымы төңкерістің не екенін толық түсіне қоймауы да заңдылық. Сондықтан да 1917 жылы «Алаштың талапты азаматына» арнаған мақаласында ұлт көсемі Ә. Бөкейханов былай деп жазған еді: «Болып тұрған бостандық, теңдік, туысқандық, біздің қазақ баласына жоқ жерден аспаннан түсті. Бұл жақсылыққа бізді кездестірген біздің мемлекеттің тұрмыс тарихы, орыс жұртының ерлерінің жүз жыл сарп еткен қызметі. Надан біз түгел, жалпы орыстың көп жұрты аспаннан түскен, ойда жоқ жақсылық. Мұжық болсын, татар болсын, қазақ болсын жақсылық қадірін біліп жатқан жоқ» [1,346-б.].

Алайда осындай аласапыран кезеңде қазақ қауымы қалың ұйқыда жатты десек тарихқа қиянат болар еді. Әр-әр жерде бірден саяси ұйымға айналмаса да мәдени, ағартушылық бағыттағы бас қосулар болып жатты. Әу баста 1914 жылы Омбы қаласы жастарының ұйымдастыруымен құрылып алдарына мәдени ағартушылық бағыт ұстанған «Бірлік» қоғамдық ұйымы қазақ студенттері мен жастары және зиялы қауым өкілдерінің басын қосып біріктіру мақсатын қойды. Патшалық Ресейдің отаршылдық мүддесін жүзеге асыруды мақсат еткен экономикалық, саяси әлеуметтік және ғылыми салалардағы қоғамдық ұйымдармен қатар таза ұлттық мүддені қорғауға бағытталған және кейіннен «ұлттық сипатта» деген айыптаулармен жабылып қалған қазақ зиялылары басшылық жасаған, негізінен әлеуметті мәдени-ағартушылық зерттеу мақсаттарын көздеген біраз ұйымдар да болды.

Тұңғыш құрылған осындай қоғамдық ұйымның бірі 1914 жылы Омбы қаласындағы “Бірлік” қоғамы еді [2,20-п.]. Оның негізгі мақсаты қазақ мәдениетін көркейтіп, өркениетті ел қатарына қосу, ұлттық мүддені қорғау, мәдениетті дәріптеу арқылы жастар бойында өз ұлтына деген сүйіспеншілікті арттыру болып табылады. С. Садуақасов өзінің 1920 жылы Орынбор қаласында басылып шыққан «Жастарға жаңа жол» атты еңбегінде жастардың бастамасымен құрылған «Бірлік» ұйымы өздерінің бағдарламасында баса көрсеткендей қазақ мәдениеті мен әдебиетін дамыған халықтар деңгейіне дейін көтеру, этникалық төлтума мәдениетті сақтау, ұлттық сезімдерді ояту және жастар арасында патриоттық рухты қалыптастыру қажеттігіне тоқталған [3, 36-37].

1917 жылғы феврал революциясынан кейін жер-жерлерде, басқа қалаларда да «Бірлік» сияқты қоғамдық ұйымдар құрыла бастады. Мәселен, Орынборда – «Еркін Дала», Челябин облысының Троицк қаласында – «Үміт», Семейде – «Жапар», Қызылжар және Петропавлда – «Талап», «Иірім» мұсылман жұмыскерлер клубы, Көкшетауда – «Жас ұран», «Білім серіктігі», «Оқығандар», Атбасарда – «Ынтымақ», Оралда – «Жас қазақ», Павлодарда – «Ғылым», «Ғылым ұйымы», «Қызмет», Зайсанда – «Қазақ жәрдемі», «Теңдік» және т.б. Бұл ұйымдар мәдени-ағартушылық қызметтермен қоса сол кездері

аймақтардағы буырқанған өмірге де белсене араласып қоғамда болып жатқан саяси өзгерістерге де қатыса бастады. Атап айтқанда, құрамында Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов болған «Еркін Дала» жастар қоғамдық ұйымы өз бағдарламаларында аймақтарда түрлі бағыттағы мектептер ашып, оларға степендиялар тағайындап, оқушыларға қажетті кітаптар, журналдар мен газеттер шығаруды жоспарлаған. Ұйымның қолға алған міндеттерінің бірі жергілікті халыққа шаруашылық жағыдайына байланысты түсінбестік сауалдарды шешуге жәрдемдесіп, шаруашылық жерге қатысты мәселелерге байланысты дауларды реттеу шаралары болды. Сол сияқты ұйым мүшелері әлеуметтік жағыдайлары төмен отбасыдан шыққан тәрбиеленушілерге тегін білім беру, жатын орындары мен тегін тамақтануды ұйымдастыру жағын да қолға алған [4, 400-п.].

Ал ақпан революциясынан кейін Петропавл қаласында құрылған «Талап» жастар (стремление) ұйымы халықты Уақытша үкіметтің қаулы-қарарларымен таныстыру, демократия жолына демеу болу, қазақтарды земство басқармаларын ашуға даярлау, қазақ балаларын оқу құралдарымен қамтамасыз ету, қазақ әдебиетінің өркендеуіне қолғабыс етіп, халық арасынан ауыз әдебиеті үлгілерін және шежірелер жинау, ел арасында зиянды деп сыналған саяси партиялардың ықпалына тосқауыл қою, қазақ кедейлеріне қамқор болу, әйел теңдігін қамтамасыз ету, қазақтар арасында театр өнерінің қанат жаюына ықпал ету, қазақ тілінде газет-журнал шығарып, халық арасына тарату секілді міндеттерді жүзеге асыруды мақсат еткен [5, 299-б.].

1917 жылдың көктемі мен жазы аралығында елде болып жатқан әлеуметтік саяси өзгерістерге байланысты «Бірлік» ұйымы арасында да іріткі туып қауым мүшелігіне радикалды, революциялық демократиялық бағыт ұстанған жастар толқыны келе бастады. Мәселен, сонын әсерімен Әулиеата үйезіндегі Меркеде Т. Рысқұлов бастаған «Қазақ жастарының революциялық кеңесі» құрылса, Ақмолада С. Сейфуллин бастаған «Жас қазақ», Омбыда «Демократиялық оқушы жастар кеңесі», Спасск заводында «Жас жүрек» т.б. қоғамдық ұйымдар құрылып олар өз бағдарламаларына ағартушылық міндеттермен қоса Уақытша үкіметке қарсы ұйымдасқан күрес жүргізу және қазақ ауылдарына көмектесу мақсаттарын көздеген баптарды да қосып отырды. Осылайша, 1917 жылы Ақмолада С. Сейфуллин мен Б. Серібаев ұйымдыстырған «Жас қазақ» ұйымы өздерінің «Тіршілік» газетін шығарып қана қоймай жергілікті байлар мен Уақытша үкімет органдарына қарсылық көрсетумен болды.

1917 жылғы революциялық дүмпулер мен саяси оқиғалардың әсерінен әу баста «Бірлік» ұйымы болып бір тудың астында бас қосқан қазақ жастары өз ара жікке бөліне бастады. Осыдан бастап жастар ұйымдарының алға қойған міндеттері мен тактикалық әрекеттерін өзгерту идеялары туындаған болатын. Осы мақсатпен 1918 жылы «Бірліктің» идеялық лидерлері С. Садуақасов пен Қ. Кеменгеров бастап және басқа да мүшелері бас қосып

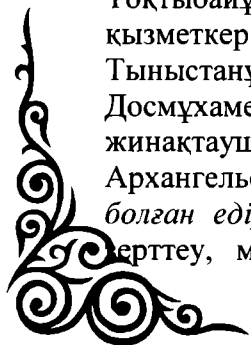
Бүкіл қазақ жастарының съезін ұйымдастырды. Смағұл Садуақасовтың дерегі бойынша сол кездері Қазақстан аймағында «Бірлікпен» қоса жиырма бір жастар ұйымдары болған. Олар: «Еркін Дала», «Игілік» (Орынбор), «Жаңа»

«Талап», «оқытушылар ұйымы» (Семей және Шығыс Қазақстан облыстары), «Қамқор» (Торғай), «Ғылым ұйымы», «Қызмет», «Ғылым» (Кереку), «Жас қазақ» (Орал), «Үміт» (Троицк), «Талап» (Қызылжар), «Оқығандар» (Көкшетау), «Ұйым» (Семей облысы, Екібастұз заводы), «Ынтымақ» (Атбасар), «Жастар ұйымшасы» (Бөкей Ордасы), «Жас қазақ» (Ақмола), «Қазақ жәрдемі» (Зайсан), «Ерік» (Семей облысы, Баянауыл), «Жас тілек» (Ақтөбе), «Жас жүрек» (Спасский завод) және басқалар. Бұлардың ішінде белсенділігімен ерекше көзге түскендері «Еркін Дала» мен «Жанар» қоғамдық ұйымдары болған екен [6,12-б.].

Бұл жиынның қорытындысы нәтижесінде қазақ жастары бас қосып «Жас азамат» ұйымын құру туралы мәмлеге келді. Ұйымның алға қойған мақсаты ұлттық тәуелсіздік және ұлттық теңдікке қол жеткізу міндеттерін белгілеу болды. Бұл ұлттық идеялардың өміршең жалғастығы туралы сол кездегі таралымы кең, беделді бірден бір басылым «Қазақ» газеті: «Жас азаматтың» мақсаты, негізгі жолы – ұлт бостандығы, ұлт теңдігі. Осы айтылған жолдарды қарсы күш, қалың жау тұрса да, таудан үлкен тұрмыстың кедергілері тұрса да «Жас азаматтың» бет алған сапарынан қайтпайтынына иманымыз берік. «Жас азамат» қажыса, талса, қатерден қорықса, от екпінді ұлтшыл жастардың рухынын сөнгені, ұлт үшін ыстық қан, жас жан құрбан деген пікірден қайтқаны. Жок! Бұл мүмкін емес. Жүрекке нық байланым, ыстық қанға сіңген зат бір буыннан бір буынға көшіп отырған қасиетті мұра» [4, 439-б.].

1922 жылы желтоқсан айының басында сол кездегі Түркістан республикасының астанасы Ташкент қаласында «Талап» атты ұйым құрылды. Ол кезде қазақ зиялыларының бір тобы Қазақ АССР-нің астанасы болған Орынборда, ал енді бір тобы Түркістан АССР-нің астанасы Ташкентте жұмыс істеген еді. Қауымның мақсаты – қазақ халқының әдеби тілін, ғылыми атауларын (терминология), емлесін, ұлттық өнерін, тарихын, салт-дәстүрін, оқу -білімін зерттеп, алға басыын қадағалау, ұлт қызметкерлері мен өнер қайраткерлеріне көмек көрсету, бұл істерді жүзеге асыру үшін дәріс оқу, баяндамалар жасау, көрмелер ашу, баспасөзге жазу, кітап, қолжазба, өнер үлгілерін жинау, білім, өнер жөніндегі еңбектерді жарысқа, сынға салып, бәйге тігіп, жүлде беру, халық ағарту жолындағы мамандар, шеберлер, курстар ашу, аудармашылар, әріп терушілер дайындау болатын. Өз кезінде «Талап» қауымы деп аталынған ұйымның төрағасы –Халел Досмұхамедұлы, төраға орынбасары Мырзағазы Есполов, мүшелері: профессор Александр Шмидт, Иса Тоқтыбайұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы (қазынашы), жас ғылыми қызметкер Мұқтар Әуезұлы (хатшы), қырғыз акыны (студент) Қасым Тыныстанұлы болып сайланып, ұйым Жарғысын жасауға Халел Досмұхамедұлы, Александр Шмидт, этнограф, әрі қазақ фольклорын жинақтаушы Әубәкір Диваев, Мағжан Жұмабаев, Кәрім Жәленұлы, Николай Архангельский (бұлар қауымның құрылтайшылары әрі басқарма мүшелері де болған еді) қатысып, жарғыда қазақ халқының тарихы мен дәстүр-салтын зерттеу, мектептердегі оқыту мәселесін реттеу, қазақ пен қырғыз өнер

қайраткерлеріне жәрдемдесу, қазақ әдеби тілі мен өнерінің өркендеуіне демеу болу секілді міндеттер қойылғандығы атап көрсетілді [7,382-б.].

Бір айтарымыз қауымға мүше болған азаматтардың біразы мемлекеттік биліктен шеттетілсе де елге танымал, саналы ғұмырын халқының игілігіне, көркейуіне, өркендеуіне адал қызме етуге арнаған ірі тұлғалар болатын. Түркістандағы мәдени-ағарту саласын дамытуда қазақ зиялыларының алдында алғашқы кезекте оқу-білім саласындағы міндеттерді шешу міндеті тұрған еді. Аталған бағытта іс-шараларды жүзеге асыру үшін 1922 жылғы 4 желтоқсанда Ташкент қаласында Х. Досмұхамедұлы оқыған қазақ зиялыларының басын қосып, Мемлекеттік Ғылыми Кеңестің алдына «қырғыз-қазақ мәдениетін өркендетуді мақсат еткен» «Талап» қоғамын құру туралы мәселе қояды. Осы ұйымның құрылуына бірден бір себепкер болып әрі ұйымдыстырушысы-төрағасы, әрі ұйтқысы да бола білген бұрынғы Батыс Алашорда үкіметінің басшысы болған Х. Досмұхамедов мамандығы әскери дәрігер болса да латыншаны жетік біліп, тілге қатысты іргелі ғылыми еңбектер жазған. 1921 жылғы қаңтар айында Түркістан Автономиялы республикасы Халық Ағарту комиссариаты жанынан құрылған Қазақ ғылыми комиссиясына сол жылғы қараша айында төраға болып Х. Досмұхамедов тағайындалып, жаңа басшылыққа зор жауапкершіліктер жүктеліп, жұмысты жандандырып, жолға қою тапсырылған. Бұл қазақ ғылыми комиссиясы негізінен Ташкенттегі қазақ ағарту институтының оқытушылар ұжымына сүйенген, Түкістанда белсенді қоғамдық-саяси қызметімен таңылған ұлт зиялылары, басқа ұлттық комиссияларға қарағанда интеллектуалдық тұрғыда өте қуатты жеке құрамымен ерекшеленген ұйым болды.

Мұрағат құжаттарындағы деректерге назар аударсақ аз уақыт ішінде «Талап» қоғамының мүшелері 100-ден астам адамға жеткен екен. Негізінен Түркістандағы қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі 1918 жалдан бастау алып 1925 жылдар аралығында белсенді қызметтер атқарған деген мәліметтер бар [8,22-б.]. Қоғамның алға қойған мақсаты, олардың туған халқын өркениетке жетелеп мәдениет, өнер, ғылым сияқты сара жолды тандағандары олардың жарғысында кеңінен қамтылған. «Талаптың» Жарғысы 1922 жылы желтоқсан айының 4-і күні Түркістан Республикасы Оқу ісі халық комиссариатындағы мемлекеттік ғылыми кеңесінде бекітіліп, 1923 жылы Ташкентте жарық көрген. Онда: Қазақ –қырғыз халқының мәдени көркеюіне жәрдем келтірумен байланысты қауымның көздеген мақсаттары мыналар: а) қазақ-қырғыз халқының әдеби тілін, ғылым атауларын (терминология), емлесін һәм басқа мәселелерін тексерту; б) ұлт өнерін (искусствосын) тәртіптеу; п) қазақ-қырғыз халқының тарихын һәм салтын тексеріп, қарастыру; т) қазақ –қырғыз мектептеріндегі оқыту мәселесін реттеп, жөнге салу; ж) қазақ-қырғыз халқының қызметкерлеріне һәм өнер қайраткерлеріне жәрдем көрсету», – атап көрсетілген [9, 62-63].

Қауым мүшелері бір жыл ішінде он лекция оқыған. Атап айтқанда: М. Тынышпаев – «ХІІІ ғасырға дейінгі түріктердің ежелгі тарихы», «Шыңғыс хан және оның империясы», «Қазақ-қырғыз тарихы», Ә. Диваев – «Археологиялы деректер бойынша Түркістан халықтары туралы», «Жырлардағы қазақ әйелі».

М. Әуезов – «Қазақ әдебиетінің дамуындағы негізгі сатылар», С. Қожанов – «Ауылдағы халыққа білім беру ісінің жолға қойылуы», М. Есполов – «Ыбрай Алтынсарин: оның өмір сүрген кезеңі мен қазақты ағарту саласындағы маңызды орны», М. Жұмабаев – «Ақын Абай: оның шығармаларының сыны», Х. Досмұхамедов – «Түркі тілінде, соның ішінде қазақтағы сингормонизм заңы» деп саралаған. Міне, осы тақырыптардың өзінен ақын алаш зиялыларының кең ауқымы, жан-жақты білімдарлығы, ғылымның әр саласын қамтығандығы байқалады. Бағдарламаларының өзінен-ақ көрініп тұрғандай қазақ-қырғыз халқын бөліп жармай бірге қарастырған [9,62-63]. Қоғамның ғылыми ағартушылық жұмысы туралы 1923 жылдың 29 наурызындағы 211-санында «Ақ жол» газеті: «Талап» қауымында соңғы өткен екі жұмада екі лекция болып өтті. Бұның бірі Мырзағазының баяндамасы – «Алтынсариннің өмірі һәм істеген істерінің жайынан», екінші лекция Мағжандікі – «Абай өлеңдері туралы».

Онда: «... Баяндамашылардың екеуі де алған мәселелерін жете тексеріп, толық мағлұмат жинағандықтан, жиылған жұртқа ескі қазылық заманның екі ардақты адамы Алтынсарин мен Абай жайынан бірталай жаңа сөздерді айта берді. Мырзағазы Есболов – «Талап» ұйымының басқарма мүшесі болса, Мағжан Жұмабаев осы қауымның Жарғысын (Уставын) жазушылардың бірі еді», – деп жазып қоғам тарапынан жүргізіліп жатқан жұмыстарды елге жеткізіп, насихаттап отырды [10,10]. «Талап» қоғамының негізгі мақсаттарының бірі халықтың мәдениеті мен білімін көтеруді көздеген ағартушылық мақсат болғандықтан да біраз жерлерде өздерінің кітапханалары мен кітап оқитын оқу залдарын да ашып отырды. Мәселен, Түркістан Халық ағарту комиссариаты Мемлекеттік ғылыми Кеңесінің 1922 жылдың 4 желтоқсанында бекіткен «Қырғыз (қазақ) мәдениетін көркейтушілердің «талап» қоғамы жарғысының бірінші бабында: «Талап» қоғамы қырғыз (қазақ) халқының мәдениетін дамыту үшін ғылыми қызметкерлерге көмек көрсетуді қолға алады... қоғам кітаптар, қолжазбалар және көне ескерткіштер мен өнер туындыларын жинау құқығына ие», деп атап көрсетілді [11, 13]. Қоғам кітапханасының жарғысында оның басты міндеттері ретінде *«ғылыми-көпшілік басылымдардың баспа және қолжазба түрлерін жинау, сақтау, оқуға беруге, елдің табиғатына және қазақ халқының материалдық және рухани өміріне қатысты, сонымен қатар шығыс халықтарының қазақ халқымен шекаралас, қоғамдық бірлігі, шығу тегі, дәстүрлік ортақтастығы бар елдермен мәдени байланыстарды баяндайтын басылымдарды жинақтау»* екендігі айқындалды. Қоғам кітаптармен қатар, газет және журналдарды, т.б. мерзімдік басылымдарды осы мақсатта мүмкіндігінше жаздырып алып, оларды да жүйелеп сақтады.

Алайда үш жылға таяу жұмыс атқарған қоғам 1925 жылы 21 қарашада өз өкілдігін тоқтатуға мәжбүр болды. Айта кету керек қауым мүшесі 1924 жылдың күзінен бастап Орта Азия республикаларының ұлттық шекарасын межелеуге де араласқан еді. Алайда түрлі себептермен Қазақстан мен Орта Азия республикалары ұлттық шекарасының межеленуіне байланысты Ташкент қаласы қазақтар үшін маңызды мәдени орталық болудан қалды. Сондықтан

қоғам кітапхана қоры мен қаржыларын, іс қағаздарын 1925 жылдан бастап астана атанған Қызылордадағы өлкетану қоғамына тапсырып, оның мүшелері (барлығы 27 адам) түгелдей сол қоғам мүшелігіне кіргендігі ҚР Орталық мұрағаты деректерінде тіркелген [12, 123-124].

Қорыта келе, «Талап» қоғамы сол кездегі оқыған, көзі ашық қазақ зиялыларын өз айналасына топтастырып, тарихи тұрғыда өзін өзі ақтаған, ұлт зиялыларын ұлттық мүддеге жұмыс істеуге жұмылдыруды өз қолына алған ұйымдардың бірі болды. Сол замандағы мәдени-ағарту саласындағы істердің қандайына болмасын бел шешіп араласа отырып, көп жағдайда белсенділік көрсетіп, мемлекет тарапынан қолдау табуға ұмтылған. Тілін жоғалтып, тарихи жадынан айрылған халықтың жер бетінен жойылып кететінін жақсы ұғынған ұлт зиялылары қазақтың өткен тарихын, мәдениетін, тарихи ескерткіштері мен ауыз әдебиетін және т.б. көркейтуге, сақтап қалуға аянбай қызмет етті. Қалай болғанда да, қауым мүшелерінің қазақ халқының мәдениеті мен әдебиеті, ұлттық тарихы мен ғылымын қалыптастыруда үлкен із қалдырғандығын ғылыми зерттеулер анықтап отыр. Сол дәуірдегі қоғам қайшылықтарына қарамастан бастарын қатерге тіге отырып қазақ зиялыларын идеялық жағынан басын біріктіре алған қоғамдық ұйымдардың атқарған істерінің тарихи бағасын анықтап, ұрпақтан ұрпаққа үлгі боларлық істерін насихаттау үлкен парыз болмақ.

Әдебиет

1. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Апрель 1901 г. – декабрь 1917 г. – Алматы: Алаш, 2004. – Т.1. – 552 с.
2. ҚР. ОМА. 693-қ., 1-т., 15-іс, 20-п.
3. Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. – 2 том. – Алматы: Алаш, 2003. – 360 б.
4. «Қазақ» газеті, Құрастырған: Суханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов К. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.
5. Алаш. Алашорда. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 544 бет.
6. Кыдыралина Ж.У. Нация и история. – Астана: «Елорда», 2009. – 304 с.
- 7.Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы. Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Сардар, 2014, 528 бет.
8. Рашева Г.Ө. Түркістан Кеңестік Автономиялық Республикасындағы қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі. Алматы, 2010 жыл. – 24 б. Автореферат.
9. Р. Әлмұханова «Халел басқарған «Талап» қауымы» //«Ақиқат», №3, наурыз, 1998.
10. «Qazaq» газеті, 4-11 мамыр, 2021 жыл. №18-19.
11. ҚР. ОМА. 693 - қ., 1- т., 15 - іс, 13 - п.
12. ҚР. ОМА, 693 - қ., 1 – т., 47 - іс. 123-124 п.

Болат ҚАБДУШЕВ

*«Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы
энергетика және байланыс университеті»
Әлеуметтік пәндер кафедрасының
меңгерушісі, тарих ғылымдарының
кандидаты, доцент*

ЖАЛЫНДАП ӨТКЕН ӨМІР

Қоғам және мемлекет қайраткері, публицист, жазушы, шебер аудармашы болған Хамза Жүсіпбекұлы Қарағанды облысының Нұра ауылының тумасы. 1920-37 жылдар аралығында саяси-қоғамдық қызметтер атқара жүріп, бар саналы өмірін халқының мұраты жолында сарп етіп, Сталиндік террорда мерт болған алаштың аяулы азаматтарының бірі. Хамза ағамызға қатысты сарғайған архив деректерін ақтара жүргенде, қуғын-сүргін науқаны қарсаңындағы мынадай бір құжатқа көзіміз түскен еді. Негізгі мазмұны, 1935 жылдың күзінде өткен Қазақстанның Жоғарғы Сот ұжымының салтанатты жиынында Әділет комиссары Х. Жүсіпбеков, Жоғарғы Сот төрағасы Т. Мұқашев, А. Киселев т.б. мемлекет қызметкерлерінің «Қазақстанның он бес жылдығы значогімен» марапаттау мәселесі талқыланыпты. Жиынның хаттамасындағы үміткерлердің өмір жолы мен қызметтегі жетістіктері сипатталып, марапатқа ұсынылған екен. Хамза Жүсіпбековке қатысты өмірбаяндық ақпаратты қаз-қалпында келтіріп отырмыз.

«Жолдас Юсупбеков Хамза 1900 жылы дүниеге келген, әлеуметтік шыққан тегі кедей адам. Жолдас Юсупбеков Қазан төңкерісінің алғашқы күндерінен бастап революциялық қозғалыстарға қатысады, «Жас қазақ» революциялық жастар одағына кіреді, оның көмегімен білім алып, «Бірлік» буржуазиялық-ұлтшыл үйірмесіне қарсы шыққан «Демократиялық жастар одағы» революциялық жұмысына қатысады». Он тоғызыншы жылдардың аяғында Омбыдағы БКП (б) партиясына қосылды.

Жиырмамыншы жылдан бастап, Омбы қаласында Совказнишколаны аяқтағаннан кейін, ол ұзақ уақыт басшылық қызметтерде болды: БКП (б) губбюросының және губревкомның нұсқаушысы, Көкшетауда Кенестердің ұйымдастырушысы - БКП (б) Уком хатшысы, Ақмола губкомының ұйымдастыру комитетінің меңгерушісі, Букеев губерниялық комитетінің жауапты хатшысы, Рабпрос Одағы Орталық Комитетінің төрағасы, БКП (б) Өлкеком партия алқасының жауапты хатшысы, Өлкеком комитетінің

хатшысы, КСПС төрағасы және 1935 жылдың қаңтарынан бастап КАССР Әділет комиссары» [1.32].

Деректерде Хамза Жүсіпбеков небары 19 жасында партия мүшелігіне қабылданып, жауапты қызметтерді алып жүргені айтылады. Мінездемені заман талабына сай идеологиялық қалыпқа салып әсірелеген тұстары да бар. Мүшелері Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Мұқтар Саматов, Нығмет Нұрмақов сияқты маңдай алды ұлтымыздың тұлғалары болған «Бірлікті» «буржуазияшыл-ұлтшыл» «алаштың жолын қуған» деп ашықтан-ашық айыптап, оған қарсы «Демократиялық Жастар Одағын» қарсы жауластырып қою, күш алып келе жатқан 1937-38 жылдары қуғын-сүргін сойқанынан хабар бергендей. Кешегі отаршылдық саясаттың «бөліп ал да, билей бер» деген тәсілімен қазақ зиялыларын бір-біріне ашық қарсы қоюдың шегіне жеткен тұсы еді-тұғын. Тура үш жылдан соң кешегі мақталған тұлғалар сол Жоғарғы Соттың үкімімен халық жауы болып датталып, азапталып, ату жазасына кесілетіндігін олар білген жоқ, тіпті сезбеген де болар?!

Жоғарыда келтірілген деректерде Хамза Жүсіпбековтың қызмет баспалдағын Ресейдің Омбы губерниялық бюросының нұсқаушылығынан бастағаны, 1920 жылдың күзінде қазақ автономиялы Республикасының жариялануымен жас мемлекеттің құрамына енетін территориялар біріктіру үшін күрес басталған сәтте Сабыр Шәріповпен еріп, Ақмола облысына қарасты уездерді Қазақстанға қосу ісімен шұғылданғаны айтылады. 1920 жылдың қыркүйек айында Атбасарда жиын өткізген. Оған мына құжаттар дәлел болады:

«Протокол Атбасарского уездного съезда делегатов Киргизских (Казахских) волостей, состоящегося 15 сентября 1920 года в помещении Укома РКП(б) в г. Атбасаре.

Доклад Шарипова о текущем моменте.

Постановили:

Выслушав доклад тов. Шарипова по текущему моменту, мы делегаты Атбасарского Уездного Киргизского (Казахского) съезда внесли следующую резолюцию: ... на этом съезде были избраны делегаты на 1 Учредительный съезд Каз АССР в составе: т.т. С. Шарипова, Х. Нурмухамедова, Х. Юсупбекова, Х. Даулетбекова[2.1]

Орынборда өткен құрылтай съезінен кейін Атбасар уезінде өткен партия конференциясында Х. Нұрмухамедов баяндама жасап, «Приветствовать вхождение Уезда в состав Кир. Республики» деген шешім шығарған [3].

1921 жылдан Көкшетауда уездік партия бюросы мұсылман секциясының хатшысы болады. Нақ осы жылдары Хамзаның шығармашылық қыры ашылып, қаламы қарымды журналист, аудармашы ретінде танылады. Мемлекеттік қызметпен қатар өмірінің соңына дейін қазақ баспасөзін қамқорлыққа алып, шығармашыл жастарды жанашырлықпен қолдайды. 1929 жылы Хамза Жүсіпбеков республикалық бас саяси басылым «Қызыл Қазақстан» (қазіргі «Ақиқат») журналын да басқарды. Кезінде Сәкен Сейфуллиннің бұл басылым жөнінде: «Қызыл Қазақстан» - қазақ үшін

таптырмайтын, сағынып оқитын, қолдан-қолға өтетін журнал» деп бағаласа, басылымның саяси бағытын белгілеп, жетекшілік жасаған Нығмет Нұрмақов, Смағұл Сәдуақасов, Хамза Жүсіпбеков сынды бірталай ұлт қайраткерлерінің де сіңірген еңбегін ерекше атағанымыз жөн.

1922-1926 жылдары Хамза Жүсіпбекұлы Ақмола және Бөкей губернияларында ағарту съездерін ұйымдастыра жүріп, әйелдер кеңесінің өтінішімен «Әйелдер еңбегі туралы» атты кітапша жазып шығарады. Негізгі мақсат сол замандағы әйелдердің сауатын ашып, саяси және техникалық білімдерін жетілдіріп, қоғамдық еңбекке белсене араласуын көздеген. 1928 жылы Қазақстан үкіметінің төрағасы Нығмет Нұрмақовпен бірге Жезқазған, Қарсақпай, Қоңырат кен орындарын, Байқоңыр көмір шахталарын аралаған. Оны өнеркәсіптегі қазақ жұмысшыларының ахуалы оны қатты толғандырды. Жер асты жұмыстарында істейтін қазақ еңбекшілерінің алатын жалақысы, өте ауыр халдегі еңбегі, олардың жайсыз жертөле мен барактардағы жағдайы өте қынжылтқаны байқалады. Жезқазғанға барғанда геолог, қарапайым кен инженері Қаныш Сәтбаевпен кездеседі. Ол Хамза Жүсіпбековке Жезқазған руднигінің тарихын, оның келешегі жайындағы болжамдарын айтып берген. Бұл турасында белгілі жазушы Жайық Бектұров өз естелігінде былай дейді: «Хамза Жүсіпбеков әдебиетке тікелей ат салысқан қалам қайраткері де болды. Оның жеке кітапша болып шыққан «Қарсақбай» атты очеркі Қазақстандағы қазақ жұмысшы табының еңбегі мен өмірін сипаттаған алғашқы тартымды еңбектердің бірі. Хамза Қазақ Совет жазушылары ұйымын құрысуға, оны нығайтуға тікелей қатысты. Ол бірқатар ғылыми, әдеби еңбектерді қазақ тіліне аударды. Солардың бірі – К. Маркстің «Еңбекақы, баға және пайда» дейтін теориялық еңбегі болатын» [2. 56-58].

Хамза Жүсіпбековтың қуғын-сүргінге ұшыраған кезеңде көптеген еңбектері еленбей қалды, қолды болғандары да бар. Мәселен кеңестік биліктің 70 жылында бүтін бір ұрпақ тәрбиеленген Н. Островскийдің «Құрыш қалай шынықты» атты әйгілі романын алғаш рет қазақ тіліне тәржімелеген Хамза Жүсіпбеков екені кейін анықталды. «Сәкен – қазақ совет әдебиетінің негізін салушы» деген әйгілі зерттеу мақаланың алғашқы авторы да Хамза Жүсіпбеков болатын.

Хамза Жүсіпбеков әділет саласына басшылық қызметке отызыншы жылдардың ортасында келді. Ол Әділет халық комиссариатының бұйрықтары тіркелетін журналына «Қазаткомның I сессиясының қаулысына сәйкес 1935 жылдың 9 қаңтарынан Әділет халық комиссары міндетін атқаруға кірістім» деп №3 бұйрыққа қол қойыпты [3.2]. Бұл қызметте Жүсіпбеков бір жылдан артық отырса да атқарған оң істерімен Қазақстан Әділет халық комиссариатының тарихында өшпес із қалдырды. Қолымыз жеткен архив құжаттары негізінде комиссар Хамза Жүсіпбековтың басшылығымен атқарған жұмыстарының кейбір кейбір тұстарына тоқталайық.

Хамза Жүсіпбековтың Әділет комиссары ретінде қол қойып, айналысқан маңызды шаруасының бірі - құқық қорғау органдары саласы қызметкерлерінің біліктілігін көтеруге, әсіресе республикамызға қажетті кәсіби мамандар

даярлайтын жоғары оқу орнын ашуға бар күшін салады. Еліміздің бас шаһары Алматыда заңгерлер даярлайтын арнайы оқу орнын ашу жөнінде Бүкілодақтық Орталық Комитетіне құжаттар даярлап, бірнеше рет ұсыныс жасайды. 1935 жылдың ортасында Мәскеуге барған арнайы іссапарында РСФСР Әділет халкомы Н.В. Крыленко мен Жоғарғы Соттың төрағасы А.Я. Вышинскийдің қабылдауында болып, ұзақ жылдар шегеріліп келген құқықтық жоғары оқу орнын ашу мәселесі шешімін табады [4.47].

1925-1928 жылдары Қазақстан халық ағарту комиссары болған Смағұл Сәдуақасов құқық қорғаушылар даярлайтын жоғары оқу орнын ашуды талап етіп орталыққа қызметтік хат жолдағаны белгілі. Содан бері Әділет саласын басқарған Жанайдар Сәдуақасов, Боран Айтмағамбетов, Абдолла Жармұхамедовтардың тұсында да оқу орнын ашуға келісім бермеген орталықтың ұстанымын елімізге сауатты ұлттық заңгер мамандар даярлауды қажет деп санамау, кемсіту, дәрежемізді төмендету, қараңғылықта ұстау сияқты кешегі отаршылдық пиғылдағы саясаттың жалғасы деп қана түсінуге болады. 10 жыл қордаланған жоғары оқу орнын ашуға жалпы дайындық өте жоғарғы деңгейде: оқу бағдарламасы, пәндер, сағат саны, ұстаздардың құрамы, оқытуға керекті құрал-жабдықтарға шейін түгелдей тәптіштеліп, жоспарланып, тап-тұйнақтай әзір отырғанын құжаттар айғақтайды. Нәтижесінде Кеңес құрылысы институтының құрамында құқықтық факультет ретінде ашылып жұмысын бастаса, келесі 1938 жылдың сәуірінде КСРО ХКК-нің қаулысымен Алматы кеңес құрылысы институты Заң институты болып қайта құрылады [5.37]. Хамза Жүсіпбеков те өз үлесін қосқан Қазақстандағы алғашқы жоғары заң оқу орнының негізі осылайша қаланған еді.

Құқық қорғау қызметкерлерінің кәсіби біліктілігін үздіксіз арттырып отыру жайлы Әділет комиссариатының кадрлар бөлім меңгерушісі атқарылған жұмыс жайлы комиссар Х. Жүсіпбековке тұрақты түрде есеп беріп отырған. Кәсіби білімін шыңдаушылар негізінен Алматыдағы 2 жылдық заң курсы және Мәскеудегі Одақтық заң академиясының филиалында сырттай оқиды екен. Осыған орай Әділет халкомы Жүсіпбеков 1936 жылдың басында сырттай құқықтық білім алушылардың ахуалы талқыланған комиссариат кеңесін өткізеді. Мұнда республикадан тыс аймақта оқып жүрген 50 тыңдаушының жағдайы анықталып, қорытындылар жасалынды. Жалпы бұл бағыттағы жұмыстың кем тұстары ескеріліп, төмендегі шешімдер шығарылған:

1) 1936 жылдың наурызы-мамыры аралығында сырттай оқу бөлімінің тыңдаушылары арасында сессия қорытындысы бойынша ең үздік тыңдаушыларға бәйге жариялау, оларға шәкіртақы ретінде 4000 сом ақша бөлу;

2) 15 мамырдан бастап сырттай оқимын деген талапкерлерге арналған 10 күндік оқу-сынақ конференциясын ұйымдастыру;

3) Құқық пәндері бойынша Алматыға дәріс оқу үшін Ташкенттен, Новосибирскіден құқықтанушы білікті профессор ғалымдарды шақыру сияқты.

шараларды жүзеге асыру комиссариаттың жауапты бөлімдеріне жүктелді [6.12].

Кеңеске қатынасқан облыстық прокуратура және сот басшыларына да тиесілі аймағы бойынша сырттай оқитын қызметкерлеріне жағдай жасау, оқуын қадағалап отыру міндеттелді.

Комиссар Жүсіпбеков төрағалығымен комиссариаттың өткізілген бірқатар кеңестері мен мәжіліс хаттамалары материалдарымен мұқият танысқандағы түйгеніміз: қаралған мәселелердің нақтылығы, белгіленген шаралар, орындалу мерзімін көрсету, жауапты адамдарды белгілеп, жүктеп отыруы оның басқару тәжірибесі мол, іскер-ұйымдастырушы болғандығының айғағы. Мәселен, құқық жүйесіндегі маман-кадрлардың сапасын көтерудегі өткен дәстүрлі науқан – халық әділқазылары (судьялары) мен тергеушілерін біліктілігін тексеруде аттестаттау қорытындысы 1936 жылдың қаңтарында Әділет халкомы Хамза Жүсіпбековтың төрағалығымен болған кеңесте талқыланды. Республика прокурорының міндетін атқарушы М.П. Овощников орталық прокуратура, тергеу органдары қызметкерлерін сынақтан өткізу нәтижесін баяндап, онда 506 қызметкердің 437-сі аттестациядан өткені хабарланды. 19 қызметкерді ауыстыру, 24 қызметкерді мүлдем орнынан босату белгіленді. Сондай-ақ облыстық, аудандық прокуратуралардағы тексеріс бойынша прокуратура қызметкерлерінің 32 лауазымды тұлғасы қызметінен кеткені мәлімделді [6. 9-10]. Кеңесте айтылған облыстық, аудандық прокурор көмекшілерінің бос орындарына құқық қорғау саласында тәжірибесі бар білікті қызметкерлердің арасынан іріктеуді комиссар Жүсіпбеков республика прокурорының міндетін атқарушы М.П. Овощниковтың тікелей өзіне міндеттеп, орындау үшін бір ай уақыт берген. Хамза Жүсіпбековтың комиссариатты басқарудағы оң тәжірибесін, мәселелерді ұжымдық талқыға салып шешу болғанын деректер айғақтайды.

1935-36 жылдары Әділет комиссариаты қорының құжаттарымен танысу барысында Хамза Жүсіпбековтың жетекшілігімен жиі қаралып, талқыға түскен мәселелердің бірі республикадағы балалар мен жасөспірімдер жағдайы болыпты. 1932-33 жылдары Қазақстанда қазақ халқына қарсы ұйымдастырылған кеңестік геноцидтің зардабынан балалар өлімі көбейіп, жетімдіктің азабын шекті.

Қасіреттің одақ көлемінде ушыққаны соншалық КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі 1935 жылдың 31 мамырында «Балалардың панасыз және қараусыз қалуын жою туралы» арнайы қаулы қабылдайды. Көп ұзамай оған қосымша Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің «Жасөспірімдер арасындағы қылмыспен күрес шаралары» атты қаулысы жарияланды. Бастапқыда заңда көрсетілгендей жетім қалған балаларды қамқорлыққа алып, тәрбиелеу жауапкершілігі туысқандарына жүктелді. Балаларға жауаптыларға қарсы қолданылатын жаза түрлері күшейтілді. Алайда бұл шаралардың тиімсіздігі ескеріліп, 1936 жылдың 1 сәуірінен бастап БОАК-тың қаулысы негізінде панасыз, қараусыз қалғандарды балалар үйіне өткізіп, мемлекеттің қамқорлығына алу жөнінде шешім шығарылды [8. 158].

Бұл Сталин және оның жөндеттерінің Қазақстанды «социалистік құрылысқа көшіру» жоспарымен жасаған қылмыстарының нәтижесінде халқымыздың тең жартысын аштан қырып, құтылғаны шетке қашып жан суғалауға мәжбүр болған 1932-33 жылдар еді. Еліміздегі қолдан жасалған аштықты ұйымдастырушы Голощекин Қазақстаннан кетірілгеннен кейінгі Л. Мирзоянмен бірге биліктегі қазақ басшылары кемшілікті жоюға бар күштерін салды. Сол тұста үкіметтің құрамына енген комиссар Хамза Жүсіпбековтың да еліне жасаған қызметі әлі де егжей-тегжейлі зерттелуі керек.

Хамза Жүсіпбеков Қазақстанның 1920-30 жылдардағы ірі мемлекет және қоғам қайраткерлері қатарынан орын алды. Жасы жиырманьң ортасында-ақ республикалық деңгейде жауапты қызметке тағайындалып, БКП(б) XVII съезіне және кәсіподақ съездеріне, өлкелік (республикалық) IV, V, VI партия конференцияларына делегат болып қатысқан. 1927, 1932, 1935, 1936 жылдарда ВКП(б) Өлкелік комитетінің бюро мүшесі, 1935-1936 жылдарда Қазақстан Орталық Атқару комитетінің президиум мүшесі болды. Яғни Хамза Жүсіпбековтың беделі жоғары, өмірінің соңына дейін үнемі жауапты қоғамдық-саяси қызметтерде болғандығын көрсетеді. Қазақ мемлекетінің негізін қалау жолында аянбай еңбек етіп, қыршын кеткен қазақ мемлекетінің көрнекті қайраткерлерінің бірі Хамза Жүсіпбеков туғанына биыл 120 жыл толып отыр. Елеусіз қалса да халқымыздың жадында жатталған асыл тұлғаларымыздың өмір тарихы мен елімізге жасаған қызметін тиянақты зерттеп, оң бағасын беру парызымыз.

Хамза Жүсіпбековтей асыл азамат игі істерін жадында сақтап, адамшылығы турасында жылы лебізбен еске алушылардың бірі – Хамзекеннің інісі Жанайдар Хасенов. «Хамза ағамызды 1937 жылы тұтқындағанда менің алты жастағы кезім екен, - дейді ол естелігінде. – Есімде қалғаны, 1936 жылдар болу керек, ол кісі елге келгенде ауыл улап-шулап қарсы алған... Жүгіріп жүрген біздердің «Бұл кім? Кім келді?» деген сұрағымызға «Алматыдан келген ағаң» деп түсіндіріп жатты. Ал Хамза ағамыз бәрімізді кезек-кезек көтеріп, атымызды сұрап, танысып жатты.

Кейін білгенім, біздің ауыл Ақмоладан 50 шақырым жерде болатын. Қыстауымыздың қазір орны да бар. Содан кейін көп жыл Ақмолада өстім. Орта мектепті бітіргеннен кейін Мәскеуге оқуға кеттім. Оны 1954 жылы бітіргеннен кейін Алматыға келдім...

1956 жылға дейін ол кісінің атын да, өзіміздің кім екенімізді де айта алмайтынбыз. Қолымызға ақтау қағазын алғаннан кейін Хамзамен бірге істеген, білетін адамдарды іздеп тауып, сөйлесіп жүрдім. Көбінің айтқаны өздерінің жеке басына жасаған жақсылықтары еді. Халқына, қызметіне берілген адам екенін айтатын. Соңғы қызметі – көркем әдебиет баспасында істеп жүрген кезінде бірге істеген хатшысымен көп сөйлестім. Сол тұстағы жазушылардың «Қазақ әдебиеті» газетінде шығып жүрген әңгімелерін кітап етіп шығаруға өзі бірге жүріп көмектесіпті. Сәкеннің, Сәбиттің де кітаптарын шығаруға көп жәрдем жасаған екен...». Әділет халық комиссарларының өмірі мен қызметі жайлы материалдар жинау барысында (2001 жылдың 20-25 қыркүйегі)

қарашасында) Алматыда тұратын Хамза Жүсіпбекұлының баласы Болат ағамыздың үйінде болып, біраз әңгімесін тыңдаған едім. Хамза Жүсіпбековтың бостандықтағы соңғы күндерін баласы Болат былайша еске алады: «Мен әкемнен 8-9 жасымда қалдым ғой. Мамамнан «Әкем қайда?» деп сұрасам, ол күні-түні «жұмыста» дейді. Есімде қалғаны екінші кластамын ғой деймін, бір күні әкем басымнан сипап, «Сен Павел Корчагиндей өс» деп маған бірдеңелерді айтып отырды. Оны мен түсінгенім де жоқ. Біраз күн өткеннен кейін мамам бізді төргі үйге кіргізбейді. «Папаң қазір жұмыссыз қалды, ол кітап аударып отыр, мешайт етпендер» дейді, бізге ұрсып қояды. Содан бір-екі ай өтті ме, жоқ па үйге бір-екі адам келіп үйді тінтті, папамды алып кетті. Біз Дәнекер деген үлкен ағамыз екеуміз қорқып, үйден қашып кеттік. Бізді ұстап үйге алып келді. Ешнәрсеге түсінбедік. Тағы бір-екі күннен соң мамамды да алып кетті. Не болып, не қойғанын білмей отырғанымызда түнде тағы бөтен адамдар келіп ағам – Дәнекерді, мені, 3-4 жастағы інім Ролланды машинаға салып бір жаққа алып келді.

Сөйтсек бәрімізді әкелген жер қазіргі «Никольск» базарының қасындағы «детский приемник» екен.

Әкелген жерімізде өзімізбен бұрын бірге ойнап жүрген Құлымбетовтың, Исаевтың, тағы басқаларының да балалары осында жүр. Олар да түсінбейді екен. Үш-төрт күннен кейін мені үлкен ағаммен бірге Шымкенттің «Сайрам» балалар үйіне, кішкентай Ролланды Россияға алып кетеді...»

Болат ағамыздың айтуынша «Хамза Жүсіпбековтың артында қалған 6 бала: Дияра (қазақтың көрнекті жазушысы Ляс Есенберлиннің әйелі), Дәнекер (Кавказдағы Арменияға кетіп, сол жақта қайтыс болған), Болат, Кашен (әкеміздің барында ауырып қайтты), Роллан, Долорес (Алжирда дизентериядан қайтыс болған). Роланды қуғын-сүргін басталғанда жоғалтып, кейін

Челябинскідегі балалар үйінен тауып алдық», - дейді.

Хамза Жүсіпбекұлы тұтқындалған соң азапталды. Мойнына «халық жауы» деген айып тағылды. Қазақстанның мандай алды көрнекті қазақ қайраткерлерінің 1938 жылдың 26 ақпаны күні атылған 37 адамның «қаралы тізім» бойынша соңғысы болып жазылған екен. Алматының іргесіндегі Жаңалық ауылында сол жылдары атылған мыңдаған асыл азаматтарымыздың сүйектері жатыр.

Хамза Жүсіпбекұлының отбасы туралы зерттеу мақала жазған өлкетанушы Клара Әмірқызы мынандай бір қызықты да әсерлі жайттерді анықтаған екен. Хамзаның зайыбы Рабиға Көкшетауда Ахметжан деген үлкен меймандың қызы болыпты. Сол Рабиға апа Алматыдан келгенде елдің

балаларына ылғи алма апарып үлестіреді де, содан балалар Алма апа атап, елдің аузында Алма апа атанып кетіпті. Сол Алма апаның нағашы апасы болу керек, Көкшетауда үлкен молда Науан хазреттің әйелі болыпты. Рабиға апа сол үйде тәрбиеленіпті. Дінді өте қатты ұстаған деседі. Кейде келіндерінің: «Апа, сіз қалай өзіңіз діншіл болып, коммунист адамға күйеуге шықтыңыз?» деген сұрақтарына, «Е-е, олар коммунист емес, періште адамдар еді ғой, менің Хамзам періште... періште болатын!» деп көзіне жас алатын көрінеді... Иә, бұл ерін сүйген асыл жардың ел перзентіне берген еш бүкпесіз нағыз әділ, жүрекжарды бағасы болса керек.

Қорыта келгенде айтарымыз, қазақ еліне адал әрі толыққанды қызметті жасай алмай 38 жасында арманда кеткен Хамза Жүсіпбековтей ұлтымыздың асыл азаматтарын Қазақстан халқы білуі керек. Олардың тоталитарлы режим тұсында тәуелсіз қазақ мемлекетін қалыптастырудағы жанпида қызметі өсер ұрпаққа үлгі болуы тиіс. Қамшының сабындай ғұмыры қысқа болса да қоғамды дамытудағы қосқан еңбектерін насихаттау, есімдерін ардақтау парызымыз. Қарағанды қаласының ортасына ойып орын алар сол өңірінен шыққан бабаларға қойылар «Ұлы Дала тұлғалары» ескерткіштері алаясынан республикаға еңбегі сіңген ірі мемлекет қайраткерлері Нығмет Нұрмақов, Абдолла Асылбеков, Жанайдар Сәдуақасов, Хамза Жүсіпбеков сынды қазақтың асыл перзенттерінің де батырлық рухқа толы, өр тұлғалары тұрарына сенімдімін.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві (ҚР ОМА), 1541 қор, 1л тізбе, 4828 іс.
2. ҚР ПА., 140 қ., 1-т., 30-іс, 1 п.
3. ҚР ПА., 17 қ., 13-т., 443-іс, 1 п.
4. Бектұров Ж. Алыс жылдардың бір дерегі //Жалын. –1989. № 4.–56-58 бб.; соныкі, Нәубет. – Алматы, 1990. – 146-190 бб
5. ҚР ОМА, 1380-қ, 3л-т, 61-іс.
6. ҚР ОМА, 1380 қ, 2т, 513 іс.
7. ҚР ОМА, 1380 қ, 2 т, дело 513 іс.
8. ҚР ОМА, 1380 қ, 2-т, дело 535 іс.
9. ҚР ОМА, 1380 қ, 2-т, дело 535 іс.
10. ҚР ОМА, 1380 қ, 2-т, дело 535 іс.

Жанар ТАЛАСПАЕВА

*М.Қозыбаев атындағы СҚУ профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты*

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ТІЛ САЛАСЫНДАҒЫ ТАҒЫЛЫМДЫ ІСТЕРІ

Ұлт тарихы тек қана саяси, әлеуметтік, қоғамдық оқиғалардан ғана емес, сонымен қатар ұрпақтар жалғастығынан, өміршең дәстүрлерден құралатыны да белгілі. Сол игі дәстүрлерден тағылым ала отырып, мемлекет, әлеумет, жеке адам көшін түзейді, бағытын айқындайды. Халқымыз жүріп өткен ұзақ жолдың шежірелі күндеріне көз салсақ, тарих ата жадына тоқыған талай тағылымды істерді көрер едік. Қазақ тарихының осындай белесті асуларының бірі – Алаш қозғалысы. Бүкіл қазақ даласын азаттық идеясына жұмылдырған бұл ұлы қозғалыстың тарихы мен тағылымы уақыт өткен сайын айқындалып келеді. Алаш қайраткерлері ұлтты ұлт ететін талай-талай шаруаны бастағаны, жолға салғаны белгілі. Сол зиялы қауым көтерген іргелі мәселелердің бірі – тіл мәселесі.

Адамзат тарихында көптеген өркениетті елдердің өшіп кетуі алдымен тілді жоғалтудан басталғанын ғылым дәлелдеп отыр. Бүгінгі қазақ қоғамындағы мәнгүрттіктің басы да өз тілін тәрк етуден туды. Ана сүті сіңбеген, бесік жырынан нәр алмаған ұлттық қасиет тана сүтімен кірмейді. Тілі мен дінінен айырылған ондай жан рухани кемтарлығын, адамдық болмысын түсінбей, көлденең көк аттының қолжаулығына айналады. Ана тіліміздің тағдыры үшін күресте халқымыз қам-қарекетсіз болған емес. Жиырмасыншы жылдары тіл тәуелсіздігін ту етіп көтерген Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Мұхтарлар, сексенінші жылдардың аяғында бостандықтың лебі білінісімен басталған бүкілхалықтық қозғалыс соның айғағы [1, 4 б.].

Үзілмей келе жатқан даналық дәстүрінің жалғасын біз Алаш қайраткерлерінен де көріп отырмыз. Ана тіліміздің айтып жеткізуге болмайтын асыл да абзал қасиеттерін тап басып танып, қанатты сөзге айналдырып жіберген зиялыларымыз да баршылық. Олардың бір айырмашылығы: тіл туралы айтқан ой-тұжырымын нақтылы деректермен дәлелдеп, сипаттап айтады. Мысалы, Халел Досмұхамедұлының: «Әдебиет

тілінің қаруы – баспа мен мектеп. Мектеп пен баспаның тілі дұрыс болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді; мектеп пен баспада қолданған тіл шатасқан тіл болса, ол ел – сорлы ел, мұндай елдің тілі бұзылмай қалмайды» деген пікірі бар [2, 12 б.].

Алаш зиялылары бастаған рухани мәселелер бүгінгі тәуелсіздік мұраттарымен сабақтасып жатыр дегенде, олардың тіл тақырыбы төңірегіндегі ойларының қазірде де өміршең екендігін аңғаруға болады. Қазақ тіліндегі басылымдар, ана тілінде білім алу, тілдің қоғамдағы мәртебесі, ана тілінде тәрбие беру, Қазақстандағы қазақ тілінің басымдығы сияқты мәселелер А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, М. Шоқай, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, Т. Шонанұлы тағы да басқалардың істері мен еңбектерінен көрініс тапты.

Алаш қайраткерлерінің сонау XX ғасырдың басында тіл туралы айтқан ой-пікірлерінің ХХІ ғасырдың басында өмір сүріп отырған қазақ қоғамы үшін де маңызды болуы – біздің бұл салада атқарар шаруамыздың әлі де бар екендігін көрсетеді. Сондықтан да жоғарыда есімдері аталған қайраткерлердің, қаламгерлердің ойларын басшылыққа алып, бірқатар жұмыстар атқаруға тиістіміз. Айталық, бүгінгі мектеп, ондағы қазақ тілінің жай-күйі, жас ұрпақтың қазақ бола отырып, Қазақстан мектебінде оқып, орысша білім алуы және ондай қазақ балаларының мыңдап, тіпті он мыңдап саналуы. Қазақ баласының орысша білім алуы деген сөз оның орысша тәрбие алуы болып шығады. Осыны ұлттық қадір-қасиетімізді қалпына келтіру жолында орасан істер атқарған Алаш зиялылары бұдан бір ғасыр бұрын ұғынып, сөзбен де, іспен де шешуге тырысқан.

Біздің ойымызша, ең алдымен қазақ баласының ана тілінде білім алуына баршамыз ықпал жасауымыз қажет. Олай болмайынша ертең ержеткен, бойжеткенге, бүрсүгіні мемлекеттік қызметкерге өз тілін үйретіп тағы әуре боламыз. Мұны кезінде Алаш зиялылары уақытында аңғарған. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: «Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдаланып үйренген, ноғайша оқығанда ноғай сөзінің жүйесіне дағдаланып үйренген. Қазақ сөздері алып, орыс я ноғай жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін әр жұрт баласын әуелінде өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыландығын кейін басқаша оқыта бастайды.

Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі ана тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқытуға тиіспіз» [3, 456.] деп ұрпақтың ұлттық тәрбие алуының негізін айтса, Халел Досмұхамедұлы: «Баспа мен мектепте қолданған тіл елге ақырында сіңбей қалмайды. Мектеп пен баспаның тілі дұрыс тіл болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді; мектеп пен баспада қолданған тіл шатасқан тіл болса, ол ел – сорлы ел, мұндай елдің тілі бұзылмай қалмайды» [3, 47 б.] деп тілдің сақталуы мен дамуындағы мектептің ерекше рөлін атап өтеді. Бұл бағытта, әсіресе, Білім және ғылым министрлігі мақсатты жұмыстар жүргізуі тиіс деп ойлаймыз. Балабақшаға, мектепке баратын бүлдіршіндердің ата-аналарымен насихат жұмыстарын жүргізу қажет.

Қазақ мектебінің білім берудегі артықшылықтарын көрсете білу керек. Күні ертең қазақ тілінің нағыз мемлекеттік тілге айналатынына оларды сендіру қажет. Ол үшін қазақ балабақшаларының, мектептерінің санын көбейтумен бірге білім берудің сапасын арттыра беру мақсатында ойлы, орайлы шаруалар атқаруды қолға алған абзал. Осыдан барып балаларға арналған кітаптар шығару, уақыт талабына сай кинофильмдер, мультфильмдер, мультимедиялық бағдарламалар шығару мәселесі туындайды. Өйткені балалардың бүгінде түрлі гаджеттерден бас алмай қарауын тиімді пайдаланып, ұлттық құндылықтарды бойларына дарыта отырып, заманауи жаңалықтардан кенже қалдырмауымыз керек. Бұл салада мемлекет тарапынан жоспарлы жұмыстар жүргізілуі керек екендігі бесенеден белгілі. Сондай-ақ шығармашылық қауым бүгінгі заманғы технологияларды пайдаланып, осындай қажетті өнімдер шығаруды ойлағандары дұрыс. Алаш қайраткерлері өз заманында сол дәуірге лайық көркем шығармалар тудырды, ақпарат құралдарын шығарды. Ал біз ХХІ ғасыр жетістіктерін пайдаланып, ақпараттық технологияның қазақ тіліндегі үлгілеріне бет бұруымыз керек.

Ұлттың болмысын, басқалардан ерекшелендіріп тұратын маңызды рухани табиғатын түсінген Алаш қайраткерлері әрқашан тіл мәселесін ұлттан бөліп қарамаған. Мәселен, А. Байтұрсынұлы «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер, әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады. Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек қарнымыз ашпас қамын ойлағанда, тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлауымыз керек» десе, М. Шоқай «Ұлттық рухтың негізі – ұлттық тіл», М. Жұмабаев «Ұлттың ұлт болуына бірінші шарт – тіл. Ұлт үшін тілінен қымбат ешнәрсе жоқ» деп жазған еді. Ұлы тұлғалардың сөзінде ұлт тілінің маңызымен бірге ескерту, сақтандыру ойлары да жатыр. Біздің заманымыз үшін бұл пікірлердің бағалылығы да осында. Десек те, тәуелсіздігіміз ат жалын тартқан азамат жасына жетсе де, осыны көптеген қандастарымыз түсіне алмай, түйсіне алмай жүргені шындық. Біздің басты шаруамыз, халқымыздың жұмысы қазаққа қазақша сөйле, баланды қазақша оқыт, жұмысыңды қазақша атқар деген сияқты жұмыстармен байланысты болып отыр. Бұл күрес сонау Алаш қозғалысы дәуірінде басталған аманат күресі, тәуелсіздігімізді тұғырлы етеміз десек, оны орындауға міндеттіміз.

Ұлттық бірегейлігімізді сақтауда Қазақстанның ғана емес, бүкіл әлемнің қазақтары тілдік бірегейлігімізді сақтауға ұмтылуымыз қажет. Өйткені еуропалық өмір салтына көше бастаған қазіргі заманда ұлттық бірегейліктің бастысы – ана тілі болып отыр. Сондықтан да тіл бірлігі ең күшті біріктіруші факторға айналуы тиіс. Бұны баршамыз неғұрлым терең түсініп, осы бағытта маңызды, шешуші істер атқаруымыз тиіс [6, 5 б.].

Алаш қайраткерлерінің тіл саласындағы тағылымын биік бір асқарға теңесе болғандай. Сол асудың төңірегінде Алаш зиялыларының қазақ тілін дамытудағы еңбектерін ерекше бөле-жара айтуға болады. Алаш зиялыларының дербес мемлекеттілікке ұмтылыстарында қазақ тілінің

мәртебесі туралы да ойлар менмұңдалап тұрды. Оны олардың сол тұста жазған мақалаларынан және А. Байтұрсынұлының, С. Сәдуақасұлының Оқу комиссариатында басшылық еткен кезіндегі іс-қимылдарынан аңғаруға болады. Тіл - ұлт руханиятының негізгі өзегі екендігі де Алаш зиялыларының қоғамдық ойларынан және көркем шығармашылығынан көрініп жатты. Тілдің қоғамдағы орны мен рөлі жөніндегі қисынды пікірлер Ахмет Байтұрсынов бастаған алашшылдардың мақалаларынан көрініп жатты. Сондай-ақ, туған тіл тақырыбы ұлтты ұйыстырушы, халықтың төл болмысын айқындаушы фактор ретінде қазақ поэзиясында, әсіресе, М. Жұмабаев, С. Торайғыров өлеңдерінде ерекше леппен жырлана бастады.

Алаш қозғалысы қазақтың жазба тіліндегі құжат тілінің де белгілі бір қалыптарын түзді. Айталық, уездік, облыстық, жалпықазақ сиездерінің хаттамалары, қаулылары, «Алаш» партиясының бағдарламасы, қатынас хаттары құжат тілінің жаңа бағыттағы лексикасын қалыптастырды. Бұған қоса, Алаш қозғалысы дәуірінде эпистолярлық жанрдың қауырт дамығанын әбден аңғаруға болады. Ә.Бөкейханның, А.Байтұрсынұлының, М.Шоқайдың, М.Тынышбаевтың, Ж.Сейдалиннің, Х. Досмұхамедұлының, М.Дулатовтың т.б. хаттары осы жанрдың тарихындағы үздік үлгілер.

Қазақ тілі тағдырдың тәлкегіне түскелі қашан? Тіліміз туралы бүгінгі толғау бұдан 100 жыл бұрын басталған еді – десек, біреу сенер, біреу сенбес. Ал, шынында да солай. Мәселен, Әлихан Бөкейханов 1905 жылы маусым айында Қоянды жәрмеңкесінде жазылған «Қарқаралы петициясында» қазақ қоғамының ұлттық мүддесі етіп қойылған негізгі талаптардың бірі ретінде: «Ауылдарда сабақ орыс тілімен бірге қазақ тілінде де жүргізілетін мектептер ашу, мемлекеттік аппараттар, сот орындарында іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізу, олардың жұмысында қос тілділікті жолға қою т.с.с.» мәселелерді атап көрсетті (Ә.Бөкейханов. Шығармалары. Алматы, 1994. 13-б.). Тіл туралы талас-тартыстар бұдан кейін де тоқтаған емес. Мәселен, Сәкен Сейфуллин кезінде (1923-1925 жж.) қазақ тіліне жүргізу жайында «Еңбекші қазақ» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетінің бетінде 9 мақала жариялапты. Бұл кездерде қазақ тілінің тағдырына, жастарға ана тілінде білім беру т.б. мәселелерге белсенді түрде кіріскен зиялы қауым өкілдерін Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Қожанов т.б. осы сияқты мемлекет қайраткерлерінің есімін ерекше атауға болады [4, 65 б.].

ҚазАПП болсын, ұйымдаспақ «Алқа» болсын, ең алдымен әдебиетті өркендету мақсатын көздегенде, оның құрылыс материалы – тілді дамыту мәселесін алға қоятыны бесенеден белгілі. Қазақстанда қазақ тілі төңірегінде болып жатқан жайлардан Мағжан хабардар болса, Сәкен білек сыбанып жіберіп ірі қайраткерлік танытқаны тарихқа белгілі. Сондықтан «Алқа» бағдарламасының өзекті бір проблемасы болған, күні бүгінге дейін тияғына жетпей келе жатқан проблемаға едәуір назар аударған орынды болмақ. Сонда Мағжан мен Сәкен тұжырымдарының мән-жайы, іс-әрекеттері әбден айқындала түседі [9, 330 б.].

Әрине, қазақ кедейінің тәнінің, жанының қандай жерлерінде қандай жарасының бар екенін, қандай дерттерінің бар екенін білетіндер – қазақ тілінің

тілін, ғұрып, әдетін, тұрмысын білетін қазақтан шыққан коммунистер. XII-ші партия жиналысының бұл қарарын іске асыруға түрлі лаж көрсетіп, бұл іске өздері білектерін сыбанып, белсеніп кірісуге сол қазақтан шыққан коммунистер ең алдымен міндетті. Әрине, қазақ бұрынғы өгей әкеден қорлық көріп қалған жетім бала. Жетім бала көпке дейін бір түрлі қорғалақ, жасқаншақ, қорқақ болады», - деп Сәкен ағынан жарылады да: «қазақ коммунистері ірі жұмысқа қасқайып кірісіп, серке болып, бастай алмай отыр» деп күйінеді. «Істі қазақшаға аударуды ауылдан, болыстан, ауданнан бастау керек» дейді. «Волостной исполкомдарға істі қазақ тілінде жүргізу үшін уездерде соларға кісілер даярлап жіберетін курстар ашылу керек, солардың жәрдемімен аудан, облыс, республика мекемелеріне қатынас қағаздарын қазақ тілінде үзбей жіберіп тұру керек. Қалалардағы мекемелерде қазақша хат білетін кісі жоқ, сол себепті орысша жазу дұрыс деген сөзді тастау керек» деп ескертеді Сәкен [5, 333 б.]

«Қаладағы мекемелерге қағазын жазып отырса, қала өздігінен қазақша үйренеді, сөйтіп кеңсе ісі қазақшаға біртіндеп көше бастайды, сонда ана тілінің қадірі артып, еңсесі көтеріледі, ресми сипатқа ие болады» деп түсіндірді [5, 333 б.]. Үлкен де ауыр, әрі саяси астары күшті істі бастап отырғанын ол білді. Қанша жұмыс басты болып жатса да, бұл мәселені тиянағына жеткізуге бел байлады және оны өзім ғана атқарамын, сөйтіп абырой-атаққа кенелемін деп ұққан жоқ.

«Мекемелерде істі қазақ тілінде жүргізу бір кісінің айтуымен болатын іс емес, көптің күшімен, жалпы ынтамен, тегіс жұмылуымен болатын нәрсе. Қазақтың еңбекшіл табы шын қатарға кірсін, өз тізгінін өзі алсын деген азамат бұл іске жан аямай кірісуі керек. Бұған жергілікті мекемелер не айтар екен, не істер екен, күтеміз» деп Сәкен жолдастықпен өтіне отырып, жасқаншақ, қорқақ болып қалғандарды: «Кеңес елінде күллі тілдің бәрі бірдей жүреді деген закон бар, сескенбе» деп қайраттандыруды да ұмытпады [5, 334 б.].

Осылайша қыруар іс атқарып жүрген Сәкенді сөзге қалдырушылар, әсіресе орыстың шовинистік пиғылдағыларына сыбырлаушылар, бұрмалап жеткізушілер табылған шақта Сәкен қатты шымырқанып: «біздің қазақ коммунистері қазақ тілі туралы қатты кірісуден» біреу ұлтшыл деп айтады...» деп бой тартады. Бірақ бұл қулық, ... ол – жарамсақтық, жағымпаздық. Кейбір сасық, жалмауыз демагог өзін «жақсы коммунист екен» деп айтсын деп қазақ тілін кіргіземін деп жүрген белсенді адамдарды: «анау ұлтшыл, мынау ұлтшыл» дер. Бірақ ондай сасық демагогтар коммунистік партияның орталық комитетін «ұлтшыл» деп айта алмас» деп бір-ақ кесті [5, 334 б.].

Бірақ тіл үшін күресу тәсілі әр кезде әртүрлі болғанымен, қасиетті ана тіліміздің кезінде «батпандап кіргенімен, мысқылдап шығып» кете алмай жатқан кеселі біреу-ақ, ол – өз жерінде, өз елінде мемлекеттік биік мәртебеге ие бола тұрса да, қоғамдық өмірде өзінің сан алуан қызметін өз дәрежесінде атқара алмай, өрісін кеңейтіп, өз деңгейіне көтеріле алмай келеді.

Еліміздегі қалалардың даңғылдары мен көшелеріне қазақы атаулар берілуде. Атаулар беруде ұлтымыздың тарихында айрықша орынға ие болған жерлердің есімдері, Қазақстанның әр түкпіріндегі жер-су атаулары молынан

қамтылды. Олардың ішінде Алаш қайраткерлерінің барлығының дерлік есімдері бар. Үстіміздегі жылы қаламыздың үш мектебіне Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейхан, Смағұл Садұақасов сынды ұлт зиялыларының есімдері берілетіндігін естігенде әрбір қазақ алақайлап, бір-бірінен сүйінші сұрасты. Одан өзге, қаламыздағы колледждер мен мектептерге Қожаберген Толыбайұлы, Абай Құнанбаев, Мағжан Жұмабаев, Жұмабек Ташенов, Сафуан Шаймерденов т.б. еліміздің ұлтжанды тұлғаларының есімдері берілген. Бұл ономастикалық комиссияның істі оң жолға қойып, біраз шаруаларды тындырғанының белгісі деп түсінеміз.

Қазағым, елім-ұлтым деп зарлап өткен, сол жолда құрбан болған алашшыл азаматтардың барлығы да «алдымен тіл, тіл» деп өткен. Мағжан ақын айтпақшы: «Тіл әрбір адамға қандай қымбат болса, әрине, ұлт үшін де қымбат. Тілсіз ұлт, тілінен айрылған ұлт болып жасай алмақ емес. Ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті...

Бір ұлттың тіліне сол ұлттың сыры, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сайран даласы, біресе, желсіз түндей тымық, біресе, құйындай екпінді тарихы, сары далада үдере көшкен тұрмысы, аспайтын, саспайтын, сабырлы мінезі – көрініп тұр. Қазақтың сары даласы кең, тілі де бай. Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, орамды тілі жоқ», - деп, ұлт өміріндегі тілдің аса маңызды орнына назар аудара отырып, қазақ халқының болашағы – тілі туралы ойлануды әрбір азаматқа ескерткен сияқты [6, 45 б.].

Ата-баба аңсаған Тәуелсіздігімізге қол жеткізгенімізге де, міне, 30 жыл толады. Бұл – тарихи өлшеммен қарағанда, аз уақыт болса да, өткенімізді саралайтын елеулі кезең. Осы жылдар ішінде Қазақстан саяси-экономикалық әлеуметтік-рухани салада айтарлықтай табыстарға қол жеткізді. Ішкі-сыртқы салиқалы саясат нәтижесінде әлем қоғамдастығы санасатын елге айналдық, көптеген халықаралық ірі ұйымдарға мүше болдық, шекарамыз бекіді, ұлттық теңгеміз айналысқа енді, тілімізге Конституциялық тұрғыда мемлекеттік тіл мәртебесі берілді. Осылай тізбектей берсек, тәуелсіздікпен келген талай жетістікті айтуға болады.

Қорыта айтқанда, ұлттық мәдениет мұраты – ұлт рухын асқақтату. Ал адамзат мәдениетінің негізі тілде. Ұлттың жаны мен жүрегі, ары мен ұяты, қазына байлығы, атақ-абыройы туған тіл мен ұлттық мәдениеттің негізінде жатқаны баршаға аян. «Ана тілін білмеген – ана сүтін татпаған» деп халықтың батыр ұлы Бауыржан Момышұлы бекер айтпасқа керек.

Ата-бабаларымыздан аманат болып қалған тілді келер ұрпаққа жеткізу – бүгінгі күннің еншісіндегі мәселе. Біз мемлекеттік тілдің мәртебесін көтере отырып «ана тілі» атты сирек кездесетін, тіпті бір жойылса, қайтіп тіріле қоймайтын феноменнің маңыздылығы мен өзектілігін естен шығармауыыз қажет.

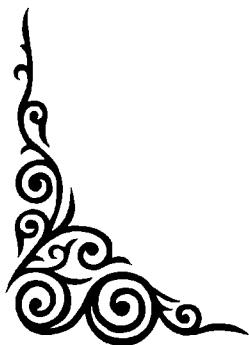
Алаш қайраткерлерінің өміршең идеялары, негізгі мұраттары ұлт тәуелсіздігімен байланысты десек, бүгінгі Қазақстанның рухани тәуелсіздігі

жөнінде мақсатты шаруалар атқаруға міндеттіміз. Өйткені бізге рух, сана тәуелсіздігін қалыптастыру қажет. Ал олардың негізі – ана тіліміз, мемлекеттік тіліміз. Өйткені тіліміз – руханиятымыздың іргетасы, ұлттық болмысымыздың айнасы, қазақтығымыздың, Алаш ұрпағы екендігіміздің басты белгісі.

Әдебиет

1. Болатханқызы А. Анамның тілі – ардақтым менің // Ана тілі, 27-Қантар, 2012.
2. Авакова Р. Халықаралық аренадағы қазақ тілі // Ана тілі, 21-Шілде, 2011.
3. Кендірбекұлы А. Туған тіл туралы толғаулар. – Алматы: Арыс, 2007. - 88 б.
4. Ысқақұлы Д. Ұлттың ұлы қазынасы // Жұлдыз № 8, - 2007. – 112 б.
5. Кәкішұлы Т. Мағжан мен Сәкен. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 449 б.
6. Құлкенов М. Қазақстанда мемлекеттік тілдің құзырын нығайту, қазақ тілінің сөйлеу ортасын қалыптастыру // Дала мен қала, 2-қазан, 2008.

Айман АСАНОВА,
*секретарь Темирязовского
районного маслихата*

МУКЫШ-АТА ИСПОЛНИЛ НАКАЗ СВОИХ ЗЕМЛЯКОВ

Уважаемые участники и гости конференции!

Позвольте выразить слова благодарности областному акимату и всем организаторам данной конференции. Значение этой конференции очень важно для восстановления исторической ценности событий прошлого века, имевших место на территории нашей области.

В начале двадцатого века в царской России начались политические преобразования, которые всколыхнули национальные окраины, в том числе и Казахстан.

Клич – призыв Мыржакыпа Дулатова «Оян Казах» будоражил сознание образованной части нашего народа.

Призывы партии «Алаш» были близки чаяниям народных масс, поэтому они находили поддержку у большинства жителей Казахстана.

У нас до сих пор говорят об одном эпизоде – встречи с народом одного из лидеров «Алаш» Мыржакыпа Дулатова и других руководителей, приехавших из Оренбурга, на территории аула «Аккусак», ныне Жамбульского района Северо-Казахстанской области.

Это было летом 1918 года. Люди, живущие в близлежащих казахских аулах, живо интересовались предстоящей встречей. Собирались и говорили между собой, обсуждали встречу с лидерами партии «Алаш».

Эту встречу прошла в имении крупного в нашем крае бая и мецената Альти Кокенова.

Наши деды, а потом и родители рассказывали, организаторы этой встречи решили, что от имени местного населения должен выступить уважаемый всеми и известный оратор аксакал Мукыш Куртайулы. Его ораторское искусство подтверждает наш земляк, классик казахской советской литературы Сабит Муканов в своей трилогии «Школа жизни».

Я являюсь землячкой Мукыш-ата. Считаю своим долгом перед его памятью выступить перед вами с этой информацией. И сегодня, как и сто лет

назад, люди говорят о мужестве этого человека и из уст в уста передаются рассказы как это происходило.

Муқыш-Куртайулы, сын известного в этой местности Куртай бия, был, как я уже сказала, признанным оратаром и человеком с прогрессивными взглядами.

Память о справедливом Куртай бие сохранилась в памяти местного населения и несмотря на то, что в период целины его имение получило другое наименование, люди так и говорили-мы из аула Куртая бия.

Благодаря инициативе местного населения уже в наше время вернули исконное название местности как Куртайский сельский округ. За это тоже большая благодарность нашей власти: районному и областному акимату.

Наш прогрессивный Муқыш-ата принял предложение организаторов, семья его полностью поддержала. Он начал готовиться к совещанию. Много встречался с людьми, советовался со знающими и уважаемыми людьми.

Большую помощь ему в этом оказал его сын Габдолла, который был очень грамотным, одинаково свободно владел казахским и русским языками. Он закончил русско-татарскую школу, много книг прочитал и был в курсе событий, происходящих в Казахстане и в России. Именно он и вводил в курс событий своих земляков и много рассказывал о деятельности партии «Алаш». К сожалению, Габдолла умер рано.

О том, что на этой встрече будет выступать Муқыш-ата узнали и те, кто был против этой встречи и против партии «Алаш». Они стали просить, а затем и требовать, чтобы Муқыш-ата отказался от выступления, но получил отказ. Тогда они стали угрожать ему и членам его семьи. Получив отказ, они насильно забрали Габдоллу в качестве заложника и держали в другом селе. Перед совещанием поймали самого Муқыш-ата и всю ночь угрожая, что убьют сына, избивая его, требовали, чтобы он отказался от поддержки партии «Алаш» и выступил против всех их предложений. О задержании и применении насилия написал в своей книге С. Муканов.

Я учительница, сейчас работаю директором школы. Мы читали эту книгу и наш поразило, что как классик точно выразил насилие в отношении Муқыш-ата- одним словом «дурелеп». Они не только пугали его, ну и применяли физическое насилие, избивали. Он стойко перенес и это унижение.

Убедившись, в том, что эти люди пойдут до конца и грозит реальная опасность жизни сыну, мудрый Муқыш-ата предложил им единственно возможный в этой ситуации выход. Он убедил их в том, что он должен выступить, поскольку все знают об этом. Если они его не отпустят, то будет большой скандал. Он выскажет две позиции: позицию народа, что ему поручалось сделать и вторую позицию-это позицию этих людей. На встрече Муқыш-ата высказал мнение народа и свою позицию о поддержке политики партий «Алаш», несмотря на то, что его сын находился в заложниках и ему грозила смертельная опасность.

О том, что Муқыш-ата захватили и удерживали, пишет С.Муканов, что на собрании Муқыш потерялся. Его все искали. Только под утро

Муқыш нашелся, весь измученный, выглядел очень плохо, не мог нормально говорить.

У нас до сих пор говорят о мужестве Муқыш-ата. Он знал, что за люди удерживают его сына и как они его избивали, и он все равно выступил, высказал народные чаяния.

Он понимал, что большевики и советская власть этого ему не простят. Так и случилось. Он подвергся гонениям и изгнанию из родных мест. Умер и похоронен в Курганской области. Вот такая судьба этого достойного человека, нашего земляка.

Уже позже, в 1970 году вышла полное издание трилогии Сабита Муканова «Школа жизни», где целый раздел посвящен этой встрече лидеров «Алаша» с народом в имении Альтия Кокенова. Помню как мы все с интересом читали эту книгу, в которой повествуется об истории и людях нашего края.

На странице 472 первого тома С. Муканов пишет, что вместо ожидаемых 150 или 200 участников, приехали на эту встречу десятки тысяч людей. Такой огромный интерес народа был к деятельности партии «Алаш». Он писал буквально так: «Сол тустагы белестердын де, ойлардын да, онбойына адам симауга айналды».

Сегодня, когда наши историки, особенно Северо-Казахстанской области, не могут восстановить правду и справедливость об этом историческом совещании, мы должны быть благодарны Сабиту Муканову за то, что он хотя бы хронологически, хоть частично восстановил имевшие место обстоятельства. Он фактически ввел в исторический оборот это знаменательное событие. Нынешние и будущие поколения казахстанцев обязаны продолжить начатое дело и восстановить полную объективность как об этом событии, так и справедливость в отношении его участников.

Завершая свое выступление, хочу обратиться к общественности, особенно к историкам, ученым-обществоведам, журналистам и другим «алашоведам» и сказать, что проведенная в июле 1918 года в Северо-Казахстанской области народное собрание с участием М. Дулатова требует всестороннего научно-теоретического исследования. Это собрание является историческим не только для Северного Казахстана, однако остается до сих пор до конца неисследованным.

Надо найти архивы в Оренбурге, Омке, раскрыть архивы наших закрытых фондов. Естественно, пострадали не только члены семьи Мукуш Куртайулы, а сотни и тысячи других патриотов, участвовавших на этом собрании и других подобных мероприятиях, искренне, душой и разумом поддерживавшие идеи свободы Казахстана.

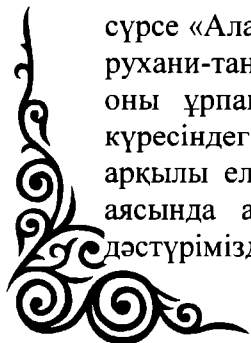
АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК КӨЗҚАРАСТАРЫ

Қазақ тарихында Алаш арыстарының орны ерекше. «Алаш» зиялылары мемлекет үшін, ұлт үшін күресті. «Алаш» зиялыларының мақсаты қазақ деген халықтың барлық рухани құндылығын, салт-дәстүрін ұрпаққа жеткізу болды. Алаш зиялылары Еуразия кеңістігіндегі Қазақ Елінің мәртебесі биік болып, әлемдік өркениеттен өзіне тиесілі орынды иеленуі үшін өз өмірлерін арнады.

Зиялылардың Алаш атауын таңдауы да жайдан-жай емес еді. Алаш жаңа елдігіміздің, байырғы аймағымыздың рәмізі еді. XX ғасырда қазақтың азаматтық тарихында ең ұлы идея қайсы десек, ол – Алаш идеясы деп жауап беруге болады. Бүгінгі тәуелсіздігіміздің негізі де осы идеяда жатыр. Алаштың ардақтылары – Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай, Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел Ғаббасұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы. Алаш зиялыларының алдыңғы толқыны болып есептелетін осынау тұлғалардың әрбірінің өмір жолы, атқарған қызметі жастарымызға үлгі болуы тиіс. Қазақтың сан ғасырлық тарихында ерекше әріптермен жазылған Алаш қозғалысы. Ол тарихи – саяси құбылыс ретінде ұлтымыздың мәдени – рухани даму жолын жаңа жолға бағыттады. Өйткені, ол қазақ баласының саясат, білім мен мәдениет сатысына көтерілгендігін ерекшелік отырып, ендігі жерде ұлт ретінде дербес өмір сүруге, өзге елдермен терезесі тең халық ретінде азат күн кешуге болатындығына күш жұмсаған жаңашыл қозғалыс еді. Алаш зиялылары ұлттық сананы көтеру, одан туындайтын тарихын, өнері мен мәдениетін қазақ ұрпағының бойына сіңіру сияқты іргелі мәселерді көтерді [1, 29 б].

Алаш зиялыларының сан-салалы мұрасынан, олардың өнегелі іс-қимылдарынан алатын тәрбиелік тағылым мол. Сондықтан Алаш қозғалысына өткен дәуірдің тарихи оқиғасы ретінде ғана қарамай, оны бүгінгі заманның жаңаша қозқарастарының жиынтығы ретінде бағалап, сол бүгінгі тәуелсіздік тұғырымен сабақтасып жатқандығына мән беріп, одан тәлім-тәрбиелік өнеге алуымыз қажет.

«Алаш» ұстанымы – халық ұстанымы, ұлт ұстанымы. Қазақ қанша өмір сүрсе «Алаш» сонымен бірге өмір сүретін болады. «Алаш» идеясы - халықтың рухани-танымдық құндылықтары мен тәлім-тәрбиелік ұстанымдарын сақтау, оны ұрпаққа жеткізу идеясы. Алаш зиялыларының саяси және рухани күресіндегі негізгі мақсат, орасан міндет, ол ұлтымызды ұйыстыру, сол арқылы елдігімізді айқындау десек, онда осындай ұланғайыр сауапты істің аясында ана тілімізді сақтау, ұлттық болмысымызды насихаттау, салт-дәстүрімізден аластап кетпеу мәселесі тұрды.

Алаш қайраткерлерінің қай-қайсы да тәрбие мен саяси, қоғамдық мәселелерге ерекше мән беріп, оның тұтас ұлтты біріктіруші қуатты құбылыс екендігін жақсы сезінді. Сондықтан да Алаш сияқты аса ірі қозғалыстың мін-мазмұнында тәлім-тәрбие мәселесі ерекше орынға ие болды. Ұлт-азаттық күрес заманы қалыптастырған зиялылардың ана тілімізге арналған еңбектері, тәрбиелік еңбектері мен қазақ тілі жолындағы алуан күрестері – бүгінгі өзі де азат, тілі де азат күнге жеткен қазақ баласына тағылымды мұра, өміршен өсиет. Алаш зиялыларының тәрбие төңірегіндегі еңбектерінің алуандығы – олардың ұлт тағдырындағы маңызын әрі терең, әрі жан-жақты түсінгендігін аңғартады.

Қазақ халқында да осындай оқу-ағарту ісіне мейілінше еңбек еткен ұлы тұлғалар болды. Солардың бірі де бірегейі алаш арыстарының бірі, өзі өмір сүрген дәуірдің бір туар азаматы, халқының патриоты атанған Мағжан ақын зерттеп, этнопедагогиканың негізін салды.

М. Жұмабаев әрі лирик ақын, әрі аудармашы, әрі ұстаз-ғалым. Мағжан Жұмабаев ондаған поэма, жүздеген лирикалық өлеңдерін жазумен бірге, оқытушылық қызметті атқара жүріп, тұңғыш педагогикалық оқулықтар жазып қалдырды. Ол жүздеген педагогикалық жаңа терминдерді ойлап тауып, тілімізге енгізген.

М. Жұмабаевтың «Педагогика» атты ғылыми еңбегі болашақ ұрпақ тәрбиесін беруге бағытталған. Оның педагогикасының мақсаты:

1. Ақыл тәрбиесі,
2. Құлық тәрбиесі,
3. Сұлулық тәрбиесі,
4. Дене тәрбиесі.

Ақыл тәрбиесі – түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын болса. Құлық тәрбиесі – жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын болса, Ал, сұлулық тәрбиесі – сұлу сөз, сиқырлы үн, әдемі түрден лаззат алып, жан толқытады. Сонымен қатар, дене тәрбиесі – ыстық-суық, денсаулықты сақтау мәселелері қарастырылады.

Осы төрт тәрбиенің психологиялық астарларына тоқталып өтейік. Мәселен: Ақыл тәрбиесінде адамның интеллектуалды, креативті дамуы. Құлық тәрбиесінде адамның тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуындағы мінез-құлық психологиясы. Мінездің қалыптасуындағы маңызды мәселелеге көңіл бөлген. Екінші сұлулық тәрбиесі. Бұл сөйлеу мәдениеті, қарым-қатынас техникасы мен ережесінің дұрыс қалыптасуы. Сонымен қатар, дене тәрбиесінде адамның денсаулық психологиясы, салауатты өмір салтын ұстану мәселесі қарастырылған [2].

Педагогика саласында тәрбиенің бұдан басқа да бірнеше түрлері бар. Бірақ М.Жұмабаев төрт тәрбиеге баса көңіл бөлуі сол заманның талабы мен сұранысынан туған көзқараспен астасып жатыр. Бүгінгідей экономикалық, экологиялық және құқықтық тәрбие ол жылдарды айтарлықтай өзекті мәселе болмаса керек. Ол осы тәрбиенің төрт түрін тәптіштеп түсіндіре келіп, былай дейді: «Егер де адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі

түгел болғаны. Бала берік денелі болса, түзік ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы... Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын...» – деген тұжырымдар арқылы М. Жұмабаев тәрбиенің мақсатының маңыздылығын ерекше айқындап береді.

Олар Қазақ елінің сан ғасырлық даму тәжірибесін, салт-дәстүрін төңкерістік әдіспен күрт өзгертуді емес, қайта оларды өркениетті елдердің өмір тәжірибесін ескере отырып, одан әрі дамытуды, білім алып, көппен терезе теңестіруін көздеді. Ең алдымен, қазақтың өз атамекеніне ие болуын мақсат етті. Сол жолда күресті. Сонымен қатар елге демократия, білім-білік алып келу үдерісінің бастауында тұрғандар да – солар болды. Алаш зиялылары – елшілдік пен Отанға адал қызмет етудің рәмізі. Олар – барды көбейтуші, үзілгенді жалғастырушы, жокты жасаушы. Алаш қозғалысының тарихи негізі Ресей отаршылдығының қазақ жеріндегі аса асқынған кезеңінен басталды десек те, Алаш идеясы одан әлдеқайда бұрын өмірге келіп, күні бүгінге дейін елім, жерім деп ұлт болашағын ойлаған әрбір қазақ жүрегінің терең түкпірінен орын тепкен. Өйткені Алаш қозғалысы қазақ қауымындағы отаршылдыққа қарсы бағытталған, прогреске ұмтылған жалпыхалықтық демократиялық қозғалыс еді.

Қазақ халқының үздік білім алған, кең ойлы патриот саңлақтарының пайда болуымен тұңғыш ұлттық Алаш үкіметі құрылып, қазақтың саяси идеясының негізі қаланды. Алаш қозғалысының лидерлері халықтың өзіндік санасын жоғары көтеріп, ұлттық бостандық идеясын ұсынды, қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғау бойынша бірізді бағыт ұстанды.

Алаш жетекшілерінің ұлт-азаттық ұрандары сол дәуірдің оқыған талапты, талантты жастарын баурап алды. Туған халқының халін сезіп, біліп өскен өрелі жас буын өкілдері ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің идеяларын қолдап, солармен бірге қимыл жасады.

Алаш қозғалысының, Алашорда жетекшілерінің аса ірі тарихи еңбегі қазақ жерін сақтап қалуымен байланысты. Осы күнгі Қазақстан Республикасы жерінің тұтастығы мен сақталып қалуында Алаш қайраткерлерінің орасан зор еңбегі бар. Олардың кеңес үкіметінің басшыларымен келіссөздері, әсіресе Ахмет Байтұрсынұлының осы бағыттағы қажырлы еңбегі кейін, Қазақ автономиялық советтік социалистік республикасын құру кезінде осы автономияның аумағын белгілеуде шешуші маңызға ие болған. Қозғалыс көшбасшысы Ахмет Байтұрсынұлов: «басқалардан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға – оқу керек! Бай болуға – кәсіп керек! Күшті болуға – бірлік керек! Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек!» деген еді. Әлихан Бөкейхановтың жобасы бойынша, қазақтың жерінде өндірілген бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып тоқылып, киілуі керек. Яғни мемлекет толықтай экономикалық тәуелсіздікке жеткізілуі тиіс болған /3/.

Алаш алыптарының бірі Міржақып Дулатов «Оян, қазақ» деп жар салса, Алаштың тағы бір қайраткері Халел Досмұхамедов «Өз тілін өзі білмеген ел – ел бола алмайды. Тілінен айрылған жұрт – жойылған жұрт» депті. Уақытынан оза туған Алаш қайраткерлерінің идеялық мұрасын терең зерттеп, бүгінгі күннің қажетіне жаратып, олардың ісін жалғастыру жастарымыздың міндеті.

Алаштықтар Қазақстанның сол тұстағы шаруашылық жайын саралай отырып, соған орай экономикалық дамудың бірқатар жолдарын да мегзеді. Бір қызығы, сол кезеңде олар Қазақстанның астанасы жөнінде де орынды мәселе көтерді. Айталық, 1905 жылғы Мұхаметжан Тынышбаев пен Халел Досмұхамедовтер «Ақмоланы астана жасаймыз» деген идея көтерді. Сонымен қатар олар 1917 жылы Семейді «Алаш астанасы» деп жариялап, оған «Алаш» деген атау берді. «Алаш» партиясының бағдарламасында көрсетілген ел басқару жүйесі, жастардың білім алуы, ұрпақ тәрбиесі, ұлттар теңдігі, азаматтардың құқы мен бостандығы жөніндегі ұстанымдар тәуелсіз қазақ мемлекетінің саясатымен сабақтасып жатыр. Сол себепті Алаш көсемдерінің өмірінен өнеге, тірлігінен тағылым алып, Алаш мұратын ұлт мұраты ретінде тану керек. Алаш идеясы – жас ұрпақтың бойында отаншылдық пен мемлекетшілдік идеясын сіңірудің басты құралы болуы керек.

Иә, 1917 жылғы Ақпан революциясы қазақ халқының азаттық жолындағы күресінің бір белесіндей болды. Революциямен бірге келген бостандықтар қазақ халқы мен оның зиялы қауымын бір серпілтіп тастады. Ал, сол жылғы қазан айының соңындағы большевиктер төңкерісі ұлт зиялыларының өз халқына тәуелсіз мемлекет негізін қалап беру жолындағы күресінің өрісін тарылта келе, Ресей демократиялық күштерімен бірге большевиктерге қарсы аяусыз күреске шығуына мәжбүр етті. Бүкіл Ресейді қамтыған азамат соғысы орбитасына қазақ ұлтының да тартылуы заңды құбылыс болатын. Барлық сайланбалы үкіметтерді қолдаған Самара Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы мүшелерінің комитеті де қазақ ұлтының тәуелсіздік үшін жүргізген күресіне өз үлесін қосады. Бірақ, Ресей демократиясы өте әлсіз болатын. Оның жүргізген саясатын, яғни жалпыға бірдей демократиялық бостандықтарды уағыздауын Ресей халқы өз дәрежесінде бағаламады. Қазақ ұлтының зиялылары да халық пен мұсылман қауымдары тараптарынан үлкен қолдау тапқанымен, Ресей демократиясының тағдырына байлаулы еді. Осы кезден бастап Ресей демократиялық күштері талқандалып, монархиялық билікті жақтаған оңшыл күштер мен большевиктер арасындағы аяусыз күрес кезеңі басталады деп айтуға біршама негіз бар. Себебі, самодержавиелік Ресей империясының негізгі әскери тірегі казактар болғаны белгілі. Енді олар большевиктермен күрес барысында өздерінің саяси күш екендігін толық сезінеді. Демократиялық қозғалыс өкілдерін жаппай тұтқындау арқылы олар оңшыл күштер үстемдігін орнатуға тырысқан еді.

Большевиктер өзінің 70 жылдан астам билігінің барысында тоталитарлық жүйе орнатып, қазақ зиялыларының тәуелсіздік жолындағы күресіне мән бермей келді. Тәуелсіздік жылдарындағы Алаш қозғалысының тарихын зерделеу, өз ұлтына егемен мемлекет қалыптастыруға ұмтылуы

зиялылардың майталман ерліктерін паш етуге жол ашты. Қазір мерейтойын атап отырған зиялылардың күрес жолы болашақ ұрпаққа үлгі болып табылады.

Алаш зиялыларының қазақ даласында ұлттық идеяны негіздегені жөнінде Елбасы өзінің «Тарих толқынында» кітабының «Алаш мұрасы және осы заман» атты тарауында: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал» дейді [4]. Қазақтың елдігі мен тұтастығын аңсаған Алаш қайраткерлерінің идеясы бүгінде іске асты. XX ғасырдың 90-ыншы жылдарының басында тәуелсіз мемлекетіміздің іргетасы қаланды. Олардың еліміздің тәуелсіздігін ту етіп, XX ғасырда Қазақ елін өз алдына дербес те егемен мемлекет ретінде көргісі келген ізгі де жасампаз ниеттері тек XX ғасырдың соңында ғана жүзеге асты.

Бүгінде халқымыздың қажырлы еңбегінің арқасында әлеуметтік әл-ауқатымыз артып, инновациялық даму жолына түстік. Ұлт болып ұйысып алдымызға қойған мақсаттарға жетуде қастерлі тәуелсіздіктің құны жолындағы құрбандарын ұмытпай, оларды үлгі ету арқылы күш-қайратқа және рухани бірлікке ие бола аламыз. Алаш ардақтыларының аманатын ұлықтау мақсатында жұдырықтай жұмылып, түрлі маңызды іс-шараларды ұйымдастыруды жоспарлау қажет.

Әрбір ұрпақ қай заманда да өмірді жаңадан бастап кете алмайды, ол өзінен бұрынғыдан қалған мұраның иесі, өзінің тәрбиесімен, қалыптасқан мәдениет, дәстүр, ойлау деңгейімен оған тәуелді.

Заманында бар қазақтың қамқорына, сүйенішіне айналған «Алаш» партиясының саяси тұжырымдамасына, алашордашылардың саяси өмір жолы мен қызметіне қарап отырып, сол дәуірдегі саяси, экономикалық, әлеуметтік мәселелердің бүгінгі таңда да өзектілігін жоймағанын байқайсыз. Қазақ халқының азат ел ретіндегі тағдыры, тарихы, мемлекеттік дербестігі, жері мен шекарасы, тілі мен діні туралы мәселелер арада ғасырға жуық уақыт өтсе де, күн тәртібінен түскен жоқ.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: «Алаш» партиясының жетекшілері ұсынған көптеген қағидалар күні бүгінге дейін өз маңызын сақтап отыр. XX ғасырдың басындағы ұлт зиялыларының жанкештілігі арқасында Қазақ халқы өзінің басты мақсаты – ұлттық мемлекеттігін қайта қалпына келтіруге нақты мүмкіндік алды. «Алаш» қозғалысының маңызы сонысымен де құнды», – деп ой қорытқан болатын. Осы тұрғыда демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет құрудағы ұлы мақсаттарын жүзеге асырып келе жатқан Қазақстан Республикасының тұтас тарихын түзу үшін оның мемлекеттілігінің қайнар бастауын, әр дәуір, әр кезең сайын өсіп-өркендеп, қалың бұқараның басым көпшілігін өз соңына ерте білген, елдегі саяси күштердің, қозғалыстардың және жеке қайраткерлердің қалыптасып-дамуын зерттеудің қажеттілігі анық.

Ал, «Алаш» атауының «Егемендік» ұғымымен сабақтас екендігін еске алар болсақ, Тәуелсіздік туралы ой – толғауларындағы Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың: «Біздің халқымыз тарихтың қатпар-қатпар қыртыстарына тамырын терең жіберген қиын да қызықты, талайлы тағдыр кешті. Ол, негізінен, тәуелсіздік жолындағы күреспен өтті», – деген сөздерін қаперден шығармағандығымыз абзал.

Алаш арыстарының өмір жолы, өмірбаянын, күрес жолын көрсетудегі басты мақсат – 30 жылда мемлекеттіліктің негізі қаланды. Ендігі мақсат – мемлекетшілдікті, азаматтық сана сезімді орнату. Алаш арыстарының қызметі жастарға үлгі, берік негіз болады деп ойлаймыз. Қазақтың бостандығы үшін күрескен Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сияқты ұлы тұлғалар бастаған ізгі жолды жалғастыратын да біздің жастарымыз.

Алаш қозғалысы – XX ғасырдағы қазақтың мемлекетшілдік идеясы болды. Алаш қозғалысы – жаңашыл жасампаздың көшбасшысы. Алаш қайраткерлерін түгелдей қырып тастағанмен, олардың идеялары қазақ халқының санасында, жаужүрек ұлдарының іс-әрекеттерінде жалғасын тапты. Алаш рухы қазіргі ұрпақты елдікке, ауызбірлікке, елге адал қызмет жасай білуге үндейді. Тәуелсіз Қазақстанды нығайта түсуге шақырады. Кешегі Алаш идеясы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан! Тәуелсіздік алғаннан кейін бұрын тыйым салынған – Алаш қозғалысы тақырыбы қазіргі таңда отандық тарихымыздың маңызды құрамдас бөлігі ретінде қайта зерттелуде. Алаш зиялыларының өмірі мен ісін мұқият зерттеп, олардың жетістіктерін бағалап, қателіктерінен сабақ алу, даналығын бағамдап, олар ашқан ақиқатты пайымдау қажет. Еліміздің өткенінен сабақ ала отырып, бүгінгі жаңаруларда жаңылыспауға тиіспіз.

Алаш арманы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан! Ендеше, жас ұрпақ та осы жүз жыл бұрынғы ұлттық ұлы идеялардың бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның да негізі ретінде берік орнығуына мүдделі болуға тиіс. Ол отаншылдыққа, мемлекетшілдікке, бірлікке үндейді.

Әдебиет

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – А.: Атамұра, 1999
2. Ақпан төңкерісі һәм Алаш жұрты // Егемен Қазақстан. 17.02. 2017 .
3. Тәрбиенің тұнық тұмасы // Егемен Қазақстан. 17, 02.2017.
4. Держанов С. Ұлттық тәлім-тәрбие // Ақиқат, № 12, 1991.

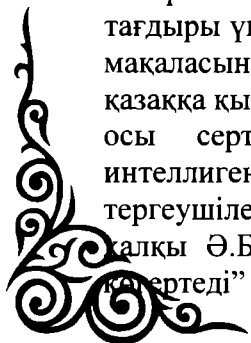

Ә. БӨКЕЙХАНОВ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының, қоғам және мемлекет қайраткерлері қатарындағы аса ерекше тұлға – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан деп айтсақ артық айтпағандық болар еді. Сан-салалы мамандықты игерген, ұшан теңіз білім иесі Әлиханның көкейкесті арманы ұлтының тәуелсіздік алып, өз алдына ел болуы, өркениет биігіне көтерілуі болды. Қоғам қайраткері, экономист, әдебиетші, публицист, аудармашы ретінде ол бар күш жігерін сол мақсат жолына бағыттады. Алаш Орда үкіметі мүшелерінің негізгі іс-әрекет бағыттарынан Ресей патшасының отаршылық езгісіне қарсы күрес жолындағы қазақ бұхарасының заңдық тұрғыдан құқын қорғау мәселесі анық аңғарылды. Туған халқының саяси санасын, құқықтық сауатын ашпай қатардан қалып қоятындықтарын жақсы түсінді. Бұған қоса қазақ халқының ұлттық санасын оятуда, білімі мен білігін жетілдіруде, мәдениеті мен руханиятын дамытуда олардың әрбірі жеке тұлға ретінде үлкен үлестерін қосты. Сондай-ақ, өзге тілдердегі үздік ғылыми және публицистикалық дүниелерді қазақ тіліне аударып, рухани кеңістіктің аясын тар шеңберде қалып қоймауына жете көңіл бөлді. Алаш қайраткерлерінің қай-қайсысын алып қарасақ та, тек бір мамандықты игеріп қана қоймай, халыққа қажетті бірнеше салада жемісті еңбек етіп, сан қырлы талант иелері екендіктерін көрсетті. Бұл қазақ қоғамының, ұлт зиялыларының қамсыз һәм қаперсіз екендігінің тағы бір дәлелдесе керек...

«Бұрынғының көбі, күш-қуатты тиісті орнына жұмсамай, бірінің көзін бірі шұқудан уақыты артылмады, істегенінің бәрі жәбір, залым болды; қылғанының бәрі зорлық-зомбылық еді» – деп жазды Әлихан Нұрмұхамедұлы 1913 жылы «Қазақ» газетіндегі «Қазақ тарихы» мақаласында. Сол себепті де Әлихан туған халқы алдында бұрынғы хан-сұлтандардың тікелей ұрпағы ретінде өзін айыпты сезінді, кең сахара даласында емін-еркін ғұмыр кешкен, өзіндік салт-дәстүрі, мәдениеті бар халқын еш қарсылықсыз отарлыққа жегіп жіберген алдыңғы хан-сұлтандардың бар кінәсі мен халқының келешек тағдыры үшін бар жауапкерлікті өз мойнына алды. Әлихан 1914 жылы жазған мақаласының бірінде «Хан баласында қазақтың хақысы бар еді, тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» – деп жазды. Әлихан соңғы демі біткенше осы сертіне адал болып қалды. «Мені қазақтың буржуазиялық интеллигенциясы ұлт көсемі деп таныды» дейді Әлихан Бөкейхан 1937 жылы тергеушілерге берген жауабында. Тек қазақ зиялылары ғана емес, күллі қазақ халқы Ә.Бөкейхановты көсем деп таныды. Көсем деп сенді. “Көсегемізді күтертеді” деп үлкен үміт арты. Замандастары мен халқы қадірлеп «Әлекең»

деп атап кеткен Әлихан Бөкейханов – бүкіл саналы өмірін қазақ халқының ұлттық саяси бостандығы мен дербестігі үшін арнаған аяулы ұлы тұлғамыз.

Көп жылдар бойы «ұлтшыл» болып келсе, кейінгі ұрпаққа қалдырған орасан мол аманат-мұрасы бір кісінің ғұмырындай уақыт шаң басып жатты. Әлихан Бөкейхан халқының өзіндік ерекшеліктері мен қасиеттері мол мәдениетін, тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын, сенім-нанымын, өнерін зерттеп, жазып, айтарлықтай мұра қалдырған. Өткен ғасырдың басындағы қазақ қоғамын, сол кезеңдегі саяси-әлеуметтік жағдайды, ұлт зиялыларының өмірі мен қызметін зерттеушілердің бір-сыпырасы алғашқы ұлттық-демократиялық басылым – «Қазақ» газеті арқылы халыққа адал қызметтерін көрсетті. Басылым жұмысын жолға қоюда одан да жоғары тұрған, ұлттық басылымның жарық көруіне басқалардың бәрінен ынталы болған және жалпыхалықтық деңгейге көтерілуіне ықпал еткен тұлға – Әлихан Бөкейхан екенін білеміз.

«Қазақтың ұлт болып өркениетті ел қатарлы өмір сүруі үшін, ең алдымен, халықтың сана-сезімін оятатын жағдай тудыру керек, қазақтың ұлттық тілін, әдебиетін өрістетуге қажеттігін білді. Өз әдебиетін қалыптастыруда табысқа жеткен халық қана азат өмір сүре алады» - деген. Әлихан ұлттық әдебиетімізді өркендетуде жан-тәнімен еңбек етеді. Әлихан Бөкейхановтың шығармашылық ғұмыры XIX ғасырдың 90-жылдарының орта тұсынан басталып, шамамен ол репрессияға ұшыраған 1937 жылға дейінгі аралықты қамтиды.

Публицист саналы ғұмырын қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігіне арнаған. Осы орайда жазған мақалаларының барлығы да ұлт мүдесін қорғау, халық санасын ояту еді. *«Қазақтан солдат ала ма?»* мақаласы Ақмола, Торғай һәм Оралда 15 десятинадан ер баласына надел (үлес) алған, кабинеттен жер алған қазақ қала салсақ, мұжықша бізде солдат береміз деп қорқады. Переселен төрелері 15-тен жер ал десе, қазақтар әуелі жер алсақ, солдат алмайсың ба деп сұрайды. Күні үшін, жанын жалдап, күнге пісіп, ащы суымызды ішіп, шаңдағымызға батып, тамақ үшін жұмыс қылып жүрген төрелер солдат алмаймыз деп жапырақ қағаз берсе, бишара қазақтар жаудан мал айырғандай қуанады, – деп жазды. [1, 131 б.] Малы мен басын бәйгеге тіккен заманнан шошынған қалықтың халын жазып, ел тағдырына, олардың қорқынышына медеу бергендей.

«Айналма» мақаласындағы көтеріліп отырған мәселе: бұрын қазақ жерін артық – излишке деп алғанда, егін салатын ғана жерді алушы еді. Кедей, бишара, аш мұжықтар қайда барар деп. Қазақ жерінде егін жері қара һәм қарасұр топырақ Ақтөбе, Қостанай, Қызылжар, Омбы, Көкшетау уезінде ғана. Мұндағы егін жері мұжыққа беріліп болды [1, 144б.]. Қазақ жерінің талан таражға түсіп ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетіп қалмауын айтып отыр. Еліміздің ең шұрайлы жерлері мұжықтардың иелігіне кетіп қалмаса деген қорқыныш еді.

«Ұят-ай!» Дарвин, Уэлс, Спенсерлерден бері ғалым жолы адамзат барша «туатын, өлетін» затпен бір тұқымдас дейді. Адамзат екі аяқты сөйлейтін сөзді, ұятты болып өзге қалған хайуаннан айырылады. Осы

ғасыр басында үкімет мұжыққа дүре салуды жол қылып шығармақ болғанда, адам баласынан озған, күн жоғалмаса аты жоғалмайтын Лев Толстой «Русские ведомости» газетінде хат жазып жария қылды. Сол Толстой жазған хаттың аты «Ұят» еді. Осы жалғыз белгіден айырылып, ана төрт аяғына сиынған аталарымыздың аулына қайтқанымыз ба? [1, 168 б.]. уақыттағы мемлекеттің қиянатшылдығын ерекше ілтипатпен жеткізеді.

Әлиханнның «Қыр баласы» деген лақап есімімен жарияланған қазақ эпосы туралы тамаша зерттеулері қазақ халқының сана-сезімін оятуда зор үлес қосты. «Қыр баласы» деген атауды қалаған автор: «Көріті болмаса да, кең жазиралы, бөтеннің қолы жетпейтін қазақ даласы перзенттерінің бойындағы бұлалықты, саф ұлттық сипатты, халықтық даралық қасиетті ұзақ уақыт сақтап келді. Дархан даламыз өзгенің ықпалынан қорғағандықтан қазақтар дәстүрін мінез құлқын өмір сүру салтын сол күйінде сақтады. Ұлт ұйысты «Алаш» деген ұранға тік тұрып бауырына көмекке келді. Қазақтың осы ерекше және қызық өмірі айнаға түскендей бай һәм сан-салалы ауызша поэзиясынан көрінді». Ә.Бөкейхановтың бұл зерттеуі көркем өнер мен тарих байланысын зерделеудің бағдарын аңғартады.

Қаламагер шын тарихтың эпикалық санада жаңғаруын байыптайды. Мақаланың ой астарынан «қазақ тарихын жоқ деме, қазақ поэзиясын осал деме, эпикалық сананы тұрлаусыз деме» деген автор пікірін ұғамыз. Ә.Бөкейханов Қалқаман-Мамыр жанрын «тарихи хроника» деп анықтайды. Қаламгер пікірінше, оқиға өмірден алынған ел аузында жүріп, Шәкәрімнің жырына арқау болған. Ендеше, шарт-шығармада Қалқаман-Мамыр заманындағы «қазақ жұртының салты, қазақ мінезі, қазақтың іс қылығы» көрінуі керек. Әлихан көп бергеннен көп сұралады дей отырып аталған мәселе бойынша Шәкәрімнің жақыннан қайырып ойдағыдай толымды қылып жазбағанын жанашырлықпен сынайды. Қаламгер Шәкәрім жырының маңызын көкейкестілігін жоққа шығармайды бірақ, жалпы әдебиеттің келешек өресі мен өрісі үшін елеулі ескертпелер жасайды. Бірінші, ескертпе шығарма оқиға болып жатқан дәуірдің тынысын көрестуі керек. Кейіпкерлер сол жақтың ұғым, түсінігімен сөйлеуі қажет. Екінші, ескертпе шығармадағы оқиғалар дамуы ситуация бейнелер сипаты өмірге жақын болуы шарт. Шәкәрім қаржы әдебиеттегі көкейкісті мәселелерді қамтыған аталған мақалаға түсіністікпен қарады. Ә.Бөкейханов жаңа сападағы көркемдігі мен ағартушылығы тең авторлық әдебиеттің тезірек өркендеуін қалады. Бұл - әлемнің бар ұлт-азаттық қозғалысы тұсында руханиятта байқалатын құбылыс. Бұл кезде елді ояту, ағарту, дұрыс бағытқа салу басты мақсат болды. Рухани жүйенің бәрі осыған жұмылды. «Қазақ» оқырмандарына арналған бір мақаласында Әлиханнның «Жұрт надан, газета оқушы жоқ болса, бұған Шекспир, Толстой да түк амал қыла алмайды. Адам шеберлігі араласып іс қалмаса таудай алтын - өлі бір қазына» - деп жазуы бұл ойымызға дәлел.

Сонымен қатар, көптеген орыс жазушыларының шығармаларын қазақ тіліне аударды. Жырларға әрбір ақын-жыраудың өзі өмір сүрген заманның ерекшеліктерін өзіндік тілмен, өзіндік позициясын енгізіп, едәуір

өзгешіліктермен халыққа ұсынды. Әдеби шығармалардағы әйел бейнесіне, әйел мәселесіне Әлихан Бөкейханов кейінгі басқа зерттеулерде де, мақалаларында да мезгіл-мезгіл тоқталып отырды. Сонымен қатар, ол - алғашқы абайтанушы. Абайдың шығармашылығын жаңа заманның тынысы мен лебі деп түсінді. Әлиханның шынайы тұрпатты авторлық әдебиетке айрықша үміт артуы 1905 жылы жарияланған. Абайға арналған мұнақып мақаласынан бастау алды. Бұл еңбек орыс тілінде жазылған. Жалпы, Әлиханның Абай мұрасына қатысты қызметін өзінің мақалаларынан білеміз. Кәкітай қазасына байланысты мақаласында ол: «Абайдың тәржіме хәлін жазған –Кәкітай... 1904–інші жылы «Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басындар» деп балаларына хат жаздым. 1905–інші жылдың әпрел аяғында Кәкітай Абайдың жазба кітабын алып, Омбыдағы маған келді» деп жазады. Бұл деректі Әлихан Бөкейхан мұрасын зерттеуші Сұлтанхан Жүсіп: «1906 жылы 9 қаңтарда Әлихан Бөкейхан нақақтан тұтқындалып, Павлодар түрмесіне жабылған кезеңде, оның портфолинен Абай өлеңдері көшірмесінің қол жазбасы шыққан» деп дамытады. Сонда Абайды тану мен танытуға деген ықылас алғаш Ә.Бөкейханов тарапынан байқалған.

Біздіңше, бұл еңбегінде Әлихан бабамыз Абайтануға қатысты бірқатар негізгі мәселелерді анықтаған. Ең алғаш ақынның шығармашылық бастауы фольклормен сабақтасып жатқанын көрсеткен. Зерттеушінің ендігі бір табысы– ақын дүние танымына әсер еткен негізгі күштің бірін байыптауы.

Қорыта айтқанда Әлихандай бабамыздың шығармашылық мұрасын оқып түйгеніміз, публицист қазақтар туралы шындықты шынайы жазып, ұлт мәртебесін асқақтата түскенін байқадық. Бабамыздың мақалаларын қарастыру барысында ұлтымыз сол заманда қаншалықты сауатты, мәдениетті, рухани жан дүниесінің бай екенін аңғарамыз. Әлихан Бөкейхановтың тәуелсіздік жолындағы күресі «Мәңгілік елге» бастама болды деп айтуымызға әбден лайық!

Әдебиет

1. Әлихан Бөкейханов. Шығармалар. – Алматы, «Қазақстан», 1994, – 384 бет.
2. Әлихан Бөкейхан. Таңдамалы. – «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, Алматы, 1995, – 478 бет

Самат ЖҰМАТАЙҰЛЫ,
2-курс PhD докторант
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСОВТЫҢ СЕМЕЙДЕГІ ӨМІР КЕЗЕҢІНЕН
немесе «Семипалатинский подлог и Акмолинский дефект»*
деген саяси айыптаулар туралы

Смағұл Сәдуақасовтың 1921-1922 жылдары Қазақ Орталық Атқару Комитетінің Семей, Қостанай және Бөкей губерниялары бойынша өкілі болып қызмет жасаған кезі, негізінен кеңес өкіметінің Қазақстанда алғаш орнаған жылдарына сай келеді.

Бұл кезең, жалпы оның өмірінде ерекше орын алады. Себебі, Қазақ елінің мемлекеттігі және жерінің тұтастығы үшін күрескен аса көрнекті саяси тұлғаны сталиндік қудалаудың басы, дәл осы уақыттан басталады. Егерде ашығын айтсақ, бұл зерттеу мақалада 1921 жылы Смағұл Сәдуақасовтың қызметіне қатысты тағылған «Семипалатинский подлог и Акмолинский дефект*» деген саяси айыптаулардың мән-жайы қарастырылып баяндалады.

Алдымен, Смағұл Сәдуақасовтың жоғары кеңес-партия жұмыстарындағы қызметтік өсу жолымен таныстырып өтейік.

Тарихи анықтама:

Смағұл Сәдуақасов, шын мәнінде, өткен XX ғасырдың 20-шы жылдары құрылған ҚАЗАКСР-ның негізін қаласып, дамытуға өлшеусіз еңбек сіңірген тағдыры жарқын әрі күрделі тарихи тұлға.

Оның 1921-1927 жылдары аралығындағы өмірбаянынан Қазпартбюро мүшесі, Қазақ Орталық Атқару Комитетінің Семей, Қостанай және Бөкей губерниялары бойынша өкілі, Түркістан Орталық Атқару Комитеті жанындағы ҚАЗАКСР-ның өкілетті өкілі, ҚАЗАКСР Жер комитеті төрағасының орынбасары, ҚАЗАКСР Оқу-ағарту халық комиссары, ҚАЗАКСР Мемлекеттік жоспарлау комиссиясының төрағасы, ҚАЗАКСР Қаржы халық комиссары және республикалық «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы, Қазақ педогогикалық институтының директоры тәрізді үлкен басшылық жұмыстар атқарғанын көреміз.

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Смағұл Сәдуақасовтың жоғары лауазымды партия-кеңес жұмыстарынан кетуі, 1925-1928 жылдары Қазақ өлкелік большевиктік билік басына Ф.И. Голощекиннің келуі

және оның Қазақстанда жүргізген «Кіші Октябрь» саясатына үзілді-кесілді қарсы шығуымен тікелей байланысты болды. «Садвокасовщина» деген саяси терминнің алғаш қолданылып, үлкен айтыс-тартысқа айналатыны да осы уақыт болатын-ды.

Айтпақшы, Смағұл Сәдуақасов 1900 жылы далалық Қазақ өлкесінің Ақмола губерниясы Омбы уезінің Қорған болысындағы №3 ауылында туып, небәрі 33 жыл ғана өмір сүрді. Сталиндік құдалауға ұшыраған ол, ресми дерек бойынша 1933 жылдың қыс айында Воронеж қаласында сүзектен ауырып, Мәскеу ауруханасында көз жұмған. Өкінішке қарай, сол уақыттағы НКВД жендеттерінің қолынан жасалған «Сәдуақасовтың жұмбақ өлімі» әлі күнге құпия күйінде қалып келеді.

Смағұл Сәдуақасов Алашорда үкіметінің төрағасы Әлихан Бөкейханның туған күйеубаласы, Алаш қозғалысы қайраткерлерінің дарынды жас буын өкілі еді...

«Семипалатинский подлог и Акмолинский дефект*» саяси айыптаулары қалай тағылған еді?

1920 жылдың 26 тамызында В.И. Лениннің арнайы Декретке қол қоюымен Ресей Федерациясы құрамында Қазақ АКСР-і құрылды. Келесі кезекте қазақ билігі алдында тез арада Сібір ревкомымен келісе отырып, ұлттық-территориялық шектерді айқындап белгілеу, өлкелік және губерниялық конференциялар, съездер өткізу т.с.с. бірқатар маңызды ұйымдық және құрылымдық шаралар күтіп тұрды.

Бұл аса маңызды жауапты жұмысты жүзеге асыру тікелей ҚазАКСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесіне міндеттелді.

Қазақ елі өміріндегі осындай үлкен қоғамдық-саяси өзгеріске байланысты Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов бастаған ұлт зиялылары сол кездегі ел астанасы Орынборға бас біріктіріп жиналған-тын. Солардың алдыңғы қатарында, енді ғана жасы жиырмаға толған болашақ мемлекет және қоғам қайраткері Смағұл Сәдуақасов та бар еді.

1920 жылы қабылданған Декрет мазмұнына зер салсақ, «уақытша пайдалануға берілді» деген желеумен бір ғана Семей губерниясы емес, бүкіл Қазақ өлкесінің солтүстік және батыс облыстарының жерлері де толықтай Сібір ревкомының құзырында болды.

Сол тұста осы ҚазАКСР-ның ұлттық шекарасы мәселесі бойынша В.И. Лениннің қатысуымен өткен үкімет мәжілісінде арнайы баяндама жасаған Алаш қайраткері Әлімхан Ермеков өз естелігінде: «Семипалатинский губревком вначале находился в подчинении Сибревкома но последующем в соответствии с постановлением центра по учреждению Кирвоенревкома по управлению Киргизским краем встал вопрос о подчинении и присоединении губернии последнему.

Для разрешения этого неотложного вопроса в начале мая 1920 года я был командирован в Оренбург, который в то время был местом пребывания

Кирвоенревкома и временным центром нашей Республики в момент его организации и становления.

В Оренбурге вопрос о присоединении двух областей – Семипалатинской и Акмолинской ведению Кирвоенревкома обсуждался на его заседании с участием всех членов. При обсуждении был поднят вопрос об учреждении и границах будущей автономной республики со включением в ее состав всех областей Кыргызского края.

Для проведения всей этой большой работы постановлением Кирвоенревкома я был командирован в Москву с мандатом за №2043 от 18 мая 1920 года «для доклада о положении Кыргызского края вообще, по вопросу о границе в особенности...»

24 августа 1920 года на заседании Совета Народных Комиссаров по вопросу о проекте Декрета об Автономной Кыргызской ССР присутствовал и я, как один из докладчиков... Докладывал первый вопрос первый заместитель Наркомнаца Каменский.

Проект декрета был в целом быстро прочитан и принят, на заседании Совнаркома РСФСР Декрет был обнародован от 26 августа 1920 года» [1], - дейді.

Сібір ревкомы, 1919 жылдың 27 тамызында Бүкілодақтық Атқару Комитетінің қаулысына сәйкес құрылған әрі төтенше өкілеттіктер берілген РСФСР-дің шығыс аймақтарындағы кеңестік биліктің ең жоғары басқару органы болып саналды. Сол себепті, РСФСР құрамындағы Қазақ автономиялық республикасының басшылығы, тек Сібір ревкомының келісімімен барып ғана түрлі қоғамдық-саяси, құқықтық, әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шеше алатын еді.

Сібір ревкомының төрағасы И.Н. Смирнов өзін нағыз қазақ өлкесінің солтүстік және батыс губернияларының қожайыны сияқты сезінді. Бір сөзбен айтқанда, ондағы әкімшілік-территориялық аумақтар, партия-кеңес қызметкерлерінің кадрлар резері, жер және салық, пайдалы қазбалар, кен орындары, ауылшаруашылығы нысандары, өндірістік кәсіпорындар т.б. мәселелерді «ашса алақанында, жұмса жұдырығында» ұстады.

1920 жылдан бастап 1922 жылға дейін тікелей В.И. Лениннің қатысуымен Қазақ автономиясы мен Советтік Сібір арасындағы шекара туралы мәселе бірнеше мәрте қаралды. Алайда, Сібір ревкомы өз қарауындағы Семей және Акмола губерниялары аумақтарын бірден оп-оңай қайтара салғысы келмеді.

Белгілі тарихшы-ғалымдар Е. Сыдықов, М. Малышева «Сибирь и Казахстан» (Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1919-1922 гг.) атты кітабында: «...Если казахстанская сторона была за форсирование действий по национально-территориальному размежеванию, то сибирская противопоставила этому свою линию.

Начало такой линии мы усматриваем в последовавшей за формацией руководителей сибирской делегации на Учредительный съезд КАССР В.Н. [имя] и Е.В. Полюдова о съезде, пошедшем на поводу амбициозных его

организаторов, реакции Сиббюро ЦК РКП(б). На заседании этого партийного органа 19 октября 1920 г., ссылаясь на решение в Москве о Семипалатинской и Омской губерниях «не фиксировать сроки передачи», постановили «как можно дольше оставить» их за Сибревкомом». Тут же отправили об этом ходотайство в ЦК РКП(б)» [2], - деп жазады.

Шынында да Сібір ревкомы әртүрлі себептермен бұл мәселенің орындалуын кейінге созып, Қазақ өлкесінің солтүстік және батыс аумақтарынан мүлде айырылғысы келмеді. Сондықтан, Орынбордағы республика басшылығы ендігі іс-әрекет – Ақмола (Омбы) және Семей губернияларының басқару органдарын барынша ұлттық кадрлармен нығайтуға бағытталуы керек деп шешті.

Бұл жайында жоғарыда аталған авторлар өз зерттеу еңбегінде: «Первые шаги в этом направлении были предприняты на заседании Кирбюро РКП(б) 12 января 1921 г. Высший партийный орган рекомендовал КирЦИКу назначить полномочным представителем в Сибревком Галиасхара Алибекова, придав ему в заместители Адилева. Со временем Алибеков должен был стать председателем Акмолинского губисполкома, а пока, попав в Омск, готовить, «согласно достигнутого в Москве соглашения», передачу Акмолинской и Семипалатинской губерний из состава Сибири в КАССР.

Обращает на себя внимание факт, что Кирбюро подчеркивало необходимость согласовывать вопросы с Сиббюро ЦК РКП(б).

Затем Кирбюро РКП(б) решает направить в Сибирь с целевым назначением командировку – подготовка перехода управления Акмолинкой и Семипалатинской губерний в ведение органов КАССР нескольких видных коммунистов-казахов – Садвокасова, Адилева, Досова и Омарова. В Сибири же намечается провести пртийное совещание по вопросу передачи губерний. Предусматривается, что доклад о продовольственном положении и восстановлении сельского хозяйства сделает представитель Сибревкома» [3], - дейді.

Шынында да, 1921 жылдың 21 қаңтарында ҚазАКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В.А. Радусь-Зенковичтің қатысуымен өткен Қазпартбюро Президиумының мәжілісінде Семей және Ақмола облыстарының жұмысы қаралып, тыңдалады.

Мәжіліс соңында Семей губерниясын басқаруға алуға дайындық жұмыстарын ұйымдастыру мақсатында Сәдуақасов, Әділев, Досов, Омаровты, ал енді Ақмола облысына Покровскийді шұғыл әрі қажетті іссапарға жіберу туралы қаулы [4] қабылданды.

Қазақ билігінің бұл кезеңде губерниялық басқару органдары құрамын ұлттық кадрлармен нығайтуға күш салуы – уақыт талабынан туындаған қажетті іс еді. Сібір ревкомы өзіне қарасты Қазақ өлкесінің Семей және Ақмола губернияларында жергілікті ұлт өкілдерін партия-кеңес жұмыстарына тарту, партия-кеңес қызметкерлерінің кадрлар резервін құру секілді мәселелерге мүлде атүсті салғырт қарады. «Слабым местом работы сибирского руководства с казахским населением являлось почти полное отсутствие в

аппаратах Сибревкома, губернских и уездных исполкомов советов национальных кадров. В Семипалатинский губисполком на Первом губернском съезде советов избрали всего двух казахов. К марту 1921 г. в отделе управления Семипалатинского губисполкома из 11-ти инструкторов был только один казах – А. Рымбагин» [5].

Бірақ та, олар бірден Семейге осы мақсатты іссапармен бара алмады. Оның себебін төменде Смағұл Сәдуақасовтың қызмет хроникасынан арнайы деректер келтіріп, түсіндіретін боламыз.

Семей губревкомын құру туралы жеделхатқа дейінгі қызмет хроникасындағы деректер не дейді?

ҚР Президенті мұрағаты қорларында сақталған құжаттарға қарағанда, 1921 жылдың 30-шы қаңтарында Смағұл Сәдуақасов өлкелік мекемелерде қызмет атқаратын қазақ коммунистерінің қатысуымен өткен Қазпартбюро пленумының кеңейтілген мәжілісіне қатысқан.

Мұнда негізінен ҚАЗАКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В.А. Радусь-Зенковичтің бұрнағы күні Қазпартбюро пленумында жасаған «Партия-кеңес қызметкерлерінің кадрлар резервін құру және қазақтарды партия-кеңес құрылысына тарту, қазақтар арасында партия-кеңес жұмыстарын насихаттау тезистері туралы» баяндамасын (В.И. Лениннің 1920 жылдың 26 шілдесінде Коминтерннің II Конгресінде жасаған ұлт мәселелері жөніндегі баяндамасынан алынған тезистер, ол ресми түрде Лениннің апрель тезистері деп аталып келген – автор С.Ж.) талқылау жалғасады. Нәтижесінде, партия жұмыстары үшін өлкелік мекемелерден қазақтарды мүмкіндігінше бөлу, партия-кеңес курстары мен мектептерін ашу, барлық уездік және аудандық комитеттер қазақтардың кедей бөлігінен жастарды партия-кеңес жұмыстарына жұмылдыру тәрізді тағы басқадай мәселелер бойынша қаулы [6] қабылданды.

Ал енді 10 ақпанда Қазпартбюро Президиумының қаулысына сәйкес Смағұл Сәдуақасов Қазбюро мүшесі [7] болып бекітілсе, 13 ақпандағы Қазақ өлкелік партия пленумының мәжілісінде алдағы наурыз айында Мәскеуде өтетін РКП(б)-ның X съезінде жасалатын В.А. Радусь-Зенкович пен Г.И. Сафаровтың ұлт мәселелері туралы тезистерін [8] талқылауға қатысады.

24 ақпанда Смағұл Сәдуақасов Қазпартбюро Президиумының қаулысы бойынша наурыздың 1-нде Мәскеуде өтетін РКП(б) Орталық бюросы жанындағы мәжіліске қатысуға Қасболатов, Авдеев, Мырзағалиевтармен бірге іссапарға жіберіледі. Бір атап айтатыны, осы қаулыда Сәдуақасов пен Авдеевке РКП(б)-ның X съезінде жалпылама дауыс (совещательный голос) беру құқы [9] берілген.

Әдетте, ол әрдайым осындай маңызды партия-кеңес жұмыстарымен әртүрлі іссапарларға кеткен уақытта, оның «Еңбекші қазақ» газетіндегі редакторлық міндетін көрнекті жазушы, публицист Жүсіпбек Аймауытов [10] атқарып отырған.

Смағұл Сәдуақасов Мәскеудегі РКП(б) Орталық бюросы жанындағы мәжіліске барып қатысқан күндері, сондағы өтіп жатқан Шығыс халықтары комсомол жастары кеңесінде баяндама жасайды. Бұл өзі кеңестер елі

астанасында большевиктер партиясының кезекті Х съезі, енді ғана басталған уақыт болатын.

1921 жылдың 8-16 наурыз күндері аралығында Мәскеуде өткен РКП(б)-ның Х съезіне 732 мың 521 партия мүшесі атынан 717 делегат шешуші және жалпылама дауыс беру құқымен қатысады. Өз кезегінде Смағұл Сәдуақасов та осындай жалпылама дауыс берген съез делегаты [11] болды.

Съезде екі үлкен маңызды мәселе бойынша, оның біріншісі – соғыс коммунизмі саясатынан жаңа экономикалық саясатқа ауысу жайлы, ал соңғысы партияшілік фракциялық топтардың қызметіне тыйым салатын «Партия бірлігі» туралы қаулы-қарарлар қабылданды.

Қысқасы, кеңестер елінде оппозицияны ауыздықтаған Пролетариат диктатурасына жол берілді. В.И. Ленин «Всем оппозициям теперь конец, крышка!» деген әйгілі сөзін осы съезде айтқан еді.

Съез күндері И.В. Сталиннен кейін, ұлт мәселелері жөнінде РКП(б) ОК Түрістан бюросының мүшесі Г.И. Сафаров қосымша баяндама жасады. Онда сол кездегі Қазақ өлкесінде қалыптасқан саяси ахуал туралы «Достаточно привести пример, пресловутый пример Туркестана, где товарищем председателя туркестанского ЦИК был доктор Успенский, старый член и председатель Союза Михаила архангела, потом кадет, потом правый эсер, а потом левый, а затем автоматически со всей массой левых эсеров перешедший в Российскую коммунистическую партию. Вот то положение, товарищи, которое нами еще не вполне ликвидировано, вот то наследие, которое является наследием империалистических колониальных отношений. Это – автоматическое продолжение старых колониальных отношений под советской вывеской и формой.

С этим нужно кончить! Поскольку мы выдвигаем определенное положение, мы указываем, что вопрос о завоевании доверия трудящихся окраин, завоевании доверия угнетенных наций надо поставить сейчас на реальную почву.

Доверие киргизского батрака, работавшего по 18 часов на русского кулака, который волен над жизнью и состоянием этого киргиза-бедняка никогда не завоевать, пока русскому кулаку будет предоставлена свобода грабежа. По статистике Семиреченской области, за время революции русское кулацкое землевладение увеличилось с 53 до 70 %. Заметьте, товарищи, это за время Советской власти! И в то же время число вымерших киргизов по Семиреченской области исчисляется в 35 %.

Здесь, товарищи, надо совершенно определенно сказать, что без восстановления, трудовых прав на землю коренного населения окраин, населения, буквально вымирающего, ни о какой национальной советской политике на окраинах не может быть и речи.

В особенности это относится к киргизам, башкирам, к целому ряду горских племен на Кавказе, где царское правительство в былые времена отдавало лучшие куски земли у источников воды привилегированному русскому населению. Количество этих кулаков насчитывается, товарищи,

сотнями тысяч. Сотни тысяч кулачества на окраинах, которое создавало живую силу империализма, жило и живет, пользуется целым рядом привилегий в силу экономического господства, в силу того, что оно владеет огромным количеством земли» [12], - деп баяндады.

Егерде ақиқатына келсек, бұл съезге дейін-ақ, бір жыл бұрын, 1920 жылдың 17 мамырында ҚазАКСР Орталық Атқару Комитетінің мүшесі Ахмет Байтұрсынұлы В.И. Ленинге жолдаған хатында Кеңестік Қазақстан билігі мен Далалық өлкедегі қалыптасқан ауыр сыни жағдай туралы «Со времени учреждения Киргизского Ревкома прошло 10 месяцев. Подводя итоги десятимесячным работам Ревкома, приходится сказать, что за время своего существования им не сделано ничего. Непроизводительность работы Ревкома можно объяснить многими причинами, но основных причин две:

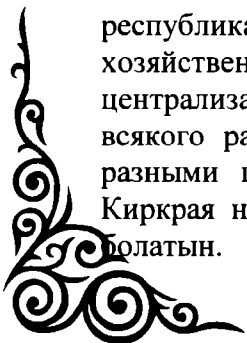
1) у представителя центра, поставленного во главе правления Киркраем, не было определенного не было определенного взгляда и, вследствие чего, определенного плана работ; что быть может, объясняется тем, что у самого центра, ввиду особенности социальных условий Киркряя, не было определенного взгляда насчет Киргизского вопроса, кроме принципиального указания в «Декларации прав народов России» и в программе РКП(б).

2) не было взаимного доверия между представителями центра и населением.

При царском правительстве едва ли кто из инородцев испытал на себе национальный гнет и порабощение более киргизов. Национальный гнет не может не вызвать национальных чувств. Если у угнетенных нации против угнетавшей не всегда развивается чувство ненависти и злобы, то чувство недоверия бывает всегда. До тех пор, пока киргизы не увидят иного отношения к себе со стороны русских, они иного чувства, кроме недоверия, без различия классов питать не могут.

Пролетариат русской нации, веками грабившей и угнетавшей киргизов, должен доказать и показать на деле, что они являются освободителями угнетенных народов, а не новыми господами, поработителями их, желающими сесть на их шею вместо царских чиновников. Между тем, местные товарищи коммунисты, думая, что киргизы ничего не понимают, и, пускаясь в хитроумную политику, предлагают киргизскому трудовому народу не братскую помощь в строительстве их жизни на советских началах, а навязывают им свое господство под различным соусом» [13], - деп айтқан еді.

Сонымен қатар, ол осы хатында жаңадан құрылған Қазақ автономиялық республикасының ұлттық-территориялық шектері туралы «управление хозяйственно-экономическими учреждениями Киркряя, независимо от централизации или децентрализации, должно находиться в руках киргизов, без всякого раздробления и подчинения другим губерниям или областям под разными предлогами экономического тяготения», «в отношении границы Киркряя не должно допускаться никаких изменений» [14], - деп ескерткен болатын.

Ұлт зиялысы Ахмет Байтұрсыновтың осы хатындағы Қазревком қызметін сынауы және кеңестік билікті қазақ интеллигенциясына сенімсіздік көрсетіп отыр деуі, бұл енді, өмірдің ащы шындығы еді. Мұны Ленин білді, бірақ та партия құрамын тазалауға тым дәрменсіз-тін.

Ағылшын зерттеушісі Роберт Конквест «Большой террор» атты кітабында: «Еще до болезни, обращаясь к делегатам X съезда партии в марте 1921 года, он указывал на «брожение и недовольство среди беспартийных рабочих», а год спустя, на XI партконференции, понимая, что политическая власть неизбежно привлекает карьеристов, и чувствуя потребность объяснить низкие моральные качества многих членов партии, требовал строгого определения условий приема в партию, боясь, что в нее «пролезет опять масса швали». Ленин не уставал повторять, что в Советском государстве «бюрократическая язва есть», что «мы переняли от царской России самое плохое, бюрократизм и обломовщину, от чего буквально задыхаемся, а умного перенять не сумели» [15], - деп жазады.

Лениннің партиялық кадрлар мәселесі жөніндегі айтқан бұл сын-ескертпелерін сол уақыттағы Қазақ автономиялық республикасының басшылық органдары қызметінен айқын аңғаруға болатын еді. Саяси білікті әрі қоғамдық жұмыс тәжірибесі бар Алаш зиялылары әдейі партия-кеңес жұмыстарынан шеттетіліп, қудаланып отырды.

Смағұл Сәдуақасов өзі делегат болып қатысқан РКП(б)-ның X съезінде қабылданған Жаңа экономикалық саясаттың, атап айтсақ, әзірге Азамат соғысы зардабынан айығып, экономикалық жағдайы оңалып кетпеген, ең бастысы бай-кулактар иелігіндегі құнарлы жерлерге әлі қолы еркін жете қоймаған және көршілес автономиялық республикалармен ұлттық шекарасын бекітіп үлгермеген, саяси тәжірибелі кадрлары жеткіліксіз ҚазАКСР-ы үшін мүлде оңайға соқпайтынын жақсы түсінді. Қараңыз, ол мұны «Орта Азияның өміріндегі жаңа дәуір» - «Новая эпоха в жизни Средней Азии» (журнал альманах «Литературная Азия», 1925 год) атты қазақша-орысша жазған мақалаларында жан-жақты дәлелдеп айтады.

Және оған тағы бір мысал – Қазақ өлкесінің солтүстік және батыс облыстары жеріне көз алартып отырған Сібір автономиялық республикасымен арадағы ұлттық-территориялық шектерді айқындап белгілеу мәселесі, тура бес жылға жуық уақытқа созылды. Сондай-ақ, көршілес Орта Азия республикалары басшылығымен болған «жер мәселесі дауы» да бірден тез шешіле қалмады...

Ұстазы Ахмет Байтұрсынов «Национальный гнет не может не вызвать национальных чувств» [16], - деп айтқандай, Смағұл Сәдуақасов өзінің Қазақ билігіндегі жоғары қызмет лауазымы мен қолындағы өткір қаламын мейлінше батыл әрі шебер пайдалана отырып, патшалық Ресейдің отаршылдық саясатынан қалған «ұлы орыс ұлтшылдығымен» (В.И. Ленин) ымырасыз күресті.

Оған оның республикалық партия-кеңес съездері мен конференцияларындағы баяндамалары, сондай-ақ Мәскеудегі партиялық

басылымда жарияланған «О национальностях и националах» (журнал «Большевик», №1, 1928 год) және т.б. публицистикалық еңбектеріндегі саяси көзқарастары мен азаматтық ұстанымдары айқын дәлел болады. Бірақ, бұл бөлек әңгіме.

Саяси айыптауға түрткі болған оқиғаның себебі неде?

Смағұл Сәдуақасов, Семейге тек 1921 жылдың мамыр айының ортасында ғана барады. Ол мұнда келісімен Сібір автономиялық республикасымен ұлттық-территориялық шектерді айқындап белгілеу және жергілікті халықты басқару органдарына жұмысқа тарту, қазақ жастары арасында оқу-ағарту, саяси білім беру курстарын ашу тәрізді тағы басқадай іс-шаралардың мүлде нашар атқарылып жатқанын көріп танысады.

Смағұл Сәдуақасов, осыдан соң, өзінің ӘЙГІІІ «губерниялық атқару комитеті орнына революциялық комитет құру және оның құрамына төраға етіп Омаровты, орынбасарына Левитинді, мүшелігіне Нұрмақов, Мұстамбаев, Әуезов, Большаков, Фабрикантты тағайындау, сондай-ақ губерниялық Кеңестер съезін өткізуді кейінге белгісіз мерзімге қалдыру туралы» жеделхатын жолдайды.

Өз кезегінде оған Семей губерниялық партия комитетінің хатшысы Полозов пен Левитин де құр босқа қарап қалмайды. Олар да Орынборға өз қарсылықтарын білдірген «ропуск исполкома и назначение ревкома, как нецелесообразный и политический вредный акт» деген мәтіндегі жеделхатын жібереді. Аталмыш жеделхаттағы осы айыптаулар – алдағы уақытта Смағұл Сәдуақасовтың Семейдегі қызметі жайлы жергілікті ГПУ органдарының «Семипалатинский подлог» деп айыптауына негіз болды. Ожегов сөздігінде «подлог» сөзі «өтірік, жалған» деген мағыналарды білдіреді.

1921 жылдың 27 мамырында Қазпартбюро және ҚазАКСР Орталық Атқару Комитеті Президиумдарының бірлескен мәжілісінде осы екі жеделхатта жазылған мәселелер қаралып, тыңдалады.

Мәжіліс соңында алты тармақтан тұратын, атап айтқанда:

«а) Семей губерниясындағы саяси жағдайдың губревком құруды талап ететінін мойындау туралы;

б) Сәдуақасовтың өлкелік партия комитетінің өкілеттігінсіз губерниялық атқару комитетін таратып, губерниялық революциялық комитет құрмақ болған әрекетін ойластырылмай жасалған жұмыс ретінде мойындау және мұны оған ескерту туралы;

в) Семей ревкомын төмендегідей құрамда: Сәдуақасов (төраға) және мүшелері Левитин, Полозов, Нұрмақов, Әуезов, Глинский және Большаков бекіту туралы;

г) Семей губерниялық партия комитетіне жергілікті қазақ халқымен тығыз қатынас орнатып, қазақ қызметкерлерін партия және кеңес құмыстарына тартуға ұсыныс жасау туралы;

д) Назначить губернский съезд Советов на 1-е августа. Губерниялык кеңестер съезін тамыздың 1-не өткізуді тағайындау туралы;

е) Семейден жолдас Пиндрик пен Матвеевті кері қайтару туралы» [17], - деген қаулы қабылданады.

Әрине, республикалық деңгейдегі Смағұл Сәдуақасов сынды көрнекті саяси басшыны губерниялық шенеуніктердің «ропуск исполкома и назначение ревкома, как нецелесообразный и политический вредный акт» деп ашықтан-ашық айыптауы негізінен Сібір ревкомының тікелей ықпалы және соған мүдделі Қазпартбюро құрамындағы кейбір адамдардың, тіпті ұйымдасқан топтын қолдауымен жүзеге асқан «жалған жала» еді.

Ол жайында Смағұл Сәдуақасовтың 1921 жылдың желтоқсанында IX Бүкілресейлік кеңестер съезінде жасаған «О положении дел на местах в Кирреспублике» деп аталатын баяндамасынан, сәл кейінде, нақты дәлелдер келтіретін боламыз.

Семей губревкомын құру не үшін қажет болды?

Алдымен, осы Семей губревкомын құру туралы шешімге дейінгі жергілікті жерде қалыптасқан саяси жағдайға қысқаша анықтама беріп өтейік.

Естеріңізде болар, 1921 жылдың 21 қаңтарында Қазпартбюроның кезекті мәжілісінде Смағұл Сәдуақасов және Әділев, Досов, Омаров үшеуінің алдына Семей губерниясын басқаруға алуға дайындауға байланысты Сібір ревкомымен арадағы ұлттық-территориялық шектерді айқындап белгілеу, партия-кеңес қызметкерлерінің кадрлар резервін жасау, жергілікті ұлт өкілдерін партия-кеңес жұмыстарына тарту, кезекті губерниялық Кеңестер съезін өткізуді дайындау [18] тәрізді тағы басқадай бірқатар маңызды шараларды атқару міндеттері қойылған еді.

Алайда, сол кезеңде Кеңестер одағының астанасы Мәскеуде, сондай-ақ Сібір мен Қазақ өлкесінде өтіп жатқан үлкенді-кішілі партиялық-кеңестік жиындардан басқа, ел ішінде ашаршылық нәубетінің өршіп, қоныс аударушы босқындар санының күрт өсуі, азық-түлік салғыртына наразылық білдірген шаруалар көтерілісінің жиілеп кетуі, имериалистік күштерге арқа сүйеген ақ гвардияшылардың емін-еркін бас көтерулері тәрізді тағы басқадай саяси оқиғалар бұл партиялық тапсырманы уактылы атқаруға көп мүмкіндік бермеді.

Осы орайда Семей губерниясының партия-кеңес жұмыстарындағы ұлттық кадрларды дайындауға қатысты орын алған мындай кемшіліктерді атап айта кетуіміз керек секілді. Мысалы, 1921 жылдың 15 сәуіріндегі Семей губерниялық партия комитетінің қазақ-татар ұлттарының секциясы туралы есебінде «Киргизско-татарская секция существует с начала 1920 года. Она носила тогда название «Секция тюркских народов». Секцией руководил т. Шарафутдинов, прикомандированный Сибревкомом и Сиббюро...

С апреля месяц началась выборная кампания в губерний, поэтому все партийные работники были командированы по уездам и работа секции почти остановилась.

В настоящее время при секции работает только 4 товарища:

1. Нурмаков Нигмет – заведующий киртатсекцией;
2. Сатаров Хайратдин – заведующий киртатсекцией;
3. Мусин Гариф – член президиума киртатсекцией;
4. Токжигитов Шаймардан – секретарь подотдела и секции.

Инструкторов-агитаторов не имеем. Остальные товарищи коммунисты из киргиз и татар работают в Советских учреждениях, где они занимают ответственные должности.

В секции зарегистрировано всего 35 членов и кандидатов в члены партии (в городе).

Что же касается работы в уездах, то там работа хромает тоже из-за недостатка работников. Связи с киртатсекциями было мало. Только в последнее время устанавливается нормальная связь.

По имеющимся сведениям в уездах Семипалатинской губерний насчитывается приблизительно 400 коммунистов и кандидатов киргиз и татар. Ячейки, организованные в аулах, вследствие отсутствия инструкций и контроля, большей частью распадаются или попадают под влияние баев.

По сведениям, исходящим из достоверных источников, в Каркаралах: почти все коммунисты киргизы и татары перебиты черными бандитами, что является, конечно, громадным ударом для партийной и советской работы в этом уезде.

Заканчивая настоящий доклад, киртатсекция находит нужным отметить следующие препятствия и ненормальности в партийной работе:

- 1) отсутствие работников из киргиз и татар;
- 2) отсутствие литературы на киргизском языке» [19], - деген деректер баяндалады.

Сонымен қатар, Қазақ өлкесінің солтүстік және батыс губернияларының басқару органдары алдында ұлттық кадрларды дайындау, әкімшілік-территориялық шектерді айқындап белгілеу сынды күрделі мәселелерден басқа тағы бір үлкен мәселе күтіп тұрды. Ол негізінен 1921 жылдың 19 сәуірінде ҚазАКСР Орталық Атқару Комитетінің Президиумы қабылдаған Сібір және Орал казактары әскерлерінің иелігіне патша үкіметі жекеменшікке берген жерлерді қазақтарға қайтару туралы Декретте көрсетілген іс-шараларды жүзеге асыру еді.

Мұндай мелекеттік маңызды шараны жүргізу үшін жергілікті жерлерде жеделдетіп ұлттық кадрларды даярлап, пайдалану қажет болды. Міне, осындай мақсатта алғаш 1921 жылы Жетісу өлкесінде «Қосшы», ал енді кейінде басқа өңірлерде «Қызыл отау» деп аталатын жастардың қоғамдық-саяси ұйымдары құрылып, белсенді түрде жұмыс жасай бастады.

1921 жылдың 16 мамырында Смағұл Сәдуақасов кезекті іссапармен Семей губерниялық партия конференциясына [20] қатысуға келеді. Мұнда ол жергілікті жерде қалыптасқан ұлттық кадрларды дайындау және оларды мүмкіндігінше көбірек партия-кеңес жұмыстарына тарту, ұлттық-территориялық шектерді айқындап белгілеу жөніндегі комиссиялар жұмысын

үйлестіріп жүргізу тәрізді т.с.с. аса күрделі мәселелерге қатысты саяси жағдайды көріп, ең алдымен қолында төтенше өкілеттігі бар Семей губерниялық ревкомын құру керек деп шешеді.

Жоғарыда айтқандай, ақыр соңында, 1921 жылдың 27 мамырында Қазпартбюро және ҚазАКСР Орталық Атқару Комитеті Президиумдарының бірлескен мәжілісінің қаулысы бойынша құрылған Семей губревкомы, құрамында төраға Смағұл Сәдуақасов және мүшелері Левитин, Полозов, Нұрмақов, Әуезов, Глинский, Большаков бар, өз жұмысына кіріседі. Бір ескеретін жай, Семей губревкомының құрамы Смағұл Сәдуақасов ұсынған жеделхаттағы алғашқы нұсқада емес, басқаша құрамда өзгертіліп бекітілді.

Өкінішке қарай, осы Смағұл Сәдуақасов басқарған Семей губревкомының қызметі туралы ресми құжаттарды не Қазақстан Республикасының Президенті мұрағаты, не Шығыс Қазақстан облысы мұрағаттары қорларынан іздестіріп таппадық.

Тек қана, 2013 жылы Семей қаласындағы Қазіргі заман тарихының құжаттама орталығы (орысша атауы ВКО ЦДНИ) шығарған «Гражданская война в Восточном Казахстане, 1917-1922 г.г. Сборник документов» деп аталатын мұрағат құжаттары жинағында, жалпы Смағұл Сәдуақасовтың қызметіне қатысты «Из протокола заседания губревкома – об издании воззвания к желающим вернуться на родину киргизам от 12 июля 1921 г.», «Из протокола заседания Киробкома РКП(б) о неправильных действиях уполномоченного КЦИКа С. Садвокасова от 9 августа 1921 г.» және «Из протокола заседания 2-й Семипалатинской губпартконференций – о национальном вопросе от 21 июня 1921 г.» деген, небәрі үш-ақ құжат бар болып шықты.

Соның ішінде «Из протокола заседания губревкома – об издании воззвания к желающим вернуться на родину киргизам, от 12 июля 1921 года» [21] деп аталатын құжат қана тікелей Семгубревкомының қызметі туралы біраз мағұлматтар береді. Бұл құжаттың мәтіні төмендегідей:

«Из протокола заседания губревкома – об издании воззвания к желающим вернуться на родину киргизам

12 июля 1921 г.

Присутствуют:

Тт. Садвокасов, Большаков, Литвинов, Полозов, Нурмаков, Овчаренко, Сеницын, Начгар.

Председатель – Садвокасов.

Секретарь – Ставровская.

5. Слушали: Сообщение Зайсана о том, что перекочевавшие за границу киргизы, выражают желание возвратиться обратно.

Постановили: Издать воззвание от имени губревкома к желающим вернуться на родину киргизам, гарантировать их личную и имущественную неприкосновенность, а также издать соответствующий приказ учреждения по порядку приема и устройства возвратившихся.

Предгубревкома Садвокасов
Члены Большаков, Левитин,
Полозов, Нурмаков
Секретарь Ставровская».

Мұның өзі «осы Смағұл Сәдуақасовтың қоғамдық-саяси қызметіне қатысты партия-кеңестік құжаттар өз кезінде мақсатты түрде жойылып отырмады ма, әлде, әлі күнге «құпия» сақталып жатыр ма?» деген ойға жетелейді.

Өз кезегінде мұндай пікірді Смағұл Сәдуақасовтың шығармашылық еңбегі туралы зерттеуші профессор Г.Қ. Мұқанова да ұстанады. Ол өзінің «Публицистика Смагула Садвокасова» атты ғылыми еңбегінде:

«К примеру, в казахстанских библиотеках практически невозможно найти журнал «Большевик» №1 за 1928 год со статьей С. Садвокасова «Национальности и националы», которая и предопределила его дальнейшую судьбу. И не только его лично, а целого пласта национальной интеллигенции и сочувствующих, так как публикация была заведомо «приговорена» – ее сопровождал комментарий от редакции, в последующих номерах журнала «Большевик» были организованы «отклики с мест». Искусственное затягивание с публикацией, дискуссионной изначально, привело к тому, что ее содержание оказалось в жутком противоречии с решениями партии, а в лице автора – С. Садвокасова, – который к тому времени со своими взглядами расстался публично, был создан образ «уклони́ста», «лидера группировки» и т.д. со всеми «отягчающими»...

Несмотря на молодость, Смагул Садвокасов в своих письменных обращениях в центральные органы партии, статьях, выступлениях смело ставил принципиальные вопросы. Его прямота и бескомпромиссность нажила ему врагов, особенно среди тех, кого он критиковал по работе. Искренне веря в провозглашенную ленинскую национальную политику, он, в надежде найти понимание обращался в ВЦИК и даже добился личного приема у Сталина, о чем говорил на 3 пленуме казахстанской парторганизации. В чем не сомневался «возмутитель спокойствия», что хотел донести до союзной аудитории? До настоящего времени содержание пресловутой статьи и иных документов, под которыми стоит подпись С. Садвокасова, с непонятным упорством скрывается. Двадцатилетие Независимости Республики Казахстан и смена концепции исторической науки обнадежили общественность в объективном освещении «белых пятен». И сегодня надо знать, хотя бы в общих чертах, представления прежних руководителей о проблемах устойчивого развития региона» [22], - деген пікір айтады.

Саяси айыптаулар және оған қарсылық...

Смағұл Сәдуақасовқа қарсы ұйымдасқан топтың шабуылы тоқтамады. 1921 жылдың мамыр айының ортасында Орынбордан арнайы партиялық

тапсырмамен Семей губерниясын басқаруға алуға дайындық жұмыстарын ұйымдастыруға келген оған көпұзамай күз айына қарай кері қайтуға тура келді. Бұған негізінен оны кейбір жергілікті партия-кеңес органдарының «ұлтшыл және ұлт араздығын тудырды» деген айыптаулары және әлдекімдердің үнемі жоғарыдағы партия-кеңес органдарына арыздар жазып, жұмысына кедергі жасауы себеп болды.

Сондай айыптау құжатының бірін төменде оқырмандар назарына ұсынамыз. Онда:

«Из протокола заседания Киробкома РКП(б) о неправильных действиях уполномоченного КЦИКа С. Садвокасова

г. Оренбург

9 августа 1921 г.

Присутствовали: члены обкома тт. Костеловская, Струппе, Мурзагалиев, Петров, предглавлитпросвета т. Кенжин, секретарь КЦИКа т. Досов, заведывающий агитотделом т. Шлейфер, заведывающий Киргосиздатом т. Сперанский, члены президиума Семипалатинского губкома РКП т. Фофанов.

Слушали: Доклад члена Президиума Семипалатинского РКП т. Фофанова о неправильных действиях уполномоченного КЦИКа т. Садвокасова, выразившихся в

1. роспуске без всякого основания губисполкома и уисполкома;
2. бездеятельности как в области советской, так и партработы, следствием чего явились разобщенность в работах отделов и отсутствие контакта между губкомом и губисполкомом;
3. в политике натравливания кирнаселения на русских коммунистов, которых т. Садвокасов выставлял, как виновников тяжелого положения кирнаселения;
4. в националистической политике, выразившейся в оправдании всех действий киргиз и обвинении русских работников совучреждений;
5. в посылке ложной информации в КЦИК с целью поставить КЦИК перед заменой губревкомом губисполкома как свершившимся фактом.

В заключение т. Фофанов докладывает мнение губкома по отношению к т. Садвокасову, по которому он должен быть исключен из партии, предан суду за должностное преступление.

Постановили: Обсуждение вопроса отложить до приезда Садвокасова и до большого состава президиума.

Секретарь обкома М. Костеловская
Управделами Киробкома РКП(б) (подпись неразборчива)» [23].

Турасын айтсак, Семей губкомының жай ғана қатардағы қызметкері емес, үлкен бір белді Президиум мүшесі Фофанов деген кім еді? Шын мәнінде, ол «күмәнді тұлға» болатын. Оны төменде Семей губерниялық партия комитетіне партия мүшесі Фофановты өрескел мінез-қылығы үшін айыптауы

Өскемен партия ұйымы мүшелерінің арызынан білеміз. Бұл партиялық құжатта:

«Докладная записка членов Устькаменогорской организации РКП(б) Смирнова и Ямпольского в Семипалатинский губернский комитет РКП(б) – Об антипартийной линии поведения члена партии Фофанова от 14 апреля 1921 года

С января месяца сего 1921 года в Устькаменогорске начались некоторые явления, позорище Советскую власть, как-то: вечера с обильным угощением, танцами, музыкой в моботделе, упродкоме, узеконоте и другие явления.

Масса всевозможных заявлений протестов подавалась в уком и политбюро, но ни малейшего видимого действия к прекращению этих явлений не было.

На собрании РКП(б) 21 марта все эти протесты вылились в острую форму и, несмотря на то, что запрещали говарить об этом, называя демогогией, после доклада тов. Задорина о впечатлениях, вынесенных им при поездке по уезду, собрание единогласно просило на первом будущем общем собрании сделать доклад о мерах, принятых к пересечению позорных явлений.

На собрании 28 марта выяснилось, что устройство вечеринок с обильным угощением, танцами, взятничество и пьянство, чрезмерное увеличение ответственных пайков действительно имели место и остались безнаказанными, причем, по вопросу о пьянстве известного контрреволюционера Зыкова, тов. Фофанов, крича и топая ногами, энергично защищал Зыкова, называя его товарищем.

На собрании 4 апреля на повестке дня:

- 1) Доклад по текущему моменту;
- 2) Об исключении из партии т. Благовещенского;
- 3) Тоже тов. Гутова, известных всем честных коммунистов.

После доклада о причинах исключения тов. Благовещенского большинство ораторов находят слишком жестокой мерой наказания т. Благовещенского в сравнении с виновностью других, высказались против исключения и голосование подтвердило это, после чего Фофанов, топая ногами, грозя кулаком, с грозными окриками, обозвал собрание не коммунистами, а эссеровщиной, в заключение собственной властью объявил:

- 1) собрание закрытым;
- 2) партию распущенной;
- 3) всех членов – беспартийными.

Все это на собрание произвело очень сильное, удручающее впечатление. После чего т. Гутов, для скорейшего восстановления организации, предложил сейчас же избрать тройку. Тов. Лакомов (заместитель начальника особого отряда) предложил всем без исключения явиться завтра на всеобщ, но распоряжению тов. Фофанова, электричество было потушено, всем предложено немедленно покинуть зал.

Все разошлись по домам, и сейчас же, на квартирах, произведены были аресты тов. Смирнова, Гутова, Ямпольского.

По частным сведениям, предполагался арест большого количества, но почему-то не состоялся. Собранный на другой день отряд, был разогнан тов. Фофановым. Собрания ячеек также рагонялись. Нам было предъявлено обвинение в контрреволюционной агитации, на что мы ответили только, что ложь.

Подписи: Смирнов, Ямпольский» [24], - деп жазылған.

Енді қараңыз, осы Фофанов өзінше «адал және таза коммунист» ретінде анау-мынау емес, сол уақыттағы ең жоғарғы өлкелік партиялық басқару органы – Киробкомның Президиумының мәжілісінде ҚазАКСР Орталық Атқару Комитетінің өкілетті өкілі әрі Бүкілодақтық Атқару Комитетінің мүшесі [25] Сәдуақас Смағұловтың үстінен «ұлтшыл және ұлт араздықты тудырды», «партия атына кір келтірді», «қызмет бабын асыра пайдаланды», «партия органдарының беделін түсірді», «ісі сотқа берілсін» «партиядан шығару керек» деген айыптар мен үкімдер айтып, баяндама жасады.

Ал, оның өзі ше? Оның Смағұл Сәдуақасовқа осындай кінә артатындай, тіпті моральдық-этикалық тұрғыда ешқандай да құқы жоқ еді. Семей губкомы президиумының мүшесі Фофановтың осындай партияға жат, керағар қылықтары туралы Казпартбюро мүшелері білді, бірақ «Қарғаның көзін қарға шұқымайды» дегеннің кебі болды.

1921 жылдың 4 қыркүйегінде Орынборда Екінші Бүкілқазақ кеңестері съезіне қатысушы қазақ коммунистері делегаттарының Кеңесі болып өтті. Оған Семей, Ақмола, Орал, Қостанай, Торғай, Ырғыз, Ақтөбе өңірінен және Бөкей губерниясынан, жалпы саны 51 делегат келіп қатысты.

Съезде қазақ коммунистері делегаттарының Кеңесі жұмысын Мұхтар Әуезов басқарып, жүргізіп отырды. Орайы келгенде айта кету керек, бұл кезде Мұхтар Омарханұлы Семей губерниялық атқару комитетінің төрағасы [26] қызмет атқаратын. Аталмыш Кеңесте негізінен екі мәселе қаралды. Оның біріншісі қазақтардың кеңес өкіметі органдарымен қарым-қатынасын қалыптастыру жұмыстарын күшейту туралы болса, екінші мәселе бойынша Смағұл Сәдуақасовтың өтініші қаралып, тыңдалды.

Екінші Бүкілқазақ кеңестері съезі делегаттарының жиыны соңында Смағұл Сәдуақасовтың өтініші туралы келесідей мазұнда арнайы қаулы қабылданды. Онда:

«Постановление

Совещание заслушав краткое заявление т. Садвакасова находит, что его действия в Семипалатинской губернии выразившиеся в роспуске губисполкома и назначении губревкома при разгулявшем колонизаторстве считать совершенно правильными. Дальнейшую политику т. Садвакасова в Семипалатинской губернии, выразившуюся в привлечении к работе туземных работников и отстранении колонизаторов, считать также правильной, а потому просить обком и контркомиссии пересмотреть вопрос о реабилитации.

Садвакасова во время съезда, контрольной комиссии пересмотреть ранее принятое о тов. Садвакасове решения. Также просить обком в контрольную комиссию получить необходимые сведения о деятельности т. Садвакасова от делегации Семипалатинской и Акмолинской губерний.

Председатель – подпись

Секретарь – подпись» [27], - деп айтылады.

Өкінішке орай, Фофанов секілді адамгершілік қасиеті төмен, жалақор, күншіл партия мүшелері Қазақ өлкесінің жоғары партия-кеңестік басқару органдарында аз болмады. Соның бірі – Сибревком арнайы Семей губерниялық партия комитетінің қазақ-татар бөлімін басқаруға жіберген Самат Шарафутдинов деген болды.

Ол туралы Е. Сыдықов пен М. Малышева «Сибирь и Казахстан» кітабында: «Заслуживает внимания оценка положения в Семипалатинском губревкоме в начале 1920 г. поехавшего «налаживать работу» заведующего татаро-киргизским отделом Сибревкома Самата Шарафутдинова: «Я прибыл в Семипалатинск 28 января с.г. До моего прибытия при Отделе управления Губревкома была уже организована Секция тюркских народов. Во главе секции стоит некто Ауэзов Мухтар. Членами Губревкома из киргиз были от интеллигенции Ермаков Алимхан и от рабочих Туленев. Так как эти три лица являются главными воротилами от киргиз, то я считаю необходимым сказать несколько слов про них: Ермаков после знаменитого Букейханова является одним из влиятельнейших предводителей партии Алаш-Орда, партии действительно боровшейся с оружием в руках против Советской власти. Ауэзов (семинарист последнего класса), всецело преданный Ермакову, - юный коммунист. Вместе с тем, находясь целиком под влиянием Ермакова, действует во всем по его указанию. Об этом свидетельствуют все его дела. Туленев из рабочих, умеющий только лишь немного читать и писать, но несколько не способный по своему характеру и общему развитию к активной работе. После моего приезда Секция тюркских народов при Отделе управления Губревкома была преобразована в Подотдел, расширен круг его деятельности и увеличен штат». Обвинив казахских работников в национализме, идентичном национализму служащих у Колчака его соплеменников-татар Б. Ахтямова и др., С. Шарафутдинов представил Сибревкому вывод: «Нужно быть осторожным в назначениях членов ревкомов из националистически настроенных интеллигентов-мусульман, особенно киргиз. Личности как Ермаков (член Семипалатинского Губревкома) и Барлыбаева (член Павлодарского уревкома) тормозят и много мешают вести революционную работу среди киргиз и вообще мусульманского населения Сибири» [28], - деп жазады.

Смағұл Сәдуақасов өзінің жақын досы, Алаш қайраткері әрі қазақтың көрнекті ақыны Мағжан Жұмабаев «Сұм өмір абақты ғой саналыға, Қызыл тіл, колым емес кісендеулі», - деп айтқандай, сол «қызыл тілдегі кісенді» киратып, 1921 жылы 23-28 желтоқсан күндері аралығында Мәскеуде өткен IX Рухидресейлік кеңестер съезінде «Қазақ республикасында жергілікті жерлерде

қалыптасқан жағдай туралы» баяндамасын жасады. Мұнда ол В.И. Ленин қатысқан Бүкілресейлік кеңестер съезінің делегаттары алдында жаңа экономикалық саясатты жүзеге асырудың алғашқы кезеңінде Сібір ревкомы тарапынан көрсетіліп отырған саяси-экономикалық қысымшылықтар туралы айтып, жоғары партия-кеңес органдарындағы кейбір шенеуніктердің өрескел әрекеттерін өткір сынға алды. Баяндама мәтінін төменде ұсынамыз. Онда:

«Декабрь 1921 года

Из доклада члена ВЦИК и делегата Казреспублики на 9-й Всероссийский съезд Советов тов. Садвокасова С.

В Президиум ВЦИК

Копия – ЦК РКП(б)

Члена ВЦИК и делегата Киреспублики на
9-й Всероссийский съезд Советов

Доклад тов. Садвокасова С. «О положении дел на местах в Кирреспублике»

... Некий Фионин, начальник и военком Конно-мобилизованной комиссии № 1 по Омскому уезду, реквизирует у казахов две юрты и устроил из них в степи тюрьму. «Члену казахского волисполкома, а также на которых пала кара этого Фионина, побывали в этой «тюрьме», целыми неделями, уходя оттуда, даже не могли идти» (Прошения казахов Текинской волости на имя Казпредставительства при Обревкоме от 1-го сентября с.г.).

... Работники из казахов не привлекаются в исполком и госорганы не потому, что их нет, а потому, что их привлечение нежелательно тем, кому это невыгодно.

... В деле систематического отстранения казахских работников и тормоза в работе Казахской автономии немалую роль сыграл и Сибревком. Деятельность Сибревкома за полтора года своего сожительства с Казахской автономией настолько поучительна и характерна, что на ней я вынужден немного остановиться.

Сибревком с самого начала ставил палку в колеса Казахской автономии, боролся с последней в полном смысле этого слова, как будто рядом с ней находилась белая Польша, или реакционный Китай, или наоборот, как будто сама является правительством одной из указанных держав...

Цитирую бывшего Члена Казревкома, бывшего члена Президиума КЦИКа, бывшего члена Казобкома Кулакова, бывшего представителя КССР при Сибревкоме: «... большинством Сиббюро и Сибревкома не разделяется политика ЦК по национальному вопросу... Официально об этом не говорится, но вообще в работе и в частных разговорах со мной сибирские товарищи этого не скрывают и многие высказываются определенно против. Все сибирские товарищи против передачи нам этих областей...т.к. Казсовнарком не справится с хозяйственной работой в этих областях. Другие полагают возможным допустить эту передачу как эксперимент, но без аппарата и

Казсовнаркому провалиться в своей работе» (Цит. письмо Кулакова из Омска от 5 ноября 1920 г.).

... Полагаю, что ВЦИК хорошо известен факт, что Сибревком до сего времени не передает Казреспублике Омский уезд, оспаривает Исилькуль и Чарлак, с самого начала добивается оставления Гоконзавода в Акмолинской губернии в ведении Сибири и разработку солей в Павлодарском районе и Риддерские копи – за Сибиромбюро.

... Во-первых, в этих предприятиях работают исключительно рабочие казахи, положение которых чрезвычайно тяжелое (Цитирует доклад члена КазЦИКа и Семипалатинского Губисполкома и Губкома тов. Пурманова)...» [29], - деп баяндалады.

1922 жылдың ақпан айында Смағұл Сәдуақасовқа Түркістан Орталық Атқару Комитеті жанындағы ҚазАКСР-ның өкілетті өкілі болып тағайындалуына байланысты уақытша Орынбордан кетуіне тура келеді.

Бұл өзі Кеңестер Одағында жаппай қудалаудың жаңа саяси құралы – ОГПУ-дің белсенді түрде қолданыла бастаған уақыты еді. РСФСР Ішкі Істер Халық Комиссариаты жанынан құрылған Бас саяси басқарма, қысқаша ГПУ атауымен алғаш КСРО Орталық Атқару Комитеті Президиумының қаулысымен құрылып, Лениннің серігі Феликс Дзержинский басшылық еткен болатын-ды. Осы қандықол ГПУ-дің құрылуымен жер-жерде «халық жауларын» әшкерелеу үрдісі ерекше күшейіп кеткен болатын-ды.

Көп күттірмей-ақ бұл жаппай саяси қудалау Қазақ өлкесінде де жанаша қарқын алып, өзінің шынайы сұрқия жүзін көрсетті. 1922 жылдың 23 қыркүйегінде Орынбордағы Қазақ автономиялық республикасының жоғары партиялық билігіне жергілікті ГПУ органдарынан «О групповой и персональной характеристике, сущности и деятельности Алаш-Орды и националистов киргиз, а также и вообще кирработников» [30], - деген құпия ақпар келіп түседі.

Мұнда негізінен Қазақстанда «партия атын жамылып» астыртын әрекет ететін бұрынғы Алашорда үкіметінің басшысы Әлихан Бөкейхан мен Аспандияр Кенжин, сонымен қатар кеңес өкіметін жақтаушы Сейітқали Мендештің топтары бары және бұл топтағылардың әрқайсысына мінездеме жасалып, олардың ұстанған саясаты, көзқарасы т.с.с. жайлар жан-жақты жазылып көрсетіледі.

Міне, осы жергілікті ГПУ органының баяндауында Аспандияр Кенжин тобының құрамына енгізілген Смағұл Сәдуақасов туралы «Садвокасов [Смагул]. Известен своим Семипалатинским подлогом и Акмолинским дефектом, умышленно созданным, дабы разжечь национальную вражду между киргизскими и русскими коммунистами. Активный деятель Алаш-Орды, ученик Букейханова», - деген ауыр саяси айыптар тағылған.

«Ұлтшыл және ұлт араздығын тудырды» деп айыпталған адамдар негізінен РСФСР Қылымыстық Кодексінің 58-ші бабының арнайы тармақтары бойынша бес жылдан он жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айырылатын немесе өлім жазасына кесілетін болған.

Ақиқатты тәрік етіп, «шындықты өтірік» деген кеңестік заманның жиырмасыншы жылдарының соңы, отызыншы жылдары басында Алаш қайраткерлерінің алғашқы тобы, атап айтқанда, күні кеше Смағұл Сәдуақасовпен бірге сыйлас дос, қызметтес болған Жүсіпбек Аймауытов, Халел Ғаббасов, Дінмұхамет Әділев және т.б. «буржуазияшыл ұлтшылдар» атанып, «халық жаулары» ретінде атыла бастады. Бұл жолы, періштесі қақты ма, кім білсін, әйтеуір жасы енді ғана жиырмадан асқан Смағұл Сәдуақасов тура келген ажалдан аман қалған еді. Алайда, оның өмірбаянына осы «Семипалатинский подлог и Акмолинский дефект» деген екі бірдей айыптау мәңгілікке жазылып қалған болатын-ды.

Осы 1922 жылдың күзінде Алаш қозғалысының басшылары Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатов және Тұрағұл Абайұлы тұтқынға алынып, Семей түрмесіне қамалды. Сол уақыттағы Қазақ өлкелік партия комитетінің хатшысы Коростылев 1922 жылдың 9 желтоқсанында Сталинге жазған құпия хатында тұтқынға алынған Әлихан Бөкейхан мен Міржақып Дулатовтың Орынборға жеткізілгені, ал Жақып Ақбаевтың Семей түрмесінде [31] екені туралы айтады. Ал енді жергілікті ГПУ органының басшысы Уншлихттің жеделхатында Сталиннің өкімі бойынша Әлихан Бөкейхан Мәскеуге белгіленген уақытта жеткізілетіні [Там же, стр. 143.] жайында хабарлайды.

Смағұл Сәдуақасовтың кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы қызметі туралы осы тақырыпты зерттеу барысында оның Ақмола губерниясы бойынша атқарған жұмыстары жайында, яғни «Акмолинский дефект» деген айыптауға қатысты мұрағат құжаттарын іздестіріп таппадық.

Бәлкім, бұл мұрағат құжаттары 1920-1921 жылдары Сібір революциялық комитеті солтүстіктегі қазақ жерлері есебінен жаңадан Омбы губерниясын құруына байланысты, сонда қалмады ма екен?..

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алимхан Ермеков. Встреча с В.И. Лениным в 1920 г. Движение Алаш. Апрель 1920-1928 гг. Т. 3. Кн. 1. – Алматы: «Ел-шежіре», 2007. Стр. 150-155.
2. Сыдыков Е., Малышева М.П. «Сибирь и Казахстан» (Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1919-1922 гг.). – Семей, 2010. Стр. 184.
3. Там же, стр. 196.
4. Из протокола заседания Президиума КазпартБюро от 21 января 1921 г. Архив Президента Республики Казахстан. Фонд-140, опись-01, дело-83, лист-4.
5. Сыдыков Е., Малышева М.П. «Сибирь и Казахстан» (Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1919-1922 гг.). – Семей, 2010. Стр. 195.
6. Архив Президента Республики Казахстан. Фонд-140, опись-01, дело-80, лист-14.

7. Архив Президента Республики Казахстан. Фонд-140, опись-01, дело-80, лист-16.
8. Архив Президента Республики Казахстан. Фонд-140, опись-01, дело-80, лист-18.
9. Архив Президента Республики Казахстан. Фонд-140, опись-01, дело-83, лист-14 и 14 об.
10. Архив Президента Республики Казахстан. Фонд-140, опись-01, дело-80, лист-19 об.
11. Муканова Г.К. Публицистика Смагула Садвокасова. – Алматы, 2013.
12. Протоколы X съезда РКП(б). – Москва: «Пратийное издательство», 1933. Стр.-197.
13. Письмо А. Байтурсынова В.И. Ленину о преодолении недоверия советской власти к казахской интеллигенций. Движение Алаш. Апрель 1920-1928 гг. Т. 3. Кн. 1. – Алматы: «Ел-шежіре», 2007. Стр. 59-60.
14. Там же, стр. 63.
15. Роберт Конквест. Большой террор. Книга 1. – Москва: Издательство: «Ракстниекс», 1991. Стр.-1.
16. Письмо А. Байтурсынова В.И. Ленину о преодолении недоверия советской власти к казахской интеллигенций. Движение Алаш. Апрель 1920-1928 гг. Т. 3. Кн. 1. – Алматы: «Ел-шежіре», 2007. Стр. 60.
17. Из протокола №25а объединенного заседания Президиума Казпартбюро и Президиума КазЦИКа. Архив Президента Республики Казахстан. Фонд-140, опись-01, дело-83, лист-33.
18. Из протокола заседания Президиума КазпартБюро от 21 января 1921 г. Архив Президента Республики Казахстан. Фонд-140, опись-01, дело-83, лист-4.
19. Из отчета Семипалатинского губкома РКП(б) – О работе секций губкома, от 15 апреля 1921 года. ЦДНИ ВКО. Фонд-01, опись-01, дело-35, лл.-68-71.
20. Из протокола №33 заседания Казпартбюро от 16 мая 1921 года. Архив Президента Республики Казахстан. Фонд-140, опись-01, дело-81, лист-56.
21. ЦДНИ ВКО. Ф.01П. Оп.-Л. Д.43. Л.92.
22. Муканова Г.К. Публицистика Смагула Садвокасова. – Алматы, 2013. Стр.-?
23. Из протокола заседания Киробкома РКП(б) о неправильных действиях уполномоченного КЦИКа С. Садвокасова от 9 августа 1921 г., Оренбург. Ф.139. Оп.1. Д.11. Л.23-23 об. Движение Алаш. Апрель 1920-1928 гг. Т. 3. Кн. 1. – Алматы: «Ел-шежіре», 2007. Стр. 97-98.
24. Докладная записка членов Устькаменогорской организации РКП(б) Смирнова и Ямпольского в Семипалатинский губернский комитет РКП(б) – Об антипартийной линии поведения члена партии Фофанова от 14 апреля 1921 года. ЦДНИ ВКО. Фонд-01-П, опись-01, дело-76, лист-2.

25. Муканова Г.К. Публицистика Смагула Садвокасова. – Алматы, 2013. Стр.-?

26. Мұқажанова Р. Кеңес өкіметі қызметіндегі Мұхтар. «Абай» журналы, №2, 2001 ж. 55-60 бб.

27. Протокол совещания коммунистов-киргиз делегатов 2-го Всекиргизского съезда Советов 4-го сентября 1921 года. Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. В 3-х томах. 1 кн. – Алматы: ОФ «Дегдар», 2016. Стр. 156-157.

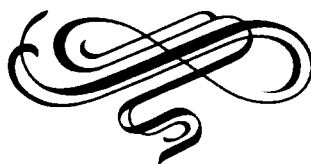
28. Сыдыков Е., Малышева М.П. «Сибирь и Казахстан» (Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1919-1922 гг.). – Семей, 2010. Стр. 114.

29. Муканова Г.К. Публицистика Смагула Садвокасова. – Алматы, 2013. Стр.-?

30. Доклад сотрудников ГПУ в КироблКК РКП(б) «О групповой и персональной характеристике, сущности и деятельности Алаш-Орды и националистов киргиз, а также и вообще кирработников». Архив Президента Республики Казахстан. История Казахстана. Документы и материалы (1917-2012). – Астана: ТОО «Шанырақ Медиа», 2017. Ф.718. Оп.1. Д.114а. Л.1-7.

31. Сыдыков Е.Б. Российско-казахстанские отношения на этапе становления тоталитарной суперэтнической державы. Монография. – Семей, 2010. Стр. 143.

32. Там же, стр. 143.

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Солтүстік Қазақстан облысының әкімдігі, Облыстық мемлекеттік мұрағат, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты және «Қаһармандар» Республикалық қоғамдық қорының қолдауымен ұйымдастырған **«Солтүстік Қазақстан және Алаш»** халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының

ҚАРАРЫ

Халықаралық ғылыми конференцияның ұйымдастырушылары мен қатысушылары **«Солтүстік Қазақстан және Алаш»** конференциясы Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» (бұдан әрі – Мемлекеттік комиссия) Жарлығын іске асыру шеңберінде өткізілгенін және Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналғанын атап өтеді. Конференция осыдан жүз жыл бұрын тарихи-саяси тұрғыдан алғанда бірегей, қасиетті оқиға орын алған Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданының мәдениет үйінде өтті.

1918 жылдың жазында демеуші Әлти қажының үйінде «Алаш» партиясы қозғалысының басты көшбасшыларының бірі Міржақып Дулатұлымен және Орынбордан келген басқа да партия мүшелерімен маңызды кездесу – халық жиналысы (құрылтайы) өткізілді. Халық жиналысының жұмысына «Алаш» қозғалысының облыстық филиалдарының басшылары: Қызылжар уезі – Жұмағали Тлеулин мен Салмақбай Құсемесов, Омбы облысы – Ережеп Итбаев пен Айдархан Тұрлыбаев, Көкшетау уезі – Ерқосай Мұқышев, барлығы жүзге жуық қозғалыс пен партияның жауапты тұлғалары қатысты.

Халық құрылтайына солтүстік аймақтың 22 болысынан 150-200 халық өкілі келеді деп күтілген еді, алайда оның орнына өте көп адам жиналды. Кездесуді ұйымдастырған қарапайым халық Қызылжар, Көкшетау, Омбы, Қорған, Ақмола, Атбасар ауылдарынан және басқа да жерлерден келді. Жиынға он мыңнан астам адам жиналған (жекелеген дереккөздерде одан да көп саны көрсетілген). Қызылжар, Көкшетау, Омбы, Қорған, Ақмола, Атбасар ауылдарынан және басқа да жерлерден жиынды ұйымдастыруға шабыттанған белсенділер мен қарапайым халық жиналды.

Солтүстікқазақстандықтар Қазақ ұлттық мемлекеттілігінің жандануын қолдайтынын көрсетті. Олар солтүстік өңірі қазақтарының өз Отанының бостандығы мен егемендігіне деген халықтық ерік-жігерін көрнекі және жаппай білдірді. Халық «Алаш» өз партиясы екенін және олар оның жаңа бастамаларын қолдайтынын айқын көрсетті. Қазақстан бостандығы жолындағы ерік-жігерін, олардың бағдарламасы мен қоғамдық қызметіне қолдау көрсететіндерін айқын көрсетті.

Дәл осы өлкеде ағартушы, зиялы қауым, ақсақалдар, жалпы халық «Алаш» қайраткерлерін ұлттық қозғалыс пен халық партиясының басшылары

ретінде құрметті қарауыл, «Алаш» әнұранымен («Арғы атам – Ер түрік») салтанатты түрде қарсы алды.

Конференцияға қатысушылар партия жетекшілерінің терең мақсаттарын жете түсінген, халық болашағы жолындағы күресте партияға ұйымдастырушылық және материалдық қолдау көрсеткен демеуші Әлти қажының ағартушылығы, даналығы мен ұлтжандылығын атап өтті.

Алашордашылардың Қазақстанның солтүстігіндегі осы тарихи кездесу туралы кеңес және қазақ әдебиетінің классигі Сәбит Мұқанов өзінің «Өмір мектебі» трилогиясында коммунистік идеология мен цензура ұстанымымен болса да астарлап жазып, суреттеген. Қазіргі заманғы зерттеушілердің міндеті – бұл тарихи оқиғаның тыйым салынған, аз зерттелген жақтары туралы архив құжаттары, басқа да дәлелдер негізінде ғылыми зерттеу болып табылады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаев ел тәуелсіздігінің нығаюы Қазақстанның бостандығы мен егемендігі үшін күрескен «Алаш» қайраткерлері сияқты ұлы тұлғалардың ғылыми мұрасын пайдаланумен, насихаттаумен байланысты екенін атап өтті.

Конференция жұмысы келесі бағыттар бойынша өтті: «Алаш қозғалысы мен Алаш Орданың» Отан тарихындағы маңызы мен рухани мұрасы; Алаш зиялыларының өмірі мен қызметі; Солтүстік Қазақстан аймағының дамуындағы «Алаш» партиясы қайраткерлерінің орны; Тәуелсіздік пен ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы «Алаш» қозғалысының рөлі.

Конференция жұмысына Солтүстік Қазақстан облысы әкімінің орынбасары Ғани Нығыметов, ҚР Мемлекеттік Елтаңбасының авторы, сәулет профессоры Жандарбек Мәлібеков, белгілі ғалымдар, қоғам қайраткерлері Өмірзақ Озғанбай, Мәмбет Қойгелдиев, Сабыр Қасымов, Зарқын Тайшыбай, Абай Тасболатов, Бүркітбай Аяған, Серік Негимов, Дихан Қамзабекұлы, Зиябек Қабылдинов, Еркін Әбіл, Сұлтанхан Аққұлы, Ақмарал Ыбыраева, Жарасбай Сүлейменов, Ерік Нұрақиев, Сәуле Мәлікова, Нағашыбай Барлыбаев және басқалар қатысты. Конференцияға Ресей, Түркия, Қырғызстанның зерттеуші ғалымдары – Виктор Козодой, Орхон Сойлемез, Жұмағұл Байділдеев, Татьяна Тугай, Сәуле Таикешева қатысып, сөз сөйледі.

Халықаралық ғылыми конференцияға қатысушылар Қазақстан Президентінің Жарлығымен құрылған саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның гуманистік және игілікті мақсаттары мен міндеттерін толық қолдайды. Конференция қорытындысы бойынша қатысушылар Мемлекеттік комиссияға қоғамдық-саяси қызметті, «Алаш» саяси және рухани мұрасын ұлттық игілік және мемлекеттік құндылық ретінде тануды ұсынады. Қазақстандықтардың қазіргі ұрпағы қазақ халқының ұлы ұлдарының рухани және азаматтық ерліктерін жадында сақтап, Отанға адал және риясыз қызмет етудің үлгісіп қорсетуге міндетті.

Конференцияға қатысушылар «Алаш» партиясы қозғалысының көшбасшылары мен мүшелері бірнеше рет тұтқындалғанын, сотталғанын, Қазақстаннан қуылғанын, қуғынға ұшырағанын, саяси құқықтардан айыруды басқа да түрлерін көргенін, олардың көбі атылғанын атап өтті. Олармен бірге

отбасы мүшелері, жақын туыстары мен серіктері қуғын-сүргінге ұшырады. Сондай-ақ, саяси қуғын-сүргінге Әлти қажының отбасы мүшелері, туыстары және «Алаш» көшбасшыларының Қазақстанның солтүстік өңірі халқымен жоғары деңгейде кездесуін ұйымдастырған халық құрылтайының басқа да белсенді ұйымдастырушылары мен қатысушылары ұшырады. Сондай-ақ «Алаш» қайраткерлерінің Қазақстанның солтүстік өңірінің халқымен кездесуін жоғары деңгейде ұйымдастырған Әлти қажының және басқа да белсенді ұйымдастырушылар мен халық құрылтайының қатысушыларының отбасы мүшелері, туыстары саяси қуғын-сүргінге ұшырады.

Конференцияға қатысушылар мазмұнды ғылыми баяндамалар мен ой-тұжырымдарды талдай келе, төмендегідей **ҚАРАР** қабылдады:

1. Мемлекеттік хатшы, Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның төрағасы Қ.Е. Көшербаевқа:

1) «Алаш» партиясы көшбасшылары мен қатысушыларының қызметіне мемлекеттік деңгейде саяси және құқықтық баға беру;

2) Қозғалыс көшбасшылары – «Алаш» партиясы қоғамдық-саяси ағартушылық қызметін, ғылыми мұрасын мемлекеттік құндылық, ұлттық қазына және Қазақстан халқының баға жетпес мұрасы деп тану;

3) «Алаш» партиясы қозғалысының қатысушыларын, мүшелерін толық саяси ақтау туралы шешім қабылдау жөнінде үндеу жасау.

2. Мемлекет басшысының «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы шеңберінде Солтүстік Қазақстан өңірінің қуғын-сүргінге ұшыраған адамдарының (жазықсыз жазаланған, зардап шеккен және т.б.) дерекқорын толықтыру үшін Қазақстанның, таяу және алыс шетелдердің (әсіресе Ресейдің), өңірдің, шектес облыс ауылдарының мұрағат мекемелерінде (ауызша, жазбаша деректер жинау) жұмыс істеу үшін толыққанды жағдайлар жасалсын.

3. Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Солтүстік Қазақстан облысының әкімдігіне халық жадында сақтау мақсатында тарихи және киелі орындар тізбесіне – М. Дулатұлы бастаған «Алаш» партиясы көшбасшылары халықтық құрылтайы өткізілген, халық еркі мен қоғамдық іс-әрекет пен жалпыхалықтық партияның бағдарламаларына қолдау көрсетілетін Әлти қажы меншігін енгізу ұсынылсын.

4. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігіне Солтүстік Қазақстанның стратегиялық маңызды өңірін ескере отырып, облыстың ғылыми әлеуетін зерделеу үшін арнайы ғылыми-зерттеу институтын немесе Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының және Мемлекет тарихы институтының филиалын ашу ұсынылсын.

5. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің ғалымдарымен бірлесе отырып, 1918 жылы Қызылжар жерінде (Әлти қажы қыстауы) өткізілген «Алаш» партиясының халық құрылтайы туралы» деректі монография немесе жинақ шығарсын.

6. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Оқулық» республикалық ғылыми-практикалық орталығына, Б.І. Алтынсарин атындағы

Ұлттық Білім Академиясына Солтүстік Қазақстандағы «Алаш» партиясының маңызды оқиғалары мен қайраткерлері туралы тарихи деректерді мектеп оқулықтарына енгізу ұсынылсын.

7. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігіне тарихи құндылықтарды, тұлғаларды, «Алаш» қозғалысын, «Алаш Орда» үкіметін насихаттау мақсатында республика, өңірлерде әртүрлі деңгейдегі симпозиумдар, форумдар, конференциялар, дөңгелек үстелдер өткізу жөнінде өтініш жасалсын.

Жергілікті ғалымдар мен жазушылардың Қызылжардағы «Алаш» қозғалысына қолдау көрсеткен татарлар мен басқа да этнос өкілдерінің тарихын зерделеуін қамтамасыз етілсін.

8. Солтүстік Қазақстан облысының жалпы білім беретін мектептерінде жыл сайын қазақ тілі мен әдебиеті, орыс тілі мен әдебиеті бойынша «Алаш қайраткерлері бірлік пен білім туралы» тақырыбында дәстүрлі эссе байқауын өткізу ұйымдастырылсын.

9. «Рухани жаңғыру» жобасы аясында Солтүстік Қазақстан облысының білім беру ұйымдарында (университет, колледждер, жалпы білім беретін мектептер) «Қазақстан тарихы» пәні мен курсы бойынша «Алаш» қайраткерлері туралы ғылыми жұмыстар, рефераттар конкурсын жүйелі түрде өткізу қарастырылсын.

10. Мемлекет басшысының «Алаш» партиясының қозғалысы мен қайраткерлеріне лайықты баға беру қажеттігі туралы тұжырымдамасын әзірлеу мақсатында Қазақстанның барлық өңірлерінде ғылыми-теориялық конференциялар өткізу қолға алынсын.

11. «Солтүстік Қазақстан және Алаш» халықаралық конференциясының материалдарын жеке жинақ етіп шығарылсын.

Құрметпен, конференция қатысушылары

Петропавл қ., 2021 ж.

РЕЗОЛЮЦИЯ

Международной научно-теоретической конференции **«Северный Казахстан и Алаш»**, организованной Северо-Казахстанским университетом им. М. Козыбаева Акиматом Северо-Казахстанской области, Областным государственным архивом, Институтом истории и этнологии им. Ш.Уалиханова и Республиканским общественным фондом **«Кахармандар»**

Организаторы и участники Международной научной конференции отмечают, что конференция **«Северный Казахстан и Алаш»** проведена в рамках реализации Указа Президента Республики Казахстан К.К. Токаева «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» (далее-Госкомиссия) и посвящена 30-летию Независимости Казахстана. Конференция состоялась 9 октября 2021 года в Доме культуры Жамбылского района Северо-Казахстанской области, где более ста лет назад в этой местности произошло уникальное в историко-политическом плане, сакральное событие.

Летом 1918 года в имении мецената Альти кажы была проведена важная встреча – народное собрание (курултай) с одним из главных лидеров движения партии **«Алаш»** Мыржакыпом Дулатовым и другими членами партии приехавшими из Оренбурга. В работе народного собрания также приняли участие руководители областных филиалов движения **«Алаш»**: Кызылжарского уезда – Жумагали Тлеулин и Салмакбай Кусемесов, Омской области – Ережеп Итбаев и Айдархан Турлыбаев, Кокшетауского уезда – Еркосай Мукушев, всего около ста ответственных лиц движения и партии.

На народный курултай вместо предполагаемых 150-200 народных представителей из 22 волостей северного региона, собралось огромное количество народа. Активисты и воодушевленный организацией встречи простой народ прибыл из аулов Кызылжара, Кокшетау, Омска, Кургана, Акмолы, Атбасара и других мест. На сход приехало более десяти тысяч людей (в отдельных источниках указывается еще большее количество).

Североказахстанцы показали, что поддерживают возрождение казахской национальной государственности. Они наглядно и массово выразили народную волю казахов северного региона на свободу и суверенитет своей Родины. Народ ярко продемонстрировал, что **«Алаш»** – их партия, и они ее поддерживают в новых начинаниях. Люди массово выразили народную волю, поддержку их программы и общественной деятельности на пути к свободе Казахстана.

Именно, на этой земле, просвещенные и уважаемые в регионе люди, аксакалы, и в целом народ, торжественно встречали лидеров **«Алаш»** почетным караулом, гимном **«Алаш»** (**«Арғы атам – Ер түрік»**), как руководителей национального движения и народной партии.

Участники конференции отметили просвещенность, мудрость и патриотизм Альти кажы, мецената, понявшего глубинные цели лидеров

партии, который вместе с другими оказывал организационную и материальную поддержку партии в их борьбе за будущее народа.

Об этой исторической встрече алашординцев на севере Казахстана в своем произведении писал классик советской и казахской литературы Сабит Муканов, но с позиции коммунистической идеологии и цензуры в своей трилогии «Школа жизни». Задача современных исследователей состоит в научном изучении на основе архивных документов и других свидетельств запрещенные и малоизученные стороны этого исторического события.

Президент Республики Казахстан К. Токаев отметил, что укрепление независимости страны связано с пропагандой и использованием научного наследия великих личностей, таких как деятели «Алаш», боровшихся за свободу и суверенитет Казахстана.

Работа конференции проходила по следующим направлениям: значение и духовное наследие «Алашского движения и Алаш-Орды» в Отечественной истории; жизнь и деятельность алашской интеллигенции; место деятелей партии «Алаш» в развитии Северо-Казахстанского региона; роль движения «Алаш» в формировании независимости и национальной идентичности.

В работе конференции приняли участие: заместитель акима Северо-Казахстанской области Гани Ныгыметов, автор Государственного герба РК, профессор архитектуры Жандарбек Малибеков, известные ученые, общественные деятели: Умирзак Озганбай, Мамбет Койгельдиев, Сабыр Касымов, Заркын Тайшыбай, Абай Тасбулатов, Буркитбай Аяган, Серик Негимов, Дихан Камзабекулы, Зиябек Кабулдинов, Еркин Абиль, Султанхан Аккулы, Акмарал Ибраева, Жарасбай Сулейменов, Ерик Нуракаев, Сауле Маликова, Нагашыбай Барлыбаев и другие. На конференции также приняли участие и выступили ученые исследователи России, Турции, Кыргызстана – Виктор Козодой, Орхон Сойлемез, Жумагул Байдилдеев, Татьяна Тугай, Сауле Таикешева.

Участники международной научной конференции всецело поддерживают гуманистические и благородные цели и задачи Госкомиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, созданной Указом Президента Казахстана. По итогам конференции участники предлагают Госкомиссии признать общественно-политическую деятельность, политическое и духовное наследие «Алаш» национальным достоянием и государственной ценностью. Нынешнее поколение казахстанцев обязаны сохранить в своей памяти духовный и гражданский подвиг замечательных сынов казахского народа, сделать примером преданного и бескорыстного служения Родине.

Участники конференции отмечают, что лидеры и участники движения партии «Алаш» неоднократно подвергались арестам, осуждению, изгнанию из Казахстана, высылкам и другим видам лишения политических прав, многие из них были расстреляны. Вместе с ними были репрессированы члены их семей, близкие родственники и их соратники. Также подверглись политическим репрессиям члены семьи и родственники Альти кажы и других активных организаторов и участников народного курултая, которые на высоком уровне

организовали встречу лидеров «Алаш» с народом северного региона Казахстана.

Проанализировав доклады и комментарии, участники конференции приняли **РЕЗОЛЮЦИЮ:**

1. Обратиться к Государственному Секретарю Председателю Госкомиссии по полной реабилитации жертв политических репрессии в Казахстане К.Е.Кушербаеву:

1) Дать на государственном уровне политическую и юридическую оценку деятельности лидеров и участников движения партии «Алаш»;

2) Признать общественно-политическую просветительскую деятельность, научное наследие лидеров движения – партии «Алаш» государственной ценностью, национальным достоянием и бесценным наследием народа Казахстана;

3) Принять решение о полной политической реабилитации участников, членов движения партии «Алаш».

2. Создать в рамках Указа Главы государства «О государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» полноценные условия для работы в архивных учреждениях Казахстана, ближнего и дальнего зарубежья (особенно России), селах региона и сопредельной области (сбор устных, письменных данных) для пополнения базы данных репрессированных лиц Северо-Казахстанского региона (невинно наказанных, пострадавших и др.).

3. Рекомендовать Правительству Республики Казахстан и Акимату Северо-казахстанской области в целях сохранения в памяти народа включить в перечень исторических и сакральных мест – имение Альти кажы, где проведен народный курултай лидеров движения партии «Алаш» во главе с М. Дулатовым, где массово выражена народная воля и поддержка общественной деятельности и программ общенародной партии.

4. Рекомендовать Министерству образования и науки Республики Казахстан открыть специальный научно-исследовательский институт или филиал Института истории и этнологии имени Ш.Уалиханова и Института истории государства для изучения научного потенциала области с учетом стратегически важного региона Северного Казахстана.

5. Институту истории и этнологии им. Ш.Ш. Уалиханова совместно с учеными Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева издать документальную монографию или сборник «О народном курултае партии «Алаш»», проведенном в 1918 году на Кызылжарской земле (зимовка Альти кажы).

6. Рекомендовать республиканскому научно-практическому центру «Учебник» Министерства образования и науки Республики Казахстан, Национальной академии образования имени И. Алтынсарина включить в школьные учебники исторические данные о значимых событиях и деятелях партии «Алаш» в Северном Казахстане.

7. Обратиться к Министерству образования и науки Республики Казахстан проводить в республике и регионах симпозиумы, форумы, конференции, круглые столы различных уровней для популяризации исторических ценностей, личностей, движения «Алаш», правительства «Алаш Орды».

Обеспечить изучение местными учеными и писателями историю татар и представителей других этносов, оказавших поддержку движению «Алаш» в Кызылжаре.

8. В общеобразовательных школах Северо-Казахстанской области ежегодно проводить традиционный конкурс эссе по казахскому языку и литературе, русскому языку и литературе на тему «Деятели Алаш о единстве и образовании».

9. В рамках проекта «Рухани жаңғыру» в организациях образования Северо-Казахстанской области (университет, колледжи, общеобразовательные школы) систематически проводить конкурсы научных работ, рефератов о деятелях «Алаш» по предмету и курсу «История Казахстана».

10. Провести во всех регионах Казахстана научно-теоретические конференции с целью выработки концепции Главы государства о необходимости дать достойную оценку движению и деятелям партии «Алаш».

11. Опубликовать материалы международной конференции «Северный Казахстан и Алаш» в отдельном сборнике.

С уважением, участники конференции

Петропавл, 2021 г.

ДОКУМЕНТЫ О АЛАШ ОРДЕ

№1

Постановление всекиргизского съезда в Оренбурге 21-28 июля 1917 года 4

Всекиргизский съезд открылся 21 июля в гор. Оренбурге и кончился 28 июля 1917 года.

На съезд прибыли делегаты Акмолинской, Семипалатинской, Тургайской, Уральской, Семиреченской, Ферганской областей и из Букеевских киргиз.

Председатель съезда: Халиль Досмухамедов, товарищи председателя: Ахмет Байтурсунов, Аль-Мухамед Кутебаров, секретариат: Дулатов Мир-Якуб, Сеитов Асылбек.

Программа съезда

- 1) Форма государственного управления.
- 2) Автономия в киргизских областях.
- 3) Земельный вопрос.
- 4) Народная милиция.
- 5) Земство.
- 6) Вопрос просвещения.
- 7) Суд.
- 8) Религия.
- 9) Женский вопрос.
- 10) Подготовка в учредительное собрание и депутаты из киргизских областей.
- 11) Всероссийский мусульманский съезд (Шурай-Ислам).
- 12) Киргизская политическая партия.
- 13) О положении в Семиреченской области
- 14) О посылке делегатов из киргиз на съезд федеративистов всей России....., а также в учебную комиссию в Петрограде.

Постановление

1. О государственном управлении. В России должна быть демократическая федеративная парламентская республика.
2. Об автономии Киробластей: Киргизские области должны получить областную автономию, смотря по национальным различиям и бытовым условиям.

Постановления всекиргизского съезда взяты из газеты «Казак» от 31 июля 1917 г., издававшейся в г. Оренбурге под редакцией А. Байтурсунова.

3. О земельном вопросе: 1) до полного переселения киргиз своих участках, киргизские участки не должны быть населены никем. 2) В виду отсутствия в киргизских степях годных земель, все следующие участки, отобранные у киргиз, должны быть немедленно возвращены последним. Участки дворянские, скотоводческие, торгово-промышленные, курортные, монастырские, от переселенцев, отрубные, оброчные статьи, участки, выданные частным лицам, показательные поля, но в действительности отданные гарнизонам и другим, и в настоящее время, в виду ухода или же малочисленности, свободных от их населения. 3) Прекратить запись в свободные участки. 4) Те участки, где есть переселенцы, но свободны от их пользования, должны быть немедленно возвращены киргизам. 5) Зимовки киргиз, если владелец не ушел, то должны быть возвращены, а переселенцам крестьянам дать землю из других участков. 6) Вес имущество киргиз, находящееся в казенных местах, должно быть возвращено владельцам, а также дать разрешение киргизам пасти скот в этих лесах. 7) Отдельные казенные леса передать в управление земства. 8) Относительно земель киргизы должны выработать свою инструкцию. 9) Соглашение о земельном вопросе с другими политическими партиями в учредительном собрании передать киргизским депутатам. 10) При выдаче земель киргизам для пастбища и хлебопашества отменить ширинную норму, смотря по участкам. 11) Букеевские киргизы должны получить, по норме выдан, киргизам соседних областей, наделы из своих земель. 12) Киргизам Туркестана, кроме земли, выдать достаточную ссуду. 13) Киргизы должны создать земельное общество (волостные, аульные и т. д.) коллективным образом (приехавшие из Ферганы два делегата были на это против, мотивируя земельную собственность каждого лица). 14) Земельные общины, коммунальные земли по возможности должны занимать небольшую территорию. Выработку норм передать на рассмотрение местных землеустроительных учреждений.

4. Народная милиция. Постоянное войско заменить народной милицией.

5. Земство. По постановлению временного правительства в степных округах, волостные земства должны быть созданы в оседлых населенных пунктах. Создание земств среди кочующих населений должно разрешаться в будущем в областном земском собрании. Съезд признает кочующими

волостями только те, которые кочуют из одного уезда в другой.

1) Съезд постановляет, чтобы немедленно создать земство среди кочующих, как и среди оседлого населения.

2) Выборы волостных и уездных гласных должны произойти одновременно.

3) В волостных земских управах должно быть не свыше 5 членов.

4) На русские и киргизские съезды должны быть посланы уездными областными комитетами специальные инструкторы.

6. Вопросы просвещения.

1) Всеобщее обязательное учение грамоте особенно необходимо.

2) В первых двух годах учения должно быть учение на родном языке

3) Учебные книги, а также и другие пособия должны быть написаны киргизским правописанием.

7. О судах.

1) Современный киргизский народный суд упразднить.

2) Взамен прежнего суда создать новый суд, согласуясь с бытовым условием киргиз.

3) Создать комиссию из следующих лиц в каждой области для выработки инструкций нового суда. Выработанные инструкции областной судебной комиссии должны быть переданы на утверждение всекиргизской судебной комиссии. На всекиргизскую судебную комиссию должны войти в качестве членов один член областной судебной комиссии. Работу свою всекиргизская судебная комиссия должна закончить в 1-му февраля 1918 года. Инструкцию киргизского суда всекиргизская судебная комиссия должна рассмотреть вместе с киргизскими депутатами, а затем уже передать в законодательное учреждение.

4) До выработки инструкции нового суда современные народные судьи должны сохранить положение, принятое областным съездом киргиз.

5) Дело киргиз двух уездов или областей, носящее уголовный характер, должно быть рассмотрено теми народными судьями, в районе которых совершено преступление. Гражданские дела рассматриваются в том районе, где живет обвиняемый.

8. Религия.

1) Акмолинские, Семипалатинские, Семиреченские, Тургайские, Уральские и Закаспийский (Мангышлакский уезд) киргизы — временно должны подчиняться оренбургскому отделению муфтия (архимандрит) .

2) Дела, требующие решения духовного собрания, должны решаться всекиргизской судебной комиссией (см. 7 глава).

3) До выработки законов (инструкции) суда религиозное дело киргиз решается оренбургским духовным учреждением должно быть также, как и у татар.

4) При духовном учреждении открыть киргизский отдел и дела киргиз решать совместно с муфтием, а смешанные дела решать совместно с татарскими судьями и муфтием.

5) В каждой области (кроме Мангышлакского уезда) выбрать по одному духовному судье.

6) Делопроизводство киргизского отдела вести на чисто киргизском языке.

7) Оклады служащим киргизского отдела.....

«Шаккаман Шаргай» (духовное учреждение) должны быть в следующей форме: пяти судьям (казы) в год по 4800 рублей, 1 секретарю 4800 р., канцелярские расходы 10000 р.

8) Каждая область должна платить судье (казы) 4800 рублей, секретарю 1000 рублей, на канцелярские расходы 2000 руб., всего 7800 руб.

9) Секретаря должны наметить сами киргизские судьи (казы).

10) Расходы духовных лиц, кроме судей (казы) от самого каждого народа.

11) От Уральской области съезд выбрал в духовные судьи (казы) Ахмеджанова Хаирши и от Букеевской — Карашева Гумара. Остальных судей каждая область должна наметить сама.

12) Районы должны быть построены по постановлению областного съезда.

13) Приведение во исполнение постановления съезда по этим вопросам поручено областным комитетам.

9. Женский вопрос.

1) Политические права женщин должны быть равны с мужчинами.

2) Право выхода замуж зависит от самих женщин,

3) Отменить калым.

4) Воспретить свататься не достигших шестнадцатилетнего возраста девиц.

5) Воспрещается муллам читать венчальный обряд не достигшим 16 лет девочкам и 18 лет юношам.

6) При венчании муллы должны заручаться согласием обеих сторон: как невесты, так и жениха.

7) Вдова должна выйти замуж по своей воле, но отнюдь не по родственной связи (аменгер).

8) Двоеженство разрешается с согласия первой жены. Если она на то не согласится и захочет уйти, то муж должен взять ее на свое попечение до выхода ее за другого мужа. Киргизам, не прошедшим 7-ю линию родственной связи, вступать в брак воспрещается.

10. Подготовка в учредительное собрание и депутаты киргизских областей.

1) Съезд наметил депутатов и кандидатов к ним от каждой области. Список депутатов и кандидатов к ним от каждой области:

От Акмолинской области

1) Турлибаев Айдархан, 2) Сеитов Асылбек, 3) Итпаев С., 4) Жанайдаров Себилбек, 5) Тлепин Куменгали, 6) Дужетбаев Ракилежан, 7) Жумабаев Магжан, 8) Албаев Султанмухамед, 9) Меченбаев Сыдык, 10) Кусемысов Салмахбай, 11) Булганбаев Ханрид.

От Семипалатинской области

1) Потанин Григорий Николаевич, 2) Букейханов Алихан, 3) Ермеков Алимхан, 4) Габбасов Халиль, 5) Боштаев Мукуш, 6) Акпаев Якуб, 7) Сарсенов Биахмед, 8) Козбагаров Ахмеджан.

От Тургайской области

1) Байтурсунов Ахмет, 2) Дулатов Мир-Якуб, 3) Беремжанов Ахмед, 4) Турмухамедов Есенгалий, 5) Уразов Ельжан, 6) Жаманмурунов Тель, 7) Кадирбаев Сейдазым.

От Уральской области

1) Досмухамедов Халиль, 2) Досмухамедов Джанша, 3) Имангамбетов Нургалий, 4) Каратлеуов Салим Гарей, 5) Алибеков Габдулла, 6) Берднєв Габдулла, 7) Есенгулов Гумар.

От Семиреченской области

1) Тынышпаев Мухамеджан, 2) Жайнаков Ибрагим, 3) Сыдыков Габдулкарим, 4) Алжанов Отким, 5) Маметов Базарбай, 6) Тулебаев Мирзахан, 7) Есенгулов Тусек, 8) Аманжолов Садык, 9) Саурамбаев, 10) Жатарашев Старкул, 11) Келгелбаев Сулеймен.

От Сыр-Дарьинской области

1) Чокаев Мустафа, 2) Асфандьяров Саншар, 3) Кенесарин Касымхан, 4) Утегенов Садык, 5) Кутебаров Алмухамед, 6) Ибрагимов Хасен, 7) Сейдалин Зулкарн, 8) Касымов Ибрагим, 9) Булатханов Пашабек, 10) Анронов Сегисбай, 11) Табибаев Исмберген, 12) Хожанов Султанбек, 13) Хожаев Абдулла, 14) Джажалинев Гумар.

От Ферганской области

1) Хажаков Конирхаужа, 2) Уразаев Абдрахман, 3) Карбеков Жамшид, 4) Агаев Ерулай, 5) Акаев Серыкпай, 6) Талилехан Уре, 7) Нарбутабсков Нашбулатбек, 8) Чабкин Вадим, 9) Турхаулов Назир, 10) Камсманов Шеймурурдам, 11) Мирза-Казынов Зайрдин, 12) Динеев Шакир, 13) Кимчбаев Урезбай, 14) Колбаев Кулназир, 15) Сагинбаев Жанбек.

От Самаркандской области

От Аму-Дарьинского отдела 1) Чокаев Мустафа, 2) Мамбеев Габдрасул, 3) Кашкибаев Гайзи.

От Букеевской орды

1) Кульманов Бактыгерей, 2) Танашев Валитхан, 3) Батыр Хаир Ниязов.
2) Кроме внутренней орды (Букеевской) и Аму-Дарьинского отдела, в других киргизских областях выбора зависят от количества населения, т. е. от

больших — больше, от меньших — меньше депутатов. Поэтому съезд постановляет: все киргизы без различия пола, имеющие право голоса (тара) на выборы, должны принимать участие. Для того, чтобы от киргиз было больше депутатов, съезд постановил еще следующее: в каждой области не должно быть более одного списка. Список этот тот, который указан всекиргизским съездом.

3) Право переговоров, соглашение с другими политическими партиями перед выбором представителя самой каждой области.

11. Шураи-Ислам.

1) На всероссийском съезде мусульман необходимо присутствие киргизских представителей.

2) Члены Шураи-Ислама должны быть, смотря по количеству, той или иной (нации) группы мусульман.

3) Количество представителей киргизского народа, посылаемых временно в Шураи-Ислам, определяется съездом мусульман.

Увеличение количества представителей киргиз скоро будет решено Шураи-Исламом.

4) Выбранные съездом на Шураи-Ислам лица следующие:

1) От Акмолинской — Турлыбаев Айдархан,

2) " - Семипалатинской — Сатпаев Абиkey,

3) " Тургайской — Байгурын Альжан,

4) " Уральск. — Досмухамедов Джанша,

5) " Букеевск. — Танашев Валид-Хан,

6) " Семиреченск. — Маметов Назарбай,

7) " Сыр-Дарьинск. — Чокаев Мустафа,

8) " Ферганск. — Уразаев Габдрахман.

К перечисленным лицам кандидаты будут разобраны областным комитетом.

6) Расходы избранным на Шураи-Ислам будут выполняться киргизскими организациями-комитетами. Кроме этого киргизские организации должны оказать помощь (деньгами и т. д.) исполнительному комитету Шураи-Ислам.

7) Делегаты каждой области должны выехать сейчас в Петроград и.....начать работу Шураи-Ислам.

8) Собрание делегатов киргиз намечает членов от киргиз в исполнительный комитет Шураи-Ислам.

9) Временно до прибытия делегатов других областей съезд намечает в исполнительный комитет Шураи-Ислам Досмухамедова Джанша и Танашева Валидхана.

12. Найдя необходимость в отдельной киргизской политической партии, съезд выработку инструкции (программы) поручил киргизским делегатам, избранным на Шураи-Ислам

Партия должна основываться на демократической федеративно-парламентской республике.

После выработки программы партии, делегаты посылают ее в киргизский областной комитет на рассмотрение. После этого будет рассмотрена и утверждена киргизскими депутатами, съехавшимися в учредительное собрание⁵.

До выработки программы киргизской политической партии, постановления настоящего съезда будут служить наказом киргизским депутатам, избранным в учредительное собрание.

13. Семиреченское положение.

1) Съезд подал телеграмму военному министру внутренних дел, прося, предоставить спокойствие народу, обезоружив солдат и крестьян, возвращающихся с фронта, которые расстреливают и грабят киргизское население Семиречья, также упомянув, что киргизы не согласны дать своих земель русским.

2) Погибающим от голода киргизам Семиречья, съезд просит сыновей Алаша оказать помощь.

14. Выборы делегатов на съезд федератистов и в учредительную комиссию.

1) На съезд федератистов в Киев, в августе м-це съезд постановил избрать Букейханова Алихана, Досмухамедова Джанша, Танашева Валидхана, если же из 3-х лиц кто-либо не сможет ехать, то на место его будет послан из членов Шурай-Ислам.

2) В учебную комиссию в Петрограде съезд постановил послать Кенжина Аспендиара.

Подписей нет.

№2

Киргизская газета «Қазақ» о подготовке к учредительному собранию и провозглашение «Алаш» партией киргиз.

Партия Алаш 21-26 июля на всекиргизском съезде в Оренбурге было поставлено о выделении киргиз в отдельную политическую партию. Выработка программы партии была поручена киргизским делегатам в комитете Шурай-Ислам. В Петрограде, в комитете Шурай-Ислам было постановлено иметь от каждой области по одному представителю (делегату).

⁵ Оренбургский июльский съезд необходимо рассматривать, как и все остальные киргизские съезды, в качестве организационно-идейных предпосылок декабрьского образования алаш-ордынского правительства. Что важно иметь в виду из постановлений этого съезда, так это пункт 12-й, где речь идет о киргизской политической партии. Вопрос этот о необходимости самостоятельной киргизской партии здесь был поставлен уже конкретно, и киргизским депутатам было поручено выработать инструкции и программы этой партии. Программа была поручена киргизским делегатам, избранным на Шурай-Ислам. До выработки такой программы решения съезда должны были служить наказом киргизским депутатам в учредительное собрание.

Судя по нижепечатанному письму Джанши Досмухамедова от 15-го сентября, эти представители (делегаты) до сего времени не прибыли. Товарищ его (Досмухамедова) уехал к себе домой, и остался работать во всех комиссиях один Досмухамедов, и ему кажется нет времени для выработки программы партии. Между тем время съезда приближается, каждая политическая партия от своего имени готовит списки и уже намечает работу выборов. Хотя программа киргизской партии не выработана, но всекиргизским съездом было постановлено, что основой вырабатываемой программы будет постановление всекиргизского съезда. Постановление съезда известно всем, поэтому, недолго думая, партию нашу желаем именовать именем (лозунгом) наших прадедов «Алаш». Все те, кто стоит за постановление всекиргизского съезда и за отдельную киргизскую политическую партию, должны именовать список кандидатов на собрании (учредиловке) списком партии «Алаш». 10-15 сентября, в г. Оренбурге был съезд тургайского киргизско-крестьянского совета депутатов. После Рассмотрения вопросов программы съезда был рассмотрен вопрос о выборах депутатов в учредительное собрание. Мы, стоящие за постановление всекиргизского съезда, сказали, чтобы они слились вместе с нами и наметили своих кандидатов, на это они между собой не могли придти в соглашение и днем окончательного ответа указали на 3 октября. Мы, со своей стороны, указали им поговорить по этому поводу с нашими тремя представителями, живущими в Оренбурге, которые киргизами будут избраны для этой цели. Таким образом, во всех областях, где киргизы не могут придти в соглашение с русскими, должны именовать свой список киргизской партией «Алаш».

В виду опоздания этого номера нашей газеты, по случаю забастовки служащих типографии, нами были поданы телеграммы во все области, что партия наша именуется киргизской партией «Алаш». Подписи нет.

«Казак» 5 октября 1917 г, № 244

№3

Протокол заседания общекиргизского съезда
в Оренбурге, 5-13 декабря 1917 года⁶

На съезде участвовали:

От Букеевской орды:

Габдулла Мукашев, Мауби Жумалиев, Ижан Кушеков, Ибрагим Малкашев и Сеид-Хан Ажигирев.

От Уральской области:

Давлетша Кусябгалиев, Нургалий Исагамбетов, Хасен Нурмухамедов, Тагберген Жамашев, Кирей Исенгулов, Габдулла Дошанов, Аспендияр Кенжин, Нурмухамед Кальменев, Губайдулла Алибеков и Даулетияр Айсарин.

От Тургайской области:

Сейдазым Кадирбаев, Омар Алмасов, Намазбай Шауменев, Сагнай Ильшин, Султангазы Исхаков, Карим Батишев, Хусейн Бекентаев и Абубакир Алдияров.

От Акмолинской области:

Жаналы Мурзалин, Жанибек Гайсин, Иса Молдыбаев, Балга Курлсутов, Магжан Жумабаев, Сейджан Жаканов, Исет Жанбаев. Камалетдин Габдуллин и Кул Бауенев.

⁶ Протокол заседания общекиргизского съезда в Оренбурге был отпечатан и типографии на 3 1/2 печат. листах. Нами он раздобыт в Краевом Истпарте — г. Кзыл-Орда. Это один из самых важных съездов, где оформилось алаш-ордынское правительство. На съезде участвовали представители почти всех губерний. Инициаторами съезда были приглашены на съезд видные баи, муллы, манапы. По специальному составу большинство съезда — буржуазные слои, буржуазная интеллигенция, что видно особенно из списка кандидатов, выдвинутых в учредительное собрание. Заседание съезда происходило с 5-го по 13-е декабря 1917 г. в г. Оренбурге. Программа съезда включала следующие вопросы: 1) отношение к автономии Сибири, Туркестана, юго-восточному союзу, 2) автономия киргизских областей, 3) милиция, 4) национальный совет, 5) образование, 6) национальный фонд, 7) муфтиат, 8) народный суд, 9) аульные управления, 10) продовольственный вопрос. На этом съезде было постановлено образовать национально-территориальную автономию и присвоить ей название «Алаш». Здесь был организован «народный совет» Алаш-Орды из 25 человек. Была организована милиция, называемая «народная», но по существу своему это было войско, организованное для борьбы с Красной Армией и советской властью, что видно особенно из последующих документов.

От Семипалатинской области:

Жумеке Уразалин, Турагул Ибраев, Алимхан Ермеков, Халиль Габбасов, Ахмед Чигиров, Кабыш Бердалин и Ахмедулла Барлыбаев.

От Семиреченской области:

Умралы Айдабосынов, Жарылгасын Отарбаев, Манке Измаилов, Иса Тергеусызов, Сытылган Сабатаев, Нажиб Хамидов и Носуфбек Джакуббаев.

От Сыр-Дарьинской области:

Газыхман Кенесарин, Имамбек Сарымсаков, Имамберды Иржигитов, Серкул Алдабергенов и Маулемкул Байзаков.

От Самаркандской области:

Исет Акжолов.

От Алтайской губернии:

Сагадат Шагимарданов.

Организаторы съезда:

Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсунов, Ильдес Омаров, Сагындык Дошанов и Мир-Якуб Дулатов.

От различных киргизских организаций:

Муртаза Нурсейтов, Габдрахман Муртазин, Габдулгазиз Улькешев, Бирниаз Кулеев, Габдулхамид Жундубаев, Габдулгазиз Мусин, Хошмухамед Кеменгеров и Хайретдин Болганбаев.

По особому приглашению:

Бахит-Кирей Кулманов, Джанша Досмухамедов, Омар-Казий Карашев, Губайдулла-Казий Ишмухамедов, Магдий-Казий Макулов, Хаирша-Казий Ахметжанов, Халиль Досмухамедов, Ишангалий Арабаев, Ахмедгирей Коеваков, Валидхан Танашев, Жангожа Мергенов, Салих Карпыков, Отарбай-Хажы Кондыбаев, Мустафа Чокаев и Ильяс Жанкарин.

По проверке мандатов в президиум съезда избраны:

Председателем Бахит-Керей Кулманов.

Товарищи: Алихан Букейханов,

Секретарями:

Халил Досмухамедов,
Газымхан Кенесарин,
Омар Карашев.
Давлетша Кусябгалиев,
Мир-Якуб Дулатов,
Сейдазым Кадирбаев.

По избрании президиума по предложению Букейханова собрание по магометанскому обряду почтило память недавно скончавшегося популярного аксакала, участника многих съездов Ураза Татиева, приглашенного в качестве делегата и на этот съезд.

По открытии съезда делегатами были сделаны сообщения с мест и оглашены поступления на имя съезда: телеграммы и приветственное письмо оренбургского муфтия Бурудий, из этих сообщений выяснилось следующее: киргизы с большим интересом относятся к выборам в земство и учредительное собрание. Киргизы Сыр-Дарьинской области по выборам в учредительное собрание не могли придти к соглашению: разбились на партии, заявлено несколько кандидатских списков, благодаря чему от киргиз этой области в учредительное собрание может пройти лишь один депутат. Киргизы Семиреченской области, восставшие против старого правительства по поводу призыва на тыловые работы и разоренные в 1916 году карательной экспедицией, находятся в крайне бедственном положении, умирают с голода, продают женщин и детей. Охвачены голодом и киргизы Аулие-Атинского и Пишпекского уездов (пуд муки стоит 125 руб.), хлеб они получают из ближайших уездов Акмолинской области, но доставка закупленного хлеба на места, за недостаточностью подвод, сопряжена с большими трудностями. Киргизы, кочующие в пределах Хивинского ханства, разоренные и ограбленные туркменами, тоже голодающие, переселились в Темирский и Актюбинский уезды и нуждаются в помощи. В Джизакском уезде идут беспорядки: киргизы нападают друг на друга, отбирают скот. Местные власти не в силах водворить порядок. Киргизы Джизакского уезда из рода Аргын имеют сильное желание выделиться из автономного Туркестана и присоединиться к Казак-Киргизской автономии, если таковая будет объявлена.

Представитель башкир Ахмед-Заки Валиди, председатель местной мусульманской военной Шуры — прапорщик Баширов, редактор газеты «Янги-Вакт» Фатих Каримов, делегаты оренбургского войскового круга Т. И. Седельников, Абрауф Богданов и др. приветствовали съезд, призывая киргизский народ к единению.

Обсудив сообщения с мест, съезд вынес следующие резолюции:

1. Обратиться к населению с особым воззванием, призывая народ к прекращению партийной борьбы и к единению. Составление воззвания поручить Мир-Якубу Дулатову и Ахмету Байтурсунову.

2. Предложить киргизам всех областей произвести в пользу Разоренного населения Семиречья и киргиз, разоренных туркменами, самообложение, по расчету по 1 руб. с души, со справедливым распределением этой суммы по благосостоянию и просить местные управы собрать эти деньги.

3. Предложить киргизам Каркаралинского, Акмолинского, Атбасарского, Кокчетавского и Петропавловского уездов дать киргизам Пишпекского и Аулие-Атинского уездов верблюдов за плату по соглашению для вывоза продовольственного хлеба, закупленного в Акмолинской области.

4. Просить правительство автономного Туркестана немедленно принять меры для прекращения анархии в Джизакском уезде.

5. Просить телеграфно население Сыр-Дарьинской области голосовать за один областной список на выборах в учредительное собрание.

6. Одобрить желание родов Аргын войти в единую Казак-Киргизскую автономию и поручить казак-киргизскому совету войти по этому поводу в соответственное сношение с властью Туркестанской автономии.

7. Приветствовать автономию Туркестана и послать телеграмму оренбургскому муфтию в ответ на его приветствие съезда.

В программу съезда постановлены следующие вопросы.

1) отношение к автономии Сибири, Туркестана и юго-восточному союзу; 2) автономия киргизских областей; 3) милиция; 4) национальный совет; 5) образование; 6) национальный фонд; 7) муфтиат; 8) народный суд; 9) аульное управление; 10) продовольственный вопрос.

Алихан Букейханов сделал доклад об автономии Сибири, Туркестана и юго-восточном союзе.

Обсудив доклад и выслушав прения выступавших ораторов, съезд постановил: доклад Букейханова и вопрос о киргизской автономии, об организации милиции и национального совета передать на рассмотрение в особую комиссию из 7 лиц с правом кооптации сведущих лиц и перейти к рассмотрению вопроса о народном образовании.

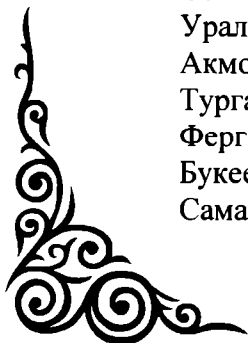
С докладом по этому вопросу выступил М. Дулатов, который, отметив отсутствие у киргиз медресе и мектебов, мугалимов и учебников на киргизском языке, указал на необходимость создания национальных школ.

Обсудив по пунктам доклад Дулатова и принимая во внимание, что необходимость создания национальных школ никем не оспаривается, что для создания национальных школ прежде всего нужны учебники на киргизском языке, что поэтому является необходимым составление учебников для начальных и средних школ на киргизском языке, съезд, по выслушивании мнений выступавших ораторов, постановил: Образовать из 5 лиц комиссию по составлению для киргизских начальных и средних школ учебников на

киргизском языке, предоставив комиссии право кооптации сведущих лиц. Комиссия же должна находиться в месте пребывания центрального национального совета. Помимо учебников, комиссия должна составлять: а) программы для национальных школ, б) руководства для мугалимов, в) книги о воспитании детей, г) правила о постановке дела народного образования во всех казак-киргизских школах, д) выработать правописание киргизского языка, с) переводить на киргизский язык полезные книги и брошюры, комиссия должна приступить к делу с начала 1918 года и в первую очередь опубликовать в газетах программу своей деятельности через печать. Составленные комиссией книги должны быть немедленно издаваемы. Количество экземпляров подлежащих изданию книг, а равно и сумм, потребных для издания книг, представляется определить комиссии. Определенная комиссией сумма денег должна быть немедленно представлена в комиссию областными земствами или эта сумма должна быть отпускаема из национального фонда. Учебники, составленные посторонними лицами, не входящими в состав комиссии, должны быть допущены в школах с одобрения комиссии, причем одобренные комиссией учебники должны, быть приобретены комиссией в собственность народа по соглашению с авторами. В случае неодобрения учебников посторонних лиц, комиссия свои соображения должна печатать в газетах. При Рассмотрении комиссией учебников посторонних лиц, последние должны участвовать в заседаниях комиссии с правом Решающего голоса. Книги, составленные комиссией, в течение первых трех лет должны быть народным достоянием, а по истечении 3-х лет — собственностью авторов. Комиссия по окончании своей работы, указанной в программе, обязана дать отчет, а находящиеся на руках книги и деньги сдать подлежащему учреждению по указанию высшего органа по управлению делами казак-киргизов. Утвердить расходную смету комиссии на 1918 год в следующем размере: на вознаграждение пяти членов комиссии, по 800 руб. в месяц каждому, — 48000 руб. в год; на наем помещения для занятий комиссии 1800 руб. в год, на приобретение материалов — 6000 руб. в год, на канцелярские расходы — 2400 руб. в год. Итого 58200 рублей. Эту сумму распределить по областям по количеству населения следующим образом:

Сыр-Дарьинская область — 13050 руб.
Семиреченская область — 8700 "
Семипалатинская область — 8700 "
Уральская область — 7250 "
Акмолинская область — 5800 "
Тургайская область — 5800 "
Ферганская область — 4350 "
Букеевская орда — 3100 "
Самаркандская область — 1450 "

Половину указанных выше 58200 рублей областные земства должны представить Алаш-Орде в январе месяце.

Член правительства автономного Туркестана Чокаев сделал доклад о Туркестанской автономии, причем выяснилось, что киргизское население Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей к Туркестанской автономии пока не присоединилось.

Делегаты Туркестанского края в своих речах отметили необходимость объединения киргиз в настоящий момент и высказали желание присоединиться к Казак-Киргизской автономии, если таковая будет объявлена.

Делегат 3 округа оренбургского казачьего войска Меньшенин приветствовал съезд и предложил присоединиться к юго-восточному союзу, чтобы спастись от анархии.

От лица комиссии Халиль Габбасов сделал доклад об автономии, о создании милиции и народного совета.

Обсудив доклад Габбасова об автономии и имея в виду, что в конце октября пало временное правительство, Российская республика лишилась власти, пользующейся доверием народа и моральным авторитетом, что при отсутствии всякой власти в стране, возможно возникновение гражданской войны, что анархия волна за волной заметает большие города и деревни по всему государству, что анархия растет с каждым днем и угрожает распространиться на территории тех областей, где живут казак-киргизы, анархия угрожает опасностью жизни и имуществу населения областей казак-киргизского народа, что единственным выходом из создавшегося трудного положения является организация твердой власти, которую признавало бы все население казак-киргизских областей, съезд единогласно постановил:

I. Образовать территориально-национальную автономию областей Буксевской орды, Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Сыр-Дарьинской, киргизских уездов Ферганской, Самаркандской, Аму-Дарьинского отдела, Закаспийской области, смежных киргизских волостей Алтайской губернии, представляющих сплошную территорию с господствующим населением казак-киргизского единого происхождения, единой культуры, истории и единого языка.

II. Автономии казак-киргизских областей присвоить название «Алаш».

III. Территория автономных областей Алаш со всеми богатствами, находящимися на поверхности земли, водами, их богатствами, а также недрами земли составляет собственность Алаш.

IV. Конституция автономии Алаш утверждается всероссийским учредительным собранием.

V. Всем, кто живет среди казак-киргиз, гарантируются права меньшинства. Во всех учреждениях автономии Алаш представители всех наций должны быть представлены пропорционально. Представляется также экстерриториальная и культурная автономия тем, кто без территории окажется в пределах автономии Алаш.

VI. В целях спасения области Алаш от общего развала анархии, организовать временный народный совет «Алаш-Орда», состоящий из 25 членов, 10 мест из которых предоставить русским и другим народам, живущим среди казак-киргиз. Местом пребывания Алаш-Орда временно избрать Семипалатинск. Алаш-Орда должна немедленно взять в свои руки всю исполнительную власть над казак-киргизским населением.

VII. Алаш-Орда обязуется принять энергичные меры к созданию народной милиции.

VIII. Алаш-Орда обязана в ближайшее время созвать учредительное собрание автономии Алаш на началах, выработанных им применительно к существующим правилам о производстве выборов в общее российское учредительное собрание.

IX. Алаш-Орда уполномочивается съездом: 1) заключать займы; 2) вести переговоры в блоках с другими автономными соседями, при чем самое заключение договора предоставляется учредительному собранию Алаш.

X. К учредительному собранию Алаш народный совет обязан представить выработанный им проект конституции автономии Алаш.

По вопросу о времени объявления автономии съезд разбился на два течения. Представители Уральской, отчасти Сыр-Дарьинской области и Букеевской орды доказывали необходимость объявления автономии. Делегаты других областей полагали объявление предоставить центральному народному совету, по организации милиции и по окончании переговоров с киргизским населением Туркестанского края и с другими народностями, живущими в киргизских областях. Вопрос этот был поставлен на поименное голосование, при чем, за немедленное объявление автономии голосовали следующие делегаты.

1. Габдул-Газиз Мусин, 2. Габдул-Хамит Жундубасв, 3. Габдул-Газиз Улкешев, 4. Габдрахман Муртазин, 5. Сеит-Хан Ажигиреев, 6. Ибрагим Молкашев, 7. Ижан Кошеков, 8. Мауби Жумалиев, 9. Габдулла Мукашев, 10. Мауленкул Байзаков. 11. Серкул Алдабергенов, 12. Имамберды Иржигитов, 13. Даулетияр Айсарин, 14. Нурмухамед Кальменев, 15. Аспендияр Кейкин, 16. Абдулла Дошанов, 17. Кирей Исенгулов, 18. Тагберген Жамашев, 19. Хасен Нурмухамедов, 20. Нургалий Ипмагамбетов, 21. Давлетша Кусябгалиев, 22. Сагнай Ильшин. 23. Намазбай Шауменев, 24. Жангожа Мергенев, 25. Валид-Хан Танашев, 26. Ахмедгирей Косваков, 27. Халиль Досмухамедов, 28. Губайдулла Алибеков, 29. Омар Карашев, 30. Губайдулла Ишмухамедов, 31. Джанша Досмухамедов, 32. Бахитгирей Кулманов, 33. Сагындык Дошанов.

Против немедленного объявления автономии голосовали нижепоименованные делегаты, которые стояли за объявление автономии по выяснении отношения некиргизского населения степных областей к Киргиз-Казакской автономии и по создании народной милиции:

1. Носуфбек Джакуббаев, 2. Хайретдин Болгамбаев, 3. Хошмухамед Кеменгеров, 4. Муртаза Нурсаитов, 5. Ахмедулла Барлыбаев, 6. Кабыш Бекдалиев, 7. Халил Габбасов, 8. Алимхан Ермаков, 9. Турагул Ибраев. 10.

Жумеке Уразалин, 11. Сагадат Шаймарданов, 12. Исет Акжолов, 13. Нажиб Хамидов, 14. Сатылган Сабатаев, 15. Иса Тергеусызов, 16. Манке Исмаилов, 17. Жарылгасын Утарбаев, 18. Умралы Айдабосынов, 19. Кул Бауенев, 20. Камалетдин Габдуллин, 21. Исет Жанбаев, 22. Сейджан Жаканов, 23. Магжан Жумабаев, 24. Балга Курлеутов, 25. Иса Малдыбаев. 26. Жанибек Гайсин, 27. Жаналм Мурзалин, 28. Абубакир Алдияров, 29. Хусеин Бекентаев, 30. Карим Батишев, 31. Султан-Газы Исхаков, 32. Омар Алмасов, 33. Сейдазым Кадирбаев, 34. Ильяс Жанкарин, 35. Утарбай Кондубаев, 36. Салих Карпыков, 37. Ишангалий Арабаев, 38. Магдий Макулов, 39. Мир-Якуб Дулатов, 40. Ильдес Омаров, 41. Ахмет Байтурсунов, 42. Алихан Букейханов.

Мустафа Чокаев, Азимхан Кенесарин и Ахмед Чегиров воздержались от голосования.

Делегаты, оставшиеся в меньшинстве, не подчиняясь решению большинства, потребовали немедленного объявления автономии, заявив, что в противном случае они намерены присоединиться к Туркестанской автономии. В виду этого съезд, признавая объединение всех киргиз в настоящий момент необходимым, а отделение некоторых киргизских областей и присоединение их к Туркестанской автономии недопустимым, вынес следующую резолюцию, которая была единогласно принята всеми участниками съезда:

I. Общекиргизский народный совет Алаш-Орды обязуется в месячный срок со дня своего формирования выяснить возможность присоединения всех казак-киргиз Туркестанского края к автономии Алаш.

II. Если в месячный срок туркестанские казак-киргизы не присоединятся к автономии Алаш, народный совет Алаш-Орда обязуется официально объявить автономию от имени всех остальных киргизских областей.

III. В случае неприсоединения туркестанских казак-киргиз к автономии Алаш в месячный срок и необъявления Алаш-Ордой автономии, населению каждой области предоставляется действовать по своему усмотрению.

IV. В случае присоединения туркестанских казак-киргиз в течение месяца к автономии Алаш народному совету Алаш-Орда предоставляется право объявить автономию Алаш при первой возможности.

Выслушав доклад о милиции и приняв во внимание, что государство переживает исключительно трудное время: повсюду идут убийства и грабежи, как проявления всеобщего развала и анархии, что от анархии не гарантированы и казак-киргизские области, что в переживаемое исключительное время казак-киргизы не могут оставаться равнодушными к окружающей анархии, которая, в случае проявления в степных областях, может уничтожить казак-киргизский народ, как совершенно беззащитный, и что поэтому во имя спасения казак-киргизского народа от надвигающейся анархии предоставляется необходимым организовать народную милицию, съезд постановил: немедленно приступить к организации народной милиции, согласно нижеследующим правилам:

I. В милиционеры принимаются лица мужского пола в возрасте от 30 до 35 лет, годные для несения службы.

II. В милицию принимаются лица по вольному найму, а там, где не предоставляется возможным набрать определенный комплект по найму, применяется жребий.

III. Всем милиционерам, принятым на службу как по вольному найму, так и по жребию, выдается жалование из национального фонда, при чем определение размера жалования сообразно с местными условиями предоставляется местным организациям, заведывающим делом организации милиции.

IV. Распределение определенного для каждой области количества милиционеров по уездам предоставляется в каждой области областным организациям, а распределение по волостям и аулам — уездным организациям.

V. Организация милиции в количестве, указанном областной организацией для каждого уезда, лежит на обязанности уездных организаций.

VI. Принятый в милиционеры по жребию может вместо себя нанять другого в возрасте 20-35 лет.

VII. В случае падения жребия на нескольких лиц в одном семействе, принимается на службу лишь один член семейства. Предоставление льгот ио семейным и другим обстоятельствам лежит на обязанности местных организаций.

VIII. На первых порах каждое аульное общество обязано снабдить своих милиционеров лошадьми, седельным прибором и одеждой.

IX. Необходимые для милиционеров ружья, патроны и шашки приобретаются на средства национального фонда Алаш-Орды, которая и рассылает их на места.

X. Для обучения милиционеров приглашаются офицеры и инструктора, по расчету 1 офицер на 100 милиционеров и 1 инструктор на 50 милиционеров.

XI. Для создания кадра офицерства теперь же поместить в оренбургское казачье юнкерское училище лиц, изъявивших на то желание.

XII. Общее количество милиционеров в областях Букеевской, Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской должны быть 13500, а по областям: Букеевской — 1000, Уральской — 2000, Тургайской — 3000, Акмолинской — 4000, Семипалатинской — 1500, Семиреченской — 2000.

XIII. Расходы по организации милиции составляют следующим образом:

На приобретение ружей, патронов и шашек — 16300000 р.

Жалование в год: офицерам 810000 р., инструктор. — 810000 р.

На наем помещения для милиционеров — 1620000 р.

На содержание органов заведывающих милицией — 720000 р.

На обучение юнкеров в три приема по 24 чел. — 100000 р.

Итого 68960000 р.7

Каковая сумма должна быть собрана с киргизского населения указанных выше шести областей. Эта сумма по областям распределяется пропорционально количеству населения следующим образом:

Букеевская орда — 5600000 р.
Уральская область — 11900000 р.
Тургайская область — 9750000 р.
Акмолинская область — 9750000 р.
Семипалатинская область — 15980000 р.
Семиреченская область — 15980000 р.

Указанные суммы должны быть разложены на уезды пропорционально населению областными организациями, а на волости также пропорционально населению — уездными организациями, а на местах эти суммы должны быть разложены на население по благосостоянию.

Обращаясь далее к определению вознаграждения членам всекиргизского народного совета Алаш-Орда, съезд находит Целесообразным назначить по 800 рублей каждому в месяц.

Составление подробной сметы расходов Алаш-Орды, как-то; по найму (помещения для занятий, по содержанию канцелярии и проч.), лежит на обязанности народного совета Алаш-Орда.

В члены всекиргизского народного совета Алаш-Орда съездом избраны:

1. От Букеевской орды: Валид-Хан Танашев, 2. От Уральской области: Халиль Досмухамедов, 3. От Акмолинской области: Айдархан Турлубаев, 4. От Тургайской области: Ахмед Беремжанов, 5. От Семипалатинской области: Халиль Габбасов, 6. От Семиреченской области: Садык Аманжолов, 7. От Сыр-Дарьинской области: Мустафа Чокаев, 8. Независимо от областей: Алихан Букейханов, 9. Джанша Досмухамедов, 10. Алимхан Ирмеков, 11. Мухамеджан Тынышпаев, 12. Бахитгирей Кулманов, 13. Жакуб Акпаев, 14. Базарбай Маметов, 15. Отынши Альжанов, 16. Кандидатами к ним избраны: 1. Иса Кашкынбаев, 2. Носуфбек Якуббаев, 3. Ережеп Итпаев, 4. Сатылган Сабатаев, 5. Исенгалий Касабулатов, 6. Батырхаир Ниязов, 7. Мукуш Баштаев, 8. Сейльбек Жанайдаров, 9. Салим-Гирей Нуралиханов, 10. Омар Алмасов, 11. Сейдазым Кадирбаев, 12. Аспендияр Кенжин, 13. Штабс-капитан Бекимов, 14. Исен Турмухамедов, 15. Жанек Салтанаев.

В представители народного совета Алаш-Орда баллотировались Алихан Букейханов, Бахитгирей Кулманов и Айдархан Турлубаев, при чем Букейханов получил 40 избирательных и 18 неизбирательных голосов, Кулманов — 19

⁷ Распределение расходов по видам не совпадает с итогом расходов на организацию милиции, очевидно, при перепечатывании в типографии, вкрались ошибки, а возможны и пропуски видов расхода на организацию милиции.

избирательных и 39 неизбирательных голосов, и Турлубаев 20 избирательных и 38 неизбирательных голосов, таким образом, избранным председателем всекиргизского народного совета Алаш-Орда оказался Алихан Букейханов.

В комиссию по составлению учебников избраны: 1. Ахмет Байтурсунов, 2. Магжан Жумабаев, 3. Ильдес Омаров, 4. Биахмет Сарсенов и 5. Тельжан Шонанов.

Рассмотрев вопрос о создании национального фонда, съезд признал, что национальный фонд пока должен состоять из сумм, которые будут собраны с населения на организацию милиции, на содержание комиссии по составлению учебников и всекиргизского народного совета Алаш-Орда. Подробная разработка этого вопроса в дальнейшем лежит на обязанности Алаш-Орда.

Переходя затем к продовольственному вопросу и обсудив сообщения делегатов по этому вопросу, съезд постановил: 1) продовольственное дело на местах земства должны немедленно взять в свои руки: 2) выяснение количества имеющегося в каждой области хлеба и равномерное распределение находящихся в киргиз-казакских областях хлебных запасов по областям, получающим хлеб извне, лежит на обязанности народного совета Алаш-Орды; 3) Алаш-Орда обязывается принять меры, чтобы хлеб, закупленный для голодающих киргиз-казак, не был конфискован продовольственными комитетами.

В виду предстоящего объявления автономии Алаш, съезд постановил: вопросы о муфтияте, народном суде и аульном управлении снять с очереди, при чем духовное управление киргиз-казак должно оставаться без всякого изменения впредь до объявления автономии и созыва учредительного собрания Алаш, куда состоящие при оренбургском магометанском духовном правлении казии киргиз-казакских областей обязаны представить проект реформы киргиз-казакского духовного правления.

Так как существующие народные суды совершенно не действуют и никаким авторитетом не пользуются, а между тем конокрадство в киргиз-казакских областях усиливается с каждым днем, то всекиргизский народный совет обязывается немедленно разработать и составить временное положение об организации суда по борьбе с конокрадством.

Заседание съезда закрыто 13 декабря 1917 года.

Председатель съезда Кулманов.

Товарищи его: Букейханов,
Карашев, Досмухамедов,
Кенесарин,
Дулатов.

Секретари: Кадирбаев,
Кусябгалиев.

№4

Кандидатский список в учредительное собрание

№ 5

степной избиратель-округ киргизской партии Алаш *

№№	Фамилии, имена и отчества	Местожительство
1	Букейханов, Алихан Нурмухамедович	Оренбург
2	Турлубаев Айдархан	Омск
3	Ермеков Алимхан	Семипалатинск
4	Габбасов, Халил Ахмеджанович	Семипалатинск
5	Сеитов Асылбек	Омск
6	Бочтаев Мукуч Зуфаров	Павлодар
7	Итпаев Ережеп Итлаевич	Омск
8	Акпаев Якуб Акпаевич	Каркаралы
9	Джанайдаров Сейльбек	Атбасар
10	Марсеков Раимжан	Семипалатинск
11	Тлеулин Джумагалий	Петропавловск
12	Сарсенев Бий-Ахмет	Семипалатинск
13	Дюсембаев Рахимжан	Акмолинск
14	Козбагаров Ахметжан,	Семипалатинск
15	Жумабаев Магжан	Омск
16	Сатбаев Абикей	Семипалатинск
17	Меченбаев Сыздык	Атбасар
18	Ускентаев Базикал	Зайсан
19	Кусемисов Салмахбай	Петропавловск

№5

Программа партии Алаш ⁸

§1

Россия должна стать демократической федеративной республикой (демократия — народная власть, федерация — союз мелких государств). Каждое отдельное государство в федеративной республике автономно и управляется само собой на одинаковых правах и интересах. Во главе правительства стоит учредительное собрание, в промежутках — президент, избираемый учредительным собранием и государственной думой на известный срок лет. Президент управляет через совет министров, ответственен перед учредительным собранием и государственно думой. Законодательная

⁸ Программа партии Алаш была напечатана в киргизской газете «Казак» от 21 ноября 1917 г.

власть сосредоточена в руках только государственной думы, которой принадлежит право контроля над правительством. Правом выборов пользуются все без различия происхождения, вероисповедания пола. Выборы депутатов производятся прямым равным тайным голосованием.

§2

Автономия киргиз слагается из областей и входит в Российскую федерацию наравне с другими народностями. Все существующие земства сохраняются в прежнем виде. Партия Алаш стремится, чтобы все лица, работающие в волостных и аульных судах, были честные и полезные народу. Вопросы о работающих в земских управах и милиции разрешаются народом. Партия стремится создать для народа благо и культуру. Бедных партия называет считает товарищами; мироедов — врагами.

§3

В Российской федерации существует равноправие, неприкосновенность личности и свобода слова, печати и союзов. Служащие никуда не могут отлучиться без разрешения хозяина. Суд без обвинения и допроса не может арестовать и осудить; все дела на местах должны рассматривать в 24 часа. В тех случаях, когда суда на месте совершения преступления нет, последнему дается право выносить свои решения над обвиняемым в одну неделю. Все лица, вскрывающие и читающие чужие письма, подвергаются наказанию, причем первые штрафуются.

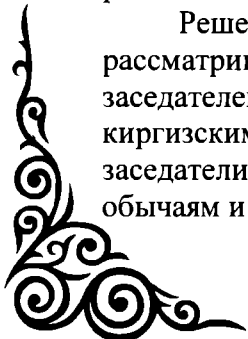
§4

Религия должна быть отделена от государства. Все должны быть свободны и равны. У киргиз отдельный муфтий. Записи браков, рождения, смертности и разводов остаются у киргизских мулл.

§5

Судимость и суд каждого народа должны быть сообразны обычаю: судьи должны знать местный язык. В местностях со смешанным составом населения допросы и решения суда должны происходить на языках тех, кто составляет в данной местности большинство. Все народы перед судом равноправны. В виду того, что после бога самыми сильными являются судьи и заседатели, а потому решению их должны подчиняться все без исключения.

Решения суда должны приводиться в исполнение немедленно. Суд рассматривающий должен быть обязательно с участием присяжных заседателей, при чем если Рассмотрение дела происходит в местностях с киргизским составом населения, то он должен быть на киргизском языке и все заседатели должны быть киргизы. Суд же в степи должен происходить по всем обычаям и нравам народа.

§6

Для защиты народа должно быть войско, организован, нос на других началах, нежели теперь. Обучение и служба военно-обязанных должна происходить на местах. Разделение войска на части должно производиться по родственному принципу; киргизы отбывают службу в виде конной милиции.

§7

Взимание налогов должно происходить по степени богатства и имущественного состояния вообще: богатый платит больше, бедный — меньше.

§8

Рабочее законодательство должно быть в пользу рабочих. В виду того, что в Киргизии мало фабрик и заводов, таким образом, — и рабочих, партия Алаш поддерживает в этом вопросе программу социал-демократов меньшевиков.

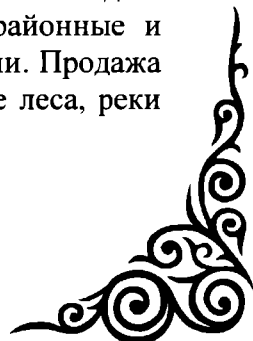
§9

Народное образование должно быть достоянием всех. Обучение во всех учебных заведениях бесплатное. В начальных школах преподавание должно вестись на родном языке. Киргизы должны иметь свои средние и высшие учебные заведения, включительно до университетов. Школа должна быть автономна; правительство не должно вмешиваться во внутреннюю жизнь школы. Все учителя (мугалимы) и профессора избираются. Просвещение на местах должно происходить в избах-читальнях.

§ 10

При выработке земельного закона в учредительном собрании в основу должно ложиться наделение землею в первую очередь туземцев. Надел переселенцев крестьян, до окончания полного надела туземцев, не должен производиться. Все ранее отобранные у киргиз переселенцами земли должны быть возвращены обратно. Киргизы должны получать земли с более плодотворной почвой через местные комитеты. Личные земельные участки должны принадлежать только земству, при чем при росте населения они урезаются для прибывших, т. е. надел происходит из этих земель. В Туркестане, кроме наделов земель, должны быть также наделы водой. Пользование земель вообще должно происходить так, чтобы районные и аульные пользовались землей родами, а не отдельными семействами. Продажа земли категорически воспрещается. Все богатства земли: большие леса, реки принадлежат государству и управляются земством.

Программу составили:

Букейханов Алихан, Байтурсунов Ахмет, Дулатов Мир-Якуб, Гумаров Ильдес, Турмухамед Жаждибаев, Абдулахмет Бирмеканов.

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ПОСТАНОВЛЕНИЯ АЛАШ-ОРДЫ

№6

1) Отношение к законодательству советской власти, от 11-24 июня 1918 г. 9

Постановили: Все декреты, изданные советской властью на территории автономной Алаш, признать недействительными.

Председатель Алаш-Орды: А. Букейханов.

Члены: М. Тынышпаев, Х. Габбасов.

№7

2) О земстве, от 11-24 июня 1918 года.

Постановили: На территории автономии Алаш восстановить земские учреждения, введенные по закону временного правительства 17 июня 1917 года и упраздненные советской властью, там, где земские учреждения еще не были введены, ввести их немедленно, согласно тому же закону 17 июня 1917 г. Впредь до введения волостного земства признать законною властью в волостях волостные, аульные и сельские комитеты, образованные населением после февральской революции.

Председатель Алаш-Орды А. Букейханов.

Члены: М. Тынышпаев. Х. Габбасов.

№8

3) Об образовании военного совета при Алаш-Орде, от 11-24 июня 1918 года.

Постановили: Образовать при Алаш-Орде военный совет из трех лиц, возложив на него функции военного министерства и предоставив ему открывать областные и уездные военные советы при областных и уездных отделах Алаш-Орды. На военный совет возлагается обязанность призывать джигитов для борьбы с большевиками.

Председатель Алаш-Орды А. Букейханов.

Члены: М. Тынышпаев, Х. Габбасов.

№9

4) Об организации советов Алаш-Орды в областях и уездах, от 12-25 июня 1918 г.

Постановили: 1) Алаш-Орда управляет территорией автономии Алаш через местные советы областные и уездные, 2) временно состав областных и уездных советов назначается Алаш-Ордой, 3) областные и уездные советы состоят не менее как из трех членов, 4) при первом очередном земском собрании областном и уездном гласные из киргиз выбирают членов областных и уездных советов из числа всех граждан автономии Алаш, имеющих от роду не менее 21 года и не опороченных судом, 5) выборные члены областных и уездных советов утверждаются Алаш-Ордой, 6) областные советы Алаш-Орды ведают:

1) призывом джигитов для создания алашского войска, для чего ведут призывные списки, определяют количество подлежащих призыву джигитов, распределяют их по уездам, определяют порядок призыва, заботятся об обеспечении войска довольствием, 2) сбором налогов, установленных общекиргизским советом 5-13 декабря 1917 г. в гор. Оренбурге, а также и других налогов, которые могут быть установлены Алаш-Ордой, 3) делом подготовки материалов к созыву алашского учредительного собрания, 4) делом культурно-экономического развития населения Алаш, 5) охранением государственного порядка и общественного спокойствия, 6) подготовкой материалов для разрешения аграрного вопроса в пределах автономии Алаш, а также делом наблюдения за точным исполнением закона Алаш-Орды от 24 июня 1918 г. о временном землепользовании на территории автономии Алаш, 7) областные советы имеют право в важных случаях вступать во временные блоки с правительствами соседних автономий для защиты интересов Алаша. Условия соглашений представляются Алаш-Орде, которая вправе принять или отвергнуть их, 8) земские учреждения, а там, где земство еще не введено, исполнительные комитеты, милиция и органы переселенческого управления впредь до ликвидации их используют законные распоряжения областных советов Алаш-Орды, 9) уездным советам Алаш-Орды предоставляются в пределах уездов те же права, какие предоставлены областным советам, за исключением права по охранению государственного порядка и общественного спокойствия и права вступать во временные блоки с автономными соседями, 10) уездные советы исполняют законные распоряжения и поручения областных советов, 11) в случае превышения или бездействия власти, а также за злоупотребления члены областных и уездных советов привлекаются к уголовной ответственности на общем основании.

Примечание к ст. 4-ой. Если и не киргизское население изъявит желание остаться в автономии Алаш, то советы избираются земским собранием.

Председатель Алаш-Орды А. Букейханов.

Члены: М. Тынышпаев, Х. Габбасов.

№10

5) О свободе совести, слова, печати, собраний, союзов и о неприкосновенности личности, от 11-24 июня 1918 г.

Постановили: Впредь до издания новых законов признать действующими на территории автономии Алаш законы и декларации временного правительства о свободах совести, слова, печати собраний, союзов и о неприкосновенности личности.

Председатель Алаш-Орды А. Букейханов.

Члены: М. Тынышпаев, Х. Габбасов.

№11

6) О временном землепользовании на территории автономии Алаш, от 11-24 июня 1918 года.

Постановили: Проект правил о временном землепользовании на территории автономии Алаш утвердить

Правила: 1) Окончательное разрешение вопроса о земле принадлежит всероссийскому учредительному собранию, 2) впредь до издания всероссийским учредительным собранием закона о земле, на территории автономии Алаш временно устанавливается следующий порядок пользования землею: 1) институт частной собственности на землю на территории автономии Алаш отменяется, 2) разрешения на эксплуатацию недр земли, рыбных богатств вод и даровой силы воды даются только Алаш-Ордой, 3) земельные споры между киргизами и русским разрешаются органами местных земских самоуправлений, 5) все зачисления и перечисления на переселенческие участки и прирезка к ним, произведенные после февральской революции, признаются недействительными, 6) участки: переселенческие незаселенные, дворянские, церковные, монастырские, скотоводческие, курортные, школьные, торгово-промышленные, оброчные, также не заселенные хутора передаются в пользование местного населения: а) участки, находящиеся среди киргизских земель, передаются прежним владельцам, б) участки, которые расположены между киргизскими землями и наделами русских поселков, распределяются между населением органами местного

земского самоуправления, 7) все киргизские зимовки на проектированных и принятых временными комиссиями участках, не покинутые владельцами к моменту февральской революции, остаются на этих участках, 8) все принятые временными комиссиями до февральской революции, но еще не отмежеванные в натуре участки, возвращаются прежним владельцам, 9) распределение покосов и пастбищ в дачах единственного владения казны между населением предоставляется органам местного земского самоуправления, 10) долгосрочные договора, заключенные переселенческим управлением и управлением государственных имуществ на участки, указанные в пун. 6 сих правил, аннулируются. Для ликвидации арендаторских хозяйств на этих участках издать особые правила, 11) рассадники племенного скота, показательные поля и сельскохозяйственные фермы с отведенными для них участками и инвентарем передаются в подлежащие земства, 12) местные переселенческие управления упраздняются с передачей технических организаций их, как-то: агрономической, врачебной, гидротехнической, статистической, межевой, школьной и проч. в ведение соответственных отделов местного земства.

Председатель Алаш-Орды А. Букейханов.

Члены: М. Тынышпаев, Х. Габбасов.

№12

7) О железных дорогах местного значения, от 11-24 июня 1918 г.

Постановили: Разрешение на постройку железных дорог местного значения на территории автономии Алаш дается только Алаш-Ордой.

Председатель Алаш-Орды А. Букейханов,

Члены: М. Тынышпаев, Х. Габбасов.

№13

8) Вопрос о государственных налогах, от 11-24 июня 1918 г.

Постановили: Все государственные налоги, падающие на население территории автономии Алаш, поступают в кассу Алаш-Орды. К сбору кибиточной подати приступить немедленно.

Председатель Алаш-Орды А. Букейханов.

Члены: М. Тынышпаев. Х. Габбасов.

№14

9) О специальном киргизском суде и следственной комиссии для разбора дел киргизских большевиков и о назначении членов суда и комиссии, от 16-29 июня 1918 года.

Постановили: Учредить суд и следственную комиссию.

Председатель Алаш-Орды А. Букейханов.

Члены: М. Тынышпаев, Х. Габбасов.

№15

10) О киргизских судах, от 9-22 октября 1918 года.

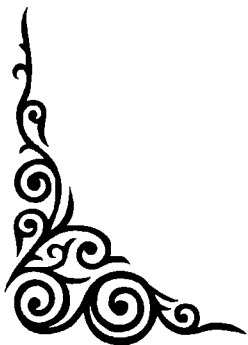
Постановили: Утвердить и ввести в действие немедленно в областях, в коих уже функционируют киргизские суды, в областях, в коих не организованы суды, ввести в действие не позже 1-го января 1919 года.

Председатель Алаш-Орды А. Букейханов.

Члены: М. Тынышпаев, Х. Габбасов.

Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. – А-А.: Малое издательство «Айқап», 1992. – 192 стр.

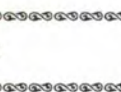
А.О.Р., ф XXIX, М.В.Д. 7-6а

Барлыбаевтар әулетінің мөрі

Выйска из Петропавловскаго
окружного исполнительнаго ко-
митета
г. Петропавловск. № 7. 21-го сентября 1928.

О констатации кражи бабских хозяй-
ств и выселении их.

Владимир

Для основания Петропавловскаго казачьяго и каз-
ачьяго от 27-го августа 1928 / Советская
от от 5/х 1928 / № 203. Изданный. Казачь от
5/х 1928 года № 204 и Постановле. ные от 12/х 28.1928.
Петропавловский окружной исполнительный ко-
митет ПОСТАНОВЛЕНИЕ.

1. Подвергнуть выселению из пределов
Петропавловскаго округа с историческими всего
их имущества, связанными с семейными хозяй-
ствами, имуществом бабскими и их вместе с их
семействами.

а) согласно от 12 постановленная Казачья
от: по Петропавловскаго района:

Алишба Садуакасы	акт № 2
Ардабаса Ядгера	акт № 5
Рамазанова Аблая	акт № 4

б) согласно ст. 5-й Высшего законодательного собрания
казах и СНК

1. Кушымов Виталия акт № 4 танкур

и/и зам. председателя / Бурдас /
секретарь / Бурдас /

Выйска с подлинными фото. Директор
там / акт № 2. / Бурдас /

Әлтиев Садуакастың ірі бай шаруашылығын тәркілеп, жер аудару туралы
Петропавл округі атқару комитетінің 1928 жылы 21 қыркүйік №7 қаулысы
ЦГА Ф.135. Оп.1. Д.89. Л.21

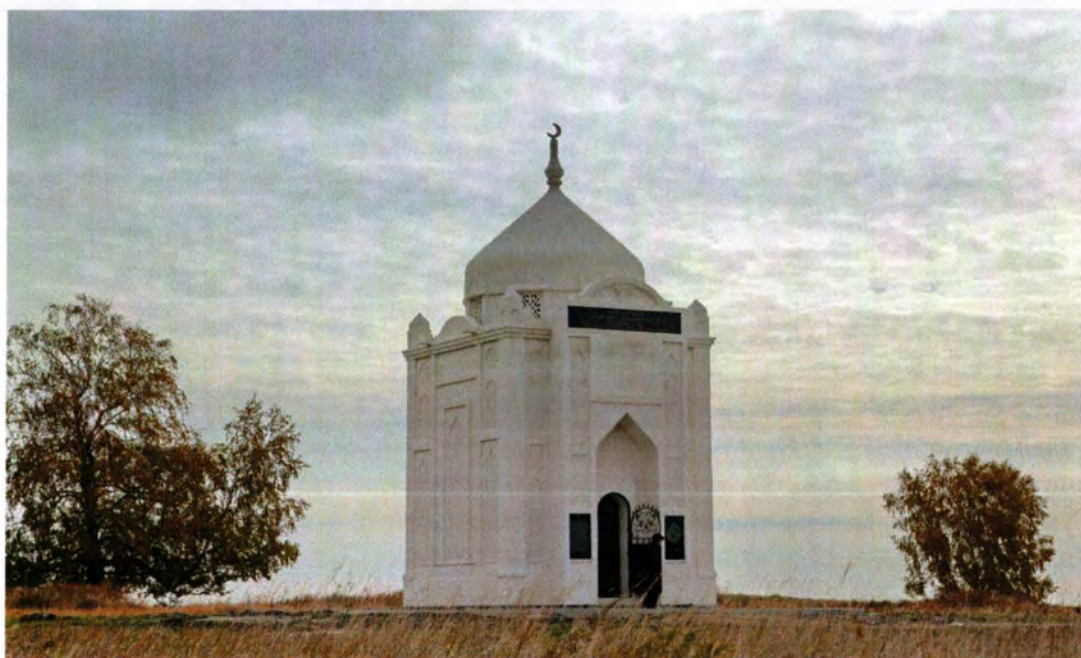

Ғалымдармен брифинг. Сұлтан-хан Жүсіп – «Алаш» ғылыми-зерттеу институтының директоры, филология ғылымдарының кандидаты, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. Дикан Қамзабекұлы - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің проректоры, ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ Ғылым комитетінің мүшесі, Зиябек Қабылдинов-Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының директоры, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның мүшесі, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Еркін Әбіл- ҚР БҒМ Мемлекет институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор. 08.10.2021 ж. Петропавл қ.

«Асыл мұра» орталығы қызметкерлері, өлкетанушылар: Ғалым Қадыралин, Қайролла Мұқанов, Социал Жұмабаевке мемориалды тақтаны ашу салтанаты.
08.10.2021 ж. Петропавл қ.

Барлыбаевтар әулетіне арналған Мазар - ескерткіш.
09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы

Барлыбаевтар әулетіне арналған Мазардың ашылуы.
09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы

Барлыбаевтар әулетіне арналған Мазар - ескерткіштің ашылуы. Айтмағанбет
Барлыбаев - Ауыл» халықтық-демократиялық патриоттық партиясы Петропавл

қалалық партия ұйымының төрағасы. 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы

Барлыбаевтар әулетіне арналған Мазар - ескерткіштің ашылуы. 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы

Барлыбаевтар әулетіне арналған Мазар - ескерткіштің ашылуы. Құран бағыштау. 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы

«Солтүстік Қазақстан және Алаш» халықаралық конференция, Сұлтан-хан Жүсіп Алаш" ғылыми-зерттеу институтының директоры, филология ғылымдарының кандидаты, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Өлти қажы қонысы.

Барлыбаевтар әулетіне арналған Мазар - ескерткіштің ашылуына қатысу.
09.09.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы

Әлти қажы қонысында Алаш қайраткерлерінің 1918 ж. жазда өткізген тарихи жиыныны болған жерге ескерткіш белгі тас қойылды. Сабыр Қасымов – «Қаһармандар» РБФ президенті, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы.

Алаш қайраткерлерінің 1918 ж. жазда өткізген тарихи жиыныны болған жерге ескерткіш белгі тас қойылды. 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы

Әлти қажы қонысында Алаш қайраткерлерінің 1918 ж. жазда өткізген тарихи жиыныны болған жерге ескерткіш белгі тас қойылды. Сабыр Қасымов – «Қаһармандар» РБФ президенті, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның мүшесі, заң ғылымдарының кандидаты .

Абай Тасболатов - ҚР Парламенті Мәжілісінің V және VI шақырылымдарының депутаты, «R&Dcentr Қазақстан Инжиниринг» ЖШС Бас директорының кеңесшісі, генерал-лейтенант, тарих ғылымдарының докторы, профессор.

09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы

Әлти қажы қонысында Алаш қайраткерлерінің 1918 ж. жазда өткізген тарихи жиыныны болған жерге ескерткіш белгі тас қойылды Абай Тасболатов - ҚР Парламенті Мәжілісінің V және VI шақырылымдарының депутаты, «R&Dcentr Қазақстан Инжиниринг» ЖШС Бас директорының кеңесшісі, генерал-лейтенант, тарих ғылымдарының докторы, профессор. Сабыр Қасымов – «Қаһармандар» РБФ президенті, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның мүшесі, заң ғылымдарының кандидаты. 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы

Әлти қажы қонысында Алаш қайраткерлерінің 1918 ж. жазда өткізген тарихи жиыныны болған жерге ескерткіш белгі тас қойылды. 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы

«Солтүстік Қазақстан және Алаш» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға қатысушылар Ж. Самрат, З.Қабулдинов, Ә. Еркін, С.Қасымов, Ғ. Сақтағанов, А.Ибраева, К.Оспанов, Е.Нұрақиев. 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Пресновка ауылы

«Солтүстік Қазақстан және Алаш» халықаралық ғылыми-практикалық конференция, 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Пресновка ауылы

«Солтүстік Қазақстан және Алаш» халықаралық ғылыми-практикалық конференция, 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Пресновка ауылы

«Солтүстік Қазақстан және Алаш» халықаралық ғылыми-практикалық конференция, Ө. Озғанбай – «Ардагерлер ұйымы» республикалық қоғамдық бірлестігі орталық кеңесі төрағасының бірінші орынбасары, т.ғ.д. профессор. 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Пресновка ауылы

«Солтүстік Қазақстан және Алаш» халықаралық ғылыми-практикалық конференция, Солтүстік Қазақстан облыстық архив «Қызылжардың Алаш қайраткерлері» көрмесін қойды. А.Жұмабекова, С.Жұматай, С.Мәлікова, Ж. Мәлібеков, С.Негимов. 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Пресновка ауылы

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің ғалымдары мен тарих мамандығының магистранттары 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Пресновка ауылы.

Барлыбаевтар әулетіне арналған Мазардың ашылуына арналған ұлттық ойын «қоқпар». 09.10.2021 ж. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы

Абылайхан ескерткіші.

Д.Қамзабек, С.Жүсіп, С.Негімов, С.Мәлікова, Ж.Мәлібеков, А.Ибраева,
З.Қабулдинов, Ә.Еркін. 10.10.2021ж. Петропавл қ.

Абылайхан резиденциясы кешенінде экскурсияда 10.10.2021 ж., Петропавл қ.

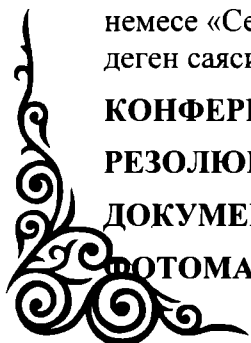

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ	3
ҚҰТТЫҚТАУЛАР	5
АЛАШ ҮНІ – ҰРАНЫМ	16
САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН ТОЛЫҚ АҚТАУ ЖӨНІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК КОМИССИЯ ТУРАЛЫ	17
Доклад члена Госкомиссии, руководителя Проектного офиса и Подкомиссии по методологии, кандидата юридических наук С.А. Касымова на международной научно-практической конференции на тему «Северный Казахстан и Алаш»	24
ҚАСЫМОВ С. Стеланың ашылуындағы сөз.....	29
ҚАМЗАБЕКҰЛЫ Д. Құндылықтар сабақтастығы	32
АБИЛЬ Е. Методологическая основа научных исследований в области политических репрессий	38
КАБУЛЬДИНОВ З. Баи Казахстана – опора казахского народа	44
АҚҚҰЛЫ С. Алаш Автономиясының мемлекеттік туы мен рухы туралы	61
ТАЙШЫБАЙ З. Қызылжардың қилы тарихынан (XX ғасырдың басындағы Солтүстік Қазақстандағы саяси оқиғаларға шолу)	68
ОЗҒАНБАЕВ Ө. Сұраусыз кеткен ер-жетім (Солтүстік Қазақстан мен Алаш қозғалысы)	106
ЕЛЕУСІЗОВ Е. Ұрпақтар сабақтастығы – ұлт дәстүрі	110
ТАСБОЛАТОВ А. Алаш әскерінің құрылуы	112
БУРКИТБАЙ А. Из опыта работы в зарубежных архивах (Гуверовский институт (архив) войны, революции и мира и Королевский архив социальной истории Королевства Нидерландов) по исследованию процесса политических репрессий.....	118
КОЗОДОЙ В. Букейханов и научное обоснование субъектности территории Казахстана.....	131
БАЙДИЛДЕЕВ Ж. Қырғыз-қазақ интеллигенциясының байланыстары	135
КУЗЕМБАЙҰЛЫ А., АБИЛЬ Е. Сибирь и Северный Казахстан в исторической памяти казахов	137
НЕГИМОВ С. Сталиндік қуғын-сүргін және Қызылжар өңіріндегі ұлт зиялыларының тағдыр-талайы.....	144

КОЗЫБАЕВ И. Из книги «Тот самый Жанбаев». Историко-биографический очерк. Алматы,	156
ИБРАЕВА А. Қызылжар өңіріндегі алаш қайраткерлерінің тәуелсіздік жолындағы күресі	159
МӘЛІКОВА С. Солтүстік Қазақстан 1918 жылғы шілдедегі Алаш орда көшбасшыларымен ауқымды жиналыс	166
НУРПЕИСОВ Е., АҚҚҰЛЫ С. Республика Алаш: де-юре и де-факто.....	171
ЕСТАЕВ И. Тағзым мен тағылым	187
САМРАТ Ж. Әлтидің қыстауында	192
НҰРАҚАЕВ Е. Алаш лебі Қызылжардан еседі	196
АБИЛЬ Е. Концепция развития исторической науки: основные подходы к репрезентации национальной истории	198
ТУГАЙ Т. Ахмет Байтұрсынов и «Общества изучения Киргизского края»	204
УТЕУБАЕВ М. Жизнь и общественно-политическая деятельность одного из лидеров движения «Алаш» в Кказахстане Жусупбека Аймаутова	208
МУКАНОВА Г. Рассекреченные материалы из архивов РК и РФ о деятельности Алашв Северо-Казахстанской области	214
АБАЙДЕЛЬДИНОВ Е. «Алаш» в судьбе отдельно взятой семьи.....	221
ЕСКЕКБАЕВ Д. Қазақстанда ХХ ғасырдың бірінші ширегінде құрылған қоғамдық ұйымдар: «Бірліктен» - «Талапқа» дейін	226
ҚАБДУШЕВ Б. Жалындап өткен өмір.....	233
ТАЛАСПАЕВА Ж. Алаш қайраткерлерінің тіл саласындағы тағылымды істері	241
АСАНОВА А. Муқыш-ата исполнил наказ своих земляков.....	248
МЫРЗАХМЕТ Ғ. Алаш зиялыларының тәрбиелік көзқарастары	251
КОКБАС Ж. Ә. Бөкейханов публицистикасының көркемдік ерекшелігі ...	257
Самат ЖҰМАТАЙҰЛЫ Смағұл Сәдуақасовтың Семейдегі өмір кезеңінен немесе «Семипалатинский подлог и Акмолинский дефект» деген саяси айыптаулар туралы.....	261
КОНФЕРЕНЦИЯ ҚАРАРЫ	283
РЕЗОЛЮЦИЯ КОНФЕРЕНЦИИ	287
ДОКУМЕНТЫ О АЛАШ ОРДЕ	291
ФОТОМАТЕРИАЛ	320

«Солтүстік Қазақстан және Алаш» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдар жинағын дайындауға қатысқандар:

Мархаба Қуантаева, Әсемгүл Темірханова

Көркемдеуші редактор:

Компьютерлік беттеуші: Ә. Темірханова, Н. Рамазанова, В. Приказчиков

